

3 1761 06739776 0

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 178.

व्यवहार- बालंभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया

पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वपत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः

स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहिता
मिताक्षरा

श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या

पर्वतीयनित्यानन्दपत्तेन परिष्कृत्य संशोधिता ।

VYAVAHÂRA-BÂLAMBHATTI

THE EXTENSIVE COMMENTARY ON THE MITÂKSHARÂ
WITH THE ORIGINAL

BY

Bâlabhattacha Pâyagunde

EDITED BY

Pandit Nityanand Pant Parvatiya

Under the supervision of Shri Govinda Das.

FASCICULUS VI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनाविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

कालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १७८

AR 18 1965

UNIVERSITY OF TORONTO

३८८०४ चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके
न्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्म-
शास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये
च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । } १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण
तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० } (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २

८दायवि. पितुरूर्ध्वं विभागेदुहितृणामप्यंशः । ५०१

ततो विभागः कार्यः न तु ततः प्रागिति बोधितत्वेनात्र सङ्गतेः ।
अन्यथा तद्विशेषणोपादानानर्थक्यं स्पष्टमेव । तदाह *समुदाये-
ति । विवाहान्तसंस्कारैरिति शेषः । एवमग्रेऽपि । तुल्ययुक्त्या
पातित्यादिदोषदुष्टे पितरि जीवत्यपि यदि पुत्रा एव विभाग-
कर्त्तारस्तदा तत्राप्येवमेव बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ।

उ. २ । * विशेषमिति । विवाहान्तसंस्कारतौल्येऽपि विजाती-
यांशदानरूपम्, असंस्कृतासु पूर्वमंशदानं ततस्तासां संस्कार इति
पूर्वक्रमान्यक्रमरूपं च विशेषमित्यर्थः । एतदर्थमेव मूले तुः ।

३ । ननु नेदं संस्कारमात्रबोधकं तावत्, निजादित्यादिवैयर्थ्या-
पत्तेः । किं च पूर्वेणैव सामान्येन सिद्धे सम्पूर्णस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
नापि तुरीयांशदानमात्रं भगिनीमात्रोद्देशेन विधीयते । भगिन्य
इति प्रथमायाः चशब्दस्य त्वाप्रत्ययस्य चासम्बद्धत्वापत्तेः । नापि
पूर्वानुवृत्त्या पूर्वगृहीतादंशात्तुरीयमंशं दत्त्वा ताभ्यः, असंस्कृता-
स्तास्तैः संस्कार्या इति अर्थः । एवमपि चशब्दानर्थक्यस्य त-
दवस्थत्वात् । एतेन दत्त्वा तेनैव संस्कार्या न तु समुदायद्रव्येण
नापि स्वांशेनेत्यर्थः इत्यपि निरस्तम् । तदा तदुपयोगिद्रव्यव्य-
यस्यैव प्राप्या अंशं तुरीयकमित्यस्यासङ्गतेश्च । दत्त्वेत्यस्य व्य-
यीकृत्येत्यर्थेऽप्ययमेव दोषः । निजमंशं परिभाव्य ततो वा तुरी-
यमंशं व्ययीकृत्यैव तथा ताः संस्कार्या इति नियामकमिदं पूर्वेण
सिद्धत्वादिति पक्षेऽपि चशब्दासङ्गतिस्तदवस्थैव । वराय तं द-
त्त्वेत्यर्थस्तु प्रत्यासत्तिन्यायविरुद्धः ।

४ । अथ वाक्यभेदेन भगिनीभ्यः सर्वाभ्यो निजादंशात्तं प-
रिभाव्यादौ तमुपेक्ष्य तं विचार्य तत्रोद्यम्य वा तुरीयमंशं दत्त्वा
स्वांशास्तैर्ग्राह्या असंस्कृतास्ताः संस्कार्याश्चेत्यर्थेन न कस्याप्य-
सङ्गतिरित्युच्येत, एवमपि पूर्वेणैव सिद्ध्या द्वितीयवाक्यानर्थक्यं

तदवस्थमेव । भगिनीभ्यो निजादित्याद्येव ब्रूयात् । न चैवं विशेषेण अनेन पूर्वोक्तसंस्कारबाधापत्तिरिति वाच्यम् । तस्या-
संस्कृतभ्रातृभगिनीसाधारणत्वेनास्य संस्कृतासंस्कृतभ्रातृभगि-
नीसाधारणत्वेन सामान्यविशेषभावाभावात् । परस्पराविषये
द्वयोश्चारितार्थ्येनासंस्कृतभगिनीविषये विरोधाभावेन समावेशसं-
भवात् ।

५ । अथ तदनुवृत्त्यैव निजादंशात्तं दत्त्वा असंस्कृतास्ताः सं-
स्कार्याः, संस्कारैः संस्कृतास्ताः संस्कार्या भूषणीयाश्चेत्यर्थस्या-
प्राप्तस्य विधानेन भगिनीमात्रदाने प्रत्यवायस्य मनूक्तत्वेन तदा-
वश्यकत्वप्रतिपादनतात्पर्यकत्वेन स्फुटतया तदर्थबोधार्थकानुवा-
दे च न कस्यापि वैयर्थ्यमित्युच्येत, एवमपि निजादित्यादि
अयुक्तम् । अर्थस्य दुर्वचत्वात् ।

६ । तथा हि किं यावन्तो भ्रातरस्तावतः अंशान्विधाय
स्वस्वांशात्तुर्यस्तुर्यो भागो देयस्तैः प्रत्येकमित्यर्थ उत भ्रातृभिः
सर्वैः स्वस्वांशात्तुर्यस्तुर्यं भागमुद्धृत्य देय इति । तत्राद्ये पक्षे भगि-
नीद्वित्वादावप्येकैकस्यैव प्रत्येकं चतुर्थो भागो देय इति सिद्धम् ।
द्वितीये पक्षे भगिनीद्वित्वादावपि सर्वैस्तैरुद्धृतं सकृद्भागमेव दत्तं
सर्वा गृह्णीयुर्न तु प्रत्येकं पृथगुद्धार इति सिद्धम् ।

७ । तत्र न तावदाद्यं युक्तम् । यत एको भ्राता यत्र भगि-
न्यश्च बह्वस्तत्र पृथक् ताभ्यश्चतुर्थांशदाने भ्रातुरकिञ्चनता स्यात् ।
किं चैका भगिनी बहवश्च यत्र भ्रातरस्तत्र तैस्तथा दीयमाने त-
दपेक्षया तस्या अधिकांशलाभेन पुत्रापेक्षया कन्याया न्यूनांश-
प्रापकवचनविरोधः ।

८ । नापि द्वितीयः । भगिन्या एकत्वे भ्रातृणां च बहुत्वे
पूर्वोक्तदोषस्यैव सच्चात् । किं च भ्रातुरेकत्वे भगिनीनां च

८दायवि. पितुरूध्वं विभागेदुहितृणामप्यंशः । ५०३

बहुत्वे भ्रातृभागस्यैकनिष्ठत्वेन तच्चतुर्थभागस्य स्वल्पत्वेन तत्राप्यंशकल्पनायामतितुच्छता स्यादंशस्येति दत्त्वांशं तु तुरीयकमित्यस्याविषयः । भवतु वा तथा, तथापि तद्वचनविरोधः । प्रथमपक्षे प्रत्येकमपि भगिनीनां तुरीयांशदानात्तुरीयांशमित्यादि विरुद्धम्, अत्र तु तदभावात्तद्विरुध्येतेतीति कोयमेतस्यार्थ इति चेत्तत्राह ।

९। * अस्यार्थ इति । एकवाक्यतया पूर्वानुषङ्गेणाह * भगिन्यश्चेति । चो भ्रातृसमुच्चये । * दत्त्वेति । नेदं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानपरं भ्रातृद्रव्यसम्भवात् । तस्य भ्रातृकर्तृकत्वेन दानानपेक्षणाच्च । किं तु भ्रातुरंशवत्तासामपि ततः पृथगंशदानपरमित्यवश्यं वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । तासां तद्वत्स्वत्वाभावात् । विशेषवचनाभावाच्च । तस्मादेतदनुवादान्यथानुपपत्त्यैव तत्स्वत्वाभावेऽपि तदनन्तरं तासामप्यंशोऽस्तीत्यनुमीयते । स च विनिगमनाविरहात् उभयोः । तदेव सामान्येनाह * तेन दुहितरोऽपीति । अन्यथैतदनुपपत्तिरुक्तैवेति भावः ।

१०। अथ प्रागुक्तचरममते पक्षद्वये दत्तदोषद्वयस्य वक्ष्यमाणनिराकरणोपपत्त्यर्थमुक्तं चरमैकदेश्युक्तमतद्वयनिराकरणपूर्वकं सोपपत्तिकमदोषं स्वमतमेतत्तात्पर्यभूतमाह * अत्र निजादंशादित्यादिना ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीत इत्यन्तेन । * अत्र, मूलवाक्ये । तत्रेति पाठे उक्तबौद्धार्थानां मध्ये इत्यर्थः । * इति, इत्यस्य । उभयं क्रोडीकृत्याह * प्रत्येकमिति । अयं च निजादित्यस्यार्थः । अनेन शास्त्रीयव्यवच्छेदः । * अयमर्थ इति । प्रागुक्तद्विविध इत्यर्थः । * नभवतीति । प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । पुत्रभागादित्यनेन पञ्चम्यन्तार्थः शास्त्रीय उक्तोऽग्रिमोऽग्रिमस्य ।

११। नन्वेवमपि कथनमात्रान्न ततोऽत्र पक्षे भेदः स्फुटतया

भासते ऽत आह *एतदिति । *भवतीति । चतुस्त्रीति वक्ष्य-
माणवाक्येन प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः । तथा च स एवात्र
निर्जोश इति तत्प्रतिपादितांशाच्चतुर्थांशं तस्यै दत्त्वा ऽवशिष्टं
स्वयं यथासम्भवं गृह्णीयादिति निर्जांशस्य व्यवस्थितत्वे तत्तु-
रीयांशदानमात्रं तस्यै न तु प्राग्वदव्यवस्थितमिति नात्र पक्षे
प्रागुक्तदोषापत्तिरिति भावः ।

१२। इदमेवोदाहरणबाहुल्यप्रदर्शनेन विशदयति *तद्यथे-
त्यादिना । यदीति यत्रेत्यर्थकम् । तत्रेति तदेत्यर्थकं वा ।
एवमग्रेऽपि । एतदभावे वक्ष्यमाणवाक्येन तत्राष्टावंशाः प्राप्ताः
सन्तानभेदेनेति तुल्यांशलाभेन चत्वारश्चत्वारोऽंशा इति लाभेन
फलितमाह * सर्वमेव द्रव्यं द्विधाविभज्येति । एवमग्रेऽपि बो-
ध्यम् । एतद्वचनविषयमाह * तत्रेति।तयोर्मध्ये इत्यर्थः । * शेषं,
सर्वम् । दानसाम्येऽपि ग्रहणवैलक्ष्यण्यसूचकस्तुः । अत एव तदा
पितृधनमिति पाठः । एवमग्रेऽपि । यद्यपि भगिन्यश्चेति भ्रातृभि-
रिति च बहुवचनद्वयेनांशमित्येकवचनेन चानेकभ्रातृकर्तृकाने-
कभगिन्युद्देश्यकैकतुरीयांशकर्मकदानलाभेन प्रत्येकं भगिनीनां
भागसम्बन्धलाभो न, तथापि वक्ष्यमाणमानवे वीप्सापृथगाद्यु-
क्तेस्तथेत्याशयेनाह *द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यामिति। एतेनैक
एवांशो भगिनीभ्यां देय इति मदनपारिजातोक्तमपास्तम् । क-
न्याबहुत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः । एवं चात्र अंशमिति जातावेक-
वचनम् । इतिस्तु समाप्तौ । एवं पुत्रबहुत्वे कन्याबहुत्वेऽपीत्याह
* एवमिति ।

१३ । विजातीयेष्वह *यदात्विति । अत्र साम्याभावेन
प्राग्वत् द्वेधा विभागासंभवादुक्तयुक्त्यैवाह * सप्तधेति । वस्तुतस्तु
पुत्रस्यैवेत्याह *क्षत्रिया पुत्रभागानिति । * शेषं, सर्वम् ।

८दायवि. पितुरूर्ध्वं विभागेदुहितृणामप्यंशः । ५०५

१४। एवमुक्तवैपरीत्ये बहुत्वे च बोध्यमित्याह *एवंजातीति।

तत्र जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यासाम्ये इत्थं बोध्यम्।
तद्यथा ब्राह्मण्याः पुत्रः कन्यका च, क्षत्रियायाः पुत्रः कन्यका
च, एवं वैश्याशूद्रयोरपि। एवं चाष्टावपत्यानि, चत्वारः पुमांसश्च-
तस्रः स्त्रियः। तत्र चतुस्त्रीति वक्ष्यमाणवाक्येन ब्राह्मणापत्ययोर-
ष्टावंशाः, क्षत्रियापत्ययोः षट्, वैश्यापत्ययोश्चत्वारः, शूद्रापत्य-
योर्द्वौ, एवं विंशतिभागान्कृत्वा ब्राह्मणीकन्यायै स्वजातिपुत्रविहि-
तादंशचतुष्टयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्, क्षत्रियाकन्यायै
स्वजातिपुत्रविहितादंशत्रयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्, वै-
श्याकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशद्वयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थ-
मंशं दद्यात्, शूद्राकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादेकांशरूपादेव नि-
जाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्। ततो ऽवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्म-
ण्यादिपुत्राः क्रमाच्चतुस्त्रिंशेकभागान् गृह्णीयुः। वैषम्ये तु भ्रातृ-
णां भगिनीनां च यावत्यो व्यक्तयः तावतीनां भ्रात्रादिव्यक्ती-
नां तावतः अंशान् चतुस्त्रीति क्रमेण कल्पयित्वा भगिनीभ्यः
स्वस्वजातिपुत्रविहितादंशाच्चतुर्थश्चतुर्थमंशं दत्त्वाऽवशिष्टं तत्सर्व-
द्रव्यं भ्रातरस्ते पुनश्चतुस्त्रीत्यादिक्रमेण गृह्णीयुरिति।

१५। केचिदुक्तरीत्यैव तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा तेनैव विवाहः
कार्यो न तु समुदितद्रव्येण विवाहो ऽशदानं च पृथगित्याहुः।
तन्मतं खण्डयति * न चेति। *इति, इत्यस्य। *संस्कारेति।
विवाहान्तेत्यादिः। * दत्त्वेतीति। व्ययीकृत्येत्यर्थः। यद्यप्येवं
व्याख्याने दोषद्वयं प्रागुक्तमत्रैव, तथापि स्वमतं परसंमतमपीति
सूचयन् दोषान्तरं च तत्र प्रतिपादयन्नाह * मन्विति। एतेन
देशाचाराद् व्यवस्थेति मदनपारिजाताद्युक्तमपास्तम्। तदेवाह
*स्वेभ्योऽशेभ्य इति। तं प्रतिपादयन्नस्फुटत्वादिना स्वोक्तार्थप-

रतया व्याचष्टे *अस्यार्थ इति । तत्र कन्यात्वं स्वपितृनिरूपितं न तु स्वनिरूपितमित्याह * भगिनीभ्य इति।स्वेभ्य इत्यस्य व्याख्या*स्वजातीति।तथा च आत्मीयपरः स्वशब्दः । स्वात्स्वादंशादित्येव सिद्धे बहुवचनान्ततदुक्तिसामर्थ्यलभ्यं तत्स्वरूपमाह *चतुर इति । वक्ष्यमाणस्यार्थतो निर्देशः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तानभिलक्ष्येत्यर्थः । हेतुपञ्चमी वा । दानग्रहणयोः प्रत्येकसंबन्धलाभार्थं वीप्सादीत्याह * स्वात्स्वादिति । स्वशब्द आत्मीयपर इत्याह * आत्मीयादिति । चतुःशब्दश्चतुर्थपरो लक्षणयेत्याह *चतुर्थं चतुर्थमिति । इयं वीप्सा पृथक्पदलभ्या । एवं चैतदुक्तिविरोधस्तद्व्याख्याने इति भावः ।

१६। अत्रापि प्रागुक्तैकदेशिव्याख्यानं नेत्याह *न चात्रेति। मनुवाक्ये इत्यर्थः । उक्तहेतोः, स्वेभ्योऽशेभ्य इत्यस्यानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्तमाह *किं त्विति ।

१७। अत्रापि जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च पूर्वोक्तैव व्यवस्थेत्याह *जातीति । ननु भगिनीनां प्रीतिदानमेव न त्वावश्यकमिति कथं विधिः प्रकर्षश्च अत आह *पतिता इति । अदित्सर्वो दातुमनिच्छवः । भ्रातृणामिति भावः ।

१८। एवमुक्त्वा केचिन्मतेन प्राग्वदत्रापि शङ्कते *अत्रापीति । अपिः पूर्वसमुच्चये । एवं सति एतद्विरोधस्तत्र व्याख्याने नेति भावः । अत एवाह *स्मृतिद्वयेऽपीति । मनुस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्मृतावपीत्यर्थः । पूर्वानुक्तदोषान्तरमाह * अदाने प्रत्यवायेति । मनुस्मृताविति शेषः । तथा सति तदर्थत्वेनैवोपयुक्तावश्यकत्वे लब्धे ऽदाने प्रत्यवायश्रवणासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

१९। एवं दानावश्यकत्वे चरमप्रागुक्तैकदेशिमतव्याख्यानद्वयदोषापत्तिस्तदवस्थेति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति * यदपीति।* अं-

शेति । स्मृतिद्वये चतुर्थीशेत्यर्थः । * तत्, तदपि । * उक्तेति । स्वजा-
तिपुत्रविहितादंशादित्यर्थेनेत्यर्थः । तदेव परोक्तव्यतिरेकमुखेनाह
* नष्टत्रेति । उपसंहरति * अत इति । * असहायेति । स्वतन्त्रेत्य-
र्थः । प्रागुक्तहेतोः । * उचितमिति । चतुरस्रमिति प्रचुरः पाठः ।
एवव्यवच्छेद्यं प्रागुक्तमेवाह * न भारुचेरिति । फलितं पर-
मतात्पर्यमाह * तस्मादिति । * पितुः, प्रायणात् । * कन्यापि,
सर्वा । * पूर्वं, मरणात् । अत्रोपसंहारे विभागे इत्यनुक्त्या उपक्र-
मेऽपि अनेन दुहितर इत्यत्रानुक्त्या तस्य पूर्वतोऽलाभेन च वि-
भागे सत्यसति च दुहिता तच्चतुर्थांशभागिनी तदनन्तरमिति
सिद्धम् । अत एवैकपुत्रस्थलेऽप्युपपादनं कृतमिति बोध्यम् ॥ १२४ ॥

मि० भव० एवं विभागं चेत्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबन्धे-
न समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा
सह विभागकलसिरुक्ता । अधुना भिन्न-
जातीयानां विभागमाह ।

या० चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

मि० तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः,
क्षत्रियस्य तिस्रो, वैश्यस्य द्वे, शूद्रस्यैकेति भार्या द-
र्शिताः । तत्र ब्राह्मणात्मजाः ब्राह्मणोत्पन्नाः, वर्ण-
शः—वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते
संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकव-
चनान्ताद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णेवर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना
एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाँल्लभन्ते । तेनैव क्षत्रिया-

५०८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

यामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन्, वैश्यायां द्वौ द्वौ, शूद्रा-
यामेकमेकमिति ।

क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः । वर्णशः इत्यनुवर्तते ।
यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः । क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्प-
न्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते, वैश्यायां द्वौ
द्वौ, शूद्रायामेकमेकम् ।

विड्जाः वैश्येनोत्पन्नाः । अत्रापि वर्णश इत्यनुव-
र्तते । यथाक्रमं द्व्येकभागिनः । वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः
प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते, शूद्रायामेकमेकम् । शू-
द्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां
पूर्वोक्त एव विभागः । यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येकभागा इ-
त्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यतिरिक्तवि-
षयमिदं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्ति—

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ इति ।

प्रतिग्रहग्रहणाक्रयादिना लब्धा भूः क्षत्रियादिसु-
तानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।

शूद्र्यां द्विजादिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । इति ।

यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रियादिसुतानां न भवे-
त्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते ।

यत्पुनः— (मनु० अ० ९ श्लो० १५५)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ इति,

तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि
प्रदत्तं स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति त-

दैकांशभागित्यविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

वा० १। सङ्गतिमाह * एवमिति । वचनबाहुल्यादाह * प्रबन्धेनेति । अस्य सम्भवमाह * तिस्रो वर्णेति । * इति, इत्यनेन । एका स्वीया वर्त्तते एवेत्याह * चतस्र इति । दर्शिता इतीत्यादिः । आचाराध्याये इति भावः । * तत्र, तासु सतीषु । ननु पितुर्ब्राह्मणस्यैकत्वेन न वर्णभेदो ऽत आह * वर्णशब्देनेति । तत्र वर्णशब्दस्य नियतपुंस्त्वेनात्र स्त्रीषु लक्षणायामपि पदेस्यैव तदङ्गीकाराद्भङ्गायां घोष इतिवन्न दोष इति भावः । बह्वर्थाल्पादित्यस्याप्राप्तेराह * संख्यैकेति । अस्य पाणिनीयसूत्रस्य संख्यावाचकादेकवचनान्ताच्च वीप्सायां शम् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददातीति संख्योदाहरणं, माषश इत्येकवचनोदाहरणम् । यद्यपि एकवचनशब्देन परिमाणशब्दा एव गृह्यन्ते इति जयादित्येनोक्तं तथापि तदन्यस्यापि ग्रहणमिति वामनमतमेव युक्तम् । अत एव पदशः स्वरशो ऽक्षरश इत्यादि सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति भावः । तदेतदभिप्रेत्य द्वितीयविषयतामत्राह * अधिकरणेति । अधिकरणसप्तम्येकवचनान्तादित्यर्थः । एवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह * अतश्चेति । तादृशात् ततः तत्र शसि चेत्यर्थः । स्युरित्यस्यैव स्पष्टार्था व्याख्या * भवेयुरिति ।

२। उक्तं विशदयति * एतदिति । * एकैकश इति । चिन्त्योयं प्रयोगः, एकश इति तु पाठ इति केचित् । वस्तुतस्तु सोऽपि साधुरित्यन्यत्र स्पष्टमिति बोध्यम् । * तेनैव, ब्राह्मणेनैव । लभन्ते इत्यस्याग्रे सम्बन्धोऽग्रे यथायोग्यं तदध्याहारः । तेनैवोत्पन्ना इत्यस्याग्रे उभयत्राप्यनुषङ्गः ।

३। उत्तरार्थार्थमाह * क्षत्रजा इति । योग्यतयाऽऽह * त्रि-

द्येकैति । अस्य वैशद्यमाह *क्षत्रियेणेति । *विदूजा इति । द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः । प्राग्वदाह *वैश्येनेति । *तत्पुत्राणामिति । तस्य शूद्रस्य शूद्रायामुत्पन्नानां पूर्वोक्तः—

विभागं चेत्पितेत्यादिना विभजेरन् सुता इत्यादिना चोक्त एव विभाग इत्यर्थः ।

४। विशेषमाह *यद्यपीति । भूः शालिक्षेत्रादिका । यथा चैतत् तथाऽनुपदमेवोक्तम् । बार्हस्पत्यमाह *न प्रेति ।

५। तत्रापि विशेषमाह *प्रतिग्रहेति । तद्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र सुताय इति जात्याभिप्रायं प्रत्येकाभिप्रायं वैकवचनमित्याह *सुतानामपीति । एवं च तत्रापि तेषां विभागोऽस्तीति भावः । अत्र हेत्वन्तरमप्याह *शूद्रेति । तस्य तद्भागस्य विशेषेण प्रतिषेधाच्चेत्यर्थः । तथा च आदिशब्देन वैश्य एवात्र न शूद्र इति भावः । तद्वचनं तदीयमेवेत्याह *शूद्र्यामिति । अत्र शूद्री न शूद्रभार्या । तथा सति तस्यां जातस्य कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन भागानर्हत्वेनासङ्गत्यापत्तेः । अपि तु द्विजातिस्त्री शूद्रकन्या । केकयीतिवत्प्रयोगः । एतेन छान्दसः प्रयोग इत्यपास्तम् । द्विजातीत्युक्त्या शूद्रजातस्तु भागं स्वं लभते एवेति सिद्धम् । ननु भवतु तस्य तथा, तावताऽपि तेषां तत्र सा कुतः अत आह *यदीति । शूद्रापुत्रस्यैव शूद्रग्राहिकया निषेधात् तेषां भागोऽस्तीति गम्यते इत्यर्थः ।

६। शूद्रापुत्रस्यांशदानपरमूलस्य तदीयवचनान्तरविरोधं तदीयन्यूनताञ्च परिहरति *यत्पुनरिति । यच्चित्यर्थः । अस्येति शेषे षष्ठी । अपिरेतज्जातीयस्मृत्यन्तरसमुच्चायकः । *किमपि, किञ्चिदपि । *प्रदत्तं, प्रसाददत्तम् । कचिदेवमेव पाठः । अत एवाग्रे तथैव वक्ष्यते । एवञ्च सर्वथा तथैवांशभाक् न भव-

८दायविभागे समुदायद्रव्यापहारेऽपि दोषः । ५११

तीति भावः ।

७। एतेनानूद्दशूद्राणुविषयं तदिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादूद्राणुविषयकत्वसम्भवादन्यत्र प्रागुक्तरीत्या भागानर्हत्वाच्च । दासस्थले तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । * तदैकांशेति । अत एव तत्र विशिष्य भूभागनिषेधोक्तिसाफल्यमिति भावः ॥ १२५ ॥

मि० अथ सर्वविभागशेषं यत् किञ्चिदुच्यते ।

या० अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्र दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

मि० परस्परापहतं समुदितद्रव्यं विभागकाले चाज्ञातं विभक्ते पितृधनेयत् दृश्यते तत् समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदता उद्धारविभागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितम् । एवं वचनस्यार्थवत्त्वान्न समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्वम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् ।

(अ. ९ श्लो. २१३) ।

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥

इति वदता । नैतत् । यतः सम्भावितस्वातन्त्र्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपिकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित एव ।

तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते ।

यो वै भागिनं भागान्नुदते, चयते चैनं स, यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते इति ।

यो भागिनं भागाहं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति, स च भागान्नुन्न एनं नोत्तारं चयते नाशयति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं च नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः ।

अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽप्यवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्रवेशादोषमावहत्येव । यथा मौढ्ने चरौ विपन्ने सदृशतया माषेषु गृह्यमाणेषु अयज्ञिया वै माषा इति निषेधो न प्रविशति मुद्गावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्गावयवेषु गृह्यमाणेषु अवर्जनीयतया माषावयवा अपि गृह्यन्ते एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तिनोक्तम् । तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

वा० १। सङ्गतिमाह *सर्वेति । घञजपः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाच्छेषमित्युक्तिः । *यत्किञ्चित्, पद्यात्मकम् । *परस्परेति । सर्वैरेवेत्यर्थः । स्वीये स्वीये बाधकाभावात् सामान्योक्तिलभ्यमाह *समुदितेति । विभक्ते इति सतिसप्तमी । तत्स्वारस्यादाह *विभागेति । यत्रेत्यस्य सर्वविभागे इत्यर्थः । अत एव साकाङ्क्षत्वाच्छेषमाह *यदिति । पुनःशब्दः अप्यर्थे पश्चादर्थे वा ।

८ दायविभागे समुदायद्रव्यापहारेऽपिदोषः । ५१३

दृश्यते इति पद्योक्तं बोध्यम् । स्थित्यर्थमाह * शास्त्रेति ।

२। *अत्र चेति । अत्रापीत्यर्थः । अपिना पूर्वसमुच्चयः ।
अत्रेत्येव पाठे पूर्वं यथातथावाऽस्तु अत्र तु सर्वथा निषिद्ध
इत्यर्थः । * वदता, योगीश्वरेण । एवमग्रेऽपि । *उद्धारेति ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठेत्युक्त इत्यर्थः ।

३। केचित्तु विभागार्हेः समुदायद्रव्यापहारे कृतेऽपि तेषां
न दोष इत्येतद्वचनतात्पर्यमित्याहुः । तत् खण्डयति *एवमिति ।
उक्तरीत्येत्यर्थः । उक्तरीत्या श्रुतसमांशविभागविधानादिमात्रे-
णैव वाक्यस्य साफल्येनाश्रुतदोषाभावपरत्वकल्पनस्यानौचि-
त्येन समुदायद्रव्यापहारेऽपि तेषां दोषोऽस्त्येवेति भावः ।

४। नन्वस्तु दोषः तथापि स ज्येष्ठस्यैव नान्येषां, मनुनां
तथोक्तत्वादित्याह *ननु मनुनेति । एवेनान्यव्यवच्छेदः । तदेव
स्पष्टार्थमाह *न कनीयसामिति । तद्भिन्नानामित्यर्थः । *विनि-
कुर्वीत, तिरस्कुर्यात् । वञ्चयेत् इति यावत् । न तावदेवेत्याह
*अभागश्चेति । एवमग्रेऽपि । *नियमनं दण्डः । राजभिरिति
बहुवचनेन देशान्तरगमनेऽपि तत्रत्यराजदण्डः सूचितः । वदते-
त्यस्य मनुनेत्यत्रान्वयः ।

५। वस्तुतस्तदभावादाह *संभावितेति । बहुव्रीहिः । ज्ये-
ष्ठत्वमेव तद्वीजम् । अत एवाह *पित्रिति ।

तदुक्तं मनुनैव, (अ० ९ श्लो० १०८।११०)

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ इति ।

ज्येष्ठस्यापीति अपिर्विरोधे । * वदता, मनुना । ज्ये-

ष्टपरतन्त्राणामिति षष्ठीतत्पुरुषः । * दण्डेति । दण्डापूर्पिकसंबन्धिन्यायेनेत्यर्थः । रीत्येति पाठान्तरम् । अपूपानां समूह आपूर्पिकम् । अचित्तेति ठक् । दण्डस्यापूर्पिकं दण्डापूर्पिकम् । तथा च यस्मिन्दण्डे आपूर्पिकं प्रोतं बद्धं वा स दण्डो यदि चोरादिभिरपहृतस्तदाऽऽपूर्पिकमपि सुतरामपहृतं यथा, तद्वदत्रापि ज्येष्ठस्य दोषे तेषां सुतरां स इत्यर्थः । तथा च ज्येष्ठादिपदश्रुपलक्षणमिति भावः ।

६। अत्रार्थे श्रुतिमपि मानत्वेनाह *तथा चेति। श्रुतौ वैशब्दो निश्चये। श्रुत्यर्थं प्रतिपादयन्नुक्तार्थं सविशदमाह *यो भागिनमिति । गृहीतसर्वभागे तदसंभवात् अस्तीत्येतत्स्वारस्याच्चाह *भागार्हमिति । भागान्नुदते इत्यस्य व्याख्या *भागादिति । तस्य व्याख्या * भागमिति । भागिनमित्यस्य यमित्यादिरित्याशयेनाह * स चेति । चो व्युक्रमे वाक्यालङ्कारे इति भावः । स इत्युक्तं लक्ष्यार्थमाह * नाशेत्यादि । तृतीयवाक्यमाह * यदीति । स इत्यस्य चेनानुषङ्गः । आद्याथशब्दार्थमाह * तदेति । साकाङ्क्षत्वादाह *तस्येति । द्वितीयाथशब्दार्थमाह *चेति ।

७। तत्र तस्य तदभावं शङ्कते * अथेति । *आवहतीति । जनयतीत्यर्थः । समुदायद्रव्ये स्वस्यापि स्वत्वसत्त्वात् अप-

---

१ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रे अस्तीतिपदस्वारस्यादित्यर्थः ।

अयं भावः । अत इनिठनौ इति सूत्रेण मत्वर्थे इनिप्रत्ययाविधानात् मतुब्बिधायके तदस्यास्त्यान्निति सूत्रे च वर्तमानत्वार्थकस्य अस्तीतिपदस्य श्रवणात् इनिप्रत्ययस्य वर्तमानत्वार्थकतया गृहीतसर्वभागे भागवत्त्वस्यासंभवात् तदर्थकस्य इनिप्रत्ययस्य भागिनमित्यत्रासंगतिः इत्याशङ्क्य भागशब्दस्य भागार्हत्वे लक्षणया तद्वत्त्वस्य गृहीतसर्वभागेऽपि विद्यमानत्वान्नासंगतिरिति ।

८ दायविभागे समुदायद्रव्यापहारेऽपिदोषः । ५१५

हारदशायामपि स्वद्रव्यमित्येवं ग्रहणेनापहर्तुर्दोषो नेति भावः ।
*अवर्जनीयतयेति । परस्वत्वस्येत्यादिः । यथा तत्र स्वस्वत्वं
तथाऽन्येषामपि तदस्त्येवेति तस्य वर्जनासम्भवात्तद्वशायामन्य-
द्रव्यमपि सर्वथाऽपहृतमेवेति निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन
परस्वं न गृहीयादितिनिषेधशास्त्रानुप्रवेशादस्त्येव दोष इत्यर्थः ।

८। अत्र दाढ्याय दृष्टान्तत्वेन षाष्ठ्यायमुपन्यस्यति *य-
थेति । षाष्ठ्युत्तीयपादषष्ठाधिकरणसूत्रं “विप्रतिषिद्धं चाविशेषेण
हि तच्छ्रुतिः” इति । तत्र अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इति
श्रूयते। तत्र संशयः। मौद्गं चरुं निर्वपेदिति विहितमुद्गाभावे प्रतिनि-
धित्वेन माषा ग्राह्या न वेति । तत्र पूर्वपक्षः। व्रीह्यभावे नीवाराः इव
कोद्रवाः, मुद्गाभावे माषा ग्राह्याः, तत्त्वेन जातिसादृश्याभावेऽप्य-
वयवसादृश्यात् । यत उक्तनिषेधो माषादिरूपेण ग्रहणे प्रवर्तते न
तु मुद्गावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषावयवरूपेण, अतः
प्रतिनिधित्वमेवेति ।

सिद्धान्तस्तु—माषादिजातीयस्य सर्वात्मना यज्ञसाधन-
त्वं तेन निरस्तम् । अयज्ञिया माषा इति सामान्यश्रवणात् ।
अतो नान्तरीयका अपि माषावयवा वज्या एव । तस्मात्प्रति-
निधित्वेन ते न ग्राह्या इति । तदेतदभिप्रेत्य तत्र तावदधिकरण-
पूर्वपक्षं संगृह्याह—

९। *मौद्गे इति । विकारे मुद्गादणित्यण् । *विपन्ने, नष्टे ।
पुनस्तदौर्लभ्ये मुद्गेति शेषः । *मुद्गेति । माषावयवानां तदवय-
वसादृश्येन तदवयवबुद्ध्यैव ग्रहणान्न स्वरूपेणेत्यर्थः । अथ
सिद्धान्तं तथाऽऽह *मुद्गेति । अयज्ञिया इति सामान्येन माष-
जातिनिषेधात्तद्बुद्ध्य गृह्यमाणेष्वपि तेषु अवर्जनीयतया नि-
षिद्धमापजातीयावयवा अपि गृह्यन्ते एवेति निषेधप्रसर एवेत्यर्थः ।

१०। उक्तन्यायोऽत्रापीति दर्शयन् तन्मतखण्डनमुपसंहरति
*तस्मादिति । वचनं यो वै इत्यादि । न्यायः षाष्ठः ।

एतेन—परस्वत्वज्ञानपूर्वकं स्वस्वत्वहेतुं विना स्वस्वत्वारो-
पकः स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः । न चात्र इदं मम इदं परकीयमिति
विवेकः । द्रव्यस्याविभक्तत्वात् । तथा चात्र साधारणधने तद-
सम्भवादिदमयुक्तमिति प्राच्योक्तमपास्तम् । मन्वर्थाद्यज्ञानात् ।
प्रच्छन्नं वेति कातीयस्तेयलक्षणे द्रव्ये परसम्बन्धमात्रं विवक्षित-
मिति न तद्विरोधः । अन्योन्येति वचनबलात्तथेति न । तस्या-
र्थवत्त्वस्योक्तत्वात् । एतेन कातीये परशब्दादात्मीयत्वव्यवच्छे-
देनैव तत्स्वत्वापगम इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ॥ १२६ ॥

मि० अव० द्वयामुष्यायणस्य भागविशेषं दर्शयं-
स्तस्य स्वरूपमाह ।

या० अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

मि० अपुत्रां गुर्वनुज्ञात इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रे-
ण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्यायां गुरुनियोगेनोत्पा-
दितः पुत्र उभयोर्वीजिक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थ-
हारी पिण्डदाता च धर्मत इत्यस्यार्थः । यदाऽसौ नि-
युक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपु-
त्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको द्वामुष्यायणो
द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः
पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तदुत्पन्नः
क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति, न बीजिनः । स च न
नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति ।

८ दायविभागे ह्यामुष्यायणस्य स्वरूपं भागश्च । ५१७

यथोक्तं मनुना, (अ. ९ श्लो. ५३)

क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ इति ।

क्रियाभ्युपगमादिति । अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरु-

भयोरपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत्क्षेत्रं क्षेत्रस्वा-
मिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे
उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ
दृष्टौ महर्षिभिः ।

तथा, (मनु० अ० ९ श्लो० ५२)

फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ इति ।

फलं त्वनभिसन्धायेति । अत्रोत्पन्नमपत्यमाव-

योरुभयोरस्त्वित्येवमनभिसन्धाय परक्षेत्रे यदपत्य-
मुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव, यतो बीजाद्योनिर्बली-
यसीति । गवाश्वादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियो-
गो वाग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य—

मनुना निषिद्धत्वात् । (मनु० अ. ९ श्लो. ५९।६०)

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥

इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति ।

(अ० ९ श्लो० ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८)

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जानाः धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥
 अयं द्विजैरविद्वाद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥
 स महीमाखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थे गर्हन्ते तं हि साधवः ॥ इति ।
 न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्य-
 म् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभि-
 चारस्य बहुदोषश्रवणात् । संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च ।
 यथा मनुरेव— (अ० ५ श्लो० १५७)
 कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥
 इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिध्य—
 (मनु० अ० ५ श्लो० १५८।१५९।१६०।१६१)
 आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥
 अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
 दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्तातिम् ॥
 मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
 अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।
 सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च ह्रीयते ॥
 इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । त-

८ दायविभागे द्यामुष्यायणस्य स्वरूपं भागश्च । ५१९

स्माद्विहितप्रातिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् ।

एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रातिषिद्धे कस्तर्हि
धर्म्यो नियोग इत्यत आह ।

(मनु० अ० ९ श्लो० ६९/७०)

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वतावृतौ ॥ इति ।

यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः
पतिरित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तस्मिन्प्रेते देव-
रस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत प-
रिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अ-
नेन घृताभ्यङ्गवाङ्गियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां म-
नोवाक्कायसंयतां मिथो रहसि आगर्भग्रहणात्प्रत्यृत्वे-
कैकचारं गच्छेत् । अयं च विवाहो वाचनिको घृताभ्य-
ङ्गादिनियमवत् नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य
भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन
एव भवति न देवरस्य । संविदातूभयोरपि ॥ १२७ ॥

या० १। यथाश्रुते पूर्वसङ्गत्यभावादाह *द्यामुष्यायणस्येति।
तथा च तस्य पूर्वभागापवादभूतभागविशेषोपयोगित्वमेव पूर्वस-
ङ्गतिरिति भावः । * धर्मतः, शास्त्रतः । अस्य शब्दार्थं तावदाह
*अपुत्रामिति । (याज्ञ० १ । ६८ । ६९)

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥

आ गर्भसम्भवात् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥

इति आचाराध्याये विवाहप्रकरणे मूलोक्तविधिनेत्यर्थः ।
स्वमन्वाद्यनुरोधेनात्र शेषोऽयम् । * भार्यायां, पाणिग्रहणयो-
ग्यायाम् । तत एव साकाङ्क्षत्वादाह * गुर्विति । अपेर्नैषफल्यं
सूचयन्नाह * उभयोरिति । * इत्यस्यार्थः, इत्यस्य शाब्दोऽर्थः ।

२। नन्वेतावताऽपि ब्यामुष्यायणपदानुक्तेः कथमस्य तत्त्वमि-
त्याशङ्क्यायाम् अपुत्रेणेत्यादिसूचितं तत्त्वमेव रिक्थग्रहणादौ नि-
मित्तं नान्यदिति तत्सूचितं ब्यामुष्यायणत्वमिति प्रतिपादयन्
अपुत्रेणेत्यादेः प्रत्युदाहरणं च दर्शयिष्यंस्तात्पर्यार्थमाह * यदा
ऽसाविति । तथा च इत्यस्यार्थ इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनात्राप्य-
न्वयः । * इति, एवं वक्ष्यमाणोऽस्याभिप्रायार्थ इत्यर्थः । अपिः
स्पष्टार्थः । एवमग्रेऽपि । * पुत्रार्थ, पुत्रोत्पत्त्यर्थम् । * स इति।
यत इति शेषः । तस्यैव व्याख्या * ब्यामुष्यायणइति । अत इति
शेषः । प्रत्युदाहरणमेवाह * यदा त्विति । * तत्रापि विशेषमाह
* सचेति । अब्यामुष्यायणश्चेत्यर्थः । तदानीं पुत्रसत्त्वे तदभावेन
तदभावेऽपि अनन्तरं तन्नाशादन्यस्याधिकारीति सूचयितुमाह
* नियमेनेति । पिण्डदो वेति वाशब्दः चार्थे ।

३। मूलानुक्तं विशेषं कथयितुं उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्मनुसंम-
तिमाह * यथोक्तमिति । तत्राद्ये तामाह * क्रियेति । यद्विशेषकथ-
नार्थं मनूक्तिः तस्य प्राधान्यं सूचयन्सप्रतीकधारणमिदं व्याचष्टे
* क्रियेति । एवमग्रेऽपि । अत्र क्रियापदं विवक्षितम् । संवित्स्वरू-
पमाह * अत्रोत्पन्नमिति । * अत्र, * क्षेत्रे । * उत्पन्नम्, उत्पत्स्य-
मानम् । * संवित्, प्रातिज्ञा एकवाक्यता । पञ्चम्यन्तार्थोऽयमित्याह
* अङ्गीकरणादिति । * क्षेत्रस्वामिनेति । विद्यमानेऽपि तस्मिन्
पण्डत्वाभिप्रायमिदम् । इदमपि स्वरीत्यैव । अन्यथा त्विदमुपल-

८ दायविभागे संविदांविना क्षेत्रिणएवापत्यम् । ५२१

क्षणमपि बोध्यम्। बीजार्थमित्यस्य व्याख्या * बीजावपनार्थमिति।
अर्थादाह * बीजिने इति । यदः तदाकाङ्क्षत्वाच्छेषेणाह * त-
स्मिन्क्षेत्रे इति । तस्येत्यस्यार्थमाह * उत्पन्नस्यापत्यस्येति । तत्र
इहेत्यस्य शास्त्रे इत्यर्थः । तत्र प्रयोगस्यार्थत्वात्तदनुरोधेन स्वयम-
पि तथैवाह * बीजीति । भागिनावित्यस्य यथाश्रुतार्थासम्भवा-
दाह * स्वामिनाविति ।

४। द्वितीये तामाह * तथेति । तुः उक्तवैलक्षण्ये व्युत्क्रमे च । नि-
र्धारणे षष्ठीद्वयम् । अत एव बहुवचनम्, उदाहरणान्तरविवक्षया च ।
तथेत्यनेन तदर्थं दीयते यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते इत्य-
स्याध्याहारः । तथा च क्षेत्रिणां बीजिनां च मध्येऽन्यतमेनापि
फलमनभिसन्धाय तु यत्क्षेत्रं तेन तदर्थं दीयते तत्र तेन यद-
पत्यमुत्पाद्यते सोऽपत्यरूपोऽर्थः क्षेत्रिणामेव । तत्र हेतुर्बीजाद्यो-
निर्बलीयसीति । तत्र हेतुः * प्रत्यक्षमिति । तथा लोके दृश्यते
इत्यर्थः । फलमत्र संविद्रूपमित्याह * अत्रोत्पन्नमिति । तत्र तस्य
हेतुत्वार्थमाह * यत इति । तत्र प्रत्यक्षमिति हेतुरिति सूचयन्नाह
* गवेति ।

तदप्युक्तं मनुनैव, (अ० ९। श्लो ५४।५५)

ओषवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद् बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहङ्गमहिषाणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ इति ।

५। मेधातिथिस्तु- (अ० ९।५१)

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥

इति अविशेषेणोक्तस्य क्षेत्रिणां फलं न बीजिन इत्यस्य

विशिष्टविषयत्वमाह ।

“ फलं त्विति । तयोर्मिथो यत्र फलानभिसन्धानं तत्र क्षेत्रिणां प्रत्यक्षमर्थो निश्चितं फलम् । प्रत्यक्षशब्देन निःसन्दिग्धतामाह । * यतो बीजाद्योर्निर्बलीयसी । क्षेत्रमधिकम् इत्यर्थः । अनभिसन्धाने क्षेत्रिणः फलमुक्तम्, अभिसन्धाने किं बीजिन उतोभयोरिति संशये उभयोरित्याह * क्रियेति । एवमेवैतदिति यो निश्चयः सन्धिलक्षणः सा क्रिया तदङ्गीकरणात् बीजार्थं बीजकार्यफलनिष्पत्त्यर्थं यद्दीयते सामर्थ्याद् बीजमिति गम्यते तस्येदं द्वावपीत्याद्यर्थः” इति व्याचख्यौ ।

६। स्वमतमुक्त्वा प्राग्वदत्रापि आचार्यमतमाह * अत्रापीति । अपिना विवाहप्रकरणोक्तसमुच्चयः । * इतरस्येति । विवाहिताविषयस्येत्यर्थः । तमेवाह * देवराद्वेत्यादिना साधव इतीत्यन्तेन । तत्रादौ तस्या नियोगमाह * देवरादिति । तत्सकाशादित्यर्थः । * सम्यक्, यथाशास्त्रम् । * ईप्सिता, पुत्ररूपा । * अधिगन्तव्या, प्राप्तव्या । * परिक्षये, सति । अनेन आपदुक्ता । तस्य नियोगमाह * विधवायामिति । * वाग्यतो, मौनी । * निशि, गच्छन्सन्नेकमित्याद्यर्थः ।

७। अत्र मेधातिथिः । सन्तानशब्देन पुत्रः, कार्यक्षमत्वात् । अनेनापदुक्ता । अत एव— (मनु० अ० ९।५८)

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ।

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥

इत्यनेन मिथो भार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपि नियोगे पूर्वमुक्तम् । * नियुक्तया, अपत्योत्पादनेऽनुज्ञातया गुरुभिः । तथा स्मृत्यन्तरोक्तेः । सम्यगित्यनेन वक्ष्यमाणघृताभ्यङ्गादिनियमानुवादः । गन्तव्येति विधौ कृत्यः ।

ईप्सिताशब्देन कार्यक्षमतामाह । तथा च दुहितरि अन्धब-
धिरादौ च जाते पुनर्नियोगो ऽनुष्ठेयः । विधवाग्रहणमतन्त्रम् ।
लीलादिरूपे पत्यौ जीवत्यपि एष एव विधिः ।

यतो वक्ष्यति । (मनु० अ० ९।६३)

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातां तु कामतः ।

तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ इति ।

निशीति प्रीत्याद्यालोकननिवृत्त्यर्थम् । वचनान्तरेणैव दि-
वोपगमप्रतिषेधात् इति ।

८।पूर्वविहितनियोगप्रतिषेधमाह *नान्यस्मिन्निति । पति-
भिन्ने इत्यर्थः । *नोद्वाहिकोष्विति । पूर्वशेषोऽयमर्थवादः । वि-
वाहकर्मणि तत्र तत्र एवमेव मन्त्रप्रयोगः,

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।

मया पत्या जरदष्टिः मया पत्या प्रजावतीति,

नैवं श्रूयते, मयाऽत्र नियुज्यसे ततो जनयेति । तादृश-
मन्त्रग्रहणेन मन्त्रार्थवादा अपि नैवं विधाः सन्तीति दर्शितम् ।

तदेवाह *न विवाहविधाविति । *अयमिति । अयमप्यर्थवाद

एव नियोगप्रतिषेधशेषः । अविद्वद्भिः सम्यक्शास्त्रमन्त्र-

लिङ्गाद्यनभिज्ञैरयं पशुधर्मः सन्नत्यन्तगर्हितो मनुष्याणामपि प्रो-

क्तः प्रवर्तितः, सोऽपि इदानींतनो नानादिरित्याह * वेने राज्यं

प्रशासतीति । राष्ट्रं पालयति सतीत्यर्थः । द्विजैर्हि विद्वद्भिरिति

पाठे विगर्हितोऽपि विद्वद्भिर्मनुष्याणां प्रोक्तः, पशूनामेष धर्मो भ्रा-

तृक्ष्णमनं नाम, स च प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये इत्यर्थः । तदेवाह

*स महीमिति । * भुञ्जन्, पालयन् । ननु राजर्षिप्रवरस्याखि-

लमहीपालकस्य कथं तत्करणमत आह *कामोपहतेति । कामे-

नोपहता चेतना यस्येत्यर्थः । स्पष्टार्थम् अर्थवादमाह *तत इति ।

९। मेधातिथिमतं खण्डयति *न चेति । अयं हि तदाशयः नान्यस्मिन्निति निषेधो मृतभर्तृकाया एव न क्लीबादिजीवत्पत्तिकायाः तेन भिन्नविषयत्वमिति न । सन्तानविच्छेदस्य निमित्तस्य तत्र श्रवणेन तस्योभयत्र तुल्यत्वात् । घृताभ्यङ्गादिनियमस्यापि तत्राभावापत्तेश्च । तथा च विधिवत् निषेधेऽपि विधवाग्रहणस्यातन्त्रत्वेन निषेधस्याविशिष्टत्वेन देवराद्वेत्यादिविधेः नान्यस्मिन्निति निषेधस्य चैकविषयत्वलाभेन षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । अयमपि अपत्योत्पादनविधेर्नित्यत्वे बोध्य इति ।

१०। *नियोक्तृणामिति । अयमाशयः । तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्नित्युक्तेः समयोर्विकल्पः । अत्र तु अन्यस्मिन् हि नियुञ्जानाः इति तेषां निन्दाश्रवणान्निषेधे च तदभावान्न समता विधिनिषेधयोः । किं च पुत्रेण लोकान् जयतीत्येवमादिफलोऽपत्योत्पादनविधिः । तथाचासत्यपत्ये तत्कार्यस्यौर्द्धदेहिकादेरुपकारस्याभावात् सत्यपत्ये भावाद्भिन्नफलत्वम् । अतो न विकल्पः । षोडशिग्रहणादौ तूभयत्र निन्दाया अश्रवणादङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वेऽपि प्रधानकार्यसिद्धावविशेषाच्च समत्वेन तयोर्विकल्प इति ।

११। तत्र निन्दायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारदोषांशे संयमप्राशस्त्ये च मनुसंमतिमाह * यथा मनुरेवेति । प्रतिषिध्य निषेधतीत्यत्रान्वयः । अत एवाहेत्यपपाठः । द्विविधमन्याश्रयणं, जीवनाथं स्वर्गफलकपुत्रार्थं च । तत्राद्ये आह *काममिति । यथेच्छमित्यर्थः । *क्षपयेत्, कृशीकुर्यात् । *पुष्पेति । अंबहुप्र-

१ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वार्त्तिकेन बहुप्रकृतिके एव एकवद्भावस्य नियमात् पुष्पमूलफलैरित्यत्र पुष्पं च मूलञ्च फलं चेति विग्रहकरणात् बहुप्रकृतिकत्वाभावेन नैकवद्भावः ।

८दायविभागे नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वव्य० । ५२५

कृतित्वादेकवत् न । शुभैरित्यनेन निषिद्धनिरासः । * नामापी-
ति । आश्रयणादिकं तु दूरापास्तमेवेति भावः ।

१२। द्वितीये आह *आसीतेति । आङ् मर्यादायाम् । अनेन
नैष्ठिकव्रतमुक्तम् । * क्षान्ता, क्षमावती । * नियता, संयता ।
* एकपत्नीनाम्, एकपतिकानाम् अरुन्धत्यादीनाम् । * अनुत्तमं,
सर्वोत्कृष्टं नैष्ठिकत्वादेव । दृष्टान्तं वक्तुं वृत्तमाह * अनेकेति ।
* कौमारेति । बाल्यादारभ्य तद्व्रतचारिणामित्यर्थः । अत एव
तत् दृष्टान्तेन द्रव्यति * मृते इति । व्यवस्थितेति विना मध्ये
विच्छेदाभावः सूचितः । * स्वर्गमिति । सूर्यमिति पाठान्तरम्,
अर्चिरादिमार्गप्रदर्शकम् ।

१३। एवं संयमप्राशस्त्यमुक्त्वा तदोषमाह * अपत्येति । * भ-
र्तारं, मृतं जीवन्तं च । * इह, भूलोके । तत्खण्डनम् उपसंहर-
ति । * तस्मादिति ।

१४। * एवम्, उक्तप्रकारेण । * धर्म्य इति । धर्मादनपेत
इत्यर्थः । अन्यथा तत्कथनस्य निर्विषयत्वापत्तेरिति भावः ।
* आहेति । मनुरेवेति भावः । अत्र सर्वत्र वर्तमानत्वं स्वव्यव-
स्थाकालापेक्षया बोध्यम् । * वाचा सत्ये कृते, वाग्दाने निर्वृत्ते ।
एकेन वाचा दत्ताऽन्येन तथैव प्रतिगृहीतेति यावत् । ननु एव-
मपि पाणिग्रहणाभावात्कथं पतित्वमाह * यस्मै इति । यमुद्दि-
श्येत्यर्थः । तत्पित्रादये इति भावः । * प्रतिग्रहमिति । पाणि-
ग्रहणमित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । * वचनात्, पतिपदघटितम-
नुवाक्यात् । अस्मादेव गम्यते इति पाठान्तरम् ।

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ ।

इत्यमरादाह * ज्येष्ठः कनिष्ठो वेति । निज इत्यस्य व्याख्या
* सोदर इति । एवमग्रेऽपि । पूर्वश्लोकोक्तम् “अनेन विधानेन”

इति यद्यपि मेधातिथिना वक्ष्यमाणेन विधानेनेत्येवं तत्रैव योजितं
तथापि तथा तत्रानुपयोगादाह *अनेनेति । गच्छेदित्यत्रान्व-
योऽस्य । तस्या अपि विशेषान्तरमाह *शुक्लेति । *व्रतं, स-
ङ्कल्पः । स च त्रिविध इत्याह * मनोवागिति । शुचित्वमाह
* संयतामिति । मिथो इत्योदन्तमव्ययम् । तदर्थमाह * रहसीति ।
आप्रसवादित्यस्य निषेधेन यथाश्रुतानुपपत्तेरर्थमाह * आगर्भे-
ति । * ऋतावृताविति । पृथक् पृथगित्यपपाठः । सकृत्सकृ-
दित्यस्य व्याख्या * एकैकवारमिति । भजेतेत्यस्यार्थो * ग-
च्छेदिति ।

१५। ननु तामनेनेत्यनेन विवाहस्य विहितत्वात्सा तद्भार्या,
स च तत्पतिरिति दाम्पत्यसम्पत्त्या तदुत्पन्नस्तयोरौरस एव
स्यान्न पूर्वोक्तोऽत आह * अयं चेति । केवलं परार्थः स्वपरार्थो
वा वाचनिको यथापूर्वं तन्नियमभिन्नो विवाहसंस्कार इत्यर्थः ।
अत एवाह * घृतेति । नियुक्ताभिगमने यथा घृताभ्यङ्गादिकम-
ङ्गत्वेन विधीयते तथा ऽयं विवाहोऽपि नियुक्ताभिगमनेऽङ्गं न
स्वातन्त्र्येण प्रधानकर्म । येन दाम्पत्यप्रसङ्गः । पुनर्भूत्वादृढा-
या भार्यात्वासम्भवात् । अत एव तदग्रे-

मनुः, (अ० ९।७१)

न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ इति ।

पुरुषेति । मनुष्यहरणे यत्पापं तत्तस्य भवतीत्यर्थः । तथा
च दानाभावे कथं भार्यात्वम् । अतो न स औरसः पुत्रोऽपि तु क्षे-
त्रज एव क्षेत्रस्वामिनः संविदभावे । तत्सत्त्वे तूभयोरपि । तत्रापि
बीजिन औरससमो नौरस इत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः ।
तदाह * अत इति । आगर्भग्रहणादित्युक्तेः सकृद्गमनोपदेशाच्च

८वाग्दत्ताया वरमरणाद्यापदि पुनर्दानं, ननियोगः । ५२७

यस्मै वाग्दत्ता तदपत्यं भवतीति कुल्लूकभट्टः । इत्थमाचार्यमतं प्रतिपादितम्, अत्रापीत्यादिनोभयोरपि इत्यन्तेन । यद्यप्यत्र तत्त्वेन नोक्तं किन्तु सामान्येन तथाप्याचाराध्याये स्वयं स्पष्टं तथैवोक्तमिति तथैव बोध्यम् ।

१६। वस्तुतस्तु नेदं युक्तम् ।

अङ्गिश्च वाचा दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च तौ दम्पती स्यातां कुमारी पितुरेव सा ॥

इति वसिष्ठविरोधापत्तेः । “न च मन्त्रोपनीता स्यात्” इति तृतीयपादे पाठान्तरं, “कुमारी पुनरेव सा” इति चतुर्थपादे । किं च वाग्दानोत्तरं वरे देशान्तरं गतेऽपि हि विशेषो नारदेनोक्तः स विरुध्येत ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीन् ऋतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥ (व्य.प. १२।२४)

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽपि विचक्षणैः ॥ (व्य.प. १२।२)

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् । (व्य.प. १२।३)

इति । * प्रतिगृह्य, वाचा दत्तां स्वीकृत्य । संवत्सरमतीति पाठान्तरम् । स्त्रीपुंसयोः संसर्गात् प्राक् त्रितयं क्रियते, वरणं पाणिग्रहणं सप्तपदीप्रक्रमश्चेति । तत्र वरणं नाम वरस्य सम्प्रदानत्वाय कन्यादात्रा प्रार्थनम् । तदेव च वाग्दानम् । एवं स्थिते तयोः पाणिग्रहणसप्तपदीप्रक्रमयोः पूर्वभावि यद्वरणं तदनियतमनियामकमित्यर्थः । तयोरेव भार्यात्वोत्पादकत्वादिति भावः । अत्र मनुरनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । दोषेति । अस्यार्थः वरणस्यानियामकत्वमपि पूर्ववरस्य दोषे सत्येवेतीति । इदं च माधवीये स्पष्टम् । एतदेकवाक्यतयैव माधवेन—

वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।

रक्तागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेत् पतिम् ॥

इति कात्यायनोक्तं, प्रणश्येद्देशान्तरं गच्छेत् अन्यथा प्र-
तीक्षावैयर्थ्यापत्तेरित्येवं व्याख्यातम् । वरमिति पाठान्तरम् । म-
न्त्रोपनीता पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती । इत्थम् एतदेकवा-
क्यतयोक्तनारदीये ऋतुपदेन रजोदर्शनमेव न तु कालः । एवं च
संवत्सरमतीति पाठान्तरमयुक्तमेवेति बोध्यम् । तथा च पाणिग्रह-
णादिकं विना वाचा दानमिवाद्भिरपि दानं न भार्यात्वोत्पादक-
मित्यर्थः । कुमारी पितुः, अन्यस्मै यादृशसम्बन्धेन पित्रा विवा-
ह्यते तादृक्पितृसम्बन्धवती । तथा च न तस्या वैधव्यम् । ए-
तत्परमेव यमवाक्यं पूर्वाध्याये उक्तं तादृशम् ।

तथा च पराशरोऽपि,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इति । वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहणात्प्राक् पतौ सम्भावि-
तोत्पात्तिकपतित्वे पूर्वस्मिन्वरे नष्टे सति लक्षणया दूरदेशगमने-
नापरिज्ञातवृत्तान्ते सतीत्यर्थः । एवं दुष्टे पूर्ववरे वाग्दत्ताऽपि
वरान्तराय देयेत्यपि सिद्धम् । एवं च वाग्दत्ता, मनोदत्ता,
अग्निं परिगता, सप्तमं पदं नीता, भुक्ता, गृहीतगर्भा, प्रसूता
चेति सप्तविधा पुनर्भूः तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति
बौधायनोक्तो वाग्दत्तामनोदत्तयोर्निषेधः पूर्ववरस्य निर्दोषत्वे स-
ति बोध्यः ।

अत एव नारदः, (व्य० प० १२।३२)

दत्तां न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद्द्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥

८ दायविभागे वाग्दत्तायाः पुनर्दानं, ननियोगः । ५२९

इति तत्रैव दण्डं विधत्ते । प्रदानं स्वामित्वहेतुर्न तु वाग्दानम् ।
तथा च मनुः,

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारकम् ॥ (अ० ५।१५२)

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ (अ० ८।२२७)

इति । स्वस्त्ययनं कुशलेन कालातिवाहनहेतुः करण-

साधनत्वात् कनकधारणादि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवत्वित्यादि च

यत्, यश्च प्रजापतिदेवताको वैवाहिको होमस्तत्सर्वं मङ्गलार्थम् ।

अभिमतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तदर्थम् । निष्ठा भार्यात्वसमाप्तिरूपा ।

प्रतिगृह्य वाग्दानेन गते वरे ऋतुत्रयप्रतीक्षणादिकं मुख्यप्रागु-

क्तकालादूर्ध्वमपि दात्रा अदीयमानत्वविषयमेव । गम्यं त्व-

भावे दातृणामित्याद्येकवाक्यत्वात् । तस्माद्वाग्दानस्थले उक्त

एव प्रकारभेदः । अपुत्रां गुर्वनुज्ञात इति अपुत्रेण प-

रक्षेत्रे इति च मूलं विवाहिताविषयमेव । तथैव च व्याख्यातं

व्याख्यात्रा । मनूक्तनियोगोऽप्येताद्विषय एव । अत एव तत्र

विधवापदोक्तिस्वारस्यम् । नान्यस्मिन्निति निषेधस्तु देवर-

सपिण्डसगोत्रान्यविषयकः । क्रमोक्त्या स्वरसतस्तथैव प्रतीतेः ।

एतस्यैव पोषकं *नोद्वाहिकेष्विति प्रागुक्तनियोगान्यसामान्यनि-

योगाद्यभावबोधकम् । एकं पुत्रमित्याद्युक्तपोषकमेव *अयमिति ।

अत एव पशुधर्म इत्युक्तम् । स च वारं वारं नियोजनादिरूपः ।

तदेव द्रढयति * तत इति । सामान्येनोक्तनियमानादरेण पुनः

पुनस्तदर्थं नियोजयतीत्यर्थः । अत एव व्यभिचारदोषश्रवणस्य

संयमप्राशस्त्यस्य चोपपत्तिरिति न तद्विरोधः । यस्या म्रियेतेति

तु देवरसत्त्वेऽन्यस्मै न देया किं तु तस्माएव देयेत्येवंपरम् ।

अत एव यथाविधीति पद्यं सर्वं सफलम् । पुनरुपनयने विशेषव-
दत्र पुनर्विवाहे न विशेष इति यथाविधीत्युक्तम् । आधिगम्येत्य-
नेन दांपत्यमुक्तम् । शुक्लेत्यादिना तस्यामदुष्टात्वं, भजेतेत्यनेन
यावज्जीवं रमणाद्युक्तम् । अत एव आप्रसवादित्युक्तिर्वीप्साद्वयं
च । अन्यथा तस्य सामान्यसिद्धत्वादेव वीप्सानर्थक्यं स्पष्टमेव ।
एवं च प्रधान एवायं विवाहो नाङ्गम् । अत एवानेन विधानेन
विन्देतेत्युक्तम् । देवर इति पतिरिति च सूत्रशाटकवद् भाविसं-
ज्ञया । प्रागुक्तकात्यायनीये पतिमिति वत् । एवं च कुल्लूकभट्टो-
क्तमेव युक्तम् । एवं शुल्कदमरणे—

मनुः, (अ० ९।९७)

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

इति । अनेन च तस्मै दानं स्पष्टमेवोक्तम् । यदि कन्येत्यनेन
तथा तदनुमतौ देवराय देया, तदन्यानुमतौ तदन्यस्मै देया, वि-
वाहमात्राननुमतौ तु कस्मादपि न देयेति, तथा नैष्ठिकव्रतमेव
कर्त्तव्यमिति सूचितम् । शुल्कदातुर्देशान्तरगतौ तु—

कात्यायनः,

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

इति । अत्र धार्येत्यनेन धार्यत्वेन ततः पूर्वमपि देयेति
सूचितम् । बहुभिर्निर्दोषैर्वरणे कृते विशेषमाह—

स एव,

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूहायां तु यत्र वै ।

८दायविभागे मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपादिकम् । ५३१

पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लभेताद्यो वरस्तु ताम् ॥

पश्चाद्वरेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

अथागच्छेत्समूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

इति । वरो विवाहार्थोपस्थितस्तेन यच्छुल्कं दत्तं तदेव लभेतेत्यर्थः । तत्र वै पुरागतश्च सर्वेषां लभते तदिमां सुतामिति पाठान्तरम् । अन्यस्मै दत्तायां कन्यायां पूर्ववरोऽप्यायाति तदाऽनूढां तां लभते, ऊढायां तु स्वदत्तं द्रव्यमेव लभते न तु कन्यामित्यपि सिद्धम् । अत एव तस्माद्विज्ञानेश्वरीयमूलार्थप्रतिपादनमेव युक्तम् । अत एव न स्वपूर्वविरोधः । अत्रापि प्राग्वत्तथा वाच्ये तदनुक्तिः प्राक् तथोक्तत्वात् । उक्तनिष्कर्षाकथनबीजं त्वस्य देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति कलिवर्ज्येषु गणनात् अनास्थारूपमेव ।

उद्वाहिताऽपि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमैथुना ।

पुनः संस्कारमर्हन्ती यथा कन्या तथैव सा ॥

इति नारदीयमपि ऊढायाः पुनरुद्वाहमिति कलिनिषिद्धमेव ।

न च कलिनिषिद्धस्यापि युगान्तरीयधर्मस्यैव नष्टे मृते इत्यादि पाराशरं प्रतिपादकमस्त्विति वाच्यम् । कलावनुष्ठेयान् धर्मानेव वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय तद्वन्धप्रणयनात् । अत एव भगवता योगीश्वरेण अत्र आचाराध्याये च संक्षेपेणैवोक्तं न तु मनुवद्विस्तृततयेति दिक् इति बोध्यम् ॥ १२७ ॥

मि० अव० समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभाग-
कलसिरुक्ता । अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्य-
वस्थां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपं तावदाह ।

या० औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकामुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणतरेण वा ॥ १२८ ॥

५३२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये२

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥१२९॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥१३०॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥१३१॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

मि० उरसो जात औरसः पुत्रः । स च धर्मपत्नी-
जः । सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी । तस्यां जात
औरसः पुत्रो मुख्यः । * तत्समः पुत्रिकासुतः ।
तत्सम औरससमः । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः ।
अत एव औरससमः ।

यथाह वसिष्ठः,

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥इति ।

अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः । सोऽप्यौर-
ससम एव । पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां
बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः, तृतीयः पुत्रिकैवेति ।
तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । द्यामुष्यायणस्तु जनक-
स्यौरसादपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । *क्षेत्रजः क्षेत्र-
जातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण सपिण्डेन देवरेण
घोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

मि० गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीना-

८दायविभागे मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपादिकम् । ५३३

धिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनि-
श्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । का-
नीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्, स माताम-
हस्य पुत्रः, यद्यनूदा सा भवेत्तथा पितृगृहे एव सं-
स्थिता । अथोदा तदा बोदुरेव पुत्रः ।

यथाह मनुः, (अ० ९ श्लो० १७२)

पितृवेदमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना बोदुः कन्यासमुद्भवम् ॥

इति ॥ १२९ ॥

मि० पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुन-
र्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते
वा भर्तरि, पित्रा वा, उभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै
दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १६८)

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥ इति ।

आपद्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः ।

तथा एकपुत्रो न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृ-
हीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् । तथा अनेकपुत्रसङ्गावेऽपि
ज्येष्ठो न देयः ।

(मनु० अ० ९ श्लोक. १०६)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च, पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाद्भू-
य राजानि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा

५३४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमाहूय एव प्रतिगृहीया-
दिति वसिष्ठेनोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेश-
भाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमे-
ष्वपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

मि० क्रीतस्तु पुत्रः ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा
पित्रा वा विक्रीतः । पूर्ववत् तथैकं ज्येष्ठं च पुत्रं वर्ज-
यित्वा आपदि सवर्ण इत्येव ।

यत्तु मनुनोक्तम्, (अ० ९ श्लो० १७४)

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ इति,
तद् गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम्, न
जात्या । सजातीयेष्वयं प्रोक्त इत्युपसंहारात् । * कृ-
त्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थि-
ना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैः पुत्रीकृतो मातापि-
तृविहीनः । तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मा तु
यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो
भवामीति स्वयं दत्त उपनतः । सहोदजस्तु गर्भे
स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणितः स बोधुः
पुत्रः ॥ १३१ ॥

मि० अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते
स ग्रहीतुः पुत्रः । सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥

मि० अव० एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्यैतेषां दाय-
ग्रहणे क्रममाह ।

या० पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

मि० एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्व-

ऽदायविभागे औरसादिपुत्राणां दायग्रहणेक्रमः । १३५

स्य पूर्वस्याभावे उत्तरः उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदोऽश-
हरो धनहरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये
औरस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते—

मनुरपवादमाह, (अ. ९ श्लो. १३४)

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः॥
इति ।

तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्यप्यु-
त्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन, त-
स्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी
स्यात् दत्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां
प्रदर्शनार्थम् । पुत्रीकरणाविशेषात् । तथा च—

कात्यायनः,

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा, असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः॥इति।

सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयः, ते सत्यौरसे चतुर्थांश-
हराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढजपौनर्भवाः,
ते त्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः किन्तु ग्रासाच्छा-
दनभाजनाः ।

यदपि विष्णुवचनम्,

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥ इति,

तद्रूप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव । और-
साद्यभावे तु कानीनादीनामपि सकलपित्र्यधनग्रह-
णमस्त्येव । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् ।

५३६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये ३

यदपि मनुवचनम्, (अ. ९ श्लो. १६३)

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ इति,
तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे
च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितः—

तेनैव, (अ. ९ श्लो. १६४)

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ इति ।

प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये षष्ठमंशम्, एकत-
रसद्भावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम् । यदपि मनुना पु-
त्राणां षट्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वषट्कस्य दायादबान्धव-
त्वमुक्तम्, उत्तरषट्कस्यादायादबान्धवत्वमुक्तम्,

(अ. ९ श्लो. १५९ । १६०)

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ इति,

तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहित-
रिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्विक्थहरत्वमुत्त-
रषट्कस्य तु तन्नास्ति, बान्धवत्वं पुनः समानगोत्र-
त्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं बर्गद्व-
यस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।

(अ. ९ श्लो. १४२)

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्द्वित्रिमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

८ दायविभागे औरसादिपुत्राणां दायग्रहणेक्रमः। ५३७

इत्यत्र दत्रिमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थ-
त्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वे-
षामाविशिष्टम् ।

(मनु. अ. ९ श्लो. १८५)

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

इत्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां
रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् । औरसस्य तु--

(मनु. अ. ९ श्लो. १६३)

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

इत्यनेनैव रिक्थभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दायाद-
शब्दस्य दायादानपि दापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्त-
रिक्थभागविषयत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । वासिष्ठादिषु
वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्व्यत्ययेन पाठो गुणवदगुणवद्विष-
यो वेदितव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन
पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत् पूर्वपूर्वा-
भावे परः परोऽशभागिति ।

यत्तु- (अ. ९ श्लो. १८२)

भ्रातृणोमकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तान् तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इति, तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवेऽन्ये-
षां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

वा० १।प्रसङ्गसंगतिमाह *समानेति।*तेषां,तेषां चेत्यर्थः।*कलृप्तिः,
कल्पना । मुख्याश्च गौणाश्चेत्यादिसमासः । * व्यवस्थां, निय-
मम्,बहूनां समवधाने एवमेवेत्येवंरूपम् । स्वरूपमिति जातावेक-

वचनम्। स्वरूपाणीत्यर्थः । क्रमेणेति शेषः । अत एव वक्ष्यति
*अनुक्रम्येति । इदमुपलक्षणं लक्षणानामपि । अत्रौरस इति
लक्ष्यं, धर्मेति लक्षणम् । आद्यमपि योगरूढम् । तत्र यद्यपि
उरसि जातस्ततः प्रभवति वेत्येव शास्त्रीयशब्दः, तथापि—

अङ्गादङ्गात्संभवति हृदयदधि जायसे ।

इति श्रुत्यनुरोधेन फलितार्थमाह * उरसो जात इति ।
यद्यपि यो धर्मपत्नीजः स औरस इत्याद्युद्देश्यविधेयभावस्तथापि
योगार्थेन तस्य ज्ञातत्वाच्चेन रूपेणोद्दिश्य रूढ्यर्थविधानमित्याह
* स च धर्मपत्नीज इति । यद्यपि मूले नोक्तं तथापि स-
वर्णायां संस्कृतायामिति बौधायनमात्रोक्तमाह *सवर्णेति । ननु
नासौ मूलाक्षरार्थः । किं च स्वक्षेत्रे संस्कृतायामित्येवं मनुविष्णु-
वासिष्ठदेवलादिभिर्बहुभिरुक्तमिति सवर्णेत्युपलक्षणमेवैकत्रेत्या-
शयेन सर्वाभिमतमूलार्थमाह * धर्मेति । धर्मेत्यनेन यस्य यो न-
धर्मविवाहस्तदूढानिरासः । तथा च धर्मपत्नी द्विजानां द्विजैव,
शूद्रस्य तु मुख्यपत्न्यभावेऽपि तत्तुल्या परिणीता । * तस्यां जा-
त इति । स्वस्मादिति शेषः । अत एव विष्णुना स्वक्षेत्रे संस्कृता-
यां स्वयमुत्पादितः प्रथम इत्युक्तम् ।

मनुनापि,

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां हि स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।

तमौरसं विजातीयात्पुत्रं प्रथमकल्पिकम् ॥

इत्युक्तम्। एतदर्थमेव धर्मपदमात्रेण प्रतिलोमजानां न तत्त्वम्।
तथा च पत्नीत्वं मुख्यमविवक्षितमिति शूद्राऽपि तादृशी द्विजानाम्।
अत एव तज्जस्यौरसत्वं वक्ष्यते “शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि” इति भावः।
अवतरणोक्तमुख्यत्वं प्रतिपादयति * औरसः पुत्रो मुख्य इति तथा
च तद्वत् आसुरादिविवाहोऽसवर्णापुत्रः, अनुलोमेन विवाहि-

८ दायविभागे औरसादिपुत्राणां स्वरूपादिकम् । ५३९

तक्षत्रादिस्त्रीषु विषादुत्पन्नो मूर्धावसिक्तः, अम्बष्ठो, निषादाप-
रपर्यायः पारशवश्च, वैश्यादिस्त्रियो राज्ञ उत्पन्नौ माहिष्योग्रौ च,
शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणश्चेत्येतेऽप्यौरसा एव । अत एव
ब्रूयति, मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वेवान्तर्भावादितिति बोध्यम् ।

२। अग्रिमांशं सप्रतीकधारणं व्याचष्टे *तत्सम इति। इदं ल-
क्ष्यम्, अवशिष्टं लक्षणम् एवमग्रे सर्वत्रोभयं बोध्यम्। एतद्व्याख्याने
बीजमह * अत एवेति । यत औरस्याः पुत्रिकायाः सुतो ऽत
एवौरससमत्वं, न साक्षादौरसत्वं, व्यवहितत्वादित्यर्थः । इदं च
दायग्रहणे न पिण्डदाने । इदमपि संवित्सत्त्वे एव नान्यथेति
ध्वनयन्नाह * यथाहेति । संवित्करणे बीजमाह * अभ्रातृका-
मिति । अकृता वा कृतावेति मनुरप्यत्र बोध्यः । एतेन द्वितीये
साधिकत्वेन तदुक्तिः केषां चिदपास्ता । अयं मातामहस्यैव। तथा
संविदा तु बीजिनोऽपि ।

अत एव यमः,

कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः ।

उभयोरर्थसम्बद्धः स कुर्यादुभयोरपि ॥

इति । तथा चायमपि द्वयामुष्यायणः । संविदंशे तत्त्वं तु
अरोगिणीं भ्रातृमतीमित्यत्रोक्तम् ।

३। वसिष्ठानुरोधेन, कर्मधारयस्य ततो लघुत्वाच्चाह *अथ
वेति । नन्वत्र मते तत्सम इति विरुद्धमव्यवहितत्वात्, अत आह
*सोऽप्यौरसेति । पित्रवयवानां तस्यामल्पत्वात् अवयवबाहुल्या-
भावेन व्यवहितत्वात्तत्त्वमिति भावः । अत्र सम इत्युक्त्या ऽस्यापि
कालिवर्ज्यत्वं नेति स्फुटमग्रे । तमेवाह *यथाहेति । तत् व्याचष्टे
* तृतीयः पुत्र इति । वसिष्ठेन तृतीयत्वेन पुत्रिका परिगणिता
न मूलकृतेति ज्ञेयम् ।

४। ननु व्यामुष्यायणः प्रागुक्तो बीजिनः किमौरस उत तत्स-
माग्रन्यतमोऽत आह *व्यामुष्यायणस्त्विति । *औरसादपकृष्ट-
इति । औरससम इत्यर्थः । औरसापेति पाठान्तरम् । औरस-
विशिष्ट इति पाठोऽप्येवम् । तत्र हेतुमाह * अन्येति । एतेन
व्यवहितत्वाभावात्कथं तत्त्वमित्यपास्तम् ।

५। प्राग्वदाह *क्षेत्रज इति । *सगोत्रेणेति । सवर्णेनेत्यादिः
सर्वत्र । इतरेणेति द्विधा व्याचष्टे * सपिण्डेनेति । सगोत्रान्यस-
पिण्डेनेत्यर्थः । मूलस्थ एव वाशब्द इत्याह * वोत्पन्न इति ।
विधवायाम् अपुत्रां गुर्वनुज्ञात इति मूलोक्तविधिना नियोगधर्मेणे-
ति शेषः । यस्या म्रियेतेत्युक्तेरिति भावः । पुत्रजननासमर्थस्य
जीवतोऽपि पत्युर्नियोगेन तत्क्षेत्रे सवर्णात्तादृशाज्जातश्चेत्यपि
बोध्यम् । अत एवात्र साधारणमुक्तम् ।

तथा च मनुः,

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य च ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स ज्ञेयः क्षेत्रजः सुतः ॥

इति । अयं च क्षेत्रिण एव । अनेन विधिना जात इत्युक्तेः ।
बीजिनोपि पुत्रेच्छायां तस्यापि । अपुत्रेण परक्षेत्रे इति मू-
लोक्तेः ॥ १२८ ॥

बा० १। उत्पन्न इति । निश्चितपुरुषविशेषात्सवर्णादिति भावः ।
तदेवाह *हीनेत्यादि । सर्वमेकं वाक्यम् । अत्र तन्निश्चयाभावे न
तस्याः किं त्वन्येषाम् । एवं तन्निश्चयस्तद्द्वारा । तया तत्स्वरू-
पस्य ज्ञातत्वात् । यत्र तु बलाद्रहसि निशि तमोवृतायां पुरुषा-
न्तरसम्भोगात्साऽपि वर्णविशेषं न जानाति तत्र स गूढजनाम-
मात्रधारी न प्रोक्तगूढजवत्प्रशस्त इति मदनपारिजातकृत् । स
त्याज्य एवेत्यन्वे । अयमपि क्षेत्रिण एव ।

तथा च मनुः,

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ इति ।

२। *पूर्ववादिति । पूर्वो यथा सर्वणजस्तद्वदयमपि सर्वणज इत्यर्थः । कन्यकायामित्यस्याविवाहितायामिति मात्रं नार्थः । तत्रापि पुरुषासम्बन्धे तत्प्रयोगदर्शनात् । किं तु अमन्त्रवत्संस्कारपूर्वकक्षतयोन्यामित्यर्थः । तत्त्वमेव हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र स्पष्टम् । अग्रे वक्ष्यते च । तदेतत् ध्वनयन् विकल्पमाह *यद्यनूदेति । मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽपि अन्वयसूचनार्थम् उभयसाधारणं निमित्तान्तरं भेदेनाह *तथेति । चार्थेऽयम् । तत्रैव संस्थिता चेत्यर्थः । *अथोदेति । तत्रैव स्थिता चेत्यर्थः । तथा च विवाहात्प्रागुत्पन्नस्तत्र मातामहस्य, तदुत्तरमुत्पन्नस्तत्र वोढुरिति सिद्धम् । अत्रोभयत्र मनुसंमतिमाह * यथाह मनुरिति । पितृगृहे स्थिता कन्या क्षतयोनिः सुता रहोव्यभिचारेण यं पुत्रं जनयेत् कन्यासमुद्भवं तं तु नाम्ना कानीनं वदेत् स वोढुर्भवतीत्यर्थः । अत्र वोढुरित्युपादानाद्विवाहिता चेत्तदा वोढुर्नो चेन्मातामहस्येत्येतद्गम्यते । अत एव वासिष्ठः, कानीनः पञ्चमो यं पितृगृहे ऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत्स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीति ।

अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तल्पजा ।

पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति च ।

अत्रापि एकस्यैवापुत्रत्वे तस्यैव, उभयोरपि तत्त्वे उभयोरपीति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

वा० १। स्वरीत्यैवाह *पुत्रो ऽक्षतायामिति । पत्या अभुक्तायां, भुक्तायां वा जीवता पत्या त्यक्तायां, विधवायां वेत्यर्थः ।

तथा च विष्णुः,

या तु पत्या परित्यक्ता विधवा स्वेच्छया ऽथ वा ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ इति ।

अयं बीजिन एव । परित्यागेन मरणेन च भर्तुः क्षेत्रस्व-
त्वाभावात् । नियोगस्याभावात् स्वेच्छाग्रहणाच्च ।

२। मौलक्रमेणैवाह *मात्रेति । अस्याः पत्युर्सांनिध्ये दाने
ऽधिकारः । तच्च द्विविधम् । तत्राद्ये आह *भर्तृनुज्ञया प्रोषिते इति ।
तयैवेत्यर्थः । सन्निहिते ऽनधिकारिणि वेत्यपि बोध्यम् । द्वितीये
आह * प्रेते वा भर्तृरीति । तथा चात्र स्वातन्त्र्यम् ।

तथा च वसिष्ठः, शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमि-
त्तकस्तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति ।

३। मौलं पक्षान्तरमाह *पित्रा वेति । अनयोश्चायं विशेषः ।
उभयोर्जीवने अस्यापि पत्न्यनुमत्यैव दातृत्वम् । अत्यन्तापदि तु
कथं चिदपि तदनुमत्यलाभे स्वातन्त्र्यमपि । यद्यपि मूले एता-
वदेवोक्तं तथापि दद्यातामिति मन्वनुरोधेन कैमुतिकन्यायेन च
लब्धमर्थमाह * उभाभ्यां वेति । पुत्रस्य सवर्णत्वे प्रतिग्रहीतुरपि
तत्त्वमर्थसिद्धमेवेत्याह * सवर्णायेति । सवर्णो य इति पाठान्त-
रम् । *यस्मादिति । यो ऽत्यन्तदुर्गत्या भरणासामर्थ्येन । विधि-
पूर्वक इति शेषः । * सः, प्रतिग्रहीतसवर्णः । * तस्येति । प्र-
तिग्रहीतुरेवेत्यर्थः । अयमद्व्यामुष्यायणः । द्वामुष्यायणोऽप्ययम-
स्तीत्यन्यत्र स्पष्टम् । तत्र मानं मनुमाह *यथाहेति । अत्र वाशब्द-
द्विवचनयोः स्वारस्यादध्याहारेणार्थत्रयलाभः । तथा च भर्तरि
प्रोषितादौ तदनुमत्यैव मृते वा ऽऽपदि केवलमातुरधिकारो
दाने, तथा मातरि मृतायामुन्मादादिदोषयुक्तायां वा तदननुम-
त्या, पितृगृहस्थितायां वा तदनुमत्यैवापदि केवलं पितुरधिका-

रस्तत्र । अन्यथोभयोरपि सहैवति बोध्यम् ।

२। तथा च वासिष्ठः, न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रातिगृहीयाद्वा अन्यत्र भर्तुरनुज्ञानादिति । स्त्रीग्रहणात्पत्युः पूर्वोक्ते एव विषये स्वातन्त्र्यं द्योत्यते, न तु सर्वदा । उपक्रमविरोधात् । विशेषणे निषेधसंक्रमाद्दाने इव प्रतिग्रहेऽपि स्त्रियाः अधिकारः । होमस्तु न भवति ।

शौनकोऽपि,

ब्रन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । इति ।

३। इदं च सधवाविधवाभयसाधारणम् इति स्पष्टमेवाएतेनात्र चशब्दः पठितुं युक्तो न वाशब्द इत्यादि मेधातिथ्युक्तमपास्तम् । अङ्गिरिति वासिष्ठोक्तविध्युपलक्षणम् । *सदृशं, प्रातिग्रहीतृ-सवर्णम् । एतेन तत्त्वं न जातितः, किं तु कुलानुरूपैर्गुणैः । तथा च क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते इति मेधातिथ्युक्तमपास्तम् । सवर्णसदृशपठितस्यापि तत्त्वस्यैवौचित्यात् । सजातीयेष्विति मूलोक्तेश्च । प्रीतीति लोभभयद्वेषादिनिरासार्थम् । इदं च देयपुत्रविशेषणम् ।

विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

इत्युक्तेः । *दात्रिम इति । कर्मवृ नित्यमिति साधुः । आपदी-त्यस्य दुर्भिक्षादावित्यर्थः । यत्तु तस्य प्रातिग्रहीतुरपुत्रत्वे इत्यर्थः । तथा च सपुत्रत्वे तस्यैव दोषः ।

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥

इत्यज्यादिस्मरणादिति । तन्न । तथा सत्त्वेऽपि तदापत्ते-र्ग्रहणस्यात्रोपस्थापकाभावात् । तदेतत् ध्वनयन् तल्लब्धमर्थमाह * आपदिति । * नदेय इति । इति गम्यते इति शेषः । तत एवाह * दातुरिति । अनापदीत्यादिः । न प्रातिग्रहीतुरि-

त्यर्थः । तथा च तत्र दाने तस्यैव दोषो न त्वस्येति भावः । इत एव सङ्गतेर्विशेषमाह * तथेति । * न देय इति । नापि प्रतिग्राह्य इति शेषः । तथा च तथाकरणे उभयोर्दोष इति भावः । वाशब्दः चार्थे । स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति तच्छेषः ।

शौनकोऽपि,

नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ इति ।

अत्र नैकेति निषेधविधिः । ततोऽर्थलब्धार्थानुवादकमुत्तरार्द्धं, न तु सोऽपि विधिः । तथा सति आपद्यपि यथाकथञ्चित्स्ववन्निर्वाहेण तददाने दोषापत्तेः । प्रयत्नत इत्युक्त्या ऽस्यावश्यकत्वलाभेन नित्यविधित्वे निमित्तफलयोरनपेक्षया ऽऽपदाद्यनपेक्षत्वेन तत्रापि तदकरणे दोषापत्तेश्च ।

४। एतेन नैकेत्येव सिद्धे बहुपुत्रेणेत्याद्युक्त्या द्विपुत्रस्य तद्दाने नाधिकार इति लब्धमित्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः । एकपुत्रस्य तददाने वासिष्ठोक्तस्य हेतोस्सहीत्यादेस्तत्राभावाच्च । तस्मात्तदेकवाक्यतयाऽपि तथैव । अन्तरा बहुशब्दो ऽनेकपर एव । प्रयत्नत इत्यपि वासिष्ठोक्तविधिपरमेवेति बोध्यम् । तदेतत् ध्वनयन् विशेषान्तरमाह * तथाऽनेकपुत्रेति । अन्यथा बहुपुत्रेत्युक्तं स्यात् । तथा च वासिष्ठे एकं पुत्रमित्युपलक्षणम् ।

५। मनुमाह * ज्येष्ठेनेति । अस्य यथाश्रुतार्थो न विवक्षितोऽन्यविरोधापत्तेः, अत आह * इति तस्यैवेति । अनेनेत्यर्थः । * मुख्यत्वात्, मुख्यत्वप्रतिपादनात् । तथा च परलोकहानिरेवेति भावः । अत एव स्मृत्यन्तरमपि, न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यादिति ।

६। अद्विरित्यनेन सूचितमाह * पुत्रप्रतीति * निवेशनस्य, गृहस्य । “सन्देहे चोत्पन्ने दूरे शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते शेकेन

बहून् ततस्त्रायते” इति तच्छेषः । सति सम्भवे * बन्धुसन्नि-
कृष्टं, भ्रातृपुत्रादिकम् । तदभावे * अदूरवान्धवं, सन्निहितदेशवृ-
त्तिपित्रादिकं ज्ञातकुलशीलम् अन्यमपि । परीक्षितस्यापि कथ-
ञ्चित् ब्राह्मण्यादिसन्देहे उत्पन्ने यावत्तन्निवृत्तिं दूरे स्थापयेत्, तेन
न व्यवहरेत् । अपुत्रस्य पुत्रीकरणावश्यकत्वद्योतनाय श्रुत्याक-
र्षः, विज्ञायते इति । श्रूयते इत्यर्थः । हि यत एकेनानौरसेनापि
पुत्रेण बहून् पित्रादीन् ततः नरकात् त्रायते इति अर्थः । किञ्चिद्-
दूरस्थसङ्ग्रहायाह । * अदूरमिति । अनेनेत्यर्थः ।

७ । दत्तके उक्तपुत्रीकरणविधिं क्रीतादिष्वप्यातीदृशति
* एवं क्रीतेति । प्रागुक्तं होमभिन्नं सर्वमपि ग्रहणापादानग्रही-
तृविषयकं नियमनमित्यर्थः । यथायोग्यं दृष्टार्थत्वात् वसिष्ठेन
विक्रयत्यागोपादानाच्च । स्वयंदत्ते तु होमोऽपि । तत्रापि प्रति-
ग्रहसत्त्वात् । एवमपविद्धेऽपि यथासम्भवं बोध्यमिति भावः । अति-
देशवचनाभावेऽपि युक्तिरेव नियामिकेत्याह * समानेति ॥ १३० ॥

१ । * ताभ्यामिति मूलस्थस्य व्याख्या * मातेति । ननु
एवं मात्रा पित्रा वेत्यधिकमत आह * पूर्ववदिति । तथा च
तुल्यन्यायत्वात्तथोक्तावपि तल्लाभ इति भावः । तत एव चाह
* तथैकमित्यादि ।

२ । सवर्ण इत्यंशे मनुविरोधं परिहरति * यत्त्विति ।
मातापित्रोरन्तिकात् सकाशादित्यर्थः । * तस्य, क्रेतुरेव । स-
दृशोऽसदृशोऽथवेति पाठः । सदृशोऽसदृशोऽपि वेति पाठान्तरम् ।
* न जात्येति । ब्राह्मणत्वादिनेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह
* सजातीयेष्विति । मूलकृतेति शेषः । तथा च तद्विरोधान्न तथा

१ ग्रहणापादानं च ग्रहीता चेति विग्रहः । पुत्रदाता ग्रहणापा-
नशब्देनोच्यते । ग्रहणक्रियां प्रति तस्यापादानत्वात् ।

व्याख्यानं किं त्वगत्या तथैवेति भावः ।

३ । पुनः सिंहावलोकनन्यायेन सप्रतीकं व्याचष्टे * कृत्रिम इति ।

तथा च मनुः, (अ. ९ । १६९)

सदृशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ इति ।

अयमपि तस्यैव प्रलोभनैरिति । तथा च प्रौढत्वमपि तत्र बोध्यम् ।

४ । अत्र दत्तात्मेति लक्ष्यनिर्देशः स्वयं दत्त इति लक्षणम् इत्याशयेनाह * दत्तात्मात्विति । * त्यक्त इति । अकारणे इति शेषः । * इति, इत्येवम् । स्वयं दत्त इत्यस्यार्थः * उपनत इति । प्राप्त इत्यर्थः ।

५ । अन्ये तु विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः । तथा च तादृशः तवाहं पुत्रो भवामीत्येवमात्मानं दत्तवान्पूर्ववद् गृहीतो यः स स्वयं दत्त इत्यर्थः इत्याहुः ।

तथा च मनुः, (अ. ९ । १७७)

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

६ । सहोदज इत्यस्य तया सह य ऊढो विवाहितो गर्भ-
स्तस्माज्जात इत्यर्थः । गर्भस्योढत्वात्तस्याप्यूढत्वमिति । सहोढ इत्यपि नामान्तरं मानवादौ, तत् ध्वनयन् “गर्भे विन्न” इति लक्षणं शेषपूरणेन व्याचष्टे * गर्भे स्थित इति । विन्न इत्यस्य व्याख्या * परिणीतायामिति । अन्ये तु—गर्भे स्थितः गर्भिण्यां परिणीतायां स्वीकृतः गर्भेण सह योढा पश्चात्तस्यां जात इत्यर्थः । ऊढ्यापोरिति ह्रस्व इत्याहुः । सवर्णात्सम्भूतत्वं तु उभय-

१ स्वयंदत्त इति लक्ष्यनिर्देशः दत्तात्मेति लक्षणमिति भावः ।

८दायविभागे औरसादिपुत्राणां दायग्रहणेक्रमः । ५४७

थाऽपि बोध्यम् ।

तथा च मनुः, (अ. ९ । १७३)

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ इति ।

७ । पुरुषसम्बन्धमात्रान्न कन्यात्वहानिः किं तु मन्त्रवत्संस्कारपूर्वकक्षतयोनित्वे एव, तदभाव एव हि कन्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टं कन्यायाः कनीनचेति सूत्रे महाभाष्ये । एवं च तस्या अपि विवाहसम्भव इति न दोषः । अत एव प्रागुक्तद्विविधकानीनसङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ १३१ ॥

१ । प्रक्रान्तत्वादाह * मातेति । परित्यक्त इत्यर्थः । दोषाभावेऽपि भरणासामर्थ्येन मूलजातत्वादिना वेत्यादिः । * य इति । ज्ञातपित्रादिरित्यर्थः । * गृह्यते, पुत्रत्वेनेत्यादिः ।

तथा च मनुः, (अ. ९ । १७१)

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

कृत्रिमादिषु विशेषमाह * सर्वत्रेति । कृत्रिमस्वयंदत्तसहोढजापविद्धेष्वित्यर्थः ।

उ. १ । एतेषां क्रमोऽपि विवाक्षितो न स्वरूपमात्रमित्याशयेन सङ्गतिमाह * एवमिति । यद्यपि पिण्डद इत्यप्यास्ति तथापि प्रकरणादाह * दायेति । रिक्थेत्यर्थः । तत्कथनं त्वानुषङ्गिकमिति भावः । एषामित्यस्य व्याख्या * पूर्वोक्तानामित्यादि । संख्याया अनुक्तत्वेऽपि विभागेनैव लाभादाह * द्वादशानामिति । निर्धारणे षष्ठी । पूर्वाभावे इति वीप्सागर्भं सप्तपर्ण-इतिवदग्निमानुरोधेनेत्याह * पूर्वस्येति । परशब्दो नोत्कृष्टार्थ इत्याह * उत्तर इति । मौलक्रमेणाह * पिण्डद इति ।

तत्त्वमात्रमविवाक्षितमित्याह * श्राद्धद इति । एकसंग्रहायाह * धनेति । चोऽन्वान्वये न तु समुच्चये इति सूचनाय व्याख्याने तत्त्यागः ।

२। यद्यप्यत्र प्रकरणादंशहर इत्येवोचितमिति पिण्डद इत्यसंबद्धम्, अथ श्राद्धप्रकरणे ऽनुक्तत्वात्प्रकरणान्तरे सङ्गत्यभावादत्रैव पुत्रप्रसङ्गेन तदप्युक्तं लाघवादिति चेत्, एवमपि अन्ते वाच्यमागन्तूनामिति न्यायात् नादाविति तथोक्ता सङ्गतिरेव, तथापि पुत्राणां पिण्डदत्वमावश्यकमदाने प्रत्यवायश्रवणात् धनहरत्वं तु आनुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टं न तु मुख्यमिति, नापि तेषामंशहरत्वप्रयुक्तं पिण्डदत्वमिति अंशहरत्वप्रयुक्तपिण्डदत्वस्यान्यत्र कचित्समानियतस्य शास्त्रीयत्वेऽपि पिण्डदत्वप्रयुक्तांशहरत्वस्य तथा न शास्त्रीयत्वमिति अनयोर्मिथो न व्याप्यव्यापकभावो नापि सार्वत्रिकं समनैयत्यम् इति च सूचनार्थं भगवता योगीश्वरेण पिण्डदोऽंशहरश्चेत्युक्तम् । अनेनैवाशयेनावतरणे प्रकरणसङ्गतये तथोक्तमप्यत्र व्याख्याने मौलक्रमेणैव व्याख्यातं व्याख्यात्रेति बोध्यम् । एवं सति मन्वादिभिः प्राप्तविरोधपरिहारद्वारा मूलं समर्थयन् तेषां व्यवस्थां दर्शयति * औरसेत्यादिना अंशभागितीत्यन्तेन ।

३। औरसेति । अस्य एवं सतीत्यादिः । औरसपौत्रिकेययोर्मिथः समवाये इत्यर्थः । आद्यार्थाशयेनेदम् । इदं च पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसोत्पत्तावेव सम्भवतीति बोध्यम् । तदेवाह * पुत्रिकायामिति । पुत्रिकैव पुत्र इति द्वितीयार्थाशयेनाह * ज्येष्ठतेति । हि यतः स्त्रियाः पुत्रिकायाः ज्येष्ठता नास्ति ज्येष्ठस्येत्याद्युक्तोद्धारादिकं नास्ति अतस्तथा यदि भवेत्तदा तत्र सम एव विभाग इत्यर्थः । अत्र सम एवेत्युक्त्वा औरसस्यैव सर्वधनग्रहणाभावेन मूलोक्तापवादत्वं मनोरिति भावः ।

४। अपवादान्तरमाह * तथेति । यथौरसे सति पुत्रिकाया अंशभाक्त्वं तथाऽन्येषामपि क्षेत्रजादीनामित्यर्थः । अन्येषामित्यस्योत्तरेषामित्यत्रान्वयः । अन्यत्वं च पुत्रिकातः । उत्तरेषामिति स्पष्टार्थम् । अपिः पुत्रिकासमुच्चये । पूर्वस्मिन्सत्यपीति पाठः । औरसे सत्यपीति तदर्थः । अयमपिर्विरोधे । पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्सत्यपीत्यपपाठः । वक्ष्यमाणात् तदलाभात् । *तस्मिन्, दत्तकत्वेनाभिमतम् । सत्सप्तमी । *चेत्, यदि । *उत्पद्येत, तदेति शेषः । नन्विदं दत्तकमात्रविषयमिति कथमन्येषामित्याद्युक्तिरत आह *दत्तकेति । आदिना स्वयंदत्तपरिग्रहः । ननु तदविशेषेऽपि तत्र यथाश्रुत एवार्थोस्तु अतः क्षेत्रजाद्यंशेऽपि मानं सूचयन्नाह * तथा चेति । अत्र सुता इति सामान्यबहुवचनान्तेनोक्तेस्तथा लाभ इति भावः । सवर्णा इति पूर्वान्वयीत्याह * सवर्णा इति । आदिना क्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धाः । * सत्यौरसे इति । तस्मिन्नुत्पन्ने सतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । क्षेत्रजादीनां सवर्णादुत्पन्नत्वं स्वतः सवर्णत्वं चास्ति, कानीनादीनां तु तत् उत्पन्नत्वेऽपि स्वतस्तत्त्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादाह * असवर्णा इति । अप्रशस्ता इत्यर्थः । सहोढसहोढजौ पर्यायौ, तथा मनुमूलोक्तेरिति । उक्ते तुसूचितमाह * न चतुर्थांशेति । अनेनेदं सूचितं, यत्र शाब्दार्थो वा अंशनिषेधस्तत्रैव ग्रासादिनान्यत्रेति । स्फुटीभविष्यति चेदमग्रे । * किं त्विति । तयोः पात्रभूता इत्यर्थः । भागिन इत्युभयत्र पाठान्तरम् ।

अत एव मनुः, (अ. ९ । २०२)

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो हृददद्भवेत् ॥ इति ।

* न्याय्यं, यस्य यावदुपयुक्तं धनानुरूपं च । * अत्य-

न्तं, यावज्जीवम् ।

५। नन्वेतावता औरसे सति क्षेत्रजादीनां तुर्यांशभागित्वं कानीनादीनां ग्रासादिभागित्वमिति लब्धं, तथा सति क्षेत्रजाद्यं-
शे कानीनाद्यंशे च मूलापवादत्वं सिद्धं यद्यपि, तथापि काती-
यस्य विष्णुविरोधः । कानीनाद्यंशे तेन तेषां सामान्येनांशभा-
गित्वाभावस्योक्तत्वात्कातीयेन विशेषस्योक्तत्वादित्याशङ्कां हृदि
निधाय विरोधं परिहरति * यदपीति । * परमेवेति । काती-
यैकवाक्यतयैवेति भावः । अत एव मूलस्यापि न विष्णुना
विरोध इत्याह । * औरसाद्यभावे इति । आदिना आद्य-
कोटिग्रहणम् ।

६। नन्वेवमपि वासिष्ठादेर्मनुविरोधः, तेन दत्तकादीनामपि
तदभागित्वस्योक्तत्वात् । अतस्तं परिहरति *यदपीति । *एक
एव, मुख्य एव । हेतुगर्भविशेषणमिदम् । * वसुनः, धनस्य ।
अत एवाह *शेषाणामिति । दत्तकादीनामित्यर्थः । शेषे षष्ठी ।
एवमग्रेऽपि । न नृशंसो घातुको ऽनृशंसस्तद्भावः आनृशंस्यम-
घातुकत्वं पापाजनकत्वम्, अददत्पापमाप्नोति, तदर्थमित्यर्थः ।
पुत्रिकायास्तेनैव विशेषस्योक्तत्वात्क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चाह
* दत्तकेति । तथा च कानीनादिवत्तेषामपि तत्त्वे सति ग्रासा-
दिभागित्वमेव न तुर्यांशभागित्वमिति वासिष्ठादेरपवादो मनुस्त-
त्रेति भावः ।

७ । वक्ष्यमाणमेवाह * तत्रेति । शेषाणां मध्ये इत्यर्थः ।
* विशेष इति । कातीयतो विशेषः, शेषाणामिति—
मनुतो विशेषो, निर्गुणत्वप्रतिकूलत्वयोरवान्तरविशेषश्चेत्यर्थः ।
एवं च क्षेत्रजस्यौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे चाविशेषः पूर्ववन्ना-
स्तीति भावः । * तेनैव, मनुनैव । * दायं, धनम् । पञ्चम-

औरसेसतिदत्तकादीनांपुत्रिकायाश्चांशव्यवस्था॥५५१

मित्यादि पक्षान्तरम् । दत्तकादिवदुक्तपूर्ववाक्येन जीवनमात्रे प्राप्ते भागविकल्पोयम् । स चान्यथाऽनुपपन्न इत्यवश्यं कल्प्यमाह * प्रतिकूलत्वेति । इदमपीत्यादिः । * समुच्चये, तयोः सद्भावे । एवं चैकवाक्यीयविकल्पोपपत्तये आवश्यकयुक्त्यैव पूर्वमनुवाक्यस्याप्युपपत्तिरिति न तस्य तद्विरोध इति भावः । एवं च क्षेत्रजस्योभयसत्त्वे षष्ठांश एकंतरसत्त्वे पञ्चमांशस्तस्याप्यभावे कातीयचतुर्थांशभागित्वम् । कानीनादीनां तु तत्र सति ग्रासादिभागित्वमेव न चतुर्थांशभागित्वम् । पुत्रिकायास्तु तत्र सति समभागः ।

८। यत्तु गौतमीयं, पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः कातीनसहोढपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयंदत्तक्रीता गोत्रभाजश्चतुर्थांशभागेन इति, तत्र गुणवदगुणवदित्युक्तरीत्याऽऽद्यवर्गोक्ताः क्रमेण तद्धराः, द्वितीयवर्गमध्ये आद्यत्रयाणां तुर्यांशभागित्वोक्तिरौरसाभावे पुत्रिकादिसत्त्वे च ज्ञेया । अन्यथोक्तस्मृतिविरोधो दुष्परिहर एव । पुत्रिकापुत्रस्य विषयो व्याख्यात्रैव वक्ष्यते । स्वयंदत्तक्रीतयोस्तत्त्वं तु औरसे सति उक्तरीत्या वासिष्ठाद्येकवाक्यतयैव । एवं गूढोत्पन्नस्य रिक्थभावत्वोक्तिरपि औरसाद्यभावे ज्ञेयेति न कश्चिद्विरोधः । एवं मानवे मेधातिथिसंप्रतारिक्तांशोऽपि औरसे सति कानीनादिवदत्तकादावपि दोषद्वयसत्त्वे तदन्यतरसत्त्वे च ज्ञेयः । रिक्थांशेति पाठे तु न कश्चिदोष एवेति तत्त्वम् इति एतद्विन्नविषयकं मूलवाक्यमिति सिद्धमिति बोध्यम् ।

९ । मूलस्य वासिष्ठादेश्च मनुवचनान्तरविरोधं परिहरति * यदपीति । * पुत्राणामिति । (मनु. अ. ९ । १५८)

१ रिक्तांशः प्रजीवनमात्रम् ।

पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।

तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादवान्धवाः ॥

इत्युपक्रम्येत्यादिः । श्लोकद्वयेनेति भावः । * दाया-
देति । दायहरत्वं गोत्रहरत्वं चेत्यर्थः । तदेवाह * औरस
इति । * शौद्रश्चेति । (मनु. अ. ९ । १७८)

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥

इति अग्रे तेनैवौरसादिपुत्रान् प्रतिपाद्य अन्ते लक्षितोऽयम् ।
पारयन् पिण्डदानादिना प्रीणयन्नपि शवस्तत्तुल्यः अनुपकारकः
असंपूर्णोपकारकत्वात् । कामादिति त्वनुवादः कामतस्तु
प्रवृत्तानामित्यस्य । मूर्द्धावसिक्तादीनां तु सम्पूर्णोपकारकत्वे-
नौरसत्वमित्यत एव शौद्रमात्रस्य द्वादशमध्ये मनुना पृथग्गणनं
कृतम् । तस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । पुत्रिका तु एतत्प्र-
करणात्पूर्वं पृथगेवोक्ता मनुनेति स त्रयोदशः पुत्रः । अत एव

पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।

इत्यत्र तस्य न ग्रहणम् । अत एवौरसः क्षेत्रजश्चैवेत्यादि-
ना तानुक्त्वा “यद्येकरिकथिनौ” “एकएवौरसः” “षष्ठं तु क्षे-
त्रजस्य” इत्युक्त्वा— (मनु. अ. ९ । १६५)

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्तांशभागिनः ॥

इत्युक्त्वा स्वक्षेत्रे संस्कृतायामित्यादिना पारशवः स्मृत इत्य-
न्तेन द्वादशस्वरूपमुक्तम् । तदग्रे— (मनु. अ. ९ । १८०)

क्षेत्रजादीन् सुतानितानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

इत्यत्रैते एव शौद्रान्ता मन्वभिमता इति स्पष्टमेव । औ-

८ औरसादिपुत्रषट्कस्यसपिण्डादिधनहरत्वं च ५५३

रसक्षेत्रजाविति षष्ठं त्विति पूर्वस्यानुवादो न विध्यन्तरम् । क्षेत्रजस्यौरससाम्याभावात् । गोत्रभागिनो रिक्तांशभागिनश्च । रिक्तांशः प्रजीवनमात्रम् । मुख्याभावे हि प्रतिनिधिः । अत औरसे सति एते न कार्याः । क्रियालोपाद्धेतोः क्रियायाः अपत्यमुत्पादायितव्यमित्यस्य विधेर्लोपो मा भूदिति । नित्यो ह्ययं विधिः । स यथाकथंचित् गृहस्थेन सम्पाद्यः । तत्र मुख्यकल्प औरसः तदसम्पत्तावेते ऽनुकल्पा इति मेधातिथिः । अदायादेति द्वंद्वोत्तरं नञ्समास इति शङ्काशयः । तदपीत्यस्य व्याख्येयमित्यत्रान्वयः ।
* स्वेति । पूर्वोक्तपुत्रेत्यर्थः । सपिण्डाश्च समानोदकाश्चेति द्वन्द्वः ।
* तदिति । स्वपितुः सपिण्डसमानोदकान्यतरेत्यर्थः ।
* तत्, तद्विकथहरत्वम् । एवं दायादादिशब्दस्यार्थमुक्त्वा बान्धवशब्दस्य तमाह * बान्धवत्वमिति । पुनस्त्वर्थे । अस्यातिप्रसक्तत्वादाह * सपिण्डत्वेन चेति । बान्धवत्वस्वरूपमाह * उदकेति । एवं च अदायादबान्धवा इत्यत्र नञ्समासं कृत्वा द्वन्द्वः कार्यो न तु प्रागुक्त इति भावः । एतेन प्रागुक्तमेधातिथिव्याख्यानमपास्तम् ।

१०। एवं वचनद्वयव्याख्यानहेतुं तदुक्तिरूपमेवाह * गोत्रेति । दत्त्रिमः दत्तकः सुतः पुत्रः जनयितुर्निषेक्तुर्जनकस्य गोत्ररिक्थे गोत्रधने न भजेत् न प्राप्नुयात् । जनयितुरिति पञ्चमीति मेधातिथिः । तथा च तन्मरणनिमित्ताशौचादिकमपि न प्राप्नोति विवाहं विना । तत्र तद्गोत्रस्यापि परिहार्यत्वात् । अनेसान्यगोत्रस्यापि पुत्रीकरणमनुज्ञातं भवति । अपि तु यस्मै दत्तस्तस्य गोत्रं धनमाशौचादिकं च दत्तकः प्राप्नोति । तथा यतो गोत्ररिक्तयानुगः “सगोत्रेण” इति “यो रिक्थहर” इति च स्मृतेः पिण्डः तद्दानं श्राद्धमिति यावत् गोत्ररिक्थे ऽनुगच्छति

सः, यदीयगोत्ररिक्थे गृह्येते तस्मै एव पिण्डोदकदानाद्यौर्ध्वदेहिक-
क्रिया, अतो ददतस्तदातुर्जनकस्य दत्तपुत्रकर्तृकस्वधा श्राद्धं व्य-
पैति । अर्थात्ततो निवर्त्तते । दत्तकस्य जनकश्राद्धे नाधिकारः ।
तस्य तत् तेन न कर्त्तव्यमिति यावत् । ददत इति पञ्चमी व्यपै-
तीत्यत्रान्वय इति वा । वस्तुतः पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः । श्रा-
द्धपरत्वे ददतः स्वधेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । अत एव शिष्टाः
प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैव तस्य सर्वक्रियानुष्ठानं कुर्वन्ति । प्रतिग्रहीतृस-
पिण्डा एव च तन्मरणादौ दशाहाशौचमनुतिष्ठन्ति । प्रतिग्रही-
तृकुले एव तत्सापिण्डीकरणाद्याचरन्ति । अत एवास्मादेव व-
चनाद्दत्तकस्य जनकसापिण्ड्यानिवृत्तिरित्यभियुक्तैर्व्याख्यातमि-
ति बोध्यम् । एतच्च दातुः पुत्रान्तरादिसद्भावे । तदभावे तु
तस्याप्यसावेव रिक्थश्राद्धाद्यधिकारी । (याज्ञ. २ । १२७)

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

इति न्यायसाम्यात्,

दत्तः पुत्रः पितुः कुर्याज्जनकस्य मृते ऽहनि ।

गयायां च ततोऽन्यत्र न पुत्रान्तरसनिधौ ॥

इति शातातपस्मरणाच्च । इदमपि दानानन्तरं जनक-
स्यापुत्रत्वे । दानकाले त्वेकस्य दाननिषेधात् । एवमेव द्वयामु-
प्यायणदत्तकस्यापि उभयोपकारकत्वं बोध्यम् । अत एव दत्त्रि-
मः कचिदिति पाठेन सहैकवाक्यताऽपि । अस्य सापिण्ड्यं परि-
वेदनदोषाभावश्चान्यत्र स्पष्टः । एष एव न्यायः प्राग्वत् पुत्रीक-
रणाविशेषात् कृत्रिमादीनामपि बोध्यः । तदाह * इत्यत्र दत्त्रिमे-
ति । औरसपुत्रप्रतिनिधिदत्तककृत्रिमादेरप्युपलक्षणार्थत्वादित्य-
र्थः । तथा च दत्तकादीनां ततः पित्रादिरिक्थहरत्वप्रतीतेः

८दत्तकादीनां पितृसपिण्डादिधनहरत्वोपपत्तिः । ५५५

पूर्वपक्षोक्तरीत्या च तदभावप्रतीतेर्मिथोविरोधादप्रामाण्यापत्ति-
रिति वचनानर्थक्यभियोक्तैव व्यवस्था ज्यायसी । अत एवो-
क्तद्वादशपुत्रानुक्त्वा देवलेनोक्तम्,

एते द्वादश पुत्रास्तु संतत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

एषां षट् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।

विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते ॥

सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥

इतीति भावः ।

११। ननु तदविशेषेऽपि दत्त्रिमग्रहणं नोपलक्षणमिति पूर्वो-
क्तमनुवाक्यद्वयं पितृधनविषयकमेवास्तां, तावताऽपि मनोर्मिथो
विरोधाभावात् । मूलकृता पितृधनस्थले उक्तत्वेऽपि मनुना
ऽन्यत्रतत्रानुक्तत्वात् । एवं च पूर्वपक्षोक्तमेव दृढं सम्पन्नम् ।
अतो मनुवचनादेव तथा प्रतिपादयितुमाह * पितृधनेति । * स-
र्वेषाम्, अग्रिमाणाम् । तदुक्तमेवात्र हेतुमाह * न भ्रातर इति ।
श्रेयसः श्रेयसो ऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ।

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ (मनु. ९। १८४)

इति अस्य पूर्वश्लोकः । * इति, इत्यस्य । पुत्रा इति सा-
मान्यबहुवचनाभ्यामाह * सर्वेषामिति ।

१२ । नन्वौरसबहुत्वापेक्षमेव बहुत्वमिति औरसा एव
पुत्रा न ते प्रतिनिधिभूताः । किं च न भ्रातर इत्यत्रत्यस्य
पुत्रा इत्यस्य पित्रादिसाहचर्यान्मुख्यौरसपुत्रपरत्वमेवेति तद्वि-

षयकमेव पुत्रपदोक्त्या पितृधनविषयकं तदस्तु । अत आह
* औरसस्येति । वचनद्वयस्याप्येकार्थत्वे पौनरुक्त्यापत्तिरिति
भावः । ननु द्विर्बद्धमिति न्यायेन दाढ्याय पुनस्तदनुवादकमेव
तदास्तामत आह * दायादेति । तथा च दायादशब्दस्वरू-
पपर्यालोचनयाऽपि पितृधनपरत्वं तस्य नास्तीति भावः ।

१३ । किं च साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वेन पुत्रत्ववात्पितृत्वादे-
रपि गौणमुख्यसाधारणत्वेन च साहचर्यस्य दुर्वचत्वात् , अपि
च श्रेयस इत्यग्रे पाठेन गौणपुत्रविषयत्वात् , श्रेयस इत्यनेना-
पि तत्प्रतिपादनाच्च, ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येणेत्यादिना पुत्रशतं भ-
वेदित्यन्तेन ततः प्राक्तनवचनकदम्बेन पितृधनविषयेऽशवि-
भागकथनपूर्वं तद्भागित्वस्यौरसस्य प्रतिपादितत्वाच्च । तस्मा-
दौरस इत्यादि तत्परमेवेति व्यवस्थापनं मनुसम्मतं युक्तमेवेति-
न मूलादिवचनानां प्रागुक्तानां मिथो विरोध इति दिक् ।

१४ । नन्वेवमपि मूलोक्तस्संख्यः क्रमो ऽयुक्त एव । स्मृत्य-
न्तरेष्वन्यथाक्रमस्य संसंख्यस्य प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधात् ।
एवमुक्तवर्गद्वयप्रतिपादकमनुरपि स्मृत्यन्तरविरुद्धः । तथा हि ।
तत्रतावदापस्तम्बधर्मसूत्रविवृतौ स्मृत्यन्तरसंग्रहः,

औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः ।

पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसम्भवः ॥

दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः ।

यत्रक्चोत्पादितश्च स्वपुत्रा दश पञ्चच ॥ इति ।

अत्र संख्याव्यत्ययः क्रमव्यत्ययश्च । तत्राद्यः सुपरिहरो य-
द्यपि, पुत्रिकापुत्रिकासुतौ द्वावप्येका कोटिः तथा बीजक्षेत्रजो
यत्रक्चनोत्पादितोऽप्येषामेवान्यतम इति त्रयाणामन्तर्भावे द्वा-
दशत्वस्यैव सम्पत्तेः, तथापि क्रमव्यत्ययस्तदवस्थ एव ।

८दायविभागे द्वादशपुत्रविषयेमनूक्ताव्यवस्था । ५५७

१५ । मानवे तु, (अ. ९ । १६५)

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्तांशभागिनः ॥

इत्यत्र पुत्रिकामप्यौरससमत्वेनौरसे एवान्तर्भावयित्वा, तस्याः पूर्वं स्वातन्त्र्येणोक्तत्वात्तद्भिन्ना एवात्र विवक्षिता वेत्याशयेन एतावुक्त्वा इतरे दशेत्युक्त्वा तथैव क्रमेणोक्तानि तल्लक्षणानि । तथा हि ।

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥ (१६६)

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ (१६७)

माता पिता वा दद्यातां यमाद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ (१६८)

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ (१६९)

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नः तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ (१७०)

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ (१७१)

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ (१७२)

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ (१७३)

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशो ऽसदृशश्च वा ॥ (१७४)

या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा यथेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ (१७५)

मातापितृविहीनोयस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ (१७७)

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ इति । (१७८)

तल्पं दाराः । यथा गुरुतल्पग इति । तल्पं शय्यादृदारे-
ष्वित्यमरः । * व्याधितस्य, अप्रतीकारराजयक्ष्मादिरोगाक्रा-
न्तस्य । * स्वधर्मेण, प्रागुक्तेन । * सदृशं, सवर्णम् । * गुणदो-
षविचक्षणं, प्रौढम् । अत एव पुत्रगुणैर्युक्तम् । * न च ज्ञायेतेति ।
हीनाधिकपुरुषजत्वमन्तरेण सवर्णजत्वनिश्चये अस्य पुरुषस्याय-
मित्येवं न ज्ञायेत चेत्यर्थः । मातुर्बहुगामिनीत्वे इदम् । * यस्ये-
ति । यस्य तल्पजः स्यात्तस्य स इत्यर्थः । * मातापितृभ्यामि-
ति । बहुपुत्रतया भरणासामर्थ्येन केन चिद्दोषेण वेत्यर्थः । * पुत्रं,
तद्बुद्ध्या परिग्रहो न तज्जीवितेच्छया । * येति । या ज्ञाताऽ-
ज्ञाताऽपि वा गर्भिणी सती संस्क्रियते इत्यर्थः । * सहोढ इति ।
तया सहोढ इत्यर्थः । * पुनर्भूत्वा, पुनर्गृहिणी भूत्वा । * अका-
रणात्, पातित्यादिकारणाभावात् । अकारणे इति पाठान्तरम् ।
* स्पर्शयेत्, दद्यात् ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ।

इत्यमरः । * स पारयन्निति । स पुत्रः पितृन् श्राद्धादि-
भिः पारयन् प्रीणयन्नपि अन्यपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्छवतुल्य इति
पारशव इत्यर्थः । यद्यप्यस्य शूद्रापुत्रस्य विवाहिताजन्यत्वेनानु-
लोमजत्वेन च मूर्द्धावसिक्तादिवदौरसत्वमविशिष्टं तथाप्युक्तरी-
त्या अप्रशस्तत्वेन ततो भेदेन तत्रागणनम्, एतेषु सत्सु तस्य

८द्वादशपुत्रविषयेवासिष्ठादिवाक्यविरोधनिरासः ५५९

सकलधनहरत्वाभावादत्र प्रकरणेऽन्ते परिगणनम् इति बोध्यम् ।

१६ । वासिष्ठे तु औरसानन्तरं तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः, तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते, पौनर्भवश्चतुर्थः, कानीनः पञ्चमो, दत्तकः षष्ठः, क्रीतः सप्तमः, स्वयमुपगतोऽष्टमो, ऽपविद्धो नवमो, गूढोत्पन्नो दशमः, कृत एकादशः, शूद्रापुत्र एव द्वादशो भवतीत्युक्तम् ।

वैष्णवे तु औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढदत्तक्रीतस्वयमुपगतापविद्धयत्रकचनोत्पादिता द्वादशेत्युक्तम् ।

देवलीये तु औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृत्रिमक्रीता द्वादशेत्युक्तम् ।

नारदीये तु— (व्यव. १३ । श्लो. ४५ । ४६)

औरसः क्षेत्रजैश्च पुत्रिकापुत्र एव च ।

कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

पौनर्भवो ऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ।

स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥ इत्युक्तम् ।

तस्मात्क्रमव्यत्ययकृतविरोधो दुष्परिहरोऽत आह—

१७ । *वासिष्ठादिष्विति । *अगुणवदिति । असुब्वत इति भाष्यप्रयोगवदयं साधुः । अयं भावः । मनुना औरस इत्यादिना वर्गद्वयेनाद्यस्य तत्त्वं द्वितीयस्य तदभावं च प्रतिपाद्य तत्प्रसङ्गादेवाग्रे स्वल्पव्यवधानेनौरसादिपुत्रस्वरूपप्रतिपादनेनोपक्रमानुसारेण तथोक्तिर्न तु तत्त्वत एष क्रम इति ज्ञायते । अत एव तत्र क्रमश इत्युक्तिरपि तत्परैवेति न सर्वथा तात्त्विकैतक्रमबोधिका ऽपितु कस्मिंश्चिद्विशेषे असत्येवासौ, विशेषेतु गुणवद्गुणवद्रूप एवेति । एवं स्मृत्यन्तरपाठस्यापि गतिः । युक्तियुक्त-

५६० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

श्च मूलोक्तक्रमः । तथा हि । औरसपुत्रिकयोरौरसत्वात्तत्समत्वाच्च प्रागुक्तिः । क्षेत्रजगूढजद्वितीयकानीनपौनर्भवानां स्वबीजक्षेत्रोत्पन्नत्वादेव दत्ताद्यपेक्षया प्राबल्यम् । आद्यकानीनस्यापि स्वीय-कन्योत्पत्तिकत्वादेव ततः प्राबल्यम् । अवान्तरमपि तारतम्यं स्पष्टमेव सर्वेषाम् । एवमग्रेऽपि सहोढजस्य स्वबीजाश्रयत्वेन प-रिगृहीतक्षेत्रोत्पन्नत्वेऽप्युत्तरषट्कयोगो गर्भोत्पत्तिकाले स्वक्षेत्रत्वा-भावकृत एवेति सर्वमनवद्यमिति ।

१८ । इदमपि सर्वं युगान्तरविषयकम् । कलौ त्वौरस-दत्तकावेव औरससमत्वात्पुत्रिका च ।

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

इति माधवादिस्मरणात् ।

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।

निवर्त्तितानि कर्माणीति चरमेणास्यान्वयः । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते ।

केचित्तु औरसेन पुत्रिकासंग्रहवत् दत्तपदेन तत्समकक्ष-क्रीतस्वयन्दत्तकृत्रिमाणामपि ग्रहणम् ।

अत एव श्रेयसः श्रेयस इति मनूक्तिः,

स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

इति वृद्धगौतमोक्तिः,

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।

सप्तमीं पञ्चमीं चैव गोत्रं तत्पालकस्य च ॥ इति बृहन्मनुः,

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः ।

इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशरश्च सङ्गच्छते । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स

८दत्तौरसेतरेषांकलिवर्ज्यत्वंगौतमीयविरोधपरि.५६१

एव दायहरः स चान्यान्विभृयादिति वैष्णवम् औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति पूर्वसञ्ज्ञावे परसंवर्द्धनं स एव कुर्यादिति, तदप्यपवादेतरविषयम् । यदि तु समानरूपा बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति मनुव्याख्यातारः । यद्यपि मन्वादिकं युगान्तरपरतयाऽपि सुयोजं तथापि अन्त्यमन्यथा दुर्योजमेवेत्याहुः ।

१९ । वस्तुतो नियोगनिषेधेनैव क्षेत्रजनिषेधे तत्र क्षेत्रज इत्यौरसविशेषणमावश्यकं यथा तथा कृत्रिमक इत्यपि दत्तस्यैव विशेषणमिति बोध्यम् ।

२० । नन्वेवमपि मूलस्य गौतमविरोध एव । तेन हि औरस-समस्य पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन परिगणनं कृतम् । तथा हि पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः कानीनस-होढपौनर्भवपुत्रिकास्वयंदत्तक्रीता गोत्रभाजः चतुर्थांशभागिन इति । कानीनादीनां तुर्यांशभागित्वमत्रोक्तं चौरसाभावे पुत्रिकादिसत्त्वे च ज्ञेयम् । एवं क्षेत्रजादीनामपि तत् क्रमतो ज्ञेयम् । अन्यथा पूर्वविरोधो दुष्परिहर एव । स्वयंदत्तक्रीतयोस्तत्त्वं वासिष्ठाद्ये-कवाक्यतया प्रागुक्तरीत्या । गूढोत्पन्नस्य तत्त्वमौरसाद्यभावविषयकमिति बोध्यमित्यत आह *गौतमीयेत्विति । *विजातीयेति । ब्राह्मणादेः शूद्रान्यक्षत्रियादिस्त्रियामुत्पन्नपुत्रिकापुत्रविषय इत्यर्थः ।

२१ । तत्र परिगणनमात्रोक्त्या क्रमानुक्त्या तन्मात्रपरमेव तत्सर्वं न तु क्रमपरम् । अतः क्रमो मूलोक्त एव । पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तेरिति केचित् ।

यद्यपि वैष्णवादौ औरसादीनां प्रागुक्तानां प्रथमद्वितीयादित्वेन कथनात्, “एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव दायहर” इत्यु-

१ कलिधर्मप्रस्तावे पराशरवचनम् ।

क्तेश्च क्रमो विहित एव तथापि मूलोक्त एव युक्तियुक्त इति प्रा-
गुक्तम् इति बोध्यम् । तदेतदभिप्रेत्यैव उपसंहरति *तस्मादिति ।

२२ । नन्वेवमपि मूलादेर्मनुविरोध एव । भ्रातृणामिति मनु-
ना एकेन भ्रातुषु पुत्रेणैवान्येषामप्यपुत्रभ्रातृणां पुत्रवत्त्वप्रतिपाद-
नेन स पुत्र इति लाभेन मूलकृत च “औरसो धर्मपत्नीज”
इत्यादिना “पूर्वाभावे परः पर” इत्यन्तेन विभागकथनद्वारादिना
द्वादशत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन द्वादशभ्यो ऽधिकोऽन्यस्तत्र
कथमयमन्तर्भूतः तथा द्वादशत्वासङ्गतेरित्याशयेनाह *यत्तु भ्रा-
तृणामिति । *यत्तु, यदपि । परिहरति * तदपीति । परमत-
माह *भ्रातुषु पुत्रस्येति । सम्भवे इत्यनेनान्यथा अन्येषामपि अ-
वकाशः सूचित इति न तत्प्रतिपादकस्मृतिविरोध इति सूचितम् ।
*निषेधार्थमिति । तथा च तस्य दत्तकत्वमिति न विरोध इति भावः ।

२३ । ननु निषेधार्थमित्यस्य निषेधाभिधेयकमित्यर्थः उत निषे-
धतात्पर्यकमित्यर्थः । नाद्यः । शब्दात्तदप्रतीतेः । नान्त्यः । तथा ता-
त्पर्यस्य लक्षणां विना दुर्वचत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या वचनोपपत्त्या
मुख्यार्थबाधाभावेन तथार्थे साधकस्मृत्यन्तराभावेन तात्पर्यानु-
पपत्त्याद्यभावेन च निष्प्रयोजनलक्षणाया अनौचित्येन तदर्थ-
सम्भवात् । तथा चेदमयुक्तम् । अतो वक्ष्यमाणं स्वाभिमतमर्थं हृदि
निधाय स्वमतेन प्रकृतं विरोधं परिहरति *न पुनरिति । न चे-
त्यर्थः । * पुत्रत्वेति । अपुत्रभ्रातृनिष्ठापितृतानिरूपितपुत्रत्वेत्य-
र्थः । कन्यादिसत्त्वे इत्यादिः । अत्रैव तात्पर्यं न तूक्तार्थे इति अत
एवेदम् उपपादयितुमत्र हेतुमाह *तत्सुता गोत्रजा इति । पत्नीदुहि-
तरश्चेत्यादिनाऽत्र वक्ष्यमाणेन भ्रात्रभावे भ्रातृसुतस्य धनभाक्-
त्वं प्रतिपादितम् । यदि तु मनोस्तथाऽर्थः स्यात्तदा तस्याप्यौरसा-
दितुल्यतया पुत्रत्वेन सर्वेभ्यः पत्न्यादिभ्यः पूर्वमेव धनभाक्त्व-

८मूर्धावसिक्तादिषुशूद्रापुत्रेशूद्रदासीपुत्रेचव्य० ५६३

स्य लाभेन तद्विरोधः स्पष्ट एव । किं च तथा सति अस्य क्र-
मपाठितद्वादशमध्येऽन्तःपातस्य दुष्करत्वेन तदग्रे एव निवेशो
वाच्यः । तथा च सर्वतोऽत्रापकृष्टत्वलाभेन वक्ष्यमाणस्मृतिकद-
म्बविरोधापत्तेः । प्रकृतसंख्याविरोधस्तु न दत्तः । शङ्काविषयत्वात् ।
न चैवमपि तथा सति त्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या पुत्रान्द्वादश यानाहेति-
मनुविरोध एव कुतो न दत्त इति वाच्यम् । तदाशयस्य वक्ष्यमा-
णत्वादिति भावः । एतत्तत्त्वमनुपदमेव स्फुटीभाविष्यतीत्यल-
म् ॥ १३२ ॥

मि० अव० इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह ।

या० सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया त्रिधिः ।

मि० समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः
पर इत्युक्तो विधिः न भिन्नजातीयेषु । तत्र च कानिनि-
गूढोत्पन्नसहोदजपौनर्भवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण
न स्वरूपेण । तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् ।
तथा अनुलोमजानां मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भा-
वात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् ।
शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि
न लभते ।

यथाह मनुः, (अ. ९ श्लो. १५४)

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाहद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ इति ।

यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽवि-
द्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वा-
ऽन्यो वा सपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनादशमांशादधिकं

५६४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

न दद्यादिति । अस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सव-
र्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ।

मि० अव० अधुना तत्प्रसङ्गेन शूद्रधनविभागे विशेषमाह ।

या० जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३४ ॥

मि० शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरि-
च्छया भागं लभते । पितुरूर्ध्वं तु यदि परिणीतापु-
त्राः सन्ति तदा ते भ्रातरः तं दासीपुत्रम् अर्धभागिकं
कुर्युः । स्वभागादूर्ध्वं दद्युरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा
न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृहीयात्, यदि
परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे
त्वर्द्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्वि-
जातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लभते,
नाप्यर्द्धं, दूरत एव कृत्स्नम् । किं त्वनुकूलश्चेज्जीवनमा-
त्रं लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

वा० १ । सङ्गतिमाह * इदानीमिति । उपसंहारमात्रपरत्वे
पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि तथाचमत्काराभावेनाह * व्याजेनेत्यादि ।
* तत्रैव, क्षेत्रजादिष्वेव । नियमस्वरूपं “सर्वं वाक्यम्” इति न्याये-
नाह * समानेति । तद्व्यवच्छेद्यमाह * न भिन्नेति । तथा चैते स-
वर्णा एव युक्ताः पुत्रा भवन्ति । अत एव सवर्णायामिति बौधा-
यनेनोक्तम् । एवं चैते क्षेत्रजादयो यद्यधिकवर्णादुत्पन्नाः तदाऽपि
तन्नामधेयभाजो भवन्त्येव अपितु सवर्णादुत्पन्ना इव प्रशस्तत-

रा न भवन्ति । सजातीयेष्विति सजातीयनियमात् । यदि ही-
नवर्णादुत्पन्नास्तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति बोध्यम् ।

२ । तथा सति प्रसक्तपूर्वविरोधाभावाय कानीनादिषु स-
जातीयत्वमाह * तत्रचेति । तेषां पुत्राणां मध्ये इत्यर्थः । तथा
नियमे सति चेत्यर्थो वा । ननु स्वतस्तत्कुतो नेत्यत आह *स्व-
रूपेणेति । स्वरूपतस्तेषां कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन आद्यका-
नीनस्य व्यभिचारजन्यत्वेन वर्णजात्यन्तर्भावाभावस्याचाराध्या-
येऽभिहितत्वादित्यर्थः । अन्यथाऽनुपपत्त्याचेदम् । अन्यथा
विरोधो दुष्परिहर एव स्यादिति भावः ।

३ । नन्वेवमपि मूर्धावसिक्तादीनां दायहरत्वानुक्त्या न्यून-
ता मूलादौ, तेषां तत्रानन्तर्भावात् । उपलक्षणतया तत्र तेषां
ग्रहणे प्रागुक्तरीत्या मध्ये दुर्ग्रहत्वेन अन्ते ग्रहणे द्वादशाभावे तेषां
दायहरत्वापत्तिः, उपसंहारविरोधापत्तिश्च, अतोऽनुक्तं विशे-
षान्तरमाह *तथेति । प्रतिलोमजव्यावृत्तये आह* अनुलोमेति ।
प्रागुक्ताशयेनाह * औरसेष्विति । तथा च परांशे एवायं
नियमो न सर्वतः पूर्वांशे इति तत्रासर्वणत्वेऽपि न बाधकमिति
न शङ्कोक्तदोष इति भावः । अपिर्मुख्यपुत्रिकोभयसमुच्चायकः ।

४ । एवं सति प्राप्तातिप्रसङ्गानिरासाय वक्ष्यमाणमूलसङ्गतये
च आदिना पारशवान्यस्यैव ग्रहणमिति सूचयन् विशेषान्तरमाह
*शूद्रेति । * अन्याभावेऽपीति । मुख्यौरसादिपुत्राभावेऽपीत्य-
र्थः । उभयत्र मानमाह * यथाहेति । मन्वर्थमाह * यदीति ।
यद्यपीत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठो वचनानुरोधी । पितेति शेषः ।
इदं च मृतपितृकधनविभागविषयकम् । अक्षरमर्यादया तथैव
प्रतीतेः । जीवद्विभागे तु प्रसादादाने एकांशः, प्रसादे तु तावदेवे-
त्युक्तं यत्पुनर्ब्राह्मणेत्यादिना । अत एव तद्विरोधो न । तदेतदभि-

प्रेत्याह * तस्मिन्निति । पितरीत्यर्थः । दद्यादिति स्वारस्यादाह
* क्षेत्रजादिरित्यादि। * दशमांशादधिकमिति । नचेदं मनूक्तं दश-
मांशहारित्वं चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णश इति मूलोक्तेन शूद्रापु-
त्रस्यैकांशहारित्वेन विरुद्धमिति वाच्यम् । ब्राह्मणीपुत्रस्य चत्वारो-
ऽशाः, क्षत्रियापुत्रस्य त्रयः, वैश्यापुत्रस्य द्वौ, शूद्रापुत्रस्यैक
इति मिलित्वा दशेति तत्रापि दशांशहारित्वस्यैवोक्तत्वात् । तत्र
शूद्रापुत्रांशापेक्षया चत्वारो भागा बोध्याः। इतिः शाब्दार्थसमाप्तौ।

५। तात्पर्यार्थमाह * अस्मादेवेति । उक्तमनुवचनादेवेत्य-
र्थः । तदेव तथेत्यादिना प्रतिपादितमिति न तस्य निर्मूलता
नापि कश्चित्तत्र विशेष इति भावः ।

उ. १। अत एव वक्ष्यमाणसङ्गतिमेवाह * अधुनेति । पूर्वो-
क्तोपसंहारस्य सविशेषस्य कथनानन्तरमित्यर्थः । * तत्प्रसङ्गेन,
तत्प्रकरणेन । तद्वक्तव्यत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । * उत्पन्नः,
सोऽपि । कामत इत्यस्य व्याख्या * पितुरिति । एवं पूर्वाद्धेन
जीवत्पितृकविभाग उक्तः ।

मनुरपि, (अ. ९ । १७९)

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

२। उत्तरार्द्धे द्वितीयविभागपरं स्पष्टमेवेत्याह * पितरूर्ध्व-
मिति । मरणादिति शेषः । * परिणीतापुत्राः, विवाहितापुत्राः।
तदा ते भ्रातर इति पाठः । * अर्द्धभागिकं, कर्मधारयान्मत्व-
र्थीयष्टन् । अर्द्धभागिनमिति पाठे इनिर्बोध्यः । अर्द्धत्वस्य सापे-
क्षत्वादाह * स्वभागादिति । तेषां प्रत्येकं यो भागोऽशस्तत्रै-

१ दद्यादिति दानक्रियायाः कर्त्राकाङ्क्षत्वात् योग्यतया क्षेत्रजादे-
रेव कर्तृत्वमिति भावः ।

कांशापेक्षया ऽर्द्धं समुदितद्रव्यात् दद्युरित्यर्थः ।

३। तृतीयाद्धार्थमाह *अथेति । हरोदित्यनेन जन्मना पुत्रवत्त-
स्यापि स्वत्वं सूचितम् । दुहितृणामित्याद्यर्थमाह *यदीति । दुहि-
तृमुतापेक्षया दुहितुः प्राथम्यस्य मूले वक्ष्यमाणत्वेन तत्सुतस-
त्वेऽपि कृस्नग्रहणे किमु वक्तव्यं साक्षाद्दुहितृसत्त्वे इति कैमु-
तिकन्यायासिद्धमर्थमाह * परिणीतादुहितर इति । एवमेवाह
* तत्पुत्रा इति ।

४। केचित्तु—दुहितृणामित्यत्राभावे इति शेषः । सुतादित्यत्रापि
प्रत्यासत्त्या तत्संबन्धः । गामश्च इतिवत्समुच्चय इत्याशयोऽस्ये-
त्याहुः । प्रत्यासत्तेरेवैतत्तात्पर्यार्थमाकाङ्क्षितमाह *तत्सद्भावे इति ।
अन्यतरसद्भावे इत्यर्थः । युक्त्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेनैतद्युक्तमिति
तत्त्वम् । अन्यस्याश्रुतत्वात्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थत्वमित्यत्रापि
तथैवेति भावः ।

बा.स्व.१। अत्र गृहजातप्रसङ्गात् दासविषये किञ्चिदनुक्तमुच्यते ।
तत्र तावदासाः पञ्चदश । (व्यव. ५। श्लो. २६। २७। २८)
गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ इति नारदः ।
तत्र गृहजातादौ विशेषमाह तुः— (मनु. अ. ९। १७९)
मनुयाज्ञवल्क्यौ, (याज्ञ. २। श्लो. १३३। १३४)
दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सो ऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति,

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुनादते ॥ इति च ।

तत्र दास्यां कस्यां चित् ध्वजाहताद्युक्तलक्षणायां तादृशस्य दासस्य कस्यचित्सम्बन्धिन्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् स पित्रा “परिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान्भवतु” इत्यनुज्ञातः सममंशमौरसेन हरेदिति शास्त्रव्यवस्था नियतेत्याद्यर्थ इति कुल्टूकभट्टः । शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुत एव एवं यद्यपि दासस्य दासी तथापि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासः सुतो वाऽपि तु स्वामिन एव सुतोऽनुज्ञातस्तेन सममंशमौरसेन हरेदिति मेधातिथिः । जीवत्पितृकविभागेऽयं द्वितीयार्थो मिताक्षरायां स्पष्टः । तत्र द्वितीयेऽपिना क्रीतादयोऽपि समुच्चीयन्ते । यथा पाणिनीये भूतेऽपीत्यपिनाऽन्यकालसमुच्चयः । यथा वा, बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

इत्यत्रापिना ऽऽहितदत्तयोरन्यपठितयोः समुच्चयो विज्ञानेश्वरकृतः । न च अपिः पूर्वसमुच्चायक एवेति वाच्यम् । तं विनाऽपि मनुवत्तत्समुच्चयसम्भवात् । औरसान्यसमुच्चयस्यौरसेन सममिति वदतो मेधातिथ्यादेः परिणीतापुत्राः सन्तीत्यादि वदतो विज्ञानेश्वरस्य चानभिमतत्वात् । दत्तान्येषां कालिवर्ज्यत्वेन शूद्राणामविद्यत्वेन होमादिकरणासंभवान्न पुत्रस्य दाने प्रतिग्रहे वाऽधिकार इति तदसंभव इति तत्तात्पर्यात् । अत एव—

तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥

इत्याङ्गिरसं,

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

८दायविभागे दासानामंशहरत्वविचारः । ५६९

इति मूलं च सफलम् । अन्यथा तयोस्तत्रानाधिकाराद्भवदुक्त-
रीत्यैव वचनान्तरविहितकर्मणां तयोरपि तद्वर्जनेन सिद्धौ त-
दानर्थक्यं स्पष्टमेव । तस्माद्यत्र तद्रहितं कार्यमिति वचनमस्ति
तदेव तद्रहितं तत्र भवति नान्यत् । न चेह तथा वचनमस्ति ।
न च —

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ।

सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव न चान्यतः ॥

दौहित्रं भागिनेयं वा शूद्राणां चापि दीयते ।

शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥

इति शौनकीयमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य कालिकापुराणै-
कवाक्यतया दत्ताख्यदासप्रतिपादने एव तात्पर्यात् । अत एव—
ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतकृत्रिमौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ (अ. ८ । ४१५)

इति मन्वाद्युक्तदत्रिमस्य सावकाशत्वम् । अन्यथा दत्रिमयोः
पुत्रदासयोर्विविक्तत्वं न स्यात् । मन्त्रादिरहितविधिना पुत्रत्व-
मन्यथा दासत्वमिति तु न । पूर्वोक्तहेतोः । अत एव कालि-
कापुराणे अदासतेति च्छेद इति केषाञ्चित्कल्पनाऽपि निरस्ता ।
अत एव तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं न तु परिसंख्यार्थमित्येवं
मानवं व्याख्यातं व्याख्यात्रा । स्पष्टं चेदं वाचस्पतिगोविन्दार्ण-
वादिनिबन्धेषु । ब्राह्मणादित्रये नास्तीत्यादि तु दत्ताख्यदास-
त्वस्यैव बोधकम् । न च तत्र सुतपदान्न तथेति वाच्यम् । मान-
वेऽप्यत्र सुतपदसत्त्वात् । किं च मनूक्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः ।
एतेनोक्तसमुच्चायकत्वं तस्य नानुक्तसमुच्चायकत्वमित्यप्यपास्त-
म् । प्रागुक्तसमुच्चायकत्वे मनूक्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः । बला-
द्दासीत्यत्रापि तेन तयोः समुच्चयानापत्तेश्च । स्मृत्यन्तरीयेषु मा-

५७० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

नवस्यैव समुच्चयो न नारदीयस्येत्यत्रात एव मानाभावाच्च ।
एतेन जात इत्यनेनैव मनूक्तोभयसंग्रह इति स व्यर्थ एवेत्यप्य-
पास्तम् । फले संभवति तत्त्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एतदर्थ-
मपि नारदीयं परिगणनम् । अन्यथा अपिवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पा-
दपूरकत्वकल्पनापेक्षयोक्तमेवोचितम् । अत एव मनुना दासदा-
स्यां वेत्यप्युक्तम् । विज्ञानेश्वरस्त्वत्राप्यंशे उदासीनः । एवं चा-
न्येषामपि दासानां शूद्रस्वामिकधनांशहरणमुक्तरीत्या सिद्धम् ।
एवं सति— (अ. १० । ४१)

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वे ऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

इति मनोरन्यत्राप्यवर्णेषु तादृशेषु तथा बोध्यम् । न च
मनुविष्ण्वादिभिः— (मनु. ९ । १८७)

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत् ।

इत्यादिना प्रत्यासत्तेरेवांशहरत्वे नियामकत्वस्योक्तत्वेन
गृहजातस्य तत्सत्त्वेऽपि क्रीतादिदासेषु तदभावात्कथं तेषां तद्धर-
त्वमिति वाच्यम् । दत्तक्रीतादिपुत्रवदत्रापि उपाधिना तत्संभवा-
त् । भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनमिति अभ्रातृको हरेदिति च तस्य
भ्रातृत्वातिदेशाच्च । मानवेन सुतत्वातिदेशाच्च । अन्यथा मृते
स्वामिन्यात्मीयमिति विष्णूक्तं दासानां स्वामिमरणे सजातीया-
शौचमपि न स्यात् । अत एव दासीगमने ऽन्यस्य दण्डोऽप्युक्तः,

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । (याज्ञ. २।२९०)

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमम् ॥

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । इत्यादि ।

अत एव च भक्तदासस्य स्वामिना सह विवाद उक्तः । अ-
त एव च तेषां प्रव्रज्यावसितभिन्नानां दासत्वान्मुक्तौ कारणा-
नि मोक्षक्रमश्चोक्तः— (याज्ञ. अ. २ । १८२)

बलादासीकृतधौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥

इति मूले । (ना. व्यव. ५ ।)

यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥ (३०)

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।

संभक्षितं यद् दुर्भिक्षे न तच्छुध्येत कर्मणा ॥ (३१)

भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । (३६)

आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । (३२)

ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते । (३३)

कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ।

तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ।

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥ (३४)

निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहतः ॥ (३६)

इति नारदश्च ।

विनतायाः कटूदास्यान्मुक्तिरपि वैनतेयकृता महाभारते

स्पष्टा । (ना. व्यव. ५ । ४२ । ४३ ।)

स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

इत्यन्त्ये ऽन्यः । तस्मात्प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् युक्तं तस्यापि

तद्धरत्वम् । किं च पुत्रत्वादिप्रत्यासत्त्यपेक्षया दासत्वप्रत्यास-

त्तिरुत्तमोत्तमा । अत एवोक्तं तेषां दासस्य दासोऽहमिति ।

अत एव च दास्यं नवविधभक्तिमध्ये गणितं, “श्रवणं

कीर्त्तनम्” इत्यादि । तत्र तत्र मुख्याधिकारिणश्चोक्ताः, श्रीविष्णोः स्मरणे परीक्षितित्यादि । दासविषये आशौचमपि ऋषिभिः प्रतिपादितम् । अत एव— (अ. ४ । १८५)

छाया स्वो दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ।

इति मनूक्तिः । सा चाचारे प्रपञ्चिता । अत एव श्राद्धे दासानां तृप्त्यर्थं भूमावुच्छिष्टान्नदानमुक्तम् । अत एव दासीनां वंशपत्रमित्यादिना मनुना विभाज्यत्वनिषेधः कृतः । न चैवं—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ (अ. ८।४१६)

इतिमनुविरोध इति वाच्यम् । एते त्रयो ऽर्जितधना अपि अधना धनास्वामिनः, भर्त्रादेरेव हि तत्र स्वामित्वं, ते यद्धनम् अधिगच्छन्ति तत्र स्वस्वामिस्वामिकत्वात् इत्यर्थेनांशग्रहणे भार्यादिवदविरोधात् । पारतन्त्र्यप्रतिपादनपरतया मेधातिथिविज्ञानेश्वरादिभिर्व्याख्यातत्वेन स्वस्वकर्मणस्तदनुज्ञया तत्सत्त्वे करणेऽपि तद्वत्तस्यापि तदनन्तरं स्वातन्त्र्यस्य निर्विघ्नत्वाच्च । नजोऽल्पार्थत्वेनास्योपपत्तिर्बोद्ध्या । अत्र भार्यादिसाहचर्यमपि तेषां तत्त्वे लिङ्गम् । (मनु. अ. ८ । श्लो. २९९ । ३००)

पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

इति मानवोक्तसाहचर्यमप्येवम् ।

यथा शिष्यस्य सर्वाभावे तद्धारित्वमेवं वर्णत्रये दासस्यापीत्यपि मनुतो लब्धम् । अत एव— (व्यव. ५।श्लो. २।३।४)

शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।

इति नारदः सङ्गच्छते । अत एव तुल्यदण्डोक्तिरपि सङ्गता ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च । (व्यव. ५।३०)

इति प्रागुक्तनारदीयमप्यत्र लिङ्गम् । दायादुपागत इति पैतृ-

क इति च तत्र गणनमपि गृहजाताभिन्नानां तत्त्वे साधकम् । संबन्ध-

सत्त्वे एव हि तथा । अन्यथा ऽसम्बद्धत्वं स्पष्टमेव । मनुनाऽपि

गृहजस्य मध्यपाठेन सर्वेषां समत्वं बोधितम् । अत एव नारदी-

ये पञ्चदशत्वमपि तथैव बोध्यम् । किं चौरससत्त्वे दासस्य तत्र

सति समांशभागित्वं तदिच्छया तदभावेऽपि चार्द्धभागित्वं, दत्त-

कस्य तु औरससत्त्वे चतुर्थांशभागित्वमिति ततस्तस्य दुर्बलत्व-

मेव । किं च पत्न्यादिभ्योऽप्ययं प्रबलः । पत्नीत्यादितः प्राक् पुत्रान-

न्तरं तद्विषये जातोऽपीति योगिनोक्तत्वात् । पुत्रप्रकरणे एव और-

सः क्षेत्रजश्चैवेत्यादिना पारशवः स्मृत इत्यन्तेन प्रागुक्तक्रमेणोक्ता

दास्यां वेत्युक्त्वा क्षेत्रजादीनिति यएते ऽभिहिता इति च भ्रा-

तृणामित्यतः प्राक् मनूक्तेश्च । अत एवाधुना शूद्रधनविभागे विशेष-

माहेति व्याख्यात्रा ऽवतारितम् । विशेषपदेन पूर्वस्य त्रैवर्णिकमा-

त्रविषयत्वमिति अत्र तन्निरासः सूचितः । न चैवं दुहितृदौहि-

त्रयोरत्र ग्रहणं कथमिति वाच्यम् । प्रागुक्तपुत्रिकासुत इत्यस्य

व्याख्याद्वयाभिप्रायेण तथोक्तिरित्याशयात् । तेन प्रागुक्तप्रति-

निधिमध्ये ऽत्र युगे ऽयमेव पुत्रिकापुत्रः शूद्रादौ प्रतिनिधिर्न

दत्तक इति सूचितम् । दत्तौरसेतरेषां त्विति तु त्रैवर्णिकपरम् ।

परिग्रहपदस्वारस्यात् । अत एव तत्समः पुत्रिकासुत इत्युक्तम् ।

पत्नी दुहितर इति वक्ष्यमाणाशयेन तु नात्र तद्ग्रहणम् । प्रथमोपात्त-
पत्नीत्यागस्य निर्मूलत्वापत्तेः । दौहित्रस्य साक्षात्तत्रानुपादा-
नाच्च । अत एवात्र दौहित्र्या न ग्रहणम् । तथा च यथौरसो मु-
ख्यो ऽन्ये प्रतिनिधयः एवमत्र गृहजातो मुख्यो ऽन्ये प्रतिनिध-
य इति सिद्धम् । एतदर्थमेव तदनन्तरमेतदुक्तिः । तथा चात्र द-
त्तको नैवेति साम्प्रतम् । तथा सन्नपि दास एव । अत एव व्या-
ख्यात्रादिना परिणीतापुत्राः सन्तीत्याद्युक्तमित्युक्तम् । अत एव-

दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।

आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दासतोच्यते ॥

इति कालिकापुराणं सङ्गच्छते । ब्राह्मणादित्रयेऽप्यङ्गवै-
कल्ये दासत्वं प्रतिपादयता तेन कैमुतिकन्यायेनान्यत्र तथा स-
ति सुतरां तथेति सूचितमिति दिक् ।

एवं च ब्राह्मणादिस्थलेऽपि शिष्याद्यभावे दासः सर्वापहारी ।
तदभावे श्रोत्रियादिः । अत एव सर्वाभावे इति तत्रोक्तम् । मानवं
नारदीयं च साहचर्यमप्यत्र गमकमिति बोध्यम् । न चैवम-
पि यथा— (मनु. अ. ९ । श्लो. ४८ । ५५)

गोश्वोष्ट्रदासदासीषु महिष्याजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनासु च ॥ इति,

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहङ्गमहिषाणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

इति च मनुविरोध इति वाच्यम् । तत्रोत्पादकस्य स्वाम्या-

दभिन्नस्यैव स्पष्टत्वात् । अत एव दासदास्यामित्यत्र वचनात्तथेति मेधातिथिनोक्तम् । किं च द्विजात्युत्पन्नस्यैव निरंशस्य भरणमुक्तं व्याख्यात्रा । याज्ञवल्क्यादिनाऽपि भर्तव्याः स्युर्निरंशका इत्यादिना तेषां भरणमुक्तम् । स्त्रीस्थलेऽपि प्रतिबन्धकवशान्निरंशत्वे भरणमुक्तं भरणं चास्येति नारदेन अपुत्रा योषित इति मूलेन च । तद्दृष्टान्तेनैवानुकूलश्चेदिति वक्ष्यति व्याख्याकृत् । तथा च यत्र कथमपि निरंशत्वप्राप्तिः तत्रैव भरणम् अन्यत्रांशहरत्वमेव यथासम्भवम् । अत एव — (अ. ९ । २०२)

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥

इति मनुना अनंशौ क्लीबपतितावित्यग्निमेणाभरणे पातित्यमुक्तम् । अत्यन्तमित्यस्य यावज्जीवमित्यर्थः । तथा च शूद्रादिस्थले परिणीतापुत्रपुत्रीदौहित्रसत्त्वे मृतपितृकविभागे ऽर्धभागित्वं दासस्य असत्त्वे तु सर्वहारित्वम् । अत एव दुहितृणां सुतादृते इति दौहित्रमात्रपरतया मेधातिथिना व्याख्यातमपि व्याख्यात्रोपेक्ष्य भेदेन व्याख्यातम् । दुहितृसत्त्वेऽपि सर्वहारित्वम् । यावद्वचनं वाचनिकमिति सिद्धान्तात् । तदयं निर्गलितो ऽर्थः । आद्यदासस्यौरसकल्पत्वं परिणयनाभावात् । अन्येषां दत्तककल्पत्वं, तत्र मन्त्रहोमयोरभावात् । तथा च तेषामन्यतमसत्त्वे मुख्यपुत्रादिसत्त्वे जीवत्पितृकविभागे तदिच्छया तत्समांशभागित्वम् । मृतपितृकविभागे तूक्तमेव । एवं दुहितृदौहित्रसत्त्वेऽपि । एवं पत्नीसत्त्वेऽपि पुत्रपौत्रदुहितृदौहित्राणामभावे सर्वग्राहित्वं, तदभावे तु पत्नीसत्त्वेऽपि संसृष्टिनो ऽविभक्तस्य भ्रातुः सर्वहारित्वं, तदभावे तु पत्न्याः सर्वांशभागित्वमित्यादीति दिगिति । तदेतत्सर्वं हृदि निधायोक्तं ध्वनयन्नेव व्यङ्ग्यार्थमाह —

* अत्र चेति । मूले इत्यर्थः । लभते इत्यस्य इति गम्यते इति शेषः । ब्राह्मणादीनां तु दासीसुताः प्रजीवनभाजो न रिक्थहरा इति मेधातिथिरपि ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मि० अव. मुख्यगौणसुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितम् ।

तेषामभावे सर्वेषां दायादक्रम उच्यते ॥

या० पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

मि० पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य परलोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तर इति सम्बन्धः । सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिषु अनुलोमजेषु सूतादिषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अयं विधिर्दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः ।

तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् । पत्नी विबाहसंस्कृता । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्याभिप्रायेण । अतश्च बह्वयश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति । वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधनसंबन्धं वक्ति ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिडं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ इति ।

बृहद्विष्णुरपि,

अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि
तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीति ।

१ कात्यायनेनापि,

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥ इति ।

तथा,

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कार्तिताः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ इति ।

एतद्विरुद्धानिच वाक्यानि लक्ष्यन्ते ।

तद्यथा, (ना. व्यव. १३ श्लो. । २५ । २६)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।

विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु ॥ इति ।

पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भ-

रणमात्रं नारदेनोक्तम् !

मनुना तु, (अ. ९. श्लो. १८५ उ.)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।

इत्यपुत्रस्य धनं पितुर्वा भ्रातुर्वेति दर्शितम् ।

तथा, (अ. ९. श्लो. २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥

इति मातुः पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः ।

शङ्केनापि “स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी” इति भ्रातृणां पित्रोर्ज्येष्ठायाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः ।

कात्यायनेनापि—

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥
इति । एवमादीनां विरुद्धार्थानां भारेऽक्षरेण व्यवस्था दर्शिता । पत्नी गृहीयादित्येतद्वचनजातं विभक्त-
भ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भवति । कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्राया इति । पिता हरेदपुत्रस्येत्यादिवचनात्त-
त्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् नान्यद्व्यवस्थाकारणम-
स्तीति । गौतमवचनाच्च, “पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं वा लिप्सेत” इति । अ-
स्यार्थः । पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा अनपत्यस्य रिक्थं भ-
जेरन्, स्त्री वा रिक्थं भजेत यदि बीजं लिप्सेतेति ।

मनुरपि, (अ. ९ श्लो. (१४६)

धनं यो विभृयाद् भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥

इति ।

अनेनैतद्दर्शयति विभक्तधनेऽपि भ्रातर्युपरतेऽप-
त्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति ।

तथाऽविभक्तधनेऽपि, (मनु. अ. ९ श्लो. १२०)

८दायविभागेपत्न्याधनाधिकारविचारः । ५७९

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥इति।

तथा वसिष्ठोऽपि रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति
रिक्थलोभान्नियोगं प्रतिषेधन् नियोगद्वारक एव प-
त्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावे
तु पत्न्या भरणमात्रमेव ।

नारदवचनात् । (व्यव. १३ । २६)

भरणं चास्य कुर्वीरम्ह्नीणामाजीवनक्षयात् । इति ।

योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते । [अ. २।१४२]

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च॥इति।

आपिच । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां च
यज्ञेऽनधिकारात् धनग्रहणमयुक्तम् । तथाच केनापि
स्मृतम्,

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्वि नियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥ इति ।

तदनुपपन्नम् । पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगस्या-
प्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च । अपिच इदमत्र वक्तव्यम् । पत्न्या
धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । त-
त्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि
धनसंबन्धः प्राप्नोति । उत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसं-
बन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं
तथा सति पुत्रस्यैव धनसम्बन्धात्पत्नीति नारब्धव्यम् ।

अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम् । तदप्यसत् ।

(मनु अ. ९ श्लो. १९४)

अध्यग्न्यध्यावह्निकं दत्तं च प्रीतिकर्माणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

इत्यादिविरोधात् । किंच । सर्वपुत्राभावे पत्नी दुहितर इत्यारब्धम् । तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इति अपुत्रप्रकरणे पत्नीति नारब्धव्यम् ।

अथ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन्स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसंबन्ध इति । तदप्यसत् । न हि यदि बीजं लिप्सेत तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते । किन्तु अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा भजेरन्स्त्री वा, सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वाशब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः ।

अपिच । संयताया एव धनग्रहणं युक्तम्, न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती वृत्ते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥

इति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् ।

तथा नियोगश्च निन्दितो—

मनुना, (अ. ९ श्लो. ६४)

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

८दायविभागेपत्न्याधनाधिकारविचारः । ५८१

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
इत्यादिना ।

यत्तु वसिष्ठवचनम् “रिक्थलोभान्नास्ति नियोग”
इति, तत् अविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तेरि प्रेते तस्या
धनसम्बन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसम्बन्धार्थं
नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् ।

यदपि नारदवचनम् , (व्यव. १३ । २६)

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीधनक्षयात् ॥ इति,
तदपि— (व्यव. १३ । २४)

संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

इति संसृष्टिनां प्रस्तुतत्वात्तस्त्रीणामनपत्यानां
भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च भ्रातृणामप्रजाः प्रे-
यादित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टिनां तु यो भाग
इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविव-
रणेन स्त्रीधनस्याधिभाज्यत्वं तस्त्रीणां च भरणमात्रं
विधीयते ।

यदपि अपुत्रा योषितश्चैषामित्यादिवचनं, तत्
क्लीबादिस्त्रीविषयमिति बक्ष्यते ।

यत्तु द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञे-
ऽनधिकाराच्च धनग्रहणमयुक्तमिति । तदसत् । सर्व-
स्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः ।

अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वात् दानहोमादी-
नामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं
तर्ह्यर्थकामयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् ।

तथा सति— (याज्ञ. १ । ११५)

धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न द्वापयेत् ।

तथा “न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः” तथा— (मनु. अ. २।९६)

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

इत्यादियाज्ञवल्क्यगौतममनुवचनविरोधः ।

अपिच । धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं भार्यमिति हिरण्यधारणस्य ऋत्विग्यतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं, तत्प्रत्युद्धृतं स्यात् ।

किंच । यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वे स्त्रीणामपि पूर्वधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम् ।

यत्तु पारतन्त्र्यवचनं न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादि, तदस्तु पारतन्त्र्यं, धनस्वीकारे तु को विरोधः ।

कथं तर्हि यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमित्यादिवचनम् । उच्यते । यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तत् यज्ञे एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् । (मनु. अ. १।१२५)

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ।

इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम् ,

अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य, श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तर्पयेत् ॥ इति,

अदायिकं दायादराहितं यद्धनं तत् राजगामि राज्ञो भवति, योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकमपास्य । तत् स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तम् और्ध्वदेहिकं धनिनः श्राद्धायुपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवादः, श्रोत्रियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौ-

८दायविभागेपत्न्याधनाधिकारविचारः । ५८३

ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति । एतदप्य-
वरुद्धस्त्रीविषयम् । योषिद्ग्रहणात् ।

नारदवचनं च— [व्यव. १३ । ५२]

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥

इति अवरुद्धस्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात्। इह
तु पत्नीशब्दादूढायाः संयताया धनग्रहणमविरुद्धम् ।
तस्माद्विभक्ते असंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रथमं
गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धो भवति । विभागस्योक्तत्वा-
त्संसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् ।

एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं
वेदितव्यम् । तथा हि औरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीव-
द्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहण-
मुक्तम् , (याज्ञ. २ । श्लो. ११५ ।)

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशकाः।
इति— (याज्ञ. २ श्लो. १२३)

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ।
इति च ।

तथा सति अपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्नी भरणा-
दतिरिक्तं न लभते इति व्यामोहमात्रम् ।

अथ पत्न्यः कार्याः समांशका इत्यत्र माताऽप्यंशं
समं हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति
मतम् । तदसत् । अंशशब्दस्य समशब्दस्य चानर्थ-
क्यप्रसङ्गात् ।

स्यान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति

अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति । तच्च न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि । पत्न्यः कार्याः समांशकाः माताऽप्यंशं समं हरेदिति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति ।

यथा चातुर्मास्येषु द्वयोः प्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपाक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन “न वैश्वदेवउत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये” इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते, राद्धान्तैकदेशिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किन्तु उपात्रवपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते, पुनः पूर्वपाक्षिणा उपात्रवपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रापयति मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् । राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो, द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनया उपात्रवपन्तीति मध्यमयोरेव बरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्ते इति दर्शितम् ।

यदपि मतम् ,

[मनु अ. ९ श्लो. १८५]

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।

इति मनुस्मरणात्, तथा स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा

पत्नीति शङ्खस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामि इति प्राप्तम् । (ना. व्यव. १३ । २६)

भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं पत्नी लभते इत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्ग्यति भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं च भ्रातरः, यदा तु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमास्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्येव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्वबलीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारब्धव्यमिति । तदप्यत्रभवानाचार्यो न मृष्यति ।

यतः— [मनु. अ. ९ श्लो. १८५]

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।

इति विकल्पस्मरणान्नेदं क्रमपरं वचनम् अपितु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम्, तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटते इति व्याचक्षे । शङ्खवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति ।

अपिच । अल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वा नावगम्यते ।

धनभागुत्तरोत्तर इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम्, पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किञ्चिदेतत् ।

यत्तु हारीतवचनम्,

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

१ पत्नीविषये दुहितृविषये चेत्यर्थः ।

५८६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये२

आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति,
तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनि-
षेधपरम् । अस्मादेव वचनात् अशङ्कितव्यभिचारायाः
सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्केन,
ज्येष्ठा वा पत्नीति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्कित-
व्यभिचारा सा सकलं धनं गृहीत्वाऽन्यां कर्कशामपि
मातृवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम् । तस्मादपुत्रस्य
स्वर्गातस्य विभक्तस्यासंस्पृष्टिनः सकलमेव धनं परि-
णीता स्त्री संयता गृह्णातीति स्थितम् ।

२ । तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं
समानजातीयानामसमानजातीयानां च समविषमां-
शप्राप्त्यर्थम् ।

तथाच कात्यायनः,
पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥ इति ।
बृहस्पतिरपि,
भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ॥
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीत मानवः । इति ।
तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ।
इति विशेषस्मरणात् । तथा, प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठा-
तासमवाये अप्रतिष्ठितैव, तदभावे प्रतिष्ठिता । स्त्री-
धनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति गौतमव-
चनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत् पुत्रिकावि-

ऽदायविभागेदुहित्रादीनां धनाधिकारविचारः । ५८७

षयमिति मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिकासुत इति पु-
त्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभि-
धानात् ।

३ । चशब्दाद् दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् ।

यथाह विष्णुः,

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः॥इति ।

मनुरपि, (अ. ९ श्लो. १३६)

अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्॥इति ।

४ । तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि
युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवाद-
त्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते त-
थापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषा-
भावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रव-
णात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसन्धन्धेऽपि क्रमा-
पेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक्
तदभावे पितेति गम्यते ।

किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु
न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्—(मनु.अ.९।१८७)

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् ।
न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु
समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्या-
सत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यते इति

५८८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये२

मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्त-
तरम् । तदभावे पिता धनभाक् ।

५ । पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः ।

तथाच मनुः, (अ. ९ श्लो. १८५)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा । इति ।

यत्पुनर्धारेद्वरेणोक्तम्, (अ. ९ श्लो. २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥

इति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्ता-
यां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता । यतः
पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पि-
तामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पिताम-
ह्येव गृह्णातीति ।

एतदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणा-
मपि धनग्रहणस्योक्तत्वात्, चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्यु-
रित्यादिनेति ।

यत्पुनः— (अ. ९ श्लो. १८९)

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यामिति स्थितिः ।

इति मनुस्मरणं, तत् नृपाभिप्रायं न तु पुत्राभिप्रायम् ।

भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः । भिन्नोदराणां
मात्रा विप्रकर्षात् । (मनु. अ. ९ । १८७)

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इति स्मरणात् । सोदराणामभावे भिन्नोदरा ध-
नभाजः ।

६ । भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः ।

८दायविभागेभ्रातृपुत्रादीनां धनाधिकारविचारः॥ ५८९

भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः । आ-
श्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात् ।

यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातृणामविशे-
षेण धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि
कश्चिद् भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे
प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभज्य ग्रहणे पितृतो भाग-
कल्पनेति युक्तम् ।

७ । भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः ।
गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र
पितामही प्रथमं धनभाक् ।

(अ. ९ श्लो. २१७)

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ।

इति मात्रानन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पि-
त्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनु-
प्रवेशाभावात् पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य वचनस्य
धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतान-
न्तरं पितामही गृह्णात्यविरोधात् ।

पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः
पितामहादयो धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डा-
नां बन्धुशब्देन ग्रहणात् ।

तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः
पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः ।

पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामह-
स्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां
सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् ।

५९० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये२

तेषामभावे समानोदकानां धनसम्बन्धः । ते च
सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञाना-
वधिका वा ।

यथाह बृहन्मनुः,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति ।

८ । गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च
त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति ।

यथोक्तम्,

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति ।

तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाज-
स्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो
वेदितव्यः ।

९ । बन्धूनामभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः ।

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आ-
चार्यः आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

१० । शिष्याभावे सत्रह्यचारी धनभाक् । येन
सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स
सत्रह्यचारी ।

८दायविभागेपत्न्यादीनां धनाधिकारविचारः । ५९१

११ । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृहीयात् । श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरान्निति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् ।

यथाह मनुः, (अ. ९ श्लो. १८८)

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ इति ।

न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृहीयात् ।

(अ. ९ श्लो. १८९)

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यामिति स्थितिः ।

इति मनुवचनात् ।

नारदेनाप्युक्तम्,

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशो दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥ इति ।

क्षत्रियादिधनं स ब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा

हरेत् न ब्राह्मणः ।

यथाह मनुः, (अ. ९ श्लो. १८९)

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ।

इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

वा. १ । उक्तवक्ष्यमाणप्रमेययोः कठिनतरत्वात्तयोस्तात्पर्यार्थं सौकर्याय दर्शयंस्तत्र श्रोतृसमवधानाय पद्येन सङ्गतिमाह *मुख्य-गौणेति । गौणेत्यनेन दासानामपि सङ्ग्रहः । उक्तक्रमेणेति भावः । * तेषामभावे इति । तेषां सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्द्धावसिक्ताद्यनुद्योमजानां दासानां चेत्यर्थः । दायादाः धन-ग्राहिणः । पत्रीत्यत्र एवकारस्य सर्वत्र प्रत्येकं सम्बन्धः । तेनाद्या-दिसत्त्वे द्वितीयादिव्यावृत्तिः । चेन दौहित्रसमुच्चयः । भ्रातर

इत्यत्रैकशेषेण भगिनीनामपि ग्रहणं बोध्यम् । तथेति भ्रातृविशेषणं विभक्ता असंसृष्टिनश्चेत्यर्थकम् । अत एव सफलम् । न तु समुच्चयाद्यर्थकम् । तं विनाऽप्यन्यत्रेवात्रापि तत्प्रतीत्या तथा साफल्याभावात् । तत्सुता इत्यत्र तयोः सुता इत्यर्थः । सुता इत्यत्र तथैकशेषेण तयोः कन्यानामपि ग्रहणम् । बन्धुशब्देन बान्धववदाचार्यस्य गुरोरपि ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वात् । हिः त्वर्थे पूर्वतो वैलक्षण्यसूचकः ।

२ । अपुत्रस्येत्यत्र मुख्यपुत्रशून्यत्वमात्रं न विवक्षितं प्रकरणविरोधात्, किं तु मुख्यगौणपुत्राणामभाव एवेत्याशयेन तृतीयपादस्य अग्रे ऽन्वयासंभवात् पूर्वैकवाक्यतामाह *पूर्वोक्ता इति । एषामित्यत्रापि तथैकशेष इत्याह *पत्न्यादीनामिति । इदमो न बुद्धिस्थप्रत्येकपरामर्शित्वमित्याह * अनुक्रान्तानामिति । निर्धारणे षष्ठीत्याह * मध्ये इति । अग्रिमानुरोधेन पूर्वस्येति वीप्सागर्भमित्याह * पूर्वस्य पूर्वस्येति । उत्तरोत्तर इति संबन्ध इति पाठः । उत्तरोत्तरो धनभागिति संबन्ध इत्यपाठः । पौनरुक्त्यादनन्वयाच्च । तथा पाठे तु तदीयधनभाक्त्वमुद्दिश्य तेषां तथोत्तरोत्तरत्वस्य विधानान्न दोषः ।

३ । अत्र पुत्रग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । जीवति मृते च पुत्रे पौत्राणां भागस्य भूर्या पितामहेति अनेकपितृकाणामिति चोक्तत्वात् ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यात् आचतुर्थादिति स्थितिः ॥

इति देवलात् ।

अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

तिङ् विष्णोः । पिता सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः पुत्रपौत्र इत्यु-

पक्रम्य सत्स्वन्येषु तद्गामीति बौधायनोक्तेश्च । एवं पादत्रयैक-
वाक्यार्थमुक्त्वा तुर्यपादार्थमाह * सर्वेष्विति । सर्वशब्दो न वर्ण-
विशेषणम् अपि तु स्वतन्त्र इति सर्वे च वर्णाश्चेतीतरेतरद्वंद्व इति
भावः । * क्रम इति । इदं क्रमपरमेव हीति स्पष्टमिति भावः ।

४ । उक्तक्रमं विभज्य विविच्य दर्शयति * तत्रेत्यादिना ।
* तत्र, पत्न्यादीनां मध्ये । * प्रथमं, तथोपादानात् । तदर्थमाह
* विवाहसंस्कृतेति । धर्मविवाहपूर्वकश्रौतस्मार्त्तकर्मसहाधिकारव-
तीत्यर्थः । तदेतत् ध्वनयन्नाह * पत्युर्नो यज्ञेति । * स्मरणात्,
पाणिनिस्मृतेः । पतिशब्दस्य नकारादेशो भवति यज्ञसंयोगे
गम्ये । दंपत्योः सहाधिकारेण यज्ञसाधनत्वात्तत्कर्तृकयज्ञफलभो-
क्तीत्वाच्च तस्या यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयोगे इत्यस्य यज्ञेन संबन्धे
इत्यर्थः । स्त्रिया इति शेषः । संयोगपदं संबन्धोपलक्षणम् । संब-
न्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवच्चम् । तथा च विलक्षणविवाहसं-
स्कृतैव यज्ञसाधनं नान्येति सैव पत्नीत्युच्यतइति भावः । सव-
र्णासु विधौ धर्म्ये इत्युक्त्या ज्येष्ठां विनाऽन्यासामनधिकारेऽपि त-
या सहाधिकारात् तदभावेऽप्यधिकारात्तासामपि तत्संबन्धो
बोध्यः ।

५ । एतेन “यद्यपि ज्येष्ठायामनिषिद्धायां सत्यामन्यासां ना-
धिकारस्तथापि तदभावे दीर्घरोगग्रस्तायां तस्यां पतितायां वाऽ-
न्यासां क्रमेणाधिकारोऽस्तीति यज्ञसाधनत्वयोग्यता ऽस्तीति
यज्ञसंयोगे इत्यत्र यज्ञसाधनत्वयोग्यता विवक्षिता । यद्वा यज्ञसं-
योगशब्देन विवाह एवातत्रापि देवतोद्देशेन द्रव्यस्य दीयमानत्वा-
त्तद्रूपत्वाच्च यागस्य । एवमपि विवाहितैव पत्नी नान्येति तदा स्त्रियं
विना विवाहस्यैवाभावाद्यज्ञसाधनत्वं बोध्यम्” इति मदनोक्तम-
पास्तम् । अन्यार्थं योग्यत्वविवक्षायामपि प्रकृते प्रोक्तीत्या नि-

र्वाहे तद्विवक्षाया अनुपयोगात्, द्वितीयार्थस्य भाष्याद्यसंमतत्वात्, उक्तरीत्या पूर्वपक्षस्यैवासंगतेश्च ।

६। एतेन “पत्नी विवाहिता, पत्युर्नो यज्ञेति अत्र वदतो ऽग्रे-
प्युपसंहारे उभयत्र तथैव वदतो विज्ञानेश्वरस्य द्वितीयमतमेवेष्ट-
मिति शूद्राया अपि तस्यास्तत्त्वम्, अत एव कातीयादिकमवरुद्धस्त्री-
विषयमिति तेन वक्ष्यते, अन्यथा तां विहाय तत्पर्यन्तधावनासंगतिः
स्पष्टैव” इति परास्तम् । तथेष्टत्वे पत्नी धर्मविवाहोऽहेति प्राग्वद्विवाहि-
तेत्येव सिद्धे पत्युर्नो यज्ञेत्युल्लेखस्य निर्बीजत्वापत्तेः, अर्थान्तरस्य
महाभाष्यविरुद्धत्वाच्चेति दिक् ।

७। न्यूनत्वादिनिरासायाह *एकवचनमिति। अत एव पत्न्यः
कार्या इत्यत्र बहुवचनम् उक्तम् । *यथांशमिति । सन्ति तदेत्या-
दिः । चतुस्त्रिञ्चेकभागाः स्युरित्युक्तिक्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया
वैश्या गृहीयुरित्यर्थः । तथा च तस्य तादृशस्य समग्रधनग्रहणं
पत्न्या कार्यमिति सिद्धम् ।

अत एव व्यासः,

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनं दद्यात्स्वभर्त्रे सलिलाञ्जलिम् ॥

कुर्यादनुदिनं भक्त्या देवतानां च पूजनम् ।

विष्णोराराधनं चैव कुर्यान्नित्यमुपोषिता ॥

दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविवृद्धये ।

उपवासांश्च विविधान्कुर्याच्छास्त्रोदितान् शुभान् ॥

लोकान्तरस्थभर्तारमात्मानं च वरानने ।

तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥ इति ।

अनेन च पुत्रादिवत्सर्वोपकारकतया नरकादिनिस्तारकत्वे-
न च तदभावे ऽन्यतः पूर्वं पत्न्या एव तत्त्वम् अन्यथा दानाद्य-

सम्भव इति बोधितम् । सवर्णाया अभावेऽसवर्णाऽपि पत्नी ।
तेन शूद्राव्यवच्छेदः । तस्याः परिणीतात्वेऽप्यपत्नीत्वात् ।

अत एव विष्णुः, सवर्णाऽभावे त्वनन्तरया चापदि, न
त्वेव द्विजः शूद्रयेति । धर्मकार्यं कुर्यादित्यनुवर्तते । आचाराध्या-
ये मूले चोक्तमिदम् । अतस्तस्या जीवनोपयुक्तांशभागित्वं न
कृत्स्नांशभागित्वमिति बोध्यम् ।

८। तत्र मानान्तरमप्याह *वृद्धेत्यादिना । *शयनम् इति ।
तच्छयनसाधनयोनिरक्षणं सम्यक्कुर्वतीत्यर्थः । अत एवाह *व्रते
इति । ब्रह्मचर्ये इत्यर्थः । एवेनेतरव्यवच्छेदः । तथा चेदमपि त-
दंशे क्रमबोधकमेवेति भावः । * तत्, तस्मै भर्त्रे । * अंशं, धनम् ।
अपुत्रेत्युक्तेरिदमग्रिमं चापुत्रादिविषयमिति स्पष्टमेव । *बृहाद्विष्णु-
रपीति । पत्न्यादीनां क्रमेण सामान्येन सर्वधनग्रहणं वक्तीति
शेषः । स हि क्रमपर एव स्पष्टः मूलवत् । विष्णुरप्येवम् । *मातृ-
गामीतीति । तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभा-
वे बन्धुगामि, तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे सहाध्यायिगामि,
तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा स्वामीति वाक्यशेषः । *कात्या-
यनेनापीति । तथोक्तं किञ्चिदंशे इति भावः । * पत्नीति । से-
त्यादिः । *भर्तुरिति । अपुत्रस्येत्यादिः । मन्वादिस्मृत्यनुरोधात् ।
धनहरीत्यत्र विशिष्टस्य पचादिषु पाठादच् । स नदडित्यादिव-
ट्टिदिति ङीप् । * अव्यभिचारिणीति । इदमप्रतिकूलाया अप्यु-
पलक्षणम् । *दुहितेति । तत्सामान्यमित्यर्थः । यद्यनूदेत्यादेरर्थस्तु
वक्ष्यमाण एव । उक्तवाक्यमपुत्रपरमिति सूचयन् तदीयमेव वा-
क्यान्तरमाह * तथेति । अथशब्दः प्रारम्भादाविति यावत् ।
कुलजात्वं च नात्र सवर्णात् जातात्वमात्रम् अपि तु सवर्णादानुलो-
म्येन च जातात्वे सति सत्कुलप्रसूतात्वम् । तेनाव्यभिचारिणी

साध्वी गृह्यते । अत एव पूर्वस्यैकवाक्यता । अत एव तदभावे
इत्यस्य अर्द्धद्वयमध्यपठितस्य पूर्वत्राप्यन्वयः । मूलाद्येकवाक्य-
तया चाग्रेऽपि प्रतिवाक्यं संबन्धः । अपिना दौहित्रसमुच्चयः ।
वाशब्द एवार्थः सर्वत्रान्वेति । पुत्राश्च प्रत्यासत्त्या भ्रातुरेव ।
चेन कन्यानामपि प्राग्वत् ग्रहणं बोध्यम् । भ्रातृपदं भगिनीना-
मप्युपलक्षणम् । पितामातेत्यंशे ऽनेन प्रागुक्तविष्णुना च
तत्रान्यत्र च विरोधो यथा मूलस्य न, तथाऽग्रे स्फुटीभविष्यति ।
* बृहस्पतिरपीति । सर्वत आदौ पत्न्या धनग्रहणं वक्तीति
शेषः । कुल्येष्विति पित्रादिविशेषणमिति कश्चित् । वस्तुतो भिन्नं
पितृभ्रातृसपिण्डान्यस्वकुलोत्पन्नदुहितृदौहित्रभ्रातृसुतादिपरम् ।
पितृपदेनैकशेषेण मातुरपि ग्रहणम् । एवं भ्रातृपदेन भगिनीना-
मपि ग्रहणं बोध्यम् । सपिण्डाः स्युः सनाभय इति कोशः ।
तेषु तेषु च विद्यमानेष्वपि अपुत्रस्य मृतस्य पत्न्येव तस्य
भर्तुः, भज्यते इति भागो धनं सर्वं, तद्धारिणीत्यर्थः ।

९ । एवं स्वल्पस्मृत्यन्तरातुरोधेन मूलार्थं प्रतिपाद्य दृश्य-
मानान्यस्मृतिविरोधं परिहर्तुमादौ विरोधमाह * एतदिति । उ-
क्तसर्वविरुद्धानीत्यर्थः । चस्त्वर्थे । * लक्ष्यन्ते, दृश्यन्ते । तान्ये-
वाह * तद्यथेति । तान्येव क्रमेण प्रदर्शयामीत्यर्थः । तत्रादौ
नारदमाह * भ्रातृणामिति । निर्धारणे षष्ठी । अप्रजा इत्यत्र
नित्यमसिजित्यसिच् । प्रजाशब्दः पुत्रादिमात्रपरः । * प्रेयात्,
परलोकं गच्छेत् । * शेषास्ते, भ्रातर एव प्रत्यासत्तेः । चो
भिन्नक्रमः । चेद्यदि स्त्रियः भर्तुः शय्यां प्राग्वत् स्वयोनिं रक्षन्ति
तदा जीवनक्षयपर्यन्तमस्य स्त्रीणां भरणं पोषणं कुर्वीरंश्चेत्यर्थः ।
आच्छिन्द्युरिति । इतरासु व्यभिचारीणीषु स्त्रीषु विषये
भरणमप्याच्छिन्द्युरपाकुर्युर्न दद्युरिति यावदित्यर्थः । एतच्चापोष-

णमत्यन्तपरिदुष्टासु बोध्यम् । * च भरणमात्रमिति । भरणमात्रं
चेत्यर्थः । मानवे एवकारस्य पूर्वत्राप्यन्वयः । वाशब्दः सम-
विकल्पे इत्याह * पितुर्वा भ्रातुर्वेति । मन्वन्तरमेवाह * तथे-
ति । * वृत्तायां, समाप्तायाम् । मृतायामिति यावत् । चः त्वर्थे
व्युक्रमे च । शङ्खीये हिः त्वर्थे । व्युत्क्रमेणान्वयः । एवार्थो वा-
शब्दः सर्वत्रान्वयी । ज्येष्ठायामेति चो व्युत्क्रमे । तेन सगोत्र-
शिष्यसब्रह्मचारिण इति वाक्यशेषसमुच्चयः । पैठीनसिरप्येवम् ।
तदभावे इत्यस्याग्रेऽपि संबन्ध इत्याशयेनाह * क्रमेण धनेति ।
* कात्यायनेनापीति । पितुर्भ्रातुर्मातुः पितामह्याश्च क्रमेण धन-
संबन्धो दर्शित इति शेषः । क्रमादित्याद्युक्त्या तथा स्पष्टत्वादत्रेदं
नोक्तम् । तच्चेत्थं, वाशब्द एवार्थः अथशब्द आनन्तर्यार्थः
उत्तरार्द्धे सर्वत्रान्वेति । तेन तत्तदभावो लभ्यते । तदेव स्फुटी-
कृतं * क्रमादिति । तत्पितुर्माता वेत्यन्वयः । विभागं विना
तदीयद्रव्यस्यैव प्रायोऽसंभवेन पितुस्तद्धनहारित्वासंभवादुक्तम्,
* विभक्ते इति । भावे क्तः । विभागे जाते सतीत्यर्थः । यद्वा
विभक्ते पितरि संस्थिते मृते सति इति । इतिः समाप्तौ ।

१०। एवं विरोधमुक्त्वा तमुपसंहरन्नन्यकृतं तत्परिहारं दूषयितुं
तावदनुवदति * एवमार्दीनामित्यादिना । एवमादीनां काती-
यादीनाम् । आदिनाऽनुपदं वक्ष्यमाणगौतमादेः ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वाऽपि ध्रियमाणः पिताऽपि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सह वासिनः ॥

इति देवलस्य च परिग्रहः । तुल्याः सवर्णदुहितरः । सव-
र्णा भ्रातरः सापत्नाः ।

११ । * व्यवस्थेति । भ्रात्रंशे इति भावः ।

* एतदिति । मूलवृद्धमनुविष्णुबृहस्पतिकात्यायनादि-
प्रोक्तवचनसमूह इत्यर्थः । * विभक्तेति । विभागस्योक्तत्वात्,
विरुद्धकातीये विभक्ते इत्यस्योपादानाच्च ।

तत्रापि विशेषान्तरमाह * सा चेति सा तु इत्यर्थः । तदा
तत् तद्विषयमिति भावः । तदेव शङ्कानिरासेन द्रढयति * कुत
इत्यादिना । नियोगार्थिन्या एव पत्न्याः धनग्रहणं न स्वतन्त्रा-
यास्तदनपेक्षिण्यास्तस्या इत्येतत् कुतः कस्माद्धेतोरित्यर्थः । तं
हेतुमाह * पितेत्यादिना कारणमस्तीतीत्यन्तेन । आदिना ना-
रदीयस्यापि परिग्रहः । * वचनात्, वचनजातविरोधात् ।
* तत्र, उभयेषामप्रामाण्यप्रसङ्गे तन्निरासायेति शेषः । व्यवस्था-
कारणमिति समाहारद्वन्द्वः । कारणं च प्रत्यासत्तेस्तस्या एव ।
ननु तत् अन्यदेवास्तु किमिति नियोगापेक्षित्वमेवेति नियमोऽत
आह * नान्यदिति । तथा च विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयमित्यनेन
व्यवस्थोक्ता । सा चेत्यनेन नियोगार्थित्वं तत्कारणमुक्तमिति
भावः । इतिहेतौ ।

१२ । न केवलं तथोक्तिमात्रेण तदर्थसाधनमपि तु वाचनि-
कोऽपि सो ऽर्थ इत्याह * गौतमेति । तमेवाह * पिण्डेति । त-
थाऽस्फुटत्वात् व्याचष्टे * अस्यार्थ इति । ऋषिः प्रवरः । स-
गोत्रत्वे सप्रवरत्वे च सति सपिण्डा इत्यर्थः । अनेन पित्रादेर्ध-
नसंबन्धस्तावदुक्तः । पक्षान्तरमाह * स्त्रीवेति । बीजं वेति वा-
शब्दार्थमाह । * यदीति । निपातानामनेकार्थत्वात् ।

१३ । * मनुरपीति । सोऽपि इत्यनेनैतद्दर्शयतीत्यन्वयः ।
* विभृयात्, रक्षेत् । स्त्रियमेव चेति पाठः । तद्धनं तस्य भ्रातुर्धनं
तस्यैव पुत्राय दद्यादित्युक्त्येदं विभक्तभ्रातृविषयम् । अन्यथा

विभागाभावे तस्य पृथग्धनाभावात्तद्धनमित्यस्यासङ्गतिः स्प-
ष्टैवेत्याशयेन एतत्पदार्थमाह *विभक्तेति । बहुव्रीहिः । पूर्वार्द्धोक्त
एव उत्पाद्येत्यत्रान्वेतीत्याशयेनाह * द्वारेणैवेति ।

१४। एवं विभक्तविषये उक्त्वाऽविभक्तविषयेऽपि तथेति मनु-
मेवाह *तथा ऽविभक्तधनेऽपीति । अनेनेत्यादिभ्रातरीत्यादिच-
पूर्वानुषङ्गेण वाक्यार्थः । अपिद्वयं मिथःसमुच्चये । समो विभागः
स्यादित्युक्त्येदमाविभक्तविषयम् । विभक्ते विभागाभावात् । प्र-
तिषेधन्निति हेतुगर्भं वसिष्ठस्य विशेषणम् । लोभादिति हेतौ
पञ्चमी । नियोगे चान्वयः । नास्तीत्यस्य न कार्य इत्यर्थः ।

१५। एवं तद्विषयमुक्त्वा तद्वाढ्याय विरुद्धप्रागुक्तनारदवि-
षयमाह *नियोगाभावेत्विति । एवेन कृत्स्नधनसंबन्धव्यवच्छे-
दः । तदेवाह *भरणमिति । *जीवनेति । जीवितेति पाठे भावे
क्तः । एवं च प्रागुक्तमन्वादिकमप्येतद्विषयमेवेति बोध्यम् । मूल-
संमतिमप्यत्राह *योगीति । तदेवाह । * अपुत्रा इति । वस्तुतो
ऽरुचौ किलशब्दोऽत्र । यथा, त्वं किल योत्स्यसे इति । अपुत्रा
इति मूलस्यार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ।

१६। *अनाधिकारात्, स्वातन्त्र्येण विध्यविषयत्वाद् गुणा-
द्यभावादेश्च । *यज्ञार्थं, तत्सिद्ध्यर्थम् । *तत्र, यज्ञे । शास्त्रनिषि-
द्धत्वादपि तदनधिकृतत्वं बोध्यम् । *हि, यतः । तस्मात्तत् तथा
स्थानेषु अनिषिद्धसगुणविधिविषयद्विजातिषु नियोजयेत् राजा ।
शास्त्रनिषिद्धाः शूद्रादयश्च विधर्मिणः । वस्तुतः केनापीत्युक्त्या ऽत्र
अनादरो द्योतितः । अत एवात्र वचने मूलं न प्रदर्शितमिति
बोध्यम् ।

१७ । तदुक्तव्यवस्थां दूषयति *तदनुपपन्नमिति । ननु तत्र
तद्वोधकशब्दाभावेऽपि प्राकरणिकः सोऽर्थोऽत आह * अग्र-

स्तुतत्वाच्चेति । अप्रकृतत्वादित्यर्थः ।

१८। नन्वेवमप्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पितः स इत्युक्तमेव । किं च । अपुत्रेण परक्षेत्रे इत्यत्र स उपात्त इति तत्त्वमेव । अत आह *अपि चेदमिति । नियोगः बीजधारणमूलभूतः ।

१९ । आद्यं खण्डयति *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । एवेन द्वितीयव्यवच्छेदः । अत एवाह *अनुत्पादितपुत्राया अपीति । अपिनेष्टसमुच्चयः । ननु नियोगस्यैव धनग्रहणे निमित्तत्वेऽनुत्पादितपुत्राया अपि धनग्रहणमस्तु को विरोधोऽत आह * उत्पन्नस्य च पुत्रस्येति । नियोगोत्पन्नपुत्रस्य धनग्रहणे निमित्तत्वाभावेन तस्य धनसम्बन्धाभावे “पित्रोरूर्ध्वं विभजतां” पिण्डदोऽशहरश्चैषाम्” इति “स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य” इति च यथाक्रमं द्वादशविधपुत्राणां विभागप्रकारकथनं पुत्राभावे एवेतरेषां धनग्रहणकथनं च विरुध्येतेति भावः ।

२०। द्वितीयपक्षं दूषयति *अथेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह * तदपत्यस्यैवेति । एवं प्रागपि । एवेनाद्यव्यवच्छेदः । धनग्रहणे इति शेषः । * तथेति । तस्यैव तद्ग्रहणनिमित्तत्वे पुत्रस्यैव धनसम्बन्धनिमित्तत्वलाभात् पत्नी दुहितर इत्यत्र पत्नीत्यंशो न पाठ्यः । तस्या धनसम्बन्धनिमित्तत्वाभावात्, अस्य वचनस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वाच्चेति भावः ।

२१। यद्यपि पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं, तदुत्पन्नमपत्यं वा, उभयं वा, विशिष्टं वा । अन्त्येऽपि नियोगः प्रधानमपत्यं वा । वैशिष्ट्यं च जन्यजनकभावसम्बन्धेनेति पञ्चपक्षीसंभव इति पक्षद्वयमात्रोपन्यासो न्यूनस्तथापि पक्षद्वयोक्तदूषणैरेवान्येषामपि सुपरिहरत्वेन पृथगनुक्तिः । तथा हि । यदा वैशिष्ट्ये नियोगः प्रधानं तदा ऽपत्यं गौणमिति निमित्तमप्यनिमि-

- (९) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअण्णयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपाञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-
ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

- २४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
- २५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्य-
चानुमानगादाधर्याः प्रत्यचानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य सुक्तिवादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) २
- २६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्य-
प्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- २७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन सन्तुष्टः । मणिभट्टकृत-
टीकया सहितः । हरिभट्टसूत्रकृतः । १
- २८ शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- २९ अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिः कृतदीधित्याजागदीशी टीका । १३
- ३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा सस्कारप्रकाशात्मकः । १०
- ३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ५
- ३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भारविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४
- ३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- ३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- ३५ वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- ३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समा-
ख्यया संवलितम् । २
- ३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी
समाख्य व्याख्यासंवलितम् । ४
- ३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भार श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २
- ३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवलभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षि-
तविरचित टिप्पणीसहिता । २
- ४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ४
- ४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्तपरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैता-
द्वैतदर्शनानुगतः । २
- ४२ स्वानुभवादार्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित ।
स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १
- ४३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय ६

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस, सिटी,

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 179.

व्यवहार- बालंभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया

पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वपत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः

स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहिता

मिताक्षरा

श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या

पर्वतीयनित्यानन्दपत्तेन परिष्कृत्य संशोधिता ।

VYAVAHÂRA-BÂLAMBHATTI

THE EXTENSIVE COMMENTARY ON THE MITÂKSHARÂ

WITH THE ORIGINAL

BY

Bâlambhatta Páyagunde

EDITED BY

Pandit Nityanand Pant Parvatiya

Under the supervision of Shri Govinda Das.

FASCICULUS VII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनाविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १७९

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " " १ " ०
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः) २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्) १०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।	} १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं०	
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः) १
(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय- श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः }	(मीमांसा) २

८दायविभाग पत्न्याधनाधिकारविचारः । ६०१

क्षमिव परतन्त्रत्वात् । तथा चानुत्पादितेत्याद्यपक्षोक्ताद्यदूष-
णं तदवस्थमेव । अथापत्यं प्रधानं तदोक्तरीत्या द्वितीयपक्षोक्त-
दोषस्तदवस्थ एव । उभयोः समप्राधान्ये नियोगवत्याः पत्न्याः
पुत्रस्य च धनसम्बन्धात् केवलं पत्नी दुहितर इत्यनेन पत्न्या
धनसम्बन्धोक्तिरयुक्ता । अथ तत्रापि नियोगोत्पन्नः पुत्रः प्र-
धानमित्युच्यते तथापि द्वितीयपक्षोक्तदोष एव । पुत्रस्यैव धन-
सम्बन्धादिति सर्वथोक्तदोषतो न मुक्तिरिति ।

२२। तत्र द्वितीयपक्षोक्तदोषोद्धारेण तं समर्थयन् शङ्कते *अ-
थ स्त्रीणामिति । अयं भावः । स्त्रीणां सामान्येन भर्तृद्वारा पुत्र-
द्वारा वा धनसम्बन्धो न साक्षात् । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति वच-
नात् । तथा च भर्तृपुत्ररहितायास्तदभावप्राप्तौ भर्त्रभावे नियो-
गेनैव पुत्रसिद्धेस्तस्यास्तद्वारा धनसम्बन्धबोधकं पत्नीति
अस्मदुक्तव्यवस्थायामवश्याश्रयणीयायामेतदारम्भः सार्थक इति
नोक्तदोष इति ।

२३। मनुमाह * अध्यग्रीति । अध्यग्री विवाहे ऽग्निसमीपे
लब्धम् । अध्यावहानिकं, द्विरागमने शिविकाद्यावहनकाले
यल्लब्धम् ।

तथा च कात्यायनः,

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावहानिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥ इति ।

इदं सर्वमग्रे स्फुटीभविष्यति । भ्रातृमातृपित्रित्यत्र मध्यम-
पदलोपिसमासद्वयम् । आदिपदग्राह्यमपि अग्रे एव व्यक्तम् । *वि-
रोधादिति । तदुभयद्वारं विनापि उरार्द्धेन अन्यथा तत्सम्ब-
न्धस्य तेन प्रतिपादनादित्यर्थः ।

२४। उक्तदोषोऽपि तदवस्थ एवेत्याह * किं चेति । * स-

वेति । मुख्यगौणेत्यर्थः । * तत्र, आरब्धे पत्नीति वाक्ये । *नियुक्ताया इति।पुत्रद्वारेति भावः । स च पुत्रः क्षेत्रज एवेत्याह *क्षेत्रजस्यैवेति । *स च, आरब्धपत्नीतिप्रतिपाद्यार्थः । *प्रागेव, औरसो धर्मपत्नीज इत्यत्रैव । * अपुत्रेति । अपुत्रसम्बन्धधनग्राहिप्रकरणे इत्यर्थः । पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः ।

२५।द्वितीयहेतुनिरासायोक्तार्थस्योक्तं वाचनिकत्वं दोषसुकरतायै तद्वचनगत्यन्तराय च अनुवदति * अथ पिण्डेति । न हीत्यस्य प्रतीयते इत्यत्रान्वयः । * हि, यतः । स्त्रीधनमित्यत्र स्त्रीति पदं भिन्नं कर्त्री च सा। अनपत्यस्य धनंस्त्री गृह्णीयादित्यर्थः।

२६। एतेन स्त्री चेति पाठं धृत्वा “द्विजातीनां केवलशूद्राभार्याविषयमिदं, तस्य धनं सपिण्डाद्याः प्रत्यासत्तिक्रमेण भजेरन् स्त्री च, सपिण्डादितस्तस्याः पृथगुक्तेरर्द्धं ते ऽर्धं स्त्रीति तदर्थः।स्त्रीग्रहणादिदं शूद्रापरमेवान्यासां पत्नीत्वात्”इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । मूलाशुद्धेः, उपक्रमविरोधात्, तस्याधिकारिप्रदर्शनमात्रपरत्वाच्च ।

२७। *धर्मान्तरोपदेश इति।प्रतीयते इत्यस्यानुषङ्गः।हेतौ हेतुमाह *वाशब्देति । निपातानामनेकार्थत्वमपि लिङ्गानुशासनानुरोधेवेति भावः । अयं भावः । ते धनभाजः स्त्री वा तथेत्युक्त्वा तस्या गतभर्तृकाया अन्यधर्मद्वयोपदेशं चिकीर्षुरेकं धर्ममुक्तवान्, सा स्त्री वीजं वा लिप्सेतेति । नियोगधर्मेण पुत्रमपेक्षेत्यर्थः । अत्र वाशब्दो न यद्यर्थः । मानाभावात् । किं तु विकल्पार्थः । स च पक्षान्तरापेक्षया । तदेव द्वितीयो धर्मः । स च वचने साक्षादश्रुतोऽपि वाशब्दवलात्स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च नियोगेन पुत्राभिलाषरूपोपात्तपक्षप्रतियोगी संयतत्वरूपो धर्म इति ज्ञायते । तथा च नियोगात् पुत्रमपेक्षेत वा, संयता वा भवेदिति धनभजनम्

अर्थतो ऽन्यधर्मद्वयोपदेश इति ।

२८। एवं तदीयहेतुद्वयं संखण्ड्य दोषान्तरमाह * अपिचे-
ति । तदयोग्यतासूचकं विशेषणं * स्मृतीति । तत्र हेतुमाह
* अपुत्रेति । यत इति शेषः । तत्पिण्डमित्यतो ऽनुषज्यमानेन
तच्छब्देन भर्तृपरामर्शात् भर्तुः कृत्स्नमंशं पत्नी लभते न तु स्वां-
शं कृत्स्नमित्यर्थः । * कृत्स्नं, स्थावरं जङ्गमं च ।

अत एव बृहस्पतिः,

जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

सपिण्डा बान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।

हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन घातयेत् ॥ इति ।

क्वचित् स्थावरे ऽपवादमाह स एव,

यद् विभक्ते धनं किं चिदाध्यादिविधिसम्भवम् ।

तज् जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते गतभर्तृका ॥ इति ।

एवं च तत्स्थावरं विभक्तस्यापि भ्रातुरेव न पत्न्याः । इदमपि
वचनं वक्ष्यमाणसिद्धान्ताद्यंशसाधकं बोध्यम् । एतेन “इदमवि-
भक्तस्थावरविषयं, वृत्तहीनपत्नीविषयं वा, दुहितृरहितपत्नीवि-
षयं वा, दायादानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादिनिषेधपरं
वा” इति परास्तम् । आद्यान्त्ययोर्वचनविरोधात् । मानाभाव-
स्यान्ययोः सत्त्वात् ।

मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका ।

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनाविक्रये ॥

इति कातीयं तु नियुक्तान्यविषयकमिति बोध्यम् ।

२९। “धनं य” इति “कनीयान्” इति च पूर्वोक्तमनुद्वयस्य तात्पर्यान्तरं स्फुटमेव, न भवदुक्तं, मन्वन्तरविरोधादिति ध्वनयन्, तस्याः स्मृतिनिन्दितत्वं प्रतिपादयन्, तत्र दोषान्तरं तदुक्तमेवाह *तथेति। नियोगो निन्दितश्चेत्यर्थः। आदिपदग्राह्यव्याख्यानं च पूर्वं स्फुटम्। तयोस्तात्पर्यं त्वित्थम्। तत्र विभक्तधनस्य भ्रातृ-रभावे विधिरुक्तो “धनं य” इति। तत्र पूर्वतो विशेष उक्तः “सोऽपत्यम्” इति। नियोगधर्मेणेति भावः। तस्यैवेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तदीयमाता एवकारव्यवच्छेद्या। अनेन च पुत्रसत्त्वे स्त्रीणां भरणार्हता न तु पतिधनसम्बन्ध इति सूचितम्। एवं कनीयानित्यपि अविभक्तस्य श्रेष्ठस्य नियोगधर्मेण पितृवत्सोद्धारंऽशे प्राप्ते तन्नित्यर्थः, समो विभागः स्यान्नोद्धारं न वाऽधिकं हरेज्ज्येष्ठः नापि यत्किंचिदेव देयम् अपि तु उत्पादकेन पितृ-व्येण कनीयसा समः स्यादिति।

३०। इत्थं हि गूढाकूतम्। मनुनैव नियोगस्य निन्दितत्वात्तत्परिहारः सुकर इति व्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं स्वाभिमतार्थं तस्यार्थं क्रमप्राप्तमदर्शयित्वैव वचनान्तराणि स्वेष्टार्थपरत्वेन दर्शितानि। परिहारस्त्वेवम्—

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम्।

इत्यादिना विधवायां नियोगस्य निन्दितत्वादवश्यं नियोगेन विभक्तधनभ्रातृजायायां पुत्रमुत्पाद्य तद्धनं तस्यैव देयमिति न नियम्यते तेन वाक्येन, अपि तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति मनुना स्त्रीणामेकाकितयाऽवस्थानं निषिद्धमिति देव-रगृहे स्थितौ कृतायां स्त्रीणामप्रगल्भत्वेन तद्धनरक्षणे च देवरेण क्रियमाणे सन्ततिलोभात् सा स्त्री शास्त्रसिद्धत्वाद्गर्हितमपि नि-

योगं यद्यनुमन्यते तदा ऽपत्ये उत्पन्ने देवरेण धनलोभो न कार्यस्तस्यैव तद्धनं दद्यात्, नापि तन्मात्रे। अत एव विभृयादिति धारणपोषणवाचिनो भृञ् उक्तिरिति ।

३१। तेन तदग्रे तद्वत् साधकत्वेनोक्तवसिष्ठतात्पर्यमाह *यत्त्विति । *तत् अविभक्ते इति । पक्षद्वयमिदम् । *तस्याः, तत्पत्न्याः । * नास्ति, उक्तयुक्तेः । इतिहेतौ । स च सम्बन्धेऽन्वेति । स्वस्य तदभावेऽपि स्वापत्यस्य स भवत्विति लोभान्नियोगो नापेक्षणीय इति भावः ।

३२। अग्रिमयुक्तिं खण्डयति *तदपीति । *प्रस्तुतत्वात्, तानुपक्रम्य भ्रातृणामित्यादेरुक्तत्वात् । तथा चोपक्रमानुरोधेन तादृशस्य भ्रातुर्धनमितरे संसृष्टिनो भ्रातर एव गृह्णीयुरिति भावः। अत एवाह * तत्स्त्रीणामिति । मात्रपदेन कृत्स्नधनसम्बन्धव्यवच्छेदः ।

३३। उक्ताशयेनैव शङ्कते * न चेति । * पौनरुक्त्यमिति । उभयोरेकार्थबोधकत्वात् । * यत इति । पूर्वं संग्रहेण कथितमग्रे विवृण्वता तेन वाक्यद्वयेन स्त्रीधनमविभाज्यमिति तासां भरणमात्रं कार्यमिति चार्थद्वयं विधीयते, न केवलं पूर्वोक्तमेव कथ्यते । येन पौनरुक्त्यं स्यात् । तत्र भ्रातृणामित्यादिना विवरणं, स्त्रीधनं विनेति तस्याविभाज्यत्वविधिः, उत्तरेणेतरविधिरिभावः । एतेन “सवर्णाऽभावे त्वनन्तरया चापदि न त्वेव द्विजः शूद्रया” इति विष्णुक्तेः परिणीतात्वे ऽप्यपत्नीत्वात्तद्विषयं नारदवचनम्, अत एव तत्र पत्नीशब्दस्तत्र स्त्रीशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम् । उक्तरीत्योपपत्तेः ।

३४। किलेति सूचितं योगीश्वरोक्तेर्वक्ष्यमाणं स्वेष्टार्थमाह *यदपीति ।

३५। चरमदोषं खण्डयति *यत्त्विति । *जातस्य, तत्समूह-
स्य । ननु यज्ञशब्दो धर्ममात्रोपलक्षको न यज्ञवाचक इति दान-
होमादिसिद्ध्या हेत्वसिद्धिरिति शङ्कते * अथेति । देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागो वैधे आधारे सवषट्कारो यागः । स एवावषट्का-
रो होमः । स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं दानमिति याग-
होमदानानां भेदः । * एवं तर्हि, धर्ममात्रे एव धनस्योपयोगे
सति । धनसाधनकः कृषिवाणिज्यादिलभ्योऽर्थः । तादृशः स्र-
क्चन्दनादिविषयः कामः । इष्टापत्तावाह * तथा सतीति । मू-
लोक्तिमाह * धर्ममिति । गौतमोक्तिमाह *तथा न पूर्वाह्नेति ।
धर्मार्थकामेभ्यो यथाशक्ति पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्न
कुर्यादित्यर्थः । मनूक्तिमाह * न तथैतानीति ।

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेत् । (मनु. अ. २ । ८८)

इतीन्द्रियसंयमं प्रक्रम्य—

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते । (अ. २।९५)

न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया । (अ. २।९६)

इत्युक्तं मनुना । अस्यार्थः । तेषां तद्विषयके संयमे सर्वभो-
गाणां प्रापणादुपभोगात् तद्धेतुकपरित्यागो विशिष्यते । समीची-
न उत्तम इति यावत् । यतः एतानि विषयासक्त्या दोषजनका-
नीन्द्रियाणि असेवया स्रगादिविषयानुपभोगेन तथा संनियन्तुं
सम्यक् नियन्तुं न शक्यन्ते यथा विषयोपभोगेन । विषयोपभो-
गेन यथा तद्गतदोषविज्ञानं तथा विषयानुपभोगेन नेति अनिषि-
द्धविषयोपभोगस्य वैराग्योत्पादकत्वेन कर्तव्यत्वादर्थकामाववश्यं
साधनीयावित्येतत्प्रतिपादकवचनजातविरोध इति भावः ।

३६। दोषान्तरमाह *अपि चेति । *भार्यमितीति । विहित-

स्येति शेषः । * क्रत्वर्थता, पूर्वपक्षयुक्तेत्यादिः । * उक्तं, सिद्धान्तिना । * तत्प्रत्युद्धृतं, विघटितं विपरीतोक्तमिति यावत् ।

अयं भावः । तृतीयाध्यायचतुर्थपादैकादशाधिकरणम् । * अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् । “पू. मी. अधि. ३ । ४ । ११” अनारभ्य श्रूयते, तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति । तत्र संशयः—किमिदं हिरण्यधारणं क्रत्वङ्गतया विधीयते, उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते, उत हिरण्यं हस्ते भवतीति विहितं यद्धारणं तदनुवादेन सुवर्णता शोभनवर्णतारूपो गुणो विधीयते यद्धिरण्यं भार्यं तत्सुवर्णमिति, उत हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयते इति ।

३७। पूर्वपक्षस्तु—हिरण्यविशिष्टं धारणं यद्यपि विधीयते तथापि तस्य फलापेक्षायामस्य धारणस्य वेदवाक्यविहितत्वेन वैदिकत्वाक्रियारूपत्वाच्च वैदिकदर्शपूर्णमासादिसाम्यात् फलवद्वैदिकं कर्म बुद्धिस्थं भवति । ततश्च तत्रैव वैदिके कर्मणि प्रयाजादिवदारादुपकारं कुर्वत् क्रत्वङ्गं धारणं भविष्यति । एतावतैव फलाकाङ्क्षानिवृत्तेः स्वर्गादिफलकल्पना न युक्तेत्येकः ।

हिरण्यं भार्यमित्यत्र कृत्यप्रत्ययेन धारणविधानात् तत्कर्मणो हिरण्यस्य कृत्यश्रुत्या प्राधान्यप्रतीतिर्धारणं संस्कारो व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणमिव । भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कार्यः । उपयोगश्च प्रयोजनवत एव, निष्फलस्य लौकिकसुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानमिति प्रयाजादिवन्नारादुपकारकमङ्गम् अपि तु प्रोक्षणादिवत्संस्कारकमेत्यपरः ।

६०८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

क्रतुगतं हिरण्यं तद्धारणं चानूद्य लाघवात्सुवर्णमिति शो-
भनवर्णता विधीयते इत्यन्यः ।

३८। एवं त्रेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थमिति प्राप्ते उच्यते । यदुक्तं
वैदिकत्वाक्रियात्वसाम्यात्क्रतुरूपतिष्ठते फलाकाङ्क्षायामिति । नैष
नियमो घटतोयतः स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रियात्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गादेः कर्तृसम्बन्धितयोक्तेवैदिकत्वाच्च
स्वर्गाद्युत्पत्तिं क्रतुं चोभयमुपस्थापयति वैदिकत्वं क्रियात्वं चेति
हेतुद्वयं, न नियमतः क्रतुमेव, येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थ-
ता स्यात् । लोकेऽपि हिरण्यसत्त्वान्न क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः । न
हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः । अदृष्टार्थत्वेनापि धारणोपपत्तेः ।
कृत्यप्रत्ययश्च कर्मत्वं साध्यतामात्रं वाऽऽह न प्राधान्यम् ।
अनीप्सितकर्मणोऽपि विद्यमानत्वात् । अत एव धारणा-
नुवादेन न सुवर्णतारूपगुणविधिः । क्रतुधारणाप्रतीतेः लो-
केऽपि धारणसंभवात् । अतो न सर्वथा क्रत्वर्थं सुवर्णधारणम् ।
विधिवशाच्चावश्यं फलेन भवितव्यम् । तच्च फलमर्थवादाभावे वि-
श्वजिन्न्यायेन स्वर्गः, तत्सत्त्वे तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्गतमेव ।
अत्र तु दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति श्रवणात् भ्रातृव्यस्य
दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपतैव फलमिति पुरुषार्थमेव हिरण्य-
धारणमिति सिद्धान्त इति ।

३९ । दोषान्तरमाह * किं च यज्ञेति । * पूर्तं तडागा-
रामादि ।

पूर्वोक्तमनुतात्पर्यशरीरघटकत्वेनोपस्थितमन्वन्तरविरोधमपि
परिहरति * यत्तु पारतन्त्र्येति । (मनु. अ. ९ । ३)

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा इति वाक्यादिः ।

८दायविभागे पत्न्याधनाधिकारविचारः । ६०९

आदिना कालेऽदाता पिता वाच्य इत्यादितदग्रिममनुग्रह-
णम् । * तदस्त्विति । पारतन्त्र्यमेकाकीभूत्वा ऽनवस्थितिरि-
ति तया स्वस्य पत्युर्धनग्रहेऽपि न विरोध इति भावः ।

४०। एवं चरमसाधकखण्डने तत्साधकत्वेनोक्तवचनानाम-
न्याशयत्वं शङ्कापूर्वकमाह * कथं तर्हि इत्यादिना । सर्वं वाक्य-
मिति न्यायेनाह * यज्ञार्थमेवेति । यज्ञार्थमिति वचने द्रव्यं य-
ज्ञार्थम् उत्पन्नमिति न विधिः, किं तु यागभिक्षयाऽवनिपतिगमने-
न यज्ञार्थमेव तदुद्देशेनैव यत् द्रव्यमुत्पन्नं तत् द्रव्यं तेन यज्ञे एव
नियोक्तव्यं, लोभादिना तेन तत्र विनियोगे ऽकृतेऽपि तत्पु-
त्रादिभिरपि धर्मकार्येष्वेव नियोक्तव्यमिति सर्वथा धर्मार्थमर्जितं
द्रव्यं धर्मे एव नियोक्तव्यमिति विधीयते । अत एव धर्मे ऽन-
धिकृतैस्तत् द्रव्यं न ग्राह्यम् । धर्मकरणेऽधिकाराभावात् । अत
एव च ते ग्रासाच्छादनमात्रभाजना इति तदर्थ इति भावः ।
अपिना ऽर्जकपरिग्रहः ।

४१। अत्र मानं मनुमेवाह * यज्ञार्थमिति । यज्ञार्थं लब्धमिति
मानवे अर्जकनामग्रहणं विना सामान्यत उक्त्याऽनारभ्याधीत-
नानृतं वदेदितिवत्पुरुषमात्रोद्देशेन तस्य प्रवृत्त्याऽर्जकस्य तत्पुत्रा-
दीनां च धर्मार्थद्रव्यस्य धर्मकृत्येष्वविनियोगे दोष इति भावः ।

४२। पूर्वप्रसङ्गोपस्थितकात्यायनविरोधमपि परिहरति * य-
दपीति । विरोधप्रकटतायै व्यत्यस्तपदोक्त्या ऽसम्बद्धत्वनिरासा-
य च तदर्थमाह * अदायिकमिति । दायिके मत्वर्थीयघृन् । त-
तो बहुव्रीहिः । दायग्राहकशून्यमित्यर्थः । तदाह * दायदेति ।
तत्पदोक्तेराह * यदिति । अनेन श्रोत्रियेभ्यस्तर्पयेदिति पाठः
सूचितः । वक्ष्यमाणान्तु श्रोत्रियायोपपादयेदिति पाठो लभ्यते ।
तत्र उपेत्यादेः प्रापयेदित्यर्थः । तदाऽत्रोभयमभ्याहारलभ्यम् ।

६१० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तत्र च जातावेकवचनमिति बोध्यम् । वृत्तिपदार्थमाह * अशने-
ति । योषितो ऽत्रैव सम्बन्धो नाग्रेऽपीति भावः । द्वितीयार्धशे-
षार्थमस्यैवाह * अस्यापवादमिति । तदनुवृत्तेराह * योषिदिति ।
तथा च स्त्रीणामशनादिपर्याप्तधनसम्बन्ध एव न सकलधनस-
म्बन्ध इति तदभिमतमिति तद्विरोधोऽसम्बद्धतानिरासश्च स्पष्ट
एवेति भावः । एवं तदर्थं व्याख्याय अथ तं परिहरति * एतदपीति ।
प्रक्रान्तमपीत्यर्थः । तत्र बीजमाह * योषिदिति ।

४३ । नारदान्तरविरोधमपि तथैव परिहरति * नारदेति ।
इति नारदवचनमप्यवरुद्धस्त्रीविषयमेवेत्यर्थः । तदेवाह * अन्य-
त्रेति । अन्यत्र ब्राह्मणादिति पूर्वान्वयि ।

तथा च पूर्वपद्यम्, (ना. व्यव. १३ । ५१)

अभावे दुहितृणां वै सकुल्या बान्धवास्तथा ।

ततः सजात्याः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥ इति ।

तथा च सर्वेषामभावे ब्राह्मणात्तदीयधनादन्यत्र तद् धनं
राजगामि, किं तु धर्मपरायणो राजा तत्रापि तत्स्त्रीणां जीवनं
दद्यादित्याद्यर्थः । बृहस्पतिरप्येवम् । जीवनपदार्थश्च—

बृहस्पतिनैव तदग्रे उक्तः,

अन्नार्थं तन्दुलप्रस्थमपराह्णे तु स्नेहधनम् ।

वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥

एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।

वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च ॥

धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् । इति ।

साध्वीनामित्युक्त्या ऽसाध्वीनां तदपि नेति सूचितम् ।

एतेनान्यत्र ब्राह्मणादिति बृहस्पतिः क्षत्रियादिपरिणीतशूद्रा-
विषय इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । एवं च सामान्यतः परिणी-

तश्च द्राविषयकमपीदं द्वयम् । तस्या अप्यपत्नीत्वात् । तथाचावरु-
द्धग्रहणं पत्नीत्वाभाववदुपलक्षणम् । तथा च यत्र पत्नीत्वाभावः
पुनर्भावावपि तत्र सर्वत्र इदमेव । एतदभिप्रायक एव—

प्रजापतिरपि,

आढकं भर्तृहीनाया दद्यादाभरणं स्त्रियाः । इति ।

* ऊढाया इति । श्रौतकर्मसु पाणिग्रहणपूर्वकसहाधिकार-
वत्या एवेत्यर्थः । नारदाद्येकवाक्यतयाऽऽह * संयताया इति ।
देवलवाक्ये यथाक्रममित्यस्य न स्वपाठक्रमेणेत्यर्थोऽपि तु मूल-
विष्ण्वाद्युक्तक्रमेणेत्यर्थ इति न तद्विरोधोऽपि । सोदरासोदरत्व-
कृतविशेषस्तु प्रागुक्तबृहस्पतिपराहत एव ।

४४ । एवं तदीयपक्षं संदूष्य स्वाभिमतमर्थमुपसंहरन्नेवाह
* तस्मादिति । * पत्नीति । संयतेत्यादिः । कृत्स्नमित्यग्रे शेषः ।
ननूक्तस्यैवोपसंहारो युक्त इति अस्यार्थस्य पत्नीदुहितर इत्यत्रानुक्त-
त्वात्कथमयमुपसंहार इति चेन्न । सकलवाक्यानां सर्वत्र स्वेतरवा-
क्याविरोधेनैव प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्तदुक्तवक्ष्यमाणानुसन्धानेनास्या
र्थस्य लाभादुक्तोपसंहारात् । तदेतत् ध्वनयन् उक्तं स्मारयन् वक्ष्य-
माणमाह * विभागस्येत्यादि । एतेन तस्याश्रुतत्वेऽपि प्रस्तुतत्वे-
नाप्रस्तुतत्वदोषनिरासः सूचितः । साक्षादपवादविषयपरिहारे-
णैवोत्सर्गप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । अन्यथाऽप्रामाण्याद्यापत्तेः ।

४५ । * एतेन, वक्ष्यमाणदोषेण । * अल्पेति । यद्यल्पं धनं तदा
तस्य तत् प्रथमं पत्नी गृह्णीयादिति पत्नीतिमूलतात्पर्यमित्यर्थः ।
निरसनप्रकारमेवाह * तथाहीत्यादि । * जीवदिति । पत्यौ जी-
वति मृते चेत्यर्थः । * उक्तं, मूलकृता । तदेव क्रमेणाह * य-

१ अदायिकमिति कात्यायनबृहस्पतिभ्यामुक्तम् अन्यत्रग्राहणा-
दिति नारदोक्तंचेत्यर्थः ।

दीत्यादि । * व्यामोहेति । यदा पुत्रे सति तत्र जीवति मृते च तत्समांशभाक्त्वं न भरणमात्रपर्याप्तिभाक्त्वं तस्याः, तदा किमु वक्तव्यमपुत्रस्य तस्य धनं सा सर्वं प्राप्नोतीति, कैमुतिक-
न्यायेनैव तस्याः सकलधनभाक्त्वसिद्धेर्ग्रासाच्छादनातिरिक्तं न प्राप्नोतीत्युक्तिभ्रान्तैवेत्यर्थः ।

४६ । किं चान्यपुत्रसत्त्वेऽशग्रहणाधिकारिणा पुत्रान्तराभावे सकलरिक्थग्रहणाधिकारिणा पुत्रेण सह समांशभाक्त्वस्यो-
क्तत्वात्पुत्राद्यभावे विभक्तादेस्तस्य सा सर्वं गृह्णातीति युक्ति-
युक्तमपि इदमिति तद् उपेक्ष्यमेवेति बोध्यम् ।

४७ । समांशकादिशब्दोऽपि जीवनोपयुक्तधनोपलक्षक इति न विरोध इत्याशयेनाह * अथेति । अंशशब्दस्य कथंचित्सार्थ-
क्येऽप्याह *समेति । भागतुल्यतयोरंशसमशब्दौ लोकप्रसिद्धौ ।
तयोर्निष्फलं स्वार्थत्यागोऽनुचित इति आनर्थक्यमिति भावः ।

४८ । ननु तयोः शब्दयोः पक्षे स्वार्थपरत्वान्न सर्वात्मनाऽऽन-
र्थक्यमिति विशेषमाशङ्कते *स्यान्मतमिति । *बहु, विपुलम् ।
कर्मधारयः । खण्डयति * तच्च नेति । विधिवैषम्यमेवाह * त-
थाहीति । पत्यौ जीवति मृते वा पुत्रैः सह विभागकाले इति शे-
षः । * वाक्यान्तरमिति । भरणं चास्य कुर्वीरन्नित्यादीत्यर्थः ।
* प्रतिपादयतीति । विधत्ते इत्यर्थः । पत्न्यामिति भावः । *प्रति-
पादयतीति इति । तथा च सकृदुच्चरितमेकमेव वचनं पक्षे सापे-
क्षं पक्षे निरपेक्षमित्येकरूपत्वाभावाद्विधिवैषम्यमिति भावः ।

४९ । अत्रार्थे दृष्टान्ततया मानं दर्शयन् अस्य न्यायस्योपपादक-
मधिकरणं संगृह्य दर्शयति * यथा चातुर्मास्येष्वित्यादिना । सप्त-
मर्तृतीयपादाष्टमाधिकरणम् । *सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् ।
सोमे सधर्मकमग्निप्रणयनं, दर्शपूर्णमासयोश्चाधर्मकं तत् । अग्निप्र-

णयनं नाम गार्हपत्यादाहवनीयादिष्वग्निनयनम् । उत्तरवेदिश्च सो-
मे एव न दर्शपूर्णमासयोः । एवं प्रयोगस्थितिः । एवं स्थिते चातु-
र्मास्यस्थचतुष्कर्मसु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्ये-
षु श्रूयते “द्वयोः प्रणयन्ति तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति ऊरु वा एते
यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासश्च साकमेधश्च” इति ; तत्राद्यं द्वयोश्चातुर्मा-
स्यपर्वणोः अग्निप्रणयनविधायकं, तस्मादित्यादिकं तदर्थवाद-
वाक्यम् । तत्र संशयः । किं सौमिकप्रणयनवत्प्रणयनविधिरुत
प्रणयनमात्रविधिरिति ।

५०। तत्र पूर्वपक्षः । आद्यपक्ष एव युक्तः । द्वितीये प्रकृतिवादि-
त्यातिदेशत एव प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासतः प्रणयनमात्रस्य प्राप्त्या
तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । न च चोदेकप्राप्तप्रणयनस्यानुवादकमेव
तदस्तु किमर्थं विधानमिति वाच्यम् । प्रणयन्तीतिविधिप्रत्ययबला-
द्विधेयत्वप्रतीतेः । किं च “न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शु-
नासीरीये” इति वाक्यद्वयेन तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधः
प्राप्तिसापेक्षो यतः स्वमते उपपद्यते । आद्यपक्षे हि सौमि-
कवादित्यतिदेशप्रतीत्या तत्रत्यसकलधर्मप्राप्तौ उत्तरवेदेरपि प्राप्त-
त्वात् । द्वितीये तु प्रकृतावेवोत्तरवेदेरभावात्तत्प्रणयनप्राप्तावपि
उत्तरवेदिप्राप्त्यभावेन “न वैश्वदेवे” इत्यादिप्रतिषेधासङ्गतिः
स्पष्टैव । तस्मात्स प्रतिषेधोऽपि सौमिकवत्प्रणयनविधाने हेतु-
रिति पूर्वपक्ष्याशयः । तदाह *द्वयोः प्रणयन्तीत्यादिना दर्शिते
इत्यन्तेन । उपकिरतीति पाठान्तरम् ।

५१। नन्विदमयुक्तं, प्रकारान्तरेण निषेधसाफल्ये तथैव स्वी-
कारे दुराग्रहमात्रत्वात् । तथाहि । प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेऽपि
न त्वदुक्तरीत्या प्राप्तिः । तत्प्रकारं विनापि चातुर्मास्यप्रकरण-
पठितेनैव उपात्र वपन्तीत्यनेनोत्तरवेदेर्विधानात्तल्लब्धोत्तरवेदेरा-

६१४ सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

द्यन्तपर्वणोर्निषेधकमुक्तवाक्यद्वयमिति तदुपपत्त्या सौमिकप्रणय-
नातिदेशः पूर्वपक्षयुक्तो न घटते इति चेत्, तदेवाह * राद्धान्तैके-
त्याद्यभिहितइत्यन्तन । पूर्वपक्षमततिरस्कारकत्वात्सिद्धान्तित्वं,
स्वोक्तेरप्ययुक्तत्वस्य तेनैव वक्ष्यमाणत्वादेकदेशित्वम् । * उपा-
त्रेति । अत्र चातुर्मास्येषु उपवपन्ति वेदिम् उपकिरन्तीत्यर्थः ।
* प्राकरणिकेनेति । चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनेत्यर्थः ।

५२। नन्विदमप्ययुक्तं, विधिवैषम्यापत्तेः । तथाहि । उपात्रेति
वाक्यं चातुर्मास्यपरमापूर्वशेषतयोत्तरवेदिं विदधत् पर्वचतुष्टयेऽप्य-
विशेषेण तां विधत्ते । नवैश्वेत्यादिवाक्यद्वयं तु पर्वद्वये निषे-
धकम् । तथा च तद्विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि वाक्यप्रमितत्वेन वा-
चनिकत्वाविशेषात् तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति । स चेत्थम्, उ-
पात्रेति वाक्यम् आद्यन्त्यपर्वणोर्यदा नवैश्वेत्यादिवाक्यद्वयमपेक्ष्य
तेन प्राप्तस्य निषेधद्वयार्थस्यानुष्ठानाभावस्तदैव पक्षे तदपेक्ष्यो-
त्तरवेदिं विधत्ते अन्यथा न, मध्यमपर्वणोस्तु निषेधवाक्यान्पेक्ष-
यैव नित्यवत् तां विधत्ते । तथा च द्वयोर्वाक्यान्तरानपेक्षतयोत्तर-
वेदिविधिर्द्वयोर्वाक्यान्तरसापेक्षतया पक्षे विधिरिति सकृच्छ्रुत-
वाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तमेकत्र नित्यवदिति एकरूपप्रवृत्त्यभावाद्वि-
धिवैषम्यापत्तिः । तस्मादगत्या पूर्वपक्षयुक्तमेव युक्तमिति चेत्, तदेव
स आह * पुनःपूर्वेत्यादिना दर्शितमित्यन्तेन । सिद्धान्त्येकदेशि-
मतानन्तरं मुख्यसिद्धान्त्युक्तिरुचितेति तद्भ्रान्तिनिरासाय पुनः
पूर्वपक्षिणेत्युक्तम् । ईतीति कर्तृ । * प्रतिषेधमिति । न वैश्वेत्या-
दिवाक्यद्वयप्राप्तम् । * निरपेक्षमिति । प्रतिषेधेत्यादिः । नित्य-
ताबोधकपदाभावादाह * नित्यवदिति ।

१ उपात्र वपन्तीति इत्यत्रत्यम् इतिपदं प्रापयतीत्यस्य कर्तृ
इत्यर्थः ।

५३।सिद्धान्तस्त्विदमविधिप्रत्ययश्रुतेः प्रणयनं तावद्विधेय-
मेव । तच्चादेव दार्शपौर्णमासिकप्रणयनादन्यदेतदिति गम्यते । न
चैवं प्रणयनमात्रमेव, आतिदेशिकं न, किं त्वौपदेशिकमिति प्रवृत्तौ
न कोऽपि विशेष इति वाच्यम् । तस्मादित्याद्यर्थवादस्य प्रणयन-
वाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्योपपत्तिरित्यर्थवादबलेन मध्यमपर्वद्वये
उत्तरवेदेरुपसंहारेणानुष्ठाने विशेषसत्त्वात् । तथा च द्वयोः प्रण-
यन्ति तस्मादित्यादेर्मध्यमपर्वद्वयघटितत्वेन तत्रैव प्रणयनविधि-
र्यत्र प्रणयनं तत्रैवोत्तरवेदिविधिरिति । उपात्रेत्युत्तरवेदिविधानम-
प्यर्थवादानुसारेण मध्यमपर्वणोरेव नाद्यन्तयोरिति तयोरुत्तर-
वेदिप्राप्त्यभावात् नवैश्वेत्यादिवाक्यद्वयमाद्यन्तयोः पर्वणोर्नि-
त्यानुवादकम् । नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य इतिवत् । तथा च
पर्वचतुष्टये उत्तरवेदिप्राप्तेरेवाभावाद्विधिवैषम्यमपि नास्त्येवेति
प्रणयनान्तरविधिरेवेति । एतेनेदं प्रणयनविधानमाद्यन्तयोः प-
र्वणोरुक्त मध्यमयोरेवेति संशये नवैश्वेत्यादिना तत्प्रतिषेधादस-
त्यां प्राप्तौ प्रतिषेधानुपपत्त्याऽऽद्यन्तयोः प्रणयनं पूर्वपक्षे इत्यपि
निरस्तम् इति । तदाह *राद्धान्तेऽपीति । अस्य दर्शितमित्यत्रा-
न्वयः । *विधिवैषम्यभयादिति । सिद्धान्त्येकदेशिमते इत्यादिः ।
*इत्याद्यर्थवादेति । इति विधिरादिर्यस्य तस्मादित्याद्यर्थवाद-
स्य तस्य पर्यालोचनयेत्यर्थः । तस्य मध्यमपर्वद्वयघटितत्वादिति
भावः । तथा च यथा तत्र तन्मते विधिवैषम्यं दोषः तथा “प-
त्न्यः कार्याः” “माताऽप्यंशम्” इत्यत्र सकृच्छ्रुतावंशसमब्दावपि
भर्तुर्वहुधनपक्षे भरणश्चास्येत्यादिवाक्यपर्यालोचनया जीवो-
पयुक्तधनपरौ स्वल्पधने तु वाक्यान्तरनैरपेक्षयेण नित्यवत्पुत्रां-
शसमांशपराविति श्रीकराद्युक्तव्यवस्थायां विधिवैषम्यदोषो
दुर्वार इति तात्पर्यम् ।

६१६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

५४। पत्नीत्यस्य अन्यैरन्यथा कृतां व्यवस्थां खण्डयितुमाह
 *यदपीत्यादिना पत्नीदुहितर इत्यारब्धमित्यन्तेन । * तथा,
 तद्वत् । अत एव चशब्दासङ्गतिर्न । मनुशङ्खयोस्तात्पर्यार्थमाह *अ-
 पुत्रस्य धनमिति । यद्यपि मानवे पिता आदिस्तथापि तस्य क्रमा-
 बोधकत्वेन तद्वोधकशङ्केनान्यथा नयनम् अत एव तस्यापि कथन-
 मित्याशयेनाह *भ्रात्रिति । वचनाच्चेति चस्त्वर्थे । नारदतात्प-
 र्यार्थमाह * भरणोपयुक्तमिति । * एवं स्थिते, उभयप्रामाण्यादपु-
 त्रप्रमीतभ्रातृधनभाज इतरे भ्रातरः, स्यपि जीवनोपयुक्तं धनं
 लभते इत्येवं व्यवस्थिते । * भ्रातर इति । इति द्वयमपि घटते
 इति शेषः । मात्रमवधारणे । * ततोम्यूनं वेति । तज्जीवनायापि
 नालमित्यर्थः । अनयोः संग्रहस्तु बहुधनभिन्नत्वेनेति बोध्यम् ।

५५। *पत्न्येवेति । नारदोक्तेः । * भ्रातरोऽपीति । मनुशङ्खो-
 क्तेः । अपिना ततस्तस्याः समुच्चयः । * विरोधे, प्राप्ते सति त-
 द्विषये एव तन्निवृत्त्यर्थमिति शेषः । * पूर्व्वेति । पूर्व्वत्वं च मौलम् ।
 तत्र विषये एवादौ पत्न्येव गृह्णातीति वक्तुं क्रमप्रतिपादकं यो-
 गीश्वरेण वचनं पत्नीत्यारब्धमित्यर्थः । सर्वथा पत्न्येवापुत्रभर्तृ-
 धनभागिनी नेति भावः ।

५६। खण्डयति * तदप्यत्रेति । * अत्रभवान्, पूज्यः ।
 * आचार्यो, विश्वरूपाचार्यः । मनोरन्यार्थत्वस्य तेन दर्शितत्वा-
 दित्यर्थः । तदेवाह *यत इत्यादिना व्याचक्षे इत्यन्तेन । यत इ-
 त्यस्य व्याचक्षे इत्यत्रान्वयः । यतस्तथाऽत इत्यर्थः । स एवेति
 भावः । * इति, इत्यत्र । विकल्पे एवेति विषयसप्तमी संबन्धिनस्त-
 स्वविवक्षया । विकल्पस्यैवेति पाठान्तरम् । विकल्पस्मरणादित्य-
 पि तथा । मात्रपदेन क्रमव्यवच्छेदः । * तच्च, अधिकारप्रदर्शनं
 च । आदिना दुहितुदौहित्यस्य मातुश्च परिग्रहः । अत एवाह

८दायविभागे पत्न्याधनाधिकारविचारः । ६१७

*गणे इति । अयं भावः । दायग्रहणे पित्रादिक्रमप्रतिपादकं तन्न, येनोक्तव्यवस्था स्यात्, अपि तु पित्रादयोऽपि धनग्रहणेऽधिकारिण इत्यधिकारप्रदर्शनपरम् । वाशब्देन विकल्पप्रतीतेः । समयोर्हि विकल्पः । पितुरभावे ऽन्येऽधिकारिण इति क्रमविवक्षायां तु पितुः प्राधान्यप्रतीत्या तस्यान्येषां च साम्याभावाद्विकल्पासङ्गतिरेव । तस्याधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वे तु पत्नीं दुहितरं दौहित्रं मातरं च गणयित्वा पिता हरोदिति पित्रादिगणने कृते तस्याधिकारो घटतएवेति । तस्मात्तस्य तथोक्तिरयुक्तैवेति तात्पर्यार्थं मूलशङ्खवाक्यमपि तेनान्यथा व्याख्यातमित्याह * शङ्केति । *संसृष्टेति । विभागानन्तरं पुनरपि स्नेहादिना एकीभूयस्थितभ्रातृविषयमित्यर्थः । इतीत्यस्य व्याचक्षे इत्यस्यानुषङ्गेणान्वयः । एवमप्यन्यथा प्रसक्तविरोधपरिहारस्त्वग्रे स्फुटीभविष्यति ।

५७। स्वयं दोषान्तरमाह *अपि चेति । यत इति शेषः । एवमग्रेऽपि । * अस्मात्, पत्नीदुहितर इत्यस्मात् । न केवलं तदननुमतत्वादि किन्तु दोषोऽपि प्रागुक्तस्तथा व्याख्याने इत्याह * धनेति । अत एव चः किं चेत्यर्थे । व्युक्रमेण सर्वान्त्ये स बोध्यः । पत्न्यंशे तथाऽर्थे वाचनिकेऽपि तत्र स्त्रीत्वस्यैव त्वन्मते हेतुत्वस्याभिमतत्वेन तस्याविशेषेण युक्तितौल्येनाह * दुहितर इति । *विषयद्वये इति । इदमुपलक्षणं, मातृविषये इत्यपि बोध्यम् । *वाक्यान्तरम्, भरणं चास्येत्यादि । तत्र मात्रं कात्स्न्ये । उक्तहेतोः पत्नीत्यस्य तादृशधनविषयत्वे तुल्यन्यायेन दुहित्रादावपि तथा प्राप्त्या धनभागिति वाक्यशेषोऽपि भरणं चास्येत्यादिपर्यालोचनया यदि चाल्पं धनं तदैव पत्नी गृह्णात्यादौ तदभावे दुहिता न बहुधने इति पाक्षिकं धनग्रहणं पत्न्यादेः प्रापयति, पित्रादिषु तु वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येणैव नित्यवत् तद् बोधयतीति स

६१८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

दोषस्तदवस्थ एवेति भावः ।

५८ । पूर्वं संयताया एव तस्या धनग्रहणमुक्तं द्रढयितुमन्य-
विरोधं परिहरति * यच्चिति । यौवनस्थाचेदिति यथास्थित-
मेव । * कर्कशा, क्रूरा । अनेन कृत्स्नधनासम्बन्धः स्पष्ट एवोक्त
इति विरोधः स्फुट एव ।

५९ । परिहरति * तदपीति । विधवा यौवनस्था नारी कर्क-
शाचेद्भवतीत्यन्वयः । कर्कशात्वं च नान्यादृशं किं तु दुरूहदुर-
भिप्रायकत्वं, प्रागुक्तस्मृत्यन्तरानुरोधत् । तदाह * शङ्कितेति ।
एवं च संयतायाः सकलधनग्रहणमेतत्समतमेवेति न विरोध इति
भावः । एवं च इतोऽपि प्रागुक्तार्थलाभ एवेत्याह * अस्मादेवेति ।
एवोऽप्यर्थे । हारीतवचनादपीत्यर्थः । अपिना प्रागुक्तसमुच्चयः ।

६० । अत्र प्रागुक्तमेव मानान्तरमप्याह * एतदेवेति । अना-
शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणमित्येवेत्यर्थः । वयःकृत-
ज्येष्ठत्वे उक्तार्थालाभादाह * ज्येष्ठा गुणेति । अन्यगुणकृतज्ये-
ष्ठत्वमपि नाभिमतमिति तदर्थमाह * अनाशङ्कितेति । * अन्या-
मिति । कर्कशामपीत्यर्थः । अपिना स्वीयसमुच्चयः । * मातृवत्,
माता यथा पालयति स्वीयं तद्वत् ।

६१ । उपसंहरति * तस्मादिति । संसृष्टीत्यत्र भावे क्तः । प-
त्नीपदार्थमाह * परिणीतेति । धर्मपरिणयनपूर्वकश्रौतस्मार्तकर्म-
सहाधिकृतेत्यर्थः । एवं पूर्वोपसंहारे ऊढाया इत्यस्याप्यर्थो बो-
ध्यः । एवेन भरणोपयुक्तमात्रव्यवच्छेदः ।

६२ । यत्तु प्राच्याः—एवंव्यवस्थायां बृहस्पतिविरोधः ।

विभक्ता भ्रातरो ये च सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथं चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी मातुस्ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाऽधिकम् ।

आप्नोति तस्य दातव्यो अंशः शेषाः समांशिनः ॥

इति हि सः । तत्र चोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टविषयत्वा-
न्मध्यस्थस्य यदा कश्चिदित्यादेरपि तद्विषयत्वेन तत्र चानपत्य-
स्येत्यनेनार्थेन पुत्रकन्यापत्नीपितृणामभावे संसृष्टसोदरभ्रातुर-
धिकारबोधनेन कथं तस्य पत्नीबाधकत्वम् । किं चाविभक्तत्वे सं-
सृष्टत्वे च भ्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीकृतादेः पृथगप्रतीतौ लो-
पशङ्कायां न लुप्यते इत्युपपद्यते । विभक्तासंसृष्टस्य तु धने
विभागप्रतीत्या न लोपशङ्का । तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवैषाम् ।

६३ । किं च पत्न्यादेः पूर्वम् अधिकारज्ञापकशङ्कादीनां
संसृष्टविषयत्वं वचनान्यायाद्वा । नाद्यः । तदभावात् । संसृ-
ष्टिनस्त्वित्यादेस्तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषज्ञापनत्वेन भ्रात्र-
धिकारमात्रपरत्वानुपपत्तेः । किं च समीपोक्तबृहस्पतिवचसः
संसृष्टविषये पुत्रादिपित्रन्ताभावे सोदरभ्रात्रधिकारज्ञापकत्वा-
त्ताद्विरुद्धत्वादसंसृष्टविषयत्वमेव तावद् युक्तं तेषां, न तु तथा ।

६४ । संसृष्टत्वे यदेकस्य भ्रातुर्धनं तदन्यस्यापि तत्रैकनाशे तत्स्व-
त्वनाशेऽपि जीवतस्तत्सत्त्वात्तस्यैव तत् न तु पत्न्याः । भर्तृमरणेन
पत्नीस्वत्वस्यापि नाशात् । यथा सत्सु पुत्रादिषु न तद्धनं पत्न्या इत्येवं

१ समानसम्बन्धिनां मध्ये संसर्गिणः संसर्गनिबन्धनाधिकारबो-
धकत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा पुत्रसत्त्वेऽपि संसृष्टभ्रात्रधिकारप्रसङ्गादिति
भावः ।

द्वितीयपक्षोऽपि न । न हि संसृष्टत्वेऽपि यदेकस्य तदेवान्यस्यापि । किंतु अविज्ञातैकदेशविशेषं तत् द्वयोः, न तु समग्रमेव । तत्स्वामित्वकल्पनायां मानाभावात् । परिणयोत्पन्नभर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वं तस्मिन् मृते नश्यतीत्यत्र च मानाभावात् । सति पुत्रे तदधिकारशास्त्रादेव स्वत्वनाशोऽवगम्यते । नन्वत्रापि संसृष्टिभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तथेति चेन्न । संसृष्टभ्रातृगोचरत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । सिद्धे हि भ्रातृसंसृष्टभर्तृमृत्या पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य संसृष्टविषयत्वं, सति तु तस्य तद्विषयत्वे पत्नीस्वामित्वनाश इत्यन्योन्याश्रयश्च ।

६५। किं च शङ्खादेस्तत्त्वे भ्रात्रंशे तथा सत्त्वेऽपि तदभावे पितरावित्यत्र प्राग्वद्विकल्पसम्भवेन पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादिना विभक्तासंसृष्टयोः पित्रोः पत्नीवाध्यत्वादाद्यपक्षस्य, अविभक्तसंसृष्टभ्रातृसद्भावेऽप्यविभक्तसंसृष्टपितृग्राह्यत्वस्य सर्वेषां मते विवादाभावेन द्वितीयपक्षस्य चासम्भवः ।

६६। किं च यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया ऽऽत्मा वै जायते पुत्र इत्येकत्वस्मृतेर्धनशरीरयोश्च प्रभुत्वात्तत्पितृदेयपितामहादिपिण्डत्रये च सपिण्डनेन मृतस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणदानाभावात् भ्रातृतः पूर्वं पितुरधिकारस्तथाऽन्यत्रापीति युक्तम् । अविभागसंसर्गयोर्वाऽविशेषात् पिताभ्रात्रोस्तुल्यवदधिकारो युक्तो न तु तदभावे पितुरिति युक्तम् ।

६७। किं चाविभक्तसंसृष्टौ पितराविति द्वित्वानुपपत्तिर्मात्रा सह विभागाविभागयोरभावात् । अत एव संसर्गाभावोऽपि ।

यदाह बृहस्पतिः, विभक्तो यः पुनरिति । अतः संसर्गित्वाविभक्तत्वयोर्द्वयोर्मात्रा सहासम्भवात्कथं मातृगतो भ्रातृसद्भावः ।

बाधिकारविरोधः समाधेयः । तस्मात् विष्णवादितः पुत्राद्यभाव-
मात्रेण पत्न्यधिकारः स्पष्टोऽवगम्यते । तत्र पुत्रादीनां त्रयाणा-
मादौ तत्त्वं, पुत्राम्नो नरकादित्यादिमनुविष्णवाद्युक्तेः । प्रपौत्रप-
र्यन्ताभावे वैधव्यात्प्रभृति व्रतादिना भर्तुः परलोकहिताचरणेन
पुत्रादितो जघन्या भार्येति तेषामभावे सैव धनाधिकारिणीति
तत्त्वमिति ।

६९ । तन्न । उक्तबृहस्पतिवाक्यस्य संसृष्टिनस्त्विति मूलस्य
विभक्ताः सह जीवन्त इत्यादिमनोरुक्तनारदस्य च समा-
नार्थकत्वेन प्रकृताविषयत्वात् । अपत्यसत्त्वे नैवमित्युक्तम् । तत्र
अनपत्येत्यपवादप्रसङ्गादसंसृष्टविभक्तस्थलेऽप्यपवाद उक्तः, अ-
भार्यापितृकेति । लोपशङ्काऽपि मनुबद्धोद्ध्या । पत्नीति मूलस्य
पूर्वोत्तरवचनैस्तत्त्वे सति परिशेषन्यायेन शङ्कादेस्तद्विषयत्वं सि-
द्धमिति न दोषश्च ।

किं च भ्रात्रंशे एवेदं न पित्राद्यंशे । तत्र त्वनुपदमेव प्र-
कारो वक्ष्यमाण इति न कोऽपि दोष इति दिक् ।

७० । नन्वेतावता प्रपञ्चेन पत्नीत्यस्य भ्रात्रंशे विरोधे परिहृते
नारदसङ्गतावपि पित्राद्यंशे विरोधस्यापरिहृतत्वेन तदवस्थत्वेन
मनुशङ्कात्यायनादेः का गतिरिति चेत्, न । नेदं क्रमपरमि-
त्याद्याचार्योक्त्यनुवादकेन भगवता विज्ञानेश्वरेण सर्वाविरोधप-
रिहारस्य सूचितत्वात् ।

तथा हि । तत्र तावत् पिता हरेदिति मनुविरोधस्तु
कण्ठतः परिहृत एव । तथा च तत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे
न त्वैच्छिकविकल्पे । व्यवस्था च मूलोक्तैवेति बोध्यम् । एव-
मनपत्यस्य पुत्रस्य मातेति मनुरपि न विरुद्धः । तस्यापि क्रमा-
बोधकत्वात् । मानाभावात् अधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वात् । त-

था च मूलानुरोधेन तत्र चकारेण च वृत्तायामित्यस्य पूर्वत्रापि संबन्धेन पत्न्यां दुहितरि च वृत्तायां दौहित्रे च वृत्ते माता तस्य दायमाप्नुयादित्यर्थः । अग्रेऽपि अपिशब्दात्पित्रादिसमुच्चयेन पितरि भ्रातृषु सत्सु तेषु च वृत्तेषु पितामही हरेदित्यर्थः । इदमग्रेऽपि व्यक्तम् । तत्रैव मातर्यपीत्यत्र कण्ठतो विज्ञानेश्वरेण तथोक्तत्वान्मात्रंशेऽपि तथैव तस्याभिमतम् । एवं शङ्खवचनमपि न विरुद्धम् । तस्याविभक्तसंसृष्टभ्रातृविषयत्वस्य भ्रात्रंशे कण्ठतस्तेनोक्तत्वात् ।

७१। किं च तत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन तदभावेइत्यस्योभयत्रान्वयेन क्रमवैपरीत्येन च तदभावे अविभक्तसंसृष्टभ्रात्रभावे ज्येष्ठा संयता पत्नी हरेत् तदभावे पत्न्यभावे चेन दुहितृदौहित्रयोरभावे पितरौ हरेयातामित्यर्थात् यथाश्रुतक्रमाबोधकत्वात् कात्यायनवचनमपि न विरुद्धम् । तत्र पुत्राभावे इत्यत्र पुत्रपदस्य पौत्रोपलक्षकत्वावश्यकत्वात् “अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी” “यथैवात्मा तथा पुत्रः” “पुत्रेण दुहिता समा”

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।

इत्याद्युक्त्या पुत्राभावे इत्यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य पत्न्या दुहितृदौहित्रस्य चाभावे इत्यर्थेनाग्रे क्रमवैपरीत्येन वाशब्दानां तदभावरूपपक्षान्तरबोधकत्वेनादौ जननी हरेत्, वा तदभावे पिता हरेत्, वा तदभावे भ्राता हरेत्, पुनरन्वयेनाथशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन वा तदभावेऽथ तत्सुता हरेयुः, वा तदभावे तत्पितुर्माता पितामही हरेदित्यर्थात् । एतादृशक्रमबोधनार्थमेव क्रमादिति सफलम् । अन्यथोक्तक्रमस्य पाठत एव लाभे तदुक्तिरफलेति स्पष्टमेव । गौतमवचनमपि न विरुद्धम् । तत्र वाशब्दस्य चार्थत्वेनाधिकारमात्रप्रदर्शनपरत्वेनोक्तरीत्यैव क्रमस्य

विवक्षितत्वात् । तत्र पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः । गोत्रशब्दसम-
भिध्याहारात् । न केवलं मूलस्यैव नारदादिविरोधः, किं तु
तेषामपि मिथो भूयानिति तत्रैकस्य सिद्धान्तत्वे सर्वनिर्वाहाभा-
वाद् व्यापकत्वान्मूलाद्यनुरोधेनोक्तव्यवस्थयैव सर्वैकवाक्यता-
संपादनमुचितामिति गूढाकृतम् ।

७२। अत्रेदं तत्त्वम् । यद्यपि पूर्वविरोधदानावसरे नारदमनु-
शङ्खकात्यायनविरोधः क्रमेण व्याख्यात्रा सम्भवात्सामान्यतो
बहुविषये दत्तस्तथापि उपक्रमोक्तनारदवाक्याद्विशिष्यभ्रातृप-
त्न्योः क्रमबोधकशङ्खाच्च मुख्यतया भ्रात्रंशे एवाभिमतः । मनु-
कात्यायनोल्लेखस्तु मूलवत्तेषामपि मिथो विरोधो यथाश्रुत इति
न तयोरपि क्रमव्यवस्थापकत्वमिति सूचयितुमानुषङ्गिकः । तत्र
मनुद्वयांशे विरोधपरिहारो ऽग्रे व्याख्यात्रा ऽन्यप्रसङ्गेन कण्ठतः
कृत एवेति नात्र पुनर्विशिष्योक्तिः । तेनैव पित्रादौ शङ्खकात्या-
यनविरोधोऽपि परिहृतप्राय इति न तथा । भ्रात्रंशे तदुभयविरो-
धोऽपि अन्यप्रसङ्गेन तयोः संसृष्टविषयत्वमुक्तवता परिहृत एव ।
तत्र संसृष्टेत्युपलक्षणमविभक्तस्यापि । इदमप्यन्यत्राविभक्ते संसृ-
ष्टिनि वेति उक्तवता तेन सूचितमेव । एवं च तस्मादित्याद्युप-
संहारद्वयमपि मुख्यतात्पर्यविषयतया भ्रात्रंशे एव फलितार्थक-
यनपरं न तु शब्दार्थकथनपरम् । तल्लाभो यद्यपि प्रागुक्तरीत्या
सिद्धः तथापि अत्रापि गमकमस्तीत्याशयेनाद्योपसंहारार्थे हेतुद्व-
यमुक्तं विभागेत्यादि । स च मुख्यतया भ्रातृणामेव प्रतिपा-
दितः । शब्दतस्तथैव लाभात् । अत एवाग्रे “एवं विभागं
चेदित्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा

६२४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

च सह विभागकलृप्तिरुक्ता” इत्युक्तं तेन ।

७३। किंच भ्रातृणां तयोरुर्ध्वमनन्तरं विभाग उक्त इति तस्यैव विभागस्यात्र ग्रहणम् । अत एवैकवचनम् । एवं च भ्रात्रंशे तादृशप्रकरणात्तथेति तद्भावः । ननु शाब्दमुख्यविभक्तत्वस्य तत्रोक्तत्वेऽपि आर्थानुषङ्गिकविभक्तत्वस्य पितरि मातरि च सत्त्वेन तादृशविषये तयोरधिकारापत्तिः । पत्नीत्यस्य सर्वविषयत्वेनाप्रवृत्त्या वचनान्तरादित्यत उक्तं संसृष्टिनामिति । संसृष्टिनास्त्वित्यस्य पत्नीत्यादिसर्वापवादत्वं न पत्नीमात्रांशपरम् । अत एव “पत्न्यादयो धनभाज इत्युक्तम् । अस्यापवादमाह” इति वक्ष्यते तेन । एवं च तादृशपितृभ्रातृपितृव्यान्यतमस्थले ऽस्य वचनस्य संपूर्णस्याप्रवृत्तावप्यन्यत्र विभागे ऽविभागे च सर्वत्र प्रवृत्तिः । अत एव वैरूप्यमपि नेदानीम् । अत एव संसृष्टविषयत्वमेव नारदशङ्खयोः कण्ठत उक्तं न त्वविभक्तविषयत्वमपि । इयमरुचिरूपसंहारद्वयमध्ये विभक्ते संसृष्टिनि वेत्यत्रापि बोध्या । अत एवाद्ये उपसंहारे ऽयमर्थः सिद्धो भवतीत्युक्तम्, न तु पत्नीत्यादेरेतद्विषयतया व्यवस्थितिरित्युक्तम् । द्वितीयोपसंहारस्तु साकल्यांशे इति न पौनरुक्त्यम् ।

७४। किंच विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयत्वं पत्नीत्यस्य धारेश्वरसंमतत्वेन प्रागुक्तं न स्वसंमतत्वेन । यद्यपि तत्र नियोगो दूषितः कण्ठतो नान्यास्मिन्नित्यादिना तथापि तादितरांशस्य सम्भवदुक्तिकत्वेऽपि उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभ्यां स्वानभिमतत्वमेव । एतेन पत्नीत्यादिमूलस्य आपुत्राशयनमिति मनोश्च व्याख्यायां विभक्तासंसृष्टधनविषयतया व्यवस्थापितत्वेन तद्भिन्नस्थले तयोरप्रवृत्त्योक्तनारदमन्वादिना तत्र निर्वाह इति मिताक्षरासम्मतसिद्धान्त इति भ्रा-

१ चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युः १२५ इति श्लोकावतरणे इति शेषः ।

न्तोक्तमपास्तम् । तदभिमतार्थाज्ञानात् । विभागोक्त्या मूलस्य तद्विषयत्वलाभेऽपि उक्तमनोस्ताद्विषयत्वासम्भवात् । तथा तेनानुक्तत्वात् । मूलैकवाक्यतया तस्य तत्त्वेऽपि विरुद्धवाक्यजातान्तर्गते विभक्ते संस्थिते इत्यत्र विभक्ते इत्युक्त्या तदेकवाक्यतया नारदमन्वादेरपि तद्विषयत्वापत्त्या त्वदुक्तार्थस्य बाधितत्वात् । अन्यथा तेषां मिथो विरोधस्य स्पष्टत्वेनाव्यवस्था तदवस्थैव ।

७५। किं च । तावतापि तैः सर्वत्रानिर्वाहः । तत्र स्वल्पोपादानात् । पत्नीत्यादेस्तु त्वदुक्तरीत्योत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसापेक्षत्वेन तद्विषयत्वस्यैव युक्तत्वेन च सम्पूर्णस्यैव तद्विषयत्वापत्त्या तत्राप्रवृत्तेः । मूलसमानार्थविष्णुना निर्वाहे तु अस्मत्पक्षस्यैव सिद्ध्या द्रविडप्राणायामस्यासांगत्यापत्तेः ।

७६। किं च । अन्यत्र तेन निर्वाह इति न विज्ञानेश्वरसम्मतम् । यदपि नारदवचनमित्यादितदुक्तिविरोधोपत्तेः । तदप्यत्र भवान्नाचार्यो न मृष्यतीत्यादिविरोधापत्तेः । तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् मातर्यपि च वृत्तायाम् इत्यादितदुक्तिविरोधापत्तेश्च । वचनस्यैकत्वेनोत्तरार्द्धस्यापि तन्मात्रविषयतया सांकर्यस्यैवाभावात् । एतेन अविभक्तैकपुत्रस्य स्वार्जितधनकस्य मृतपितृकस्य मातृपत्नीभगिनीसमवाये उक्तरीत्या पत्नीत्यादेरप्रवृत्त्या अनपत्यस्य पुत्रस्य मातेति मनोर्मतैव धनभाग् न पत्नी इत्यपास्तम् । तद्विरोधात् । त्वन्मते मात्रभावे तत्सत्त्वे तत्प्रवृत्तेः ।

७७। किं च । तथा सति तत्रैव पत्न्यां जीवन्त्यामपि त्वदुक्तरीत्या धनाभाक्त्वेन मातृधनस्य दुहितृगामित्वेन तत्कन्यासत्त्वे तद्गामित्वेन पत्न्या निरंशत्वापत्त्या जीवनाभावापत्तेः ।

७८। किं च । पितुः स्वत्वमित्यव्यवस्था दुर्वारैव । निर्वाहकवचनान्तराभावात् । विष्णोर्मूलसमानार्थत्वात् । अनन्तरः सपि-

६२६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ण्डाद् य इतिमनूक्तप्रत्यासत्तेस्तच्चाङ्गीकारेऽपि तस्यास्तत्र तुल्य-
त्वेन तत्तादवस्थमेव । अस्मन्मतप्रवेशापत्तिश्च । तदुक्तप्रत्यासत्त्य-
ङ्गीकारेऽपि तद्वत्पितुरपि असमर्थस्य उक्तरीत्या निरंशत्वापत्तिः ।
अर्द्धो वा एष आत्मनो यः पत्नीत्यादिश्रुत्यादिबोधितप्रत्यासत्त्य-
तिशयस्य पत्न्यामेव सत्त्वं च ।

७९ । किं च । पुत्रपौत्ररहितस्य दुहित्रादिगणाभावे पत्नी-
सत्त्वे विभागस्याभावे त्वदुक्तरीत्या पत्नीत्यादेरप्रवृत्त्या “श्रो-
त्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्त्वं भजेरन्” इति गौतमात्
तस्य तच्चापत्त्योक्तदोषापत्तेः ।

८० । किं च । तादृशस्य तस्य पत्नीसत्त्वे सपिण्डान्तर्गतदूरतर-
यत्किञ्चित्सत्त्वे विभागाभावे मूलाप्रवृत्त्या पुत्राभावे प्रत्यासन्नः
सपिण्ड इत्यापस्तम्बात् तस्य तच्चापत्त्योक्तदोषापत्तिरेव । वचना-
न्तरं तु न साधकमस्ति । उक्तश्रुत्या पत्न्याः प्रत्यासन्नत्वादि-
ना तत्त्वे तु तत्रापि तन्नेदं वारितमित्यलं तदनभिज्ञोक्तिखण्ड-
नेनेति । क्वचिदवशिष्टविरोधपरिहारस्त्वग्रेऽनुपदमेव स्फुटीभवि-
ष्यतीति दिक् ।

८१ । एवं पत्नीति व्याख्यायाग्रिमं व्याचष्टे * तदभावे
दुहितर इत्यादिनाऽभिधानादित्यन्तेन । ननु पत्नीतिवज्जा-
तावेकवचनेनैव सजातीयानेकग्रहणलाभे बहुवचनं निर्वाजितम्
आह * बहुवचनमिति । प्रकृतिबोध्यस्यपत्यत्वस्य प्रत्ययबो-
ध्यबहुत्वस्य च विजातीयास्वपि अविशिष्टत्वमविरुद्धत्वं चेति ता-
भ्यामुभयप्रतीत्या तासां चतुस्त्रीत्युक्तक्रमेण समविषमांशभाग-
प्राप्तिरिति भावः । यद्यपीदमपि तद्वदेव सिद्धं तथापि तस्य स्फुटबो-
धकमिदमिति गूढाकूतम् । एतेनादौ सवर्णा तदभावेऽसवर्णेति
व्याख्यानमपास्तम् ।

८दायविभागे दुहितृणां धनाधिकारविचारः । ६२७

८२ । दुहितृणां धनसम्बन्धं पोषयति *तथा चेत्यादिना ।
तत्राद्यं व्याख्यातम् । *तां विना, तदभावे । *स्मृता, धनहरी-
त्यस्यादावनुषङ्गः । *अङ्गादङ्गात्, सर्वेभ्यः अङ्गेभ्य उत्पद्यते ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ इति,

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यादित्युक्तमपत्यं धनभाक् । अतः
पितरि मृतेऽनुत्पन्नपुत्राया धनहरत्वाप्राप्तावयं विधिकल्पकोऽर्थ-
वादः । तत्र तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तं तिष्ठन्त्यामेव धनलाभो,
न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाऽपेक्षिता । यद्वा । तस्यामात्मभूतायां पितृरू-
पेण तिष्ठन्त्यामित्यर्थः । एतदर्थको मनुस्तु न लिखितः । तत्र
सामान्यवचनदुहितृशब्दस्यापि प्रकरणात्पुत्रिकापरत्वेन मेधा-
तिथिना व्याख्यातत्वात् । एतदर्थमेवार्थकथनम् ।

८३ । एतेन “पुत्रवत्या एव तस्यास्तद्धनाधिकारो न दुहितृसामा-
न्यस्य । तुल्यसन्तानदर्शनादिति नारदीये हेतुनिर्देशेन प्रत्यास-
त्तिसाम्येऽपि उपकारातिशयेन तदाधिकारबोधनात् । यथा पुत्र-
त्वसाम्येऽप्यक्लीबादेः । तथा च पुत्रदुहित्रोस्तद्वत्त्वमेव तदाधिका-
रापादकं, न स्वरूपमात्रम् । अन्यथा क्लीबादिपर्युदासस्यादृष्टार्थता-
पत्तेः” इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । मन्वादिविरोधात्, नारदार्यस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, क्लीबादेर्यथाकथञ्चित्पुत्रसत्त्वे कर्मानधिकारप्रयु-
क्तस्य वाचनिकस्य वाऽनधिकारस्य सत्त्वात्, अन्यथाऽपुत्रपुत्रा-
देस्तत्त्वानापत्तेः, योग्यतायाः पतितादावपि सत्त्वाच्चेति दिक् ।

८४ । यद्यनूढेति व्याचष्टे *तत्र चेति । दुहितृषु चेत्यर्थः । अनेन
यदि तयोः समवायो भवेत्तदा ऽनूढेवेति तत्र योजना सूचिता ।
तदेवाह *तदेति । धनं विनाऽविवाहे तस्या ऋतुदर्शने पित्रादीनां
नरकपातश्रुत्या युक्तमेवेदं, ततो निस्तारात् ।

६२८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तथा च पैठीनसिः,

यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावदेव देया अथर्तुमती भवति दाता
प्रतिग्रहीता नरकमाप्नोति पिता पितामहः प्रपितामहश्च विष्ठायां
जायन्ते तस्मान्नग्निका दातव्येति ।

पराशरोऽपि, अपुत्रमृतस्य कुमारी ह्यर्थं गृह्णीयात्तदभावे
चोढेति ।

देवलोऽपि,

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यादेयं वैवाहिकं वसु ।

अपुत्रस्य तु कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्भवेत् ॥ इति ।

स्वा सवर्णा । धर्मजा धर्मपत्नीजा ।

नारदोऽपि, (व्यव. १३ । २७)

स्यात्तु चेद् दुहिता तस्याः पित्र्यांशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः ॥ इति ।

अत्र हरेद्भागमिति ऊढानूढासाधारणं, भरणांशे विशेषः ।
एतेन “ऊढानूढासमवाये इति चिन्त्यं, तादृशक्रमकल्पने मानाभा-
वात् । यद्यनूढा भवेदित्यस्योक्तनारदादनूढा पितृभागं न लभते
किं तु आविवाहं भरणं विवाहोपयुक्तं द्रव्यं च । तद्भागं तु वि-
वाहानन्तरमेवेत्यर्थपरत्वात् ” इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ।

८५। विशेषान्तरमाह *तथेति । प्रतिष्ठिता सधना । अप्रतिष्ठिता
निर्धना । *स्त्रीधनमिति । तत् कन्यानां, तासां मध्ये अपरिणीता-
नामेव, परिणीतानाम् मध्ये निर्धनानामेवेत्यर्थः । नन्वेतच्च श्रुत्या
मातृधनविषयकमिति प्रकृते कथं प्रवृत्तं अत आह *पितृधने-
ऽपीति । स्त्रीधनोद्देशेन दुहितृसबन्धविधानेनोद्देश्यविशेषणत्वेन
स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्तुल्यत्वमिति भावः । एतेन “यद्यप्यादौ
सपुत्राया एव धनं तथापि सर्वथाऽविशेषादुभयोरपि विभज्य

८दायविभागे दुहितृणां धनाधिकारविचारः । ६२९

धनग्रहणम् । एतेन तथेत्यादि चित्त्वं तस्य स्त्रीधनविषयत्वा-
न्यायस्य पितृधनविषये दुष्टत्वात्” इति तदुक्तमपास्तम् ।

८६। ननु दुहितर इति वाक्यं पत्न्यभावे पुत्रिकारूपकन्याया
धनसंबन्धमाह, तदुक्तमन्वनुरोधात्, न तु तत्सामान्यस्य, येनानू-
ढादिक्रमः प्रागुक्तो भवेदित्याशयेनाह * न चैतदिति । दुहितर
इत्येतदित्यर्थः । व्याख्याभेदेनाह * तत्सुतस्येति । एवं च त-
त्रैवोक्त्याऽत्रोक्तिः पुनरुक्तेत्यनुपपन्नैव स्यादित्यर्थः । मनुना तु
द्वादशपुत्रमध्ये शूद्रापुत्रो गणितो न पुत्रिकापुत्र इति तस्य तदु-
क्तिस्तथेति भावः । अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगा-
मीति प्रागुक्तविष्णुरपि ।

दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्धनम्—

इति कात्यायनोऽपि ।

मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ।

इति वक्ष्यमाणनारदोऽपि । (व्यव. १३ । २)

८७ । यत्तु “पत्न्यभावे स्नुषैव न दुहिता । तदधिकारस्य
पुत्रपत्न्यभावायत्ततया पत्न्यभावेऽपि पुत्रार्धशरीरसत्त्वेन पुत्रा-
भावाविरहात् ।

तथा च बृहस्पतिः,

यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्द्धे शरीरे तु कथमन्यः समाप्नुयात् ॥ इति ।

न च दुहितुः साक्षात्पित्रवयवारब्धत्वेन पित्रवयवारब्ध-
पुत्रसहकारिस्नुपापेक्षया संनिकृष्टत्वमिति वाच्यम् । दुहितृपेक्षया
सगोत्रसपिण्डायाः स्नुषायाः प्रत्यासत्त्यतिशयात् । पित्रादिष्व-
तिप्रसङ्गस्तु न । तेषां वचनेनैव व्यक्तं स्थानविशेषस्य नियमित-
त्वात् । यत्रापि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते तत्रापि मातृधन-

६३० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्वेन तद्धनं दुहितृगामीति न भ्रमितव्यम् । जन्मना पुत्रस्येव विवाहात् स्नुषाया अपि भर्तृद्वारा श्वशुरधने स्वत्वोत्पत्त्या श्वशुरमरणे श्वश्रूस्नुषयोः स्वत्वसाम्येन श्वशुरमरणे स्नुषायाश्च साधारणस्वाम्यात्” इति भ्रान्तः ।

तन्न । वस्तुतस्तथा सत्त्वेऽपि तदभावायत्तत्वस्य तस्या-
शाब्दत्वात् । पत्नीतः प्रागपि तदधिकारापत्त्या सकलव्याकुली-
भावापत्तेः । अर्द्धो वा एष आत्मनः इतिश्रुतिमूलकस्योक्तबृह-
स्पतेः प्रत्यासत्त्या तादृशपतिधनविषये पत्न्या अधिकारबोध-
कत्वेन प्रकृतेऽप्राप्तेः । तत्प्रत्यासत्त्यपेक्षया स्नुषायां तादृशप्र-
त्यासत्त्यतिशयाङ्गीकारे दुहितुरपि प्राक् पित्रादेरधिकारापत्त्या
स्मृतिविरोधबाहुल्यापत्तेः । स्थानविशेषनियमितत्वस्य स्नुषाया-
मपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि गोत्रजत्वात् । एतेन यत्रापीत्याद्य-
ग्रिममपि निरस्तमिति दिक् ।

८८। अनुपपन्नमभिप्रायतो व्याचष्टे*चशब्दादित्यादिना हरे-
द्धनमितीत्यन्तेन । एतेन दुहितर इति बहुवचनेन दौहित्रग्रहणमिति
प्राच्योक्तं पत्नीत्यादिक्रमसंबन्धात्सर्वान्ते दौहित्राधिकार इत्य-
न्योक्तं चापास्तम् । बहुवचनफलस्योक्तत्वात् । राज्ञोऽभावा-
भावेनानधिकारापत्तेश्च ।

८९। विष्णवाद्यनुरोधेनाह*दौहित्र इति । तदेवाह*यथाहेति ।
अन्यथा तेषां निर्विषयता स्यादिति भावः ।*अपुत्रेति । सन्त-
न्यते यस्यामिति व्युत्पत्त्या सन्तानशब्देन पत्नी दुहिता चोच्यते ।

अत एव नारदः, (व्यव. १३ । ५०)

१ राज्ञः सर्वदा विद्यमानत्वेन तदभावस्य कदाप्यभावेन सब्रह्म-
चा रिपर्यन्ताभावे तस्याप्यधिकारित्वेन अधिकारिसामान्याभावरूप-
स्य सर्वान्तत्वस्यासम्भवेन दौहित्रस्य अनधिकारापत्तेश्चेत्यर्थः ।

८दायविभागे दौहित्राणां धनाधिकारविचारः । ६३१

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानकारणात् ।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ इति ।

सन्तानोऽपत्यगोत्रयोः सन्ततौ देववृक्षे चेति विश्वोऽपि ।

त्रयाणां द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिः । तस्मिन्पुरुषे मृते सतीत्यर्थः ।

अव्ययीभावेन व्याख्यानं तु अयुक्तम् । नञा तदभावस्य भाष्यसं-
मतत्वात् । सन्तानपदवैयर्थ्यापत्त्या कर्मधारयोऽप्ययुक्तः । तथा च
पुत्रपौत्रपत्नीदुहित्रभावे सति तद्धनं दौहित्राः आप्नुयुरित्यर्थः ।

९०। यश्चार्थहरः स पिण्डदोऽपीति बृहस्पतेः यो धनमाददीत स
तस्मै श्राद्धं कुर्यात्पिण्डं च त्रिपुरुषं दद्यादिति वृद्धशातातपोक्ते-
श्चाह * पूर्वेषां त्विति । पूर्वेषां मातामहादीनां स्वधाकारे श्रा-
द्धादौ दौहित्रकाः स्वार्थे कन् पौत्रा एव मता इत्यर्थः ।

अत एव मनुः, (अ. ९ श्लो. १३१ । १३२ । १३३ । १३९)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ इति ।

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।

दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ इति च ।

यद्यपीदं सर्वं पुत्रिकापुत्रविषयं प्रकरणात्, व्याख्यातं च
मेधातिथिना तथैव, तथापि न्यायसाम्यादत्र सम्मतित्वेन लि-
खितम् । अत एव विज्ञानेश्वर एतत् सर्वं विहायैतत्प्रकरणस्थ-
मपि अकृतावेत्युक्त्या साधारणं मनुवाक्यमात्रं संमतित्वेनाह—

*मनुरपीति । पुत्रिकात्वेनाकृता वा कृता दुहिता सदृशा-

६३२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्सवर्णाद् यं सुतं पुत्रं विन्देत् लभेत तेन तत्सुतेन मातामहः पौत्री
पौत्रवानेव । अत एव स सुतः उक्तहेतोः पाठक्रमादार्थक्रमस्य बली-
यस्त्वात्तस्य धनं हरेत् गृह्णीयात्पिण्डं दद्याच्चेत्यर्थः । मेधातिथिना
त्वयमपि श्लोकः कैमुतिकन्यायेन पौत्रिकेयपरतयैव सिद्धान्तितः ।

बृहस्पतिरपि,

यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।

तथैव तत्सुतानां च तदभावे तु धर्मतः ॥ इति ।

९१ । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि मानवे पुंस्त्वैकवचनाभ्यां दौहि-
त्रस्यैव धनभाक्त्वमायातीति तावदेव विज्ञानेश्वरेण चशब्दसमु-
च्चेयमुक्तं तथापि दौहित्राभावे दौहित्र्यास्तत्त्वमपि चसमुच्चेयम् ।
अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुरिति वक्ष्यमाणेनाप्रजःस्त्रीधनोद्देशेन भर्तुर्दुहि-
तृदौहित्र्यादेश्च संबन्धविधानेनोद्देश्यविशेषणत्वेन स्त्रीत्वादेरवि-
वक्षितत्वेन दुहितृणां प्रसूता चेदित्यस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वा-
त् । एवं रीत्या मातुर्दुहितर इति नारदस्याप्यत्रानुकूलत्वात् । युक्तं
चैतत् । यथा मातृधनग्रहणे दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्रादिक्रमस्तथा
पितृधने पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीदुहितृदौहित्रदौहित्र्यादिक्रमस्य प्र-
त्यासत्तितारतम्येन न्यायप्राप्तत्वात् । स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम-
प्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वादित्य-
नुपदमेवोक्तवता विज्ञानेश्वरेण सूचितत्वात्तत्संमतमपीदम् । अ-
न्यथा दौहित्र्याः पूर्वत्र वक्ष्यमाणेषु च स्वतो नोक्तत्वादनन्त-
र्भावाच्च पितृधनविषये तस्या अनधिकारस्यैवापत्तिरिति महान्
दोषः । अग्रे यथाकथंचिदन्तर्भावे तु प्रथमं धनग्रहणे प्रत्यास-
त्तेर्नियामकत्वबोधकमन्वादिविरोधः स्पष्ट एव । अत एवाग्रे भ्रात्र-
नन्तरमेव तत्सुतोक्तिरितीति । अत्र प्रागुक्तविष्णुकात्यायनवि-
रोधपरिहारस्तु अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

८दायविभागे मातापित्रोर्धनाधिकारविचारः । ६३३

९२। अथाग्रिमं व्याचष्टे* तदभावे इति । पितरावित्यत्र न सरूपैकशेषः, “ पिता मात्रा ” इतिस्मृत्यन्तरानुरोधादित्याह * मातापितराविति । नन्वेवमपि एकशेषत्वादेव एकेनैवोभय-प्रतीत्या मिलितयोरेव तयोर्धनसम्बन्धः प्राप्नोति, नैच्छि-केन प्रतिनियतेन वा क्रमेणेति स्मृत्यन्तरविरोधस्तदवस्थ ए-वेत्याशयेन शङ्कते * यद्यपीति । तत्र तावत् एकदेशिमते-नाह * युगपदिति । युगपत् अधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैः तेषां भावस्तत्ता तस्यामित्यर्थः । द्विवचनाद्यन्ते-नैकशेषसाधनार्थमयं पक्षो भाष्ये सरूपसूत्रे एकदेशिनोक्तः । अग्रे तु भगवता “सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा दुरूपपादा च ” इत्यनेन दूषितः । उत्सर्गापवादयोः साम्यादुत्सर्गेऽपि तथेत्याशयेनात्र द्वन्द्वस्मरणादित्युक्तं, तदेवाह *तदपवादत्वादिति।

९३। वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यात्समाहारे तस्यानुद्भूतावयवभेदत्वं तत्र तूद्भूतावयवभेदत्वमिति भेदाङ्गी-कारादितरेतरविषये एवैकशेषाङ्गीकारात्समूहस्यैव प्राधान्येन प्रतीत्या तस्यैव तत्र निमित्तत्वप्राप्तिः । किं च। एकशेषे एकपद-लोपेन यः शिष्यतइति न्यायेनावशिष्टस्यैव तत्समूहबोधकत्वेन तत्त्वम् । यत्र हि पृथगुपस्थितिः कारणान्तरं वा तत्रैव क्रमबोधः, तत्र पृथगुपस्थित्यादेस्तन्त्रत्वात् इति बोध्यम् । एतेन पूर्वपक्षो-ऽयुक्तस्तन्मतस्यासिद्धान्तत्वादित्यपास्तम् ।

९४। *क्रम इति । यथाकथञ्चित् क्रम इत्यर्थः। तथा च स्मृ-त्यन्तरविरोधस्तदवस्थ एवेति भावः । एतेनेतरेतरयोगसमाहा-रयोर्विधीयमानद्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्तदपवादैकशेषस्यापि युगपदधिकरणवचनत्वेन क्रमाप्रतीतिरिति व्याख्यानमपास्तम् । असिद्धान्तत्वादिति दिक् ।

९५। समाधत्ते * तथापीति । *विग्रहेति । माता च पिता चेति एकशेषविग्रहवाक्ये इत्यर्थः। ननु वाक्ये ऐच्छिकप्रयोग इति न तथा नियमः, पूर्वनिपातप्रकरणं हि समासे एव तथा प्रयोग-नियामकम्, अतो युक्त्यन्तरमाह *एकशेषाभावपक्षे चेति । अत एव चो व्युत्क्रमे श्रवणादित्यस्याग्रे बोध्यः। *पूर्वमिति । अभ्यर्हित-मित्यनेनेति भावः। *पाठेति । तत्र प्रयोगे तच्छब्दस्यैव पूर्वमुच्चारणेन तत्क्रमेणैवार्थक्रमप्रतीत्या मातापितृसमूहस्यैव बोधेऽप्युद्भूताव-यवभेदत्वात्पूर्वोत्तरत्र प्रत्येकमेव तत्संबन्धस्य विजातीयानां बो-धनात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च अत्रापि प्रत्येकमेव धनसंबन्धः । त-त्रापि धनग्रहणे क्रमापेक्षायामुपस्थितमिति न्यायेनोपस्थितक्रमे-णैवादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनसंबन्धस्य पर्यवसानमित्यर्थः ।

९६। नन्वयुक्तमेतत् । पितरावित्यत्रान्यशब्दस्थक्रममादाय तथा प्रतिपादनेस्वारस्याभावात् । “पितामात्रा” इत्यत्र तु तृती-यानिर्देशेन तस्या अप्राधान्यप्रतीतेः । पितृशब्दस्यैवोच्चारणेन द्विवचनस्य सजातीयासजातीयानेकबोधकत्वेनेष्टार्थबोधस्य तात्पर्यग्राहकसापेक्षत्वेन च पूर्वं पितुरेवोपस्थितेश्च । अत आह * किं चेति । पितृत्वस्य यावत्सवर्णाऽसवर्णाजातपुत्रत्वनिरूपि-तत्वेन साधारणत्वान्मातृत्वस्य स्वजातपुत्रत्वमात्रनिरूपितत्वेन मिथोपेक्षया मिथो व्यवहितोऽत्यन्तसंनिहितश्च संनिकर्ष इति मातुस्ततोऽधिकप्रत्यासत्तिरिति भावः ।

९७। ननु धनग्रहणे प्रत्यासत्त्यतिशयस्य नियामकत्वे एव किं मानम्, अत आह *अनन्तर इति । मनूक्तिरियम् । सपिण्डादिति “दूरान्तिकार्थैः” इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । तथा च सपिण्डस्य योऽनन्तरः संनिहितः तस्य सपिण्डसंनिहितस्य धनं तस्य सपिण्डस्य भवेदित्यर्थः । एवं च प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वं मनुना स्पष्टमेवोक्तम् ।

८दायविभागे मातापित्रोः धनाधिकारविचारः । ६३५

९८। नन्वनुगतं कारणं हि लोके दृश्यते, प्रकृते तु न तथा । अनन्तर इति मनुना सपिण्डपदोक्त्या सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वं न सोदकादिष्विति प्रतिपादनात् । तथा च तत्र कारणान्तरेऽवश्यं वक्तव्ये सपिण्डेष्वपि तदेवास्तां किमनया प्रत्यासत्त्येत्याशयेनाह * न चेति । न हीत्यर्थः ।

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतेस्तत्र सपिण्डपदं सोदकादीनामप्युपलक्षकमित्युभयत्र सैव तत्र नियामिकेत्याह * अपित्विति । अस्मादेवेति एवोऽप्यर्थे । मातापित्रोरिति निर्धारणे पृष्ठी । अनेन पत्नी दुहितर इत्यत्र सर्वत्र मृतनिरूपितप्रत्यासत्त्यतिशयस्यैव क्रमेण धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वं विवक्षितं मूलकृत इति सूचितम् । * तदभावे पितेति । अत एव च मनुना पितुरनन्तरमेव भ्रातृग्रहणं कृतम् । यदितु पूर्वं पितुस्ततो मातुरिति क्रमोऽत्र स्यात्तदा तदनन्तरं तदुक्तिरसङ्गतैव स्यात् । इदमेव ध्वनायितुमग्रिमव्याख्याने ऽव्यवहितं मनुमेव वक्ष्यति । इदं सर्वं प्रागुक्तशङ्खवाक्यस्थे पितरावित्यत्रापि बोध्यम् ।

९९ । वस्तुतस्तु आदौ पिता तदभावे मातेति क्रमो युक्तः । किं चेत्यस्यावतरणोक्तयुक्तेः । किं चेत्याद्युक्ततारतम्यसत्त्वेऽपि पुत्रे पित्रवयवबाहुल्यान्मात्रपेक्षया तत्र प्रत्यासत्त्यतिशयात् तदपेक्षया तस्य अभ्यर्हितत्वात् । क्षेत्रजविशेषविषये उक्तवैपरीत्यस्य सत्त्वेन तथा तस्यापि दुर्वचत्वाच्च । किं च । तदेव हि प्रत्यासत्तेर्मूलकारणं, मातुर्दुहितर इत्यत्रापि तथैव विज्ञानेश्वरेण प्रतिपादितं च । अग्रे बन्धुपदव्याख्यावसरे आत्मवान्धवाः पितृवान्धवा मातृवान्धवा वृद्धशातातपाद्युक्तक्रमेणैव प्रतिपादिताः । स्त्री-

६३६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

धनविभागवैपरीत्येनात्रैवमेवोचितं च । अत एव च विष्णुका-
त्यायनौ प्रागुक्तौ, अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि,
तदभावे दौहित्रगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामीति,
अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥ इति च ।

अन्यथा तयोरपि क्रमबोधकत्वेन तद्विरोधो दुष्परिहर
एव । एतदनुरोधेन तयोरन्यथा नयनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इदं
तु तदनुरोधेनोक्तरीत्या सुयोजमेव ।

देवलोऽपि,

तुल्या दुहितरो वाऽपि ध्रियमाणः पिताऽपि च । इति ।

अत एव च न समुदितयोरधिकारः । अनपत्यस्येति प्रागु-
क्तं मानवम्,

भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य तु ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥

इति बार्हस्पत्यं च पितृपर्यन्ताभावपरं तत एवेति न विरोधः ।
तत्र तदनुज्ञयेत्युक्त्या तदभावे नाधिकार इति सूचितम् । शङ्खवा-
क्येऽप्येवमेवेति बोध्यम् । दौहित्र्यंशे विष्णुविरोधोऽपि न । दौहित्र-
गामीत्यत्रैकशेषघटितसमासेन तस्या अपि परिग्रहात् । दौहित्रांशे
कात्यायनविरोधोऽपि न । तत्र अपिशब्देनोभयोः समुच्चयात् ।
तत्र पुत्रा इत्यस्य प्रत्यासत्त्या भ्रातृपुत्रा इत्यर्थः । अत्र माता
जननी अभावे सापन्नमातापि । मातृपदोक्तेः ।

१००। अग्रिमं व्याचष्टे *पित्रभावे इति । भ्रातृपुत्रावित्येकशे-
षेण प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या पूर्वं भ्राता, तदभावे स्वसा । अत एव
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ।

इति संसृष्टिधनविषये वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति बोध्यम् ।

८दायविभागे भ्रातृणां धनाधिकारविचारः । ६३७

*भ्रातर एव वेति । अत्र वाशब्दः व्यवस्थितविकल्पे इति प्राक् प्रतिपादितम् । तदभावे भ्रातृगामीति विष्णुवाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । कातीये भ्रातेति स्वसुरप्युपलक्षणं बोध्यम् ।

१०१।मातुरभावे पिता धनभागित्युक्तम् । तस्य सिद्धिर्मन्व-
धीना उक्तरतीत्येति पित्रभावे इत्यादि एववेतीत्यन्तं मध्ये उक्त्वा
ऽन्यैरन्यथा सिद्धान्तितं निराकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेनानुवदति
यत्पुनरिति । यत्त्वित्यर्थः । *वृत्तायां, मृतायाम् । *विजातीये-
ष्वपीति । मूर्द्धावसिक्तादिष्वपीत्यर्थः । पित्रा गृहीते तद्धनस्य
तदीयत्वात् इति भावः । *सजातीष्वेवेति । तया गृहीते तद्धन-
स्य मातृसम्बन्धित्वेनादौ तत् दुहितृणां तदभावे दौहित्रादीनां
क्रमाद्भवतीति सजातीयानामेव भवतीति भावः । उपसंहरति
*इतीति । इत्येवं मनोराश्यादित्यर्थः । *पितामहेवेति । मातु-
रभावे इत्यादिः ।

१०२ । निराकरोति * एतदपीति । प्रागनूदितमित्यर्थः ।
* आचार्यः, न्यायविद्विष्वरूपाचार्यः । केनेत्याकाङ्क्षायामाह
*चतुस्त्रीति । एवं च तेषामपि वचनेनैव धनभागित्वस्योक्तत्वे-
नोक्तरतीत्या परम्परया विजातीयपुत्राणां धनग्रहणेऽपि न दोष
इति न तन्मतसम्भव इति भावः । उक्तमनुवाक्यं तु न क्रमपरं,
किं तु अधिकारमात्रप्रदर्शकम् ।

यद्वा । मात्रनन्तरं पितृभ्रातृतत्सुताः क्रमेण धनभाजस्तेषा-
मप्यभावे पितामही हरेदित्येवमध्याहृत्य व्याख्येयम् ।

यद्वा । नाध्याहारोऽपि, किं तु पितुर्मातेत्यत्र पितृशब्दे त-
न्त्रम् । तत्रैकः पितरं तदपत्यं पुत्रं पौत्रं च लक्षयति । अनन्तरमि-
ति शेषः । पितुर्मातेत्येतत्पदद्वयं तु तदनन्तरं पितामह्या धन-
सम्बन्धं बोधयतीति गम्यते । यतः सूत्रप्राया मुनीनामुक्तिः ।

अत एव पितामहीत्येव नोक्तमिति केचित् ।

वस्तुतस्तद्वचनस्य स्वरसार्थ उक्तप्रकारत्रयं विनाऽपि प्राक् व्याख्यात इति बोध्यम् ।

१०३। अव्यवहितार्थे प्रसक्तमनुविरोधं परिहरति *यत्पुनरिति । प्राग्वत् । * नित्यं, सर्वथा । *स्थितिः, शास्त्रमर्यादा । * तन्नृपेति । राजपदोक्तेः, सर्वेषामप्यभावे त्विति वक्ष्यमाणमानवात् अग्रे तदुक्तेश्चेति भावः ।

१०४। एवं परमतं निराकृत्य पित्रभावे भ्रातर इति प्रागुक्तं बहुवचनान्तं भगिनीनामपि विभागं सूचयितुं विशदयति * भ्रातृष्वपि सोदरा इत्यादिना । * मात्रा, कृतात् ।

अथाग्रिमं व्याचष्टे * भ्रातृणामपीति । तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुरप्युक्त एव । * तत्पुत्रा इति । भ्रातुः पुत्राः कन्याश्च, स्वसुः पुत्राः कन्याश्चेत्यर्थः । उक्तन्यायेनाह * पितृक्रमेणेति । सोदरासोदरपितृक्रमेणेत्यर्थः ।

१०५। यत्तु अनेकपितृकाणामिति पूर्वोक्तन्यायेन तत्सुतानामेकत्वे अवैलक्षणेऽपि द्वित्वे बहुत्वे च स्वस्वपित्रादिद्वारा भागकल्पना न स्वस्वरूपत इत्यर्थ इति । तन्न । भ्रातृणां पूर्वमृतत्वेन भ्रातृधने स्वत्वानुत्पत्त्या भ्रातृपुत्राणामेव स्वामिनाशेन स्वत्वोत्पत्त्या पितृक्रमेण विभागानर्हत्वेन तदविषयत्वात् । तस्य पितृस्वत्वास्पदद्रव्यविषयत्वात् । स्फुटीभविष्यति चेदमनुपदमेव ।

१०६। सर्वत्रान्वितैवशब्दार्थं सिंहावलोकनन्यायेनात्रैवाशोकवनिकान्यायेन विशदयति *भ्रातृभ्रातृपुत्रेति । मृतस्य भ्रातृणां प्रमीतापितृकाणां केषां चित् भ्रातृपुत्राणां च सद्भावे इत्यर्थः । * अधिकारवचनादिति । “भ्रातरस्तथा तत्सुता” इत्यनेन तदभावे एव तेषामधिकार प्रतिपादनात्, एव शब्देन तत्सत्त्वे तेषां

८दायविभागेभ्रातृषुत्रादीनांधनाधिकारविचारः॥६३९

तत्त्वनिरासप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः । अयं न्यायः सर्वत्र बोध्यः ।

१०७। यत्र मृतस्यैको भ्राता विद्यमानोऽनेके वा, प्रत्येकं तत्पुत्रश्चै-
कोऽनेके वा, तद्विषयमिदं भ्रातृभ्रातृषुत्रेति नाति प्रसङ्ग इति
सूचयन् अनेकभ्रात्रादौ स्थलविशेषे विशेषमाह * यदा त्विति ।
विभक्तादीनां बहूनां भ्रातृणां मध्ये एकस्मिन्नित्यादिः । *अपु-
त्रे, अपत्न्यादिके च । * धनविभागादिति । मृतभ्रातृसम्बन्धि-
धनविभागात्पूर्वमेवेत्यर्थः । * कश्चित्, अन्यः । तत्पुत्रास्तु स-
न्तीत्याह * तदा तत्पुत्राणामिति । अनुपदोक्तस्योभयसत्त्वे
तेषामनधिकारात् भ्रातर एव विभज्य गृहीयुर्न तत्पुत्रा इत्यस्य
च विषयता यद्यपि प्राप्ता तथापि पितृधनविभागप्रकरणोक्त-
न्यायविषयत्वसत्त्वात्तेन न्यायेनाह * पितृत इति । युक्तत्वे हे-
तुः प्राप्तिः । तथाच तेषां स्वांशलाभस्तत्पुत्राणां च स्वपित्रं
शलाभ इति भावः ।

१०८ । अथाग्रिमं व्याचष्टे *भ्रातृषुत्राणामपीति । गोत्रज-
पदार्थं स्वरीत्याऽऽह *पितामहीति । भिन्नं पदम् । एतदग्रे स्नु-
षा बोध्या । एवमग्रेऽपि । तथा च चत्वार इत्यर्थः । तत्र क्र-
ममाह * तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । यद्यपि धारेश्वरमतनि-
राकरणावसरे एवापेक्षितत्वाद्द्वक्तुमुचितमिदं तथापि तत्र हृदया-
रूढमेव कृत्वाऽत्र, मनुना मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणस्यो-
क्तत्वाद् भ्रातृसुतानन्तरं कथं तस्या धनग्रहणोक्तिरित्याशङ्कानि-
रासायाह * मातर्यपि चेति । * इति, इत्यनेन तत्क्रमबोधके-
न मनुना । * अनुप्रवेशाभावादिति । यद्यपीदं तदग्रेऽपि तुल्यं
तथापि बन्ध्वाद्युत्तरं तस्याः प्रवेशस्योक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वेन चा-
सम्भवेन बन्धुशब्देन वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणासम्भवेन गोत्रजा-
नन्तरं प्रवेशस्य तथैवासम्भवेन गोत्रजात्वस्य तत्र सत्त्वेनान्त-

भावसम्भवात् तत्रैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ।

१०९ । ननु बद्धक्रमाणामपि पञ्चचितीनां मध्ये यां वै कां चिदिति विहितोपधानं मध्यमचितौ यथा, तथाऽत्रापि स्यात्, अतो हार्दमेवाह *पितुर्मातेति । मानवस्येति भावः । * अधिकारमात्रेति । तद्बोधनमात्रेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रागुक्तान्यपक्षाणामपि । कातीयैकवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वमपि न तद्वत् श्रौतं, विनिगमनाविरहग्रस्तं, सिद्धान्तरीत्या सर्वं सुयोजं च । एतेन पित्रादीनामित्यादि चिन्त्यं, चित्युपधानविरोधात्, कातीयैकवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वाच्चेति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । उत्कर्षे तत्सुतानन्तरमिति पाठः । उत्कर्षे इत्यस्यावश्यके इत्यादिः । उपरितनमृतानन्तरमिति पाठान्तरम् । उपरितनाः पित्रादयो भ्रातृसुतपर्यन्तास्तन्मरणानन्तरमिति तदर्थः ।

११० । *अविरोधादिति । गोत्रजत्वस्य तत्र सत्त्वेन केनापि सह विरोधाभावादित्यर्थः । उक्तमनोरुक्ताशयकत्वेन वस्तुतः क्रमे तात्पर्याभावेन मूलकृता पुत्राद्यभावे पत्न्यादीनां केषां चित्तदधिकारमुक्त्वा पितरावित्येकशेषेण तयोरत्यन्ताव्यवधानोक्त्या मध्ये परोक्तमनूक्तक्रमेण तत्प्रवेशासम्भवात्तदनन्तरमप्येकगोत्रत्वे सति स्वपितृकुलत्वेनात्यन्तान्तरङ्गत्वादानन्तर्यपाठात्पूर्वाभावे इति वाक्यशेषाच्च तत्सुतान्तानामुक्त्या दृष्टक्रमत्वेनैव तेषां मध्ये तस्याः प्रवेशस्य दुष्करत्वात्तत्पर्यन्तमपकृष्य पृथगनुक्ताऽपि सती सा आपाततः परोक्तमनुप्रतीतक्रमस्यातः परं बाधे मानाभावात्तत्परं गोत्रजा इति पाठात् मनुप्रतीततादृशक्रमानुसारेण पितामहाद्यपेक्षया पितामह्या एव सन्निहितत्वाद्वोत्रजात्वाच्च तदनन्तरमेव धनभागिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्ते तु न कापि शङ्कैवेति बोध्यम् । एतेन मृतस्य पितृसंताना-

८दायविभागे मातापित्रोर्धनाधिकारविचारः । ६४१

तूर्वं पित्रनन्तरं मातुरधिकारोक्त्या पितामहसंतानात्पूर्वं पिताम-
हादनन्तरं पितामह्या अधिकारः सूचितः । अन्यथा पितरौ भ्रा-
तर इति क्रमविरोधापत्तिः । अत एव च मातर्यपीति मनुरपि
सङ्गच्छते इति प्राच्योक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या निर्वाहात्
तदर्थाज्ञानाच्च ।

१११ । अत्र केचित् । दौहित्रानन्तरं मातापितरौ धनग्रहणे
युगपदधिकारिणौ । उभयोरपि संनिहितत्वात् । अत एव तौ
विभज्य गृह्णीयातां न तु माता पूर्वं तदभावे पितेत्येवमुक्तक्रमः ।
इदमेवाभिप्रेत्य मूले पितरावित्येकशेषः कृतः ।

११२ । तत्र क्रमाप्रतीतौ पाञ्चमिकन्यायोऽपि । तथा हि ।
पञ्चमाद्यपादसप्तमाधिकरणम् । *मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ।
सारस्वतौ भवत इत्यनेन पुरोडाशहविष्कं यागद्वयं विहितम् ।
सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः । सरस्वान् देवताऽस्य
सारस्वतः । स च स च तौ सारस्वतावित्येकशेषः । एवं सति
स्त्रीदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलमाग्नाये आदौ पठित्वा पुन्देवत्य-
याज्यानुवाक्यायुगलं पठितमिति मन्त्रपाठानुसारेण यागानु-
ष्ठानक्रम इत्येतावानधिकरणविषयमूलविभागः ।

इतः परमाधिकरणचिन्ता । पुरोडाशयज्ञस्योष्टिविकृतित्वात्प्र-
कृतिवादित्यतिदेशेन चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति विहितो निर्वापस्तत्र
प्राप्तः । तत्र सन्देहः । किमनियमेन निर्वापः कर्तव्य उत स्त्री-
देवत्यनिर्वापं कृत्वा पुन्देवत्यनिर्वाप इति । तत्रातिदेशप्राप्तनिर्वापे
क्रमाप्रतीतेरनियमेन निर्वाप इति पूर्वपक्षे—

राद्धान्तः । मुख्ययागक्रमेणैव निर्वापः कार्यः । तयोस्तु
याज्यानुवाक्यायुगलपाठक्रमेणानुष्ठानक्रमः । अतः प्रमितक्रमा-
विरोधाय मुख्यक्रमानुसारेणैव निर्वापानुष्ठानक्रम इति ।

६४२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

११३ । एवं च तत्राधिकरणे सारस्वतावित्युत्पत्तिवाक्ये एकशेषसत्त्वेन क्रमाप्रतीत्या यथा तद्युगलपाठक्रमेण यागयोरनुष्ठानक्रमोऽङ्गीकृतस्तथाऽत्रापि पितरावित्यत्र तत्त्वेन तदप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानन्तरं मातापित्रोर्युगपद्विभज्य धनप्राप्तिस्तदभावे भ्रातृणामित्यादीति ।

प्रागुक्तन्यायमूलमिदं मूलवाक्यं कात्यायनवचनेनापोद्यते । सामान्यन्यायापेक्षया वचनस्य प्राबल्यात् । वचनं च विभक्ते संस्थिते द्रव्यमिति प्रागुक्तमेव । तस्य चायमर्थः । पुत्रग्रहणमासन्नतरोपलक्षणार्थम् । तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीदुहितृदौहित्रदौहित्र्यभावे प्रथमं पिता धनभाक् ततो माता ततो भ्रातेत्यादीति । व्याख्याकृदुक्तव्याख्याने दोषा अपि । तथा हि । यत्तु साधारणत्वासाधारणत्वाभ्यां ततस्तस्याः प्रत्यासत्त्यतिशय उक्तः, तन्न । जननीजनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतम्याभावात् । यदपि गोत्रजपदार्थास्त्रयः तत्र तदादितदन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्ये तस्या अप्रवेशेन मनुक्त्या मात्रनन्तरं सा धनं न प्राप्नोति अपितृकृष्टा सती भ्रातृसुतानन्तरं प्राप्नोतीति । तदपि न । गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणात् । तथा च पूर्वोक्तभ्रातृसुतैः सह गोत्रजानां पुरुषत्वेन बद्धक्रमत्वाविशेषेण तत्रापि तस्याः प्रवेशासम्भव एवेति दिगित्याहुः ।

११४ । इदमयुक्तम् । न हि तावदेकशेषे क्रमाप्रतीतिः । विग्रहवाक्येऽनेकशेषपक्षे च मातुः पूर्वपाठादेव तत्प्रतीतिसम्भवात् । अधिकरणविरोधोऽपि न । विषयभेदात् । तत्र हि सारस्वतश्च सारस्वतश्चेति सरूपैकशेषसत्त्वाद्विग्रहवाक्येऽपि न क्रमप्रतीतिरतः को वा क्रम इत्याकाङ्क्षायां श्रौतो मन्त्रक्रमो युक्त इति तत्क्रमेण यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्य

८दायविभागे मातापित्रोर्धनाधिकारविचारः । ६४३

भावस्तदभिप्रेतः । अत्र तु पितामात्रेति विजातीयैकशेषसत्त्वादि-
ग्रहवाक्यादाववश्यं क्रमप्रतीतेः स क्रमो युक्त एव ।

११५। यच्चोक्तं जननीजनकयोरिति । तदपि न । यतो गर्भ-
धारणपोषणादिभिरत्यावश्यकत्वेन जन्येऽतिशयोत्कर्षमुत्पाद-
यति माता, पिता तु निषेककृदेव । अदृष्टात् दृष्टस्यैव प्राबल्येन
दृष्टोपकाराधिक्यान्मातुः सन्निकर्षातिशयोऽस्ति ।

११६। यदपि गोत्रजा इतीत्यादिनोक्तम् । तदपि नाविजाती-
यानामपि स्त्रीणां पुंसां च एकाविभक्त्यन्तत्वाविरोधात् । गोत्र-
जा इति जातिद्रव्यगुणा इतिवदत्रापि तथा बद्धक्रमता । यतः
पित्रादितत्सुतान्तानां स्वसन्निहितत्वात्स्वपितृकुलत्वाच्चान्तर-
ङ्गत्वेन बद्धक्रमत्वं न पुंस्त्वेन नापि पाठमात्रेण, अतस्तत्सुता-
नां गोत्रजानां च न बद्धक्रमता । अतः पत्न्यभावे दुहिता, तद-
भावे दौहित्रः, तदभावे माता, तदभावे पिता, तदभावे भ्राता,
तदभावे तत्सुताः, तदभावे पितामहीत्येव क्रमः ।

तथा च बृहस्पतिः,

भार्या सुतविहीनस्य तनयाऽस्य मृतस्य तु ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥ इति ।

अस्यार्थः । सुतविहीनस्य मृतस्यास्य धनहरी भार्या, त-
दभावे तनया, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे माता, मात्रनुज्ञया
मृतस्य भ्राता वा । भ्रात्रा गृहीतेऽपि मात्रनुज्ञया गृहीतत्वादेव
मात्रा गृहीतमेवेति मातुरेव पितुः पूर्वं धनभाक्कमिति ।

११७। यत्तु बृहस्पतिवाक्येऽपि तनयाशब्दो दुहितृदौहित्रपि-
तृणामुपलक्षक इति । तन्न । अनुपपत्त्या हि लक्षकत्वं शब्दानाम् ।
एवं च सर्वत्राविवादेन दुहितुरभावे दौहित्रस्य धनभाक्कं वच-
नेष्वविशिष्टमिति दुहित्वनन्तरं स्मृत्यन्तरविरोधरूपानुपपत्त्या दुहि-

तदौहित्रयोरेवोपलक्षको न पितुः । तावतैवानुपपत्तेः परिक्ष-
यात् । तत्परिक्षयश्च मानवादिवाक्यान्तरेषु पितुर्दौहित्रानन्तर्य-
स्यानियतत्वेन । अतो यावत्पर्यन्तं लक्षितेऽनुपपत्तिशान्तिस्तावानेव
तनयाशब्देन लक्ष्यतइति न सर्वथा पितुर्दौहित्रानन्तरं प्रतीतिः ।

११८ । यच्च कातीयं विभक्ते संस्थिते इति । तदपि वाब-
लान्न क्रमपरम् । अपि तु वचनोक्ता अधिकारिण इत्येवमधिका-
रमात्रप्रदर्शनपरमेव । विकल्पाभावेऽप्यपिशब्दार्था वाशब्दाः,
न तु परोक्तरीत्या पूर्वपूर्वाभावपरास्ते । अभावे वाशब्द-
स्य शिष्टैरप्रयुज्यमानत्वात् । अप्यर्थे कोशात् प्रयोगाच्च । अथ-
शब्दोऽप्यानन्तर्यपरो न मात्रनन्तरमेव पितामह्या धनसम्ब-
न्धम् आह । तस्योक्तरीत्याऽक्रमपरत्वात् । अतस्तत्सुतानन्तर-
मेवाविरोधाद्धनसंबन्धं बोधयतु तथापि स्वार्थाहानात् । क्रमादिति
च मूलपर्यालोचनया मूलोक्तमविरुद्धमेव क्रमं बोधयति, न
स्ववाक्यस्थम् । क्रमादिति सामान्योक्तेर्मूलोक्तविशेषेण बाध-
नात्, तत्रोपसंहाराच्चेति दिक् । तस्माद्व्याख्यानोक्तमेव युक्ततर-
मिति विज्ञानेश्वरानुयायिनो ऽन्ये आहुः ।

११९ । वस्तुतस्तु प्रागुक्तरीत्या स क्रमो न युक्तः
किं तु स एवेति प्रागुक्तमेव । एकशेषे क्रमाप्रतीत्या द्वयो-
र्युगपत्तत्त्वप्रतीतावपि प्रागुक्तविष्णुकात्यायनाभ्यां तथा क्रमस्य
स्फुटतया प्रतीतेः । विभक्ते संस्थिते इति कात्यायनवचन-
मप्युक्तार्थे ऽनुकूलतरम् । तस्य चार्थः प्रागुक्त एव न भवदुक्तः ।
मूले एकशेषस्तु लाघवेन छन्दोनुरोधेन च कृतो नोक्ताशयकः ।
पाञ्चमिकन्यायस्य तूक्तरीत्यैव विषय इति न न्यायमूल-
कत्वमपि मूलस्य ।

१२० । किं च । प्रागुक्तरीत्या जननीजनकयोर्जन्यं प्रति संनि-

८दायविभागे मातापित्रोः धनाधिकारविचारः । ६४५

कर्षतारतम्यमस्त्येवेति तदुक्तमयुक्तमेव । यत्तु गर्भधारणेत्यादि । तन्न । गर्भधारणस्य पोषणस्य चातिप्रसक्तत्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव बीजस्यैव प्राधान्यं सिद्धान्तितं मनुना । अत एव च माता भस्त्रेत्यादि सङ्गच्छते ।

१२१ । यत्तु गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणमिति । तन्न । तथा सति पितरावित्यत्रापि तदापत्तेः । अथ अत्र पितामात्रेत्येकशेषो विशेषविहित इति चेत्, इहापि पुमान् स्त्रियेति विशेषविहित इति पश्य ।

१२२ । यदपि विजातीयानामपीत्यादि । तदपि न । सरूपैकशेषाभावेनैकविभक्त्यन्तत्वानुपयोगात् । तत्रापि तस्यानिमित्तत्वाच्च । दृष्टान्तेन लिङ्गभेदेऽपि प्रथमान्तत्वस्यावश्यकस्य सत्त्वेन ततो वैषम्याच्च । गोत्रजानां तत्सुतैः सह बद्धक्रमत्वाभावस्तूक्तरीत्यैव । बृहस्पतिवचनमप्यस्माकमेवानुकूलं, न भवताम् । यतो मात्रनन्तरं तत्र भ्रातैवोक्तो न पितेति । तत्र तुशब्दस्य चार्थकत्वेन तनया चेत्यन्वयेन चेन दुहितृदौहित्रदौहित्रीपितृणां समुच्चयेन विरोधलेशोऽपि न ।

एतेन तनयाशब्दस्योपलक्षकत्वोक्तिः तद्दूषणोक्तिश्चापास्ता । उक्तरीत्यैव निर्वाहात् । तस्मात्तत्र तथैव क्रमो युक्तो न व्याख्याकारोक्त इति बोध्यम् ।

१२३ । यद्यपि कल्पतरौ दायविभागे च विष्णुवाक्ये भ्रातृपुत्रगामीत्यग्रे तदभावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामीति पाठेन तद्विरोधस्तथापि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामीति मदनरत्नधृतपाठे न विरोधः । युक्तश्चायं मूलसंवादात् । सम्भवतीति न्यायात् । एवं च स पाठश्चिन्त्य एवेति न कश्चिदोषः । गोत्रजपदार्थसकुल्यपदार्थयोस्तुल्यत्वात् । एतेन तथा

पाठं धृत्वाऽन्यथा व्याख्यातं यद् भ्रान्तेन, तदपास्तम् इति दिक् ।

१२४।पितामहाश्चेति चेन स्नुषायाः समुच्चयः । सपिण्डत्वस्याति-
प्रसक्तत्वेन मौलपदानुरोधेनाह *समानेति । तत्र हेत्वन्तरमप्याह
*भिन्नेति।*सपिण्डानां, तेषामपि।अस्य फलमग्रे स्फुटीभविष्यति ।
तत्सुतानन्तरं तस्या धनग्राहित्वे निष्प्रत्यूहे तदारभ्य क्रमं वि-
विच्याह * तत्र चेति । तदुत्तरम् उक्तरीत्या तस्या धनग्राहित्वे
चेत्यर्थः । ततोऽन्तरङ्गाभावमाह *पितृसंन्तानाभावे इति । स च
तत्सुतान्तः । सम्भवादाह *पितृव्या इति । सापिण्ड्यस्य ताव-
त्पर्यन्तमेव सत्त्वादाह * आसप्तमादिति । सप्तममभिव्या-
प्येत्यर्थः । अयमेव न्यायः सोदकेष्वपि बोध्यः ।

१२५।*ते च, समानोदकास्तु । ननु एवमपि न्यूनतैव, अत आह
* जन्मनामेति । सपिण्डानामुपरीत्यनुवर्तते । तथा च सप्तपु-
रुषानन्तरं यावज्जन्म नाम च स्वकुले ज्ञायते तावद्वा समानो-
दकसंज्ञका इत्यर्थः । उभयत्र मानमाह * यथाहेति । सप्तमे
पुरुषे इति मासिकामिति वत्सामीपिकमधिकरणं, तदग्रिमे निवर्तते
इत्यर्थः । चस्त्वर्थे । चतुर्दशानां पूरणं तदग्रिमश्चतुर्दशस्तस्मात्
आ ऊर्ध्वं निवर्तेतेत्यर्थः । अधिकसंग्रहाय पक्षान्तरमाह *जन्म-
नाम्नोरिति । आ इत्यनुवर्तते । जन्मनाम्नोः स्मृतेर्ज्ञानात् आ-
ऊर्ध्वं स निवर्तेतेत्येके आहुरित्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरानुस-
न्धानद्वारा विकल्पः फलितः । स चाधिकसंग्रहाय न तु न्यूनसं-
ग्रहाय । तदग्रे उक्तेः । अन्यतरस्यातिप्रसक्तत्वादुभयोः समुच्चयो
बोध्यः । तच्छब्देन पक्षभेदेनान्यतरपरामर्शः । * गोत्रं, स-
गोत्रत्वम् । अर्शआद्यच्, सामान्ये एकत्वं क्लीबत्वं च ।

१२६।अथाग्रिमं व्याचष्टे *गोत्रजाभावे इति । बहुवचना-
न्तेन द्वन्द्व इत्याह *बन्धव इति । चस्त्वर्थे । वृद्धशातातपाद्युक्तक्र-

८दायविभागे बन्धवादीनां धनाधिकारविचारः । ६४७

मेणाह *आत्मबन्धव इति । बान्धवाश्चेति पाठान्तरम् । तमेवाह
*यथोक्तमिति । अत्र पुत्रादिग्रहणेन कन्यानामपि ग्रहणं प्रागु-
क्तरीत्येति बोध्यम् । अत एव गार्गीबन्धुः कारीषगन्धीबन्धु-
रित्यादिसङ्गतिः । तत्र क्रमे बीजमाह * तत्र चेति । तेषां मध्ये
चेत्यर्थः । प्रत्यासत्त्यातिशयात् अन्तरङ्गत्वम् । प्रागुक्तसिद्धान्त-
रीत्या आह * तदभावे पितृबन्धव इति । अत एव वृद्धशाता-
तपाद्युक्तिरपि सङ्गतेति भावः । एतेनादौ बन्धुगामीति धृत्वा
तेनात्मभगिनीभागिनेयादीनामपि सगोत्रसपिण्डादिक्रमेण ग्रहणं
व्याख्यायेदं चिन्त्यं तेषु सत्सु तेषां विप्रकर्षेण तथाक्रमानौचि-
त्यादिति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । आत्मभगिन्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

१२७।यद्यपि भ्रातृबान्धवयोर्बन्धुरिति विश्वादिकोशाद्वन्धु-
शब्दो बान्धवपरतयैव व्याख्यातो व्याख्यात्रा, भ्रातृणां पूर्वमु-
क्तत्वात्, तथापि तस्य तावन्मात्रार्थत्वे बान्धवशब्दे एव वाच्ये
बन्धुशब्दोक्त्या भगवतो ऽन्योऽप्यर्थो ऽत्राभिप्रेतः । न च
तत्त्वमप्रसिद्धं, ब्रह्मबन्धुरित्यादिप्रयोगात् । आत्मैवात्मनो बन्धु-
रित्यादिप्रयोगाच्च । तथा च प्रियकारिण्यपि तत्प्रयोगात्प्रकृते
तत्त्वेन स्मृत्यन्तरानुरोधेनाचार्योऽपि । कृतैकशेषेण द्वन्द्वकरणात्
तदर्थोऽभिमत इति गूढाशयेनाह * बन्धूनामिति । उक्तविधवा-
न्धवानामित्यर्थः ।

१२८ । अथाग्रिमं व्याचष्टे * तदभावे शिष्या इति ।
अत्रापि कृतैकशेषेण तथा द्वन्द्व इति भावः । तेनानेकसजाती-
यसत्त्वे विभज्य तैर्ग्राह्यम् । तदेव स्मृत्यन्तरमाह *पुत्राभावे इति ।
* यः प्रत्यासन्नः सपिण्ड इति । अनेन पत्न्यादिवान्धवान्ता-
नां संग्रहः । तस्य ततो मुख्यत्वायाह * आचार्याभावे इति ।
अनन्तरः सपिण्डाद्य इत्यग्रिमो—

मनुरपि, (अ. ९ । १८७)

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा । इति ।

१२९। अथाग्रिमं व्याचष्टे *शिष्याभावे इति । सब्रह्मचारी-
त्येकवचनमन्तेवास्याभिप्रायम् । सन्दिग्धत्वात्तदर्थमाह * येने-
ति । साहित्यं प्राप्तौ । * तदर्थेति । वेदार्थेत्यर्थः । ब्रह्म वे-
दः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । स-
मानश्चासौ ब्रह्मचारी च सब्रह्मचारी । व्रते इति सुप्यजातावि-
ति वा णिनिः । चरणे ब्रह्मचारिणीति सादेशः । तस्य समान-
त्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् । तस्य तत्त्वं चाध्येतृभेदाद्वे-
दभेदं व्रतभेदं वा परिकल्प्य बोध्यम् । तेन समानवेदाध्ययननि-
मित्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चर-
तीत्यर्थो भाष्याल्लभ्यते ।

१३०। अत्र कृतैकशेषबहुवचनान्तसब्रह्मचारिशब्देन द्वन्द्वः।
अन्यथा तद्धोधकं शब्दान्तरमेवोक्तं स्यात् । तत्रैकस्यार्थ उक्तः।
द्वितीयस्य तु समानं ब्रह्म श्रौतं कर्म चरतीति ऋत्विग् इति ।
अत एवान्तेवासी ऋत्विग्व्याहरोदिति शङ्खः सङ्गच्छते । तृतीय-
स्य तु ब्रह्म वेदस्तेन सहितं विशिष्टं सब्रह्म वेदतदङ्गानि तच्च-
रति जानातीति सः श्रोत्रिय इति।तुरीयस्य तु ब्रह्मचारिणा सह
सदृशः सब्रह्मचारीति । तदेतत्सर्वं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं द्वितीयवि-
शेषं च हृदि निधाय गूढाशयेन न्यूनतां परिहरन् तदग्रिमविशे-
षद्वयं सविशेषमाह क्रमेण * तदभावे ब्राह्मणद्रव्यमिति । *यः
कश्चित्, स्वपरजातिसाधारणो ब्राह्मणः । *श्रोत्रियः, वेदतद-
र्थज्ञः । तद्बहुत्वेऽसति गमके विभज्य गृहीयुरित्याह *श्रोत्रि-
या इति । ब्राह्मणा इत्यर्थः ।

१३१। *ब्राह्मणमात्रमिति । मात्रमवधारणे । तेन श्रोत्रियत्व-

८दायविभागे राज्ञोब्राह्मणातिरिक्तधनाधिकारः । ६४९

व्यवच्छेदः । शिष्य एव वेत्यग्रिमं मनुमाह * यथाहेति । * सर्वेषां, पत्न्यादिश्रोत्रियान्तानाम् । तस्येति भावः । अपिरेवार्थे व्युक्रमे । ब्राह्मणा एव । बहुवचनं प्राग्वत् । वेदाध्ययनधर्मानुष्ठितिमात्रमत्राप्यपेक्षितामित्याह * त्रैविद्या इति । वेदत्रयाध्ययनकर्तारः । * शुचयः, धर्मानुष्ठातारः । अन्तरिन्द्रियनिग्रहोऽप्यावश्यक इत्याह *दान्ता इति । *तथा, तथा सति । राज्ञेति शेषः । तस्मादिति पाठे राज्ञ इत्यर्थः । अन्यथा तु हानिरेवेति भावः ।

१३२ । तदेव ध्वनयन्नाह * न कदाचिदिति । * राजा, अभिषिक्तः।श्रोत्रियोऽपीत्यर्थः । न हीयते इत्यग्रिममेवाह *अहार्यमिति । अग्राह्यमित्यर्थः । *नित्यं, सर्वथा । *स्थितिः, मर्यादा । उक्तमेव विशदयन् त्रैविद्यत्वादिगुणाभावेऽपि जातिब्राह्मणोऽप्यधिकारीति सूचयन् उक्तार्थे मानान्तरमप्याह * नारदेनाप्युक्तमिति । *ब्राह्मणार्थस्येति । तस्य स्वामिनो ब्राह्मणस्य नाशे सति । *चेत्, यदि ब्राह्मणार्थस्य तद्धनस्य कश्चन दायादो नास्ति, तदा तद्धनं ब्राह्मणायैव दातव्यमित्यर्थः । यद्वा । तदिति भिन्नं पदम् । नाशे इत्यत्र स्वामिन इति शेषः । तत् ब्राह्मणधनम् । सामान्येन नर्पुसकत्वनिर्देशः । विधेयलिङ्गं वा । * अन्यथा, स्वयं हरणे ।

१३३ । ब्राह्मणद्रव्यमित्युक्त्याऽऽकाङ्क्षितविशेषमाह *क्षत्रियादीति । पत्न्यादीनामित्यादिः सब्रह्मचारिपर्यन्तानामित्यस्य । स्थितिरित्यग्रिममेवाह * यथाहेति । * इतरेषां, प्रागुक्तब्राह्मणभिन्नानाम् । धनमिति शेषः । * सर्वाभावे, पत्न्यादिसब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे । अत्र मन्वनुरोधेन गौतमस्य ब्राह्मणपरत्वं, मनोरपि श्रोत्रियपरत्वं त्रैविद्या इत्यादिना स्पष्टमेव । एवं च तदुभयं तत्रैव साधकम् । शुद्धब्राह्मणपरस्तु नारद एवेति परे ।

६५० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

एवं मूलोक्तक्रमे न कोऽपि दोष इति स्थितम् ।

१३४ । अत्र पुत्राद्येतावत्पर्यन्तं यदुक्तं तच्छेषतया किञ्चित्सिद्धान्ततत्त्वं गूढतममभिमतं स्पष्टार्थमुक्तार्थानुवादसहितमुच्यते ।

पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां विविधफलानि—दायहरणं, जीवतो वाक्यादिकरणं, वंशविच्छित्तिपरिहरणं, पिण्डादिकरणं, नाम-सङ्कीर्तिकरणम्, ऋणादिदोषनिवृत्तिकरणं, परलोककरणं चेत्यादीनि स्मृत्यादौ प्रतिपादितानि ।

तत्र मनुः, (अ. ९ श्लो. १६३ । १८५)

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ इति ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः । इति च ।

अत्र द्वितीयेन दायहरणं सर्वेषामविशेषेण प्रतिपादितं प्रतिनिधीनां क्रमेण तत्तदभावे । औरसस्य तु पूर्वैर्नैव ।

मूलमपि प्रागुक्तमेव, (याज्ञ. अ. २)

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ (१२८)

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ (१२९)

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ (१३०)

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥ (१३१)

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ (१३२)

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः । इति । (१३३)

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६५१

अत्र तत्सम इत्युक्त्या औरसपुत्रिकापुत्रसमवाये समविभागः
सूचितः ।

अत एव मनुः, (अ. ९ । १३४)

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो ऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥इति।

द्विविधः क्षेत्रजः तत्समवाये षष्ठपञ्चमान्यतरांशहरः ।

अन्ये चतुर्थांशहराः । तदभावे तु प्रागुक्तरीतिरेव । यद्यपि
विभागं चेदित्यादिना— (याज्ञ. २ । ११४)

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः । (याज्ञ. २ । १४९)

इत्यन्तेन प्रोक्तविभागप्रकरणमध्यस्थत्वेनास्य पिण्डद इ-
त्यस्यात्रानुपयोगः, पूर्वाध्याये प्रोक्तश्राद्धप्रकरणे ऽपेक्षिताधि-
कार्यनुक्तेः प्रासङ्गिकत्वे तु चरमोक्तिरुचिता, तथास्वारस्याभाव-
श्च, अत एव विज्ञानेश्वरेण औरस इत्यादि “अधुना मुख्यगौण-
पुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह”
इत्येवमवतार्य व्याख्याय च “एवंमुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्यैतेषां
दायग्रहणे क्रममाह” इत्येवमवतारितं पिण्डद इतीति, तथापि यस्यां-
शहरत्वं तस्यैव पिण्डदत्वमित्यस्य मुख्यामुख्यातिदेशिकपुत्रान्य-
विषयत्वं, तादृशपुत्रस्थले तस्य सधनत्वे तथा संभवेऽपि अतथा-
त्वे तस्य पिण्डदत्वावश्यकत्वात् तादृशस्य तस्य तद्धर्मत्वान्न त-
द्विषयत्वम्, अत एव च— (अ. ९ । १२७)

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥

इति मनूक्तिः यश्चार्थहरः स पिण्डदायी पुत्रः पितृवि-

त्ताभावे पिण्डं दद्यादिति विष्णूक्तिश्च सङ्गच्छते— इत्येतदर्थं
तथोक्तिः । अत एव—

क्षेत्रजादीन् सुनानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

इति मनुः । (अ. ९ । १८०)

अत्र पारशवाख्यं शौद्रं गृहीत्वा एकादशत्वम् । इतोऽव्य-
वहितं प्राक् पठितानां तेषामेव तेनोक्तत्वात् । पुत्रिकासुतस्य तु
बहुव्यवधानेन पार्थक्येन तेनोक्तत्वात् ।

अत एव— (मनु. अ. ९ । १६५)

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥

इति प्रागुक्ताः । तेषां ततः प्रागुक्त्यौरस इत्यादिना द्वादश-
पुत्रक्रमानुरोधेनैतावत्पर्यन्तं लक्षणान्युक्तानि । क्रिया पि-
ण्डादिकरणं तल्लोपो व्यतिरेके हेतुः । तल्लोपं वीक्ष्येत्यर्थो वा । अ-
कारप्रश्लेषो वा । प्रतिनिधित्वं चावयवान्वयेन न्यायसिद्धं वाच-
निकं यथायथं बोध्यम् । अत एव तेन यथाक्रममेव पिण्डदः
श्राद्धदः अंशहरः धनहरो वेदितव्य इति व्याख्यातम् ।

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥

इति विष्णुवाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । मूलवाक्ये चका-
रेणान्यफलानामपि असाधारणानां समुच्चयः । एवमेव व्यामुष्या-
यणस्य क्षेत्रजस्य भागविशेषप्रतिपादके विभागप्रकरणान्तर्गते—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

इति मूलोक्ते (याज्ञ. अ. २ । १२७) ततः पूर्वपद्ये तदुक्तिफलादि
बोध्यम् । तत्र तथोक्तिस्तु प्रकरणानुरोधात्, नियोगेनोत्पादनान्न
तद्धनहारित्वमिति भ्रमानिरासार्थत्वात्, तदर्थमेव तत्प्रवृत्तेश्चेति

बोध्यम् । अत एव तदपि तेन “व्यामुष्यायणस्य भागविशेषं दर्शयंस्त-
स्य स्वरूपमाह” इत्येवमवतार्य यथाक्रमं व्याख्यायोभयोरपुत्रत्वे
तस्य व्यामुष्याणत्वेन प्रागुक्तं बोध्यम् । देवरादेस्तपुत्रत्वे तु अ-
व्यामुष्यायणः । स क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति तस्यैव रिक्थी
पिण्डश्च न बीजिन इति तद्विक्थी पिण्डश्च नियमेन न ।

तदुक्तं मनुना, (अ. ९ । ५३ । ५२)

क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ इति ।

किञ्च । मुख्यामुख्यमात्रपुत्रातिरिक्तस्थलेऽशहरत्वेन पि-
ण्डदत्वं नियतम् अत्र तु वैपरीत्यमिति सूचनार्थमपि तथोक्तिः ।
ततश्च पुत्रादीनां, यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्वत्वा-
क्रान्तं तद्रूपदायहरणं, पुत्रत्वादिना अप्रतिबद्धं भवतीत्ययमप्रति-
बन्धो दायः । पितृपितामहादिधने तेषां तत्त्वेन लोकप्रसिद्धज-
न्मतःसिद्धस्वत्वस्याविशिष्टत्वात् । पत्न्यादीनां तु पुत्राद्यभावे
स्वाम्यभावे विषमविभागाभावे दानाभावे च स्वं भवति तत्तद्रू-
पेणेति तत्तत्सद्भावः प्रतिबन्धक इति सप्रतिबन्धो दायः ।
एवं च तद्वैविध्यं सिद्धम् ।

ननु भवतु उक्तरीत्या पुत्रस्य तत्, पौत्रादेस्तत्सत्त्वे किं
मानमिति चेत्, शृणु । (याज्ञ. २ । श्लो. १२० । १२१)

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ।

भूर्य्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

इति तत्रैव मूलम्,

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैः भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

इति मनुश्चेति । (अ. ९ । २०९)

नन्वेवमपि द्वितीये किं मानमिति चेत्, शृणु ।

जीवतो वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् ।

गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥

इति देवलः,

पिता माता च सम्प्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।

स पुत्रः सकलं धर्ममाप्नुयात्तेन कर्मणा ॥

इति सत्यव्रतश्च ।

स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्त्तयेत् ।

संस्थितं तर्पयेद्भक्त्या श्राद्धेन विविधेन च ॥ इति ।

एवमग्रेऽपि क्रमेणोच्यते ।

अपत्यं तु ममैवैकं कुले महति भारत ।

अपुत्रमेकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥

चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्ति च भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥

अनित्यतां च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक ।

सन्तानस्याविनाशं तु कामये भद्रमस्तु ते ॥

इति भारतम्,

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रे स्वपुत्रिकाम् ।

विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षप्रजापतिः ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥

इति मनुश्च । (अ. ९ । १२८ । १२९)

८दायाविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६५५

पिण्डादिविषये मूलन्तुक्तमेव ।

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् । (अ. २।१७१)

नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ (१७२)

इति मनुः ।

कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत मन्त्रोच्चारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रश्च ।

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रमतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥

इत्यत्रिश्च ।

एवेन पुत्रवतो ऽनधिकारः सूचितः ।

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्तनाय च ॥ इति—

मनुयमव्यासाश्च ।

धर्मसङ्कीर्तनस्य चेति बृहस्पतौ पाठान्तरं तुर्यचरणे ।

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

इति मनुश्च । [अ. २ । १८६]

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । इत्यन्यत्र च

भ्राता वेत्यत्र तद्वदेति पाठान्तरम् ।

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव च ।

इति स्मृतिसंग्रहे च ।

पुत्रेषु वर्तमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ।

पुत्रास्ते हिंसितास्तेन यस्त्वेवं कुरुते नरः ॥

आनुकूल्याद्वा पुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्सनाभिकः ।

इति ऋष्यशृङ्गश्च ।

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।

अतस्तु विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् नरकापातभीरवः ।

गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान्सन्तारयिष्यति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

इति बृहस्पतिश्च ।

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रुर्यादृणमोचनात् ।

पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥

इति सुमन्तुश्च ।

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति, जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासीति,

ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ इति च—

श्रुतिश्च । विष्णुवसिष्ठावप्येवम् । विन्दतीति पाठान्तरं गच्छतीत्यत्र ।

तत्रापि विशेषः, (अ. ९ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति तेन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥

पितेव पालयेत्पुत्रान्ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६५७

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ इति,

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ (१३७)

इति च मनुः ।

जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणी पिता ।

इत्यत्रिश्च ।

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे नैव च नैव च ।

येन केनाप्युपायेन पुत्रं संपादयेत्खग ॥

इति गारुडं च ।

शङ्खलिखितपैठीनसयश्च,

यत्र कचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति ।

तेन चानृणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै ॥ इति ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।

श्रेष्ठपुत्रस्य पौत्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य बहुपुत्रस्य जीवतः ।

अस्कन्नवेदयज्ञस्य हस्तमात्रं त्रिविष्टपम् ॥ इति ।

वसिष्ठः, अनन्ताः पुत्रिणो लोका नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति
श्रूयते अप्रजाः सन्तु पुत्रिण इत्यभिप्रायः प्रजाभिरग्रे अमृतत्वं
पश्यामीत्यपि निगमो भवतीति ।

ननु पुत्रजननमात्रेण पितुर्नानृण्यं किं तु सम्यगनुशिष्टे-
न पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यम् । अत एव वाज-
सनेयेऽपि ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाम्नातः, तस्मात्पुत्रमनु-
शिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति यद्यनेन किञ्चिदक्षण्या
कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम पु-

त्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति ।

अयमर्थः । अस्ति किञ्चित्सम्प्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिक-
व्यापारे च यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं कर्त्त-
व्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः, तस्याश्च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टः
पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः । अत एव पु-
त्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः स्वपित्वा शास्त्रीयं
कर्म अक्षण्या वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति एतस्मात्सर्व-
स्मात्पापाद् इमम् पितरं स्वयं कर्म सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति तस्मा-
त्पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम ।

अत एव मनुविष्णू, (मनु. ९ । १३८)

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ इति ।

हारीतः,

पुन्नामा निरयः प्रोक्तच्छिन्नतन्तोश्च तत्र वै ।

पितरं त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥

यस्य पुत्रः शुचिर्दक्षः पूर्वं वयसि धार्मिकः ।

नियन्ता चात्मदोषाणां सन्तारयति पूर्वजान् ॥ इति ।

बृहस्पतिश्च,

पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रः पितरं त्रायते यतः ।

मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥

पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकराबुभौ ।

रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च सुतौ सुपरिकल्पितौ ॥ इति ।

स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन् लोके यथाशा-
स्त्रं कर्म कुर्वन्प्रतितिष्ठतीति । एवं सति बहूनां मध्ये यथावद-

ऽदायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६५९

नुशासनं प्रज्ञामान्यादिप्रतिबन्धबाहुल्यात्कस्यचिदेव सम्पद्यते ।
अनुशिष्टेष्वपि बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः
कनिष्ठो वा यस्तादृशः स एवानृण्यहेतुरिति कथं तथा प्रागुक्त-
मिति चेद्, न ।

अनुशासनस्य संप्रतिपत्तिद्वारा विलक्षणपितृकृतपापनि-
वारणद्वाराऽप्रतिबद्धविलक्षणपरलोकप्राप्तिफलकत्वस्योक्तरीत्या
प्रतीयमानत्वेनानृण्यहेतुत्वात् । अत एव लोक्यमित्याद्यक्षर-
स्वारस्यम् । अत एव प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्यादिसङ्गतिः । अन्यथा तद्वि-
रोधो दुष्परिहर एव । अत एव च ज्येष्ठो न देयस्तस्यैव पुत्र-
कार्यकरणे मुख्यत्वादिति सफलं विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एवं
च पुत्रादेस्तत्त्वं मिद्धम् ।

तत्रापि विशेषः, सन्निहितत्वेऽपि पुत्रादीनां पतितत्वादि
दोषे कापि नाधिकारः ।

पतितो नाग्निसंस्कारं न क्रियां न च तर्पणम् ।

कुर्यादुन्मत्त एवापि नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

इति स्मृतेः । तथाच अस्वस्थोन्मत्तनास्तिकादिपुत्रसत्त्वे पौ-
त्रादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वेनाधिकारः ।

एवं—

पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

इति नारदोक्तेः— (व्यव. १३ । २१)

दायग्रहणेऽपि तथा बोध्यम् । वक्ष्यते चेदमनुपदमेव मूल-
कृता । तदभावे विभक्ते ऽसंसृष्टिनि पत्यौ स्वर्याते तादृशपरिणी-
ता संयता पत्नी सकलमेव धनं प्रथमं गृह्णाति, तदभावे तादृशी
दुहितेत्यादि दायहरणमात्रे इमं क्रमं मूलकृदुक्तवान्—

६६० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याय २

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

अत्र पत्नीत्यनेन तादृशपरिणीतालाभः । पत्युर्न इत्यनु-
शासनात् ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्ये दद्याच्च सा पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥

इति वृद्धमनोः,

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥ इति —

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि च ।

इति च कात्यायनाच्च संयतत्वस्य साकल्यस्य च लाभः ।

आद्ये चशब्दद्वयं मिथः समुच्चये । तेनांशहरत्वे तदावश्यकत्वं सूचि-
तम् । एवं तदभावेऽप्यन्याभावेऽपि तस्यास्तदावश्यकत्वम्, अ-
न्येन तद्धरणे तस्यैव तदावश्यकत्वं न तस्या इति सूचितम् ॥
धनहरीति तु पचाद्यचष्टित्वेन बोध्यम् । विभागकथनानन्तरम-
स्योक्तत्वाद्विभक्तत्वस्य लाभः । पत्नीत्याद्यपवादस्य संसृष्टिन-
स्तु संसृष्टीत्यस्य वक्ष्यमाणत्वादसंसृष्टित्वलाभः । यद्यपि—

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमाद् ॥

इति कात्यायनस्मृतौ क्रमादित्युक्तं, तथा—

“स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरे-
यातां ज्येष्ठा वा पत्नी”

इति शङ्खस्मृतौ तदभावे इत्युक्तम्, एवमन्यत्रापि, तच्च प्रा-

शुक्तमेव, तथापि न तानि क्रमबोधकानि । विकल्पस्य स्मर-
णात्, मिथो विरोधात् ;

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा । इति—

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥

इति च मनुविरोधात् । (अ. ९ । १८५ । २१७)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।

विभजेरन् धनं तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितासु च ॥

इति नारदविरोधाच्च । व्यव. १३ । श्लो. २५।२६) एतेन—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रौ वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।

इति दायग्रहणक्रमबोधकमित्यप्यपास्तम् । तस्य श्रा-

द्धप्रकरणस्थत्वाच्च । एवं च विकल्पघटितवाक्यानां न क्रमबोध-

कत्वमिति सिद्धम् । स्पष्टश्चायमर्थः पूर्वमीमांसायां, “तुल्यार्थास्तु

विकल्पेरन्” इत्याधिकरणे । एवं च तेषामधिकारप्रदर्शनमात्र-

परत्वम् । तथा सति शङ्खवाक्यं नारदवाक्यं च संसृष्टिविषयकम् ।

संसृष्टानां तु योभागस्तेषामेव स इष्यते ।

इति संसृष्टिनां प्रस्तुतत्वात् । तथा च तत्स्त्रीणामनप-

त्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरं तदिति तत्त्वम् ।

न च भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यस्य संसृष्टिविषयत्वे सं-

सृष्टानां तु यो भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तवि-

वरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वस्य तत्स्त्रीणां भरणमात्रस्य च वि-

धाने तत्तात्पर्यात् । मनुवाक्यं कात्यायनवाक्यं च पत्न्यादिग-

णासत्त्वविषयतयाऽपि सुयोजमिति न कश्चिदोषलेशः । तत्र श-

ह्यविषये तदभावे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । तत्राद्ये तस्य पौत्राद्यभावे इत्यर्थः । द्वितीये संसृष्टिनो भ्रातुरभावे इत्यर्थः । तस्य तत्त्वाभावे इति यावत् । पत्न्याद्यसत्त्वे इति शेषः । यद्वोक्तरीत्योत्तरान्वय्येव तत् । एवं पिता हरेदपुत्रस्येति मनुवाक्यं विभक्ते संस्थिते इति कात्यायनवाक्यांशभूतं च संसृष्टिविषयमेव । तदेकवाक्यतानुरोधात् । संसृष्टत्वं च यतो न येन केन चित्सह, अपि तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥

इति बृहस्पतेः ।

अनपत्यस्य पुत्रस्येति मनुवाक्यांशस्तु पत्नीदुहितृदौहित्राद्यभावपरः । उक्तहेतोः । अत एव मातर्यपि च वृत्तायामिति अपिचेत्येतद्वलात्पित्रादिभ्रातृसुतान्तानामप्यभावपरम् । अत एव कातीये तत्पितुरिति पूर्वान्वयि । तत्पितुर्माता वा, पितामहीत्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्त्यादिति स्पष्टमेव । तत्र क्रमादित्यस्य तु पौत्रादिक्रममवीक्ष्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा । क्रमं वंशपरम्पराम् अत्ति भक्षयतीति क्रमात् सा । यद्वा । क्रमं धनसम्बन्धक्रमम् अतति गच्छतीति क्रमात् । सर्वविशेषणमिदम् । एवमन्यत्रापि यथासंभवं योजना प्राक् प्रतिपादितैव । विकल्पादिरहितबहुविषयसंग्राहकैषामभावइत्यर्द्धघटितैकमूलानुरोधेनान्येषामतादृशानामेव वाक्यानाम् अन्यथा योजनमुचितं, लाघवात् । अन्यथा गौरवं स्पष्टमेव । अत्र सर्वत्र मृतनिरूपितप्रत्यासत्तिरेव तद्ग्रहणे हेतुत्वेन विवक्षिता । अत एव—

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इति मनुः,

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतिः,

पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्ड इति आपस्तम्बश्च सङ्गच्छते ।

सा च प्रत्यासत्तिः शास्त्रतो लोकतश्च यथायथमवयवान्वयादि-
द्वारेण बोध्या । तथैव च पत्नीत्यादिना प्रदर्शितं तेन । अत एव
पुत्रिकासुत इत्यत्र—

“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

इति वसिष्ठोक्तया—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥

इति मनूक्तया च(अ.९।१२७)संविदा दत्ता कन्या पुत्रिका, तत्पुत्र-
त्वादेवौरससमत्वमित्येकां व्याख्यां कृत्वा, पुत्रिकैव तादृशी सुतः
स औरससम एव, पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बाहुल्या-
च्च, अत एव वसिष्ठः तृतीयः पुत्रिकैवेति”इति व्याख्यान्तरं कृतं तेन।
पत्नीत्यादिवाक्ये एवकारस्य सर्वत्र संबन्धः । तेन अन्यव्यवच्छेदः ।
समवाये तत्फलम् । तत्फलितार्थ एव व्याख्यायां प्रथममिति ।
प्रत्यासत्त्यतिशयादिति तद्भावः । तदभावे दुहिता ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । (अ. ९ । १३०)

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ इति मनुः ।

भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।

अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ॥

तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः ।

इति बृहस्पतिः ।

६६४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥

इति नारदश्च । (व्यव. १३ । ५०)

तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव । प्रागुक्तकात्यायनोक्तेः ।
एवमूढासु प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवाये ऽप्रतिष्ठितैव । तदभावे
प्रतिष्ठिता । स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम् अप्रतिष्ठितानां चेति
गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । नेदं पुत्रिकाविषयम् ।
तत्समः पुत्रिकासुत इत्यस्य पुत्रप्रकरणे उक्तत्वात् ।

चेन दौहित्रसमुच्चयः । अत एव—

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥

इति विष्णुः,

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति— (१३६)

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रो मातामहाय च ॥ (१३२)

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ (१३३)

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।

दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ (१३९)

इति च मनुश्च (अ. ९) सङ्गच्छते ।

अत्र चेन दौहित्रवत्तदभावे दौहित्र्या अपि समुच्चय इति
प्राक् प्रतिपादितमत्रापि बोध्यम् ।

तदभावे पितरौ । तत्र प्रथमं माता ततः पितेति व्याख्या-
कृत् । आदौ पिता ततो मातेति तत्त्वं तु प्रागुक्तमेव ।

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६६५

ततो भ्रातरः । तथेत्यस्यार्थः उक्त एव । आवृत्त्या द्वितीयस्य तथेत्यस्य प्रत्यासत्तिक्रमेणेत्यर्थः । तेन सोदरासो-
दरसमवाये प्रथमं सोदरास्तदभावे ऽसोदरा इति सूचितम् ।
अत्र भ्रातर इत्यनेन तथैकशेषेण भगिनीनामपि ग्रहणम् । तत्रा-
पि क्रमो भ्रातृवादिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् ।

तथेत्यस्य पितृक्रमेणेत्यर्थकस्य तत्सुता इत्यत्रापि मध्य-
मणिन्यायेनान्वयः । तत्सुता इत्यस्य तयोर्भ्रातृभगिन्योः सुता-
इत्यर्थः । सुता इत्यत्र प्राग्वत् कन्यानामपि ग्रहणं बोध्यम् । त-
च्चोक्तं प्राक् ।

गोत्रजपदेन पितामही, समानगोत्रजाः पितामहस्तुषादयः
सप्त सपिण्डाः, समानोदकाश्च सप्त तदुपरितनाः, जन्मनामज्ञाना-
वधिका वा ।

बन्धुशब्देन भिन्नगोत्रं बन्धुत्रयम् आचार्यश्च । चार्थक-
तथाशब्दस्य चरमे उत्कर्षात्सब्रह्मचारिणश्चेत्यर्थः । तेन बन्धु-
शिष्यमध्यवर्त्याचार्यस्य सब्रह्मचार्यनन्तरस्य ऋत्विक्श्रोत्रियादे-
श्च समुच्चय इति केचित् । तत्त्वं तु प्रागुक्तम् । प्रागुक्त-
सपिण्डाभावे आचार्यस्तदभावे अन्तेवासीत्यापस्तम्बः । अन्ते-
वासी ऋत्विग्वेति शङ्खः । श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं
भजेरन् इति गौतमः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

इति मनुः ।

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे इति नारदश्चेति ।

पत्नीत्यादि न पिण्डदानक्रमबोधकं, तस्यात्रानुक्तत्वात् । अत-
एव पिण्डदोऽशहरश्चैषामित्यस्यानुवृत्तिसंभवेऽप्येषामभावे इत्या-
द्युक्तं तेन भगवता । अत एव च—

६६६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मुख्यगौणसुताभावे दायादक्रम उच्यते ।

इत्येवमवतारितमिदं तेन । दायादशब्देन च रिक्थभागिनः ।
व्युत्पत्तेः ।

विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।

जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥

इति हरिवंशोक्तेः पुत्रे इव दायादानपि दापयेदित्यादौ पु-
त्रभिन्नेऽपि तत्र तस्य प्रसिद्धत्वात् । अत एव—

“पुत्रान् द्वादश द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।

तेषां षट् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥

इति मनुवाक्ये—

स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे
पूर्वषट्कस्य तद्विक्थहरत्वं नोत्तरस्य, बान्धवत्वं तु समान-
गोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि
सममेव, गोत्ररिक्थे इति मनुवाक्ये दत्त्रिमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनि-
धिप्रदर्शनार्थत्वात्” इत्येवमुक्तमूलाविरोधाय तेन व्याख्यातम् ।
पित्रादिधने तु सर्वेषामविशेषश्चरमभिन्नानां पुत्रिकासुतघटितानां
तेषाम्, अस्मात् प्रागुक्तमनोश्च । अत एव तयोर्मिथो विरोधोऽपि
न । अग्रे साधकानि तु पूर्वमुक्तान्येव । तस्मात् स्थितमेतत् तद-
भावे यथाक्रमं पत्न्यादयो धनभाज इति ।

नन्वस्तु दायहरणे प्रागुक्तम् । तथापि अन्येषां पुत्रासा-
धारणकार्याणां केषांचिद्यथायथं पत्न्यादिष्वसंभवेन तत्र विचा-

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६६७

रप्रसक्त्यभावेऽपि तदभावे पिण्डदानादौ कथं क्रम इति चेत्, शृ-
णु । प्रागुक्तरीत्या दायहरणे सिद्धेन क्रमेणैव “यश्चार्थहरः स
पिण्डदायी” इति विष्णूक्तेः पिण्डदानादौ क्रम इत्युत्सर्गः । तत्र पत्नी-
विषये वाक्यमपि प्रागेव वृद्धमनूक्तमुक्तम् । तत्र कृत्स्नमंशमित्या-
दिना दायहरत्वे एव तस्या अधिकारः सूचितस्तस्य सधनत्वे ।
एतदर्थमेव तत्र तदुपादानम् । अन्यथाऽपि तदभावे सैवाधि-
कारिणी । अत एव—

भार्या पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वश्र्वादेस्तु स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥ इति—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इति च शङ्खः,

पत्नी कुर्यात्सुताभावे तदभावे सहोदरः ।

इति कौर्मम्,

भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥

इति ब्राह्मं च सङ्गच्छते । दुहितुस्तु तद्धनहर्तृत्वादेव पिण्डा-
दिदत्वम् । एवं च तदभावे न तस्यास्तत्प्रदत्वम् । दौहित्रविषये वा-
क्यमपि मन्वाद्युक्तं प्रागेवोक्तम् । तत्र हरेद्धनमित्यादिना तस्या-
पि दायहरत्वे एवाधिकारः सूचितः । अत एव—

श्राद्धं मातामहानां च ह्यवश्यं धनहारिणा ।

दौहित्रेण विधिज्ञेन कर्त्तव्यं विधिवत्सदा ॥

इति लौगाक्षिः सङ्गच्छते । अत एव मातामहश्राद्धं मासि-
श्राद्धे सूत्रभाष्यकारौ न ब्रूत इति सुदर्शनेनोक्तम् । अत एव च
आश्वलायनेनापि सूत्रे मातामहश्राद्धं नोक्तम् । एवं च—

यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।

उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथाऽर्हति ॥

इति मात्स्यं भविष्यत्पुराणं च,

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषमूहविवर्जितम् ॥

इति विष्णुस्मरणम्,

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां तु पितृवत् श्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥

इति पुलस्त्यस्मरणं च एकवाक्यतानुरोधेन तत्परतया योज्यम् । पितृवच्छ्राद्धं पार्वणम् । येषां सूत्रे तदुक्तं तेषां तु सर्वथा तदावश्यकम् । यद्वा तानि पुत्रिकासुतविषयाणि । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । दौहित्र्या अप्येवम् ।

न पुत्रस्य पिता चैव नानुजस्य तथाऽग्रजः ।

इति बौधायनाद्युक्तेरेतदभावे दायद्वरत्वेऽपि पित्रोर्न पिण्डदानादावधिकारः । भ्रातृतत्पुत्रयोस्तु यथाक्रमं वचनमप्यनुपदमेवोक्तम् । अत एव सर्वथाऽपि तयोरनुक्रममधिकारः । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे इत्यादि प्रागुक्तमप्येवंपरमेव । मूलानुरोधात् । तत्र भ्राता कानिष्ठ एव न ज्येष्ठः । अंशद्वरत्वेऽपि उक्तनिषेधादिति बोध्यम् ।

ननु पिण्डदानादावप्येवं क्रमे स्वीक्रियमाणे—

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

बहूनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

इति मनोः, (अ. ९ । १८२ । १८३)

यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥

वहीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।

एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति बृहस्पतेश्च का गतिः । अयं मनुस्मृत्यादौ पाठः ।

भट्टवार्तिके कौस्तुभे च सर्वे तेनैवेति पाठः । अन्यत्र सर्वे ते ते-
नेति पाठः । मेधातिथिसंमतस्त्वाद्यपाठः । यद्येक इति कौस्तुभे
पाठः । सर्वासामिति मनुस्मृत्यादौ पाठः । पुत्रिण्यो मनुरब्रवी-
दिति कौस्तुभादौ पाठः । एतेषां यथाश्रुतार्थत्वे त्रयोदशपुत्र-
त्वापत्त्या पुत्रान् द्वादश यानाहेतिमन्वाद्युक्तद्वादशसंख्याविरो-
धापत्तिः । अपुत्रदायाधिकारिक्रमबोधकोक्तमूलवाक्ये भ्रातृसु-
तानां नवमस्थानस्थितिविरोधापत्तिः । पिण्डाद्यधिकारक्रमबोध-
कवाक्येऽपि पत्नी भ्राता च तज्जश्चेत्यादौ तृतीयस्थानस्थिति-
विरोधापत्तिश्च । तेषां तद्वत्पुत्रत्वे पत्न्याः पूर्वमेव निवेशौ-
चित्यादिति चेन्न । तेषां किञ्चित्कार्यवत्त्वातिदेशपरत्वे-
न तेन तेषां वंशाविच्छितेः परलोकस्य पितृऋणदोषापाक-
रणस्य च करणेन तदर्थं सर्वपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे दत्तकपरि-
ग्रहो नेति तात्पर्यात् । अत एवैकजातानामिति हेतुगर्भं विशेष-
णमप्यर्थवत् । तत्र च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सहोदरा इति
बृहस्पत्येकवाक्यत्वात् । अत एवैकमातापितृकाणामिति व्याख्यातं
मेधातिथिना । अनेन तेषामेव तथा नियमो न भिन्नपितृकाणां
भिन्नमातृकाणां चेति सूचितम् । अत एवाभियुक्ताः “अत्रैकजा-
तग्रहणं भिन्नोदराणामेकपितृकाणामपि सपिण्डान्तरलाभदशायां
भ्रातृसुतनियमो नेति ज्ञापनार्थं न तु भ्रातृसुतस्याग्राह्यत्वज्ञापनार्थम् ।

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ।

इति वृद्धगौतमवदत्र निषेधस्मृतेरनुपलम्भात् । पुत्रवा-

निति मतुपा न त्वेवैकमिति निषेधस्याप्यत्रानवकाश" इति । अत एव च सपत्नीविषये वचनान्तरारम्भः । भ्रातृणामिति निर्धारणे षष्ठी । अत एव मध्ये इति तेन व्याख्यातम् । तेन ह्येकीयावयवान्वयेनैकमातापितृकत्वेनैकत्वं यथा तेषां तथैकावयवान्वयेन सर्वावयवान्वयसत्त्वेनैकपुत्रत्वं सर्वेषामिति सूचितं द्रौपदीवत् व्यामुष्यायणवच्च । अत एव तेनैकपुत्रेण सर्वान्भ्रातृन् सपुत्रान्मनुरा हेति तेन व्याख्यातम् । एतेन प्रागुक्तं पाठान्तरं निरस्तम् । अत एव च सर्वे ते इत्युक्तिसङ्गतिः । अन्यथाऽन्ये ते इत्यादि ब्रूयात् भ्रातृपदं स्फुटतया भगिनीनिराससूचनद्वारा विषयप्रदर्शनार्थम् यद्यपि भ्रातृपुत्रावित्येकशेषस्यापि संभवस्तथापि—

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ।

इति वृद्धगौतमोक्तेर्नेति पुमपत्यानामेव ग्रहणम् । एकः, एकोऽपि । एकस्यापि सुते जाते इति तदेकवाक्यत्वात् । अनेन व्यादेस्तत्त्वे सुतरां तथेति सूचितम् । पुत्रवानित्यत्र पुत्रपदमौरसपरम् तत्रैव तस्य मुख्यत्वात् । जाते इति तदेकवाक्यत्वाच्च । अनेनान्यत्रायं नियमो नेति सूचितम् । अत्र पुत्रत्वेनैकानेकपुत्रप्रतीत्या सर्वविषयमिदम् । अग्रे तेनेत्याद्युक्तिस्तु एकत्र तथात्वेऽनेकत्र तथात्वं निर्विवादमित्येवंपरा । चेदित्यनेन जनकस्यैवातत्त्वे सर्वेषां तत्त्वं दूरापास्तमिति सूचितम् । अत एव भवेदिति संभावने लिङ् । अत्र सर्वं वाक्यमिति न्यायेनैकस्यैव द्वयोरेव त्रयाणामेव वेत्यादि क्रमेण बोध्यम् । अत एवान्ये च पुत्ररहिता इति तेन व्याख्यातम् ।

किं च भ्रातृणामित्यनेन न तत्र पुत्रत्वातिदेशः । तथा हि सति पुत्रिण इति पुत्रवतीरिति च पदद्वयमाधिकं स्यात् । तेन पुत्रेणेत्येकेनैव पुत्रत्वातिदेशसिद्धेः । पुत्रित्वातिदेशस्तेनेति चेत्, लाघवात्तदेवास्तु,

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६७१

तुतं पुत्रत्वातिदेशेन । सोऽपि परिशेषात्कार्यातिदेशः । पुत्रिणः पु-
त्रवतीरिति श्रवणात् तत्र तद्धर्मातिदेशः । तत्फलं तूक्तं वक्ष्य-
माणं चेति दिक् ।

उक्तं चैतत्स्मृतिपादे शिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके *अपि
कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् (पू.मी. १।३।७) इति सूत्रे
गृह्यचार्यैः, “रामभीष्मयोस्तु स्नेहपितृभक्तिवशाद्विद्यमानधर्म-
मात्रार्थदारयोरेव साक्षाद्व्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्ययोर्यागसि-
द्धेः । हिरण्मयीसीताकरणं च लोकापवादभीत्या त्यक्तसी-
तागतानृशंस्याभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भीष्मश्च —

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपित्रनृणत्वः । केवलं य-
थार्थपत्नीसंबन्ध आसीदित्यर्थापत्त्याऽनुक्तमपि गम्यते ।

यो वा पिण्डं पितृपाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।

शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाक्यसौ कथम् ॥ ” इति ।

व्याख्यातं च न्यायसुधायां भट्टसोमेश्वरशर्मभिः, “रामभी-
ष्मयोर्यथा न विरुद्धाचरणकर्तृत्वं तथा विवृणोति रामेति । रति-
पुत्रार्थत्वनिरासाय मात्रशब्दः । नन्वेवं सति—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति ।

तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥

इति विहितातिक्रमात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य स्नेहपितृ-
भक्तिवशादित्युक्तम् । रामेण सीतास्नेहाद्भार्यान्तरागमनव्रतग्रह-
णात्, भीष्मेण च शन्तनवे सत्यवती तत्पितरं याचिता त्वयि
गृहाबले राज्याभिलाषुके तिष्ठति एतस्याः पुत्राणां राज्यालाभा-
न्नेमां ददामीति तत्पित्रा प्रत्याख्याते तेन राज्यं नाहं करिष्या-

मीति प्रतिज्ञाते त्वय्यनिच्छत्यपि त्वत्सन्ततिभयान्नैतस्याः संत-
ती राज्यभागिनी स्यादिति तत्पित्रा पुनः प्रत्याख्याते—

नापत्यहेतोरपि च करिष्ये तद्विनिश्चयम् ।

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥

इति पितृभक्त्या ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणात्, नैमित्तिकेन च व्रतेन
नित्यस्य ऋतुकालगमनस्य बाधाद् धर्ममात्रार्थमहं भार्या प-
रिणेष्यामीति उक्त्वा परिणीताया अगमनेऽप्यदोष इत्याशयः ।
एवमप्यनपत्यत्वेन पित्रर्णानपाकरणात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य
साक्षादित्युक्तम् । साक्षादपत्याभ्यां कुशलवाभ्यां कृतपित्रानृण्यो
रामः, व्यवहितैर्विचित्रवीर्यस्यापत्यैर्धृतराष्ट्रादिभिः कृतपित्रानृण्यो
भीष्मः । ननु रामस्य धर्मार्थं दारान्तरसद्भावे—

यज्ञे यज्ञे प्रकुरुते सीतां पत्नीं हिरण्मयीम् ।

इति हिरण्मयीसीताकरणमपार्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह हिरण्म-
यीति । अपवादभीत्या त्यक्ता या सीता तद्वतं तद्विषयं यदा-
नृशंस्यमनैष्ठुर्यं तदभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । रावणापहारदूषितां
सीतां रामो भजते इति लोकापवादभयमात्रेणासौ त्यक्ता, न सी-
ताया दुष्टत्वात् नापि रामस्य सीतायां नैष्ठुर्यमिति द्योतयितुम् । लो-
कापवादभीतिं प्रति त्यागस्य नित्यसापेक्षत्वात्तत्प्रदर्शनाय त्य-
क्ताशब्दस्य सीतापदेन सह सापेक्षसमासः कृतः । कथं व्यवहि-
तापत्यकृतपित्रानृण्यता भीष्मस्येत्यपेक्षायामाह भीष्मश्चेति । ननु
तयोर्धर्ममात्रार्थं दारसद्भावः क्वचिदपि पुराणेतिहासयोरनुक्तः केन
प्रमाणेनावगम्यतइत्याशङ्क्याह केवलमिति । अपिशब्देनापत्यहे-
तोः अद्यप्रभृतीति च विशेषणसामर्थ्यादेवमवगम्यते इति सूचितम् ।
ननु मोहादप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नैकान्ततोऽर्थापत्तिः संभवतीत्याशङ्क्य—

श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः ।

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६७३

तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥

नैष कल्पे विधिर्दृष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम् ।

कुशेष्वेव तदा पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥

इति भीष्मस्यात्यन्तनैपुण्यान्मोहासंभवं दर्शयितुमाह यो वेति” इति । अत्र नैमित्तिकेन नित्यस्य बाध इत्यंशो धर्मार्थि दारान्तरसद्भाव इत्यंशश्च न युक्त इति प्रतिपादितं गुरुचरणैर्मज्जूषायां तत एव बोध्यम् ।

न चैवं द्वादशविधपुत्रप्रतिपादनानन्तरं “यत्तु भ्रातृणामेकजातानामित्यादि, तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे अन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय, तत्सुता गोप्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात्” इति व्याख्याकृदुक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । आशयानवबोधात् । तथा हि । किं तन्निषेधः शाब्दोऽर्थ उत तात्पर्यार्थः । नाद्यः । अक्षरमर्यादया तदप्रतीतेः । नान्त्यः । संभावितशाब्दत्यागेन तदङ्गीकारे निर्वीजत्वात् । तस्मान्नेदं युक्तम् । नन्वस्तु यथाश्रुतसंभवोऽत आह न पुनरिति । पश्चादित्यर्थः । द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे इत्यर्थः । अत एवाह तत्सुता इति । तथा सति इतरपुत्रवत्पत्न्याः पूर्वमेव निवेशौचित्येन तथोक्तिविरोधः स्पष्ट एव । तथा सति त्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या पुत्रान् द्वादश यानाहेति द्वादशसंख्याविरोधापत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । तथा च न तस्य तदर्थप्रतिपादने तात्पर्यं किं त्वेतदर्थखण्डने इति बोध्यम् । अत एव वा तत्रैव हेतूपन्यासो न तु तत्रेति भावः ।

नन्वेवं कस्तर्हि वचनार्थ इति चेत्, प्रागुक्त एव वार्तिकसम्मत इति बोध्यम् । तदनुक्तिस्तु अन्यत्र तस्योक्तत्वेन स्पष्टत्वात् । एतदुक्तिस्तु एकदेशयुक्तार्थान्तरनिराससूचनपूर्वकविरोधखण्डनमात्रतात्पर्येणेति । तथा च तत्र नाग्रहोऽपित्वत्रेति बोध्यम् ।

एतेन आशौचनिर्णयस्था गुरुचरणोक्तिरपि व्याख्याता ।
तथा च वार्तिकैकवाक्यता सिद्धा । तथा च द्वादशपुत्रभिन्नेन
भ्रातृसुतेन तादृशपितृव्यस्य प्रागुक्तकार्यसिद्ध्या तदर्थं पत्न्या-
दिसत्त्वे पुत्रान्तरपरिग्रहो न कर्त्तव्य इति तत्त्वम् ।

एतेन “भ्रातृणामिति सोदरभ्रात्रभावविषयमविभक्त-
विषयं चेति न पुत्रत्वातिदेशोऽयम् । अतस्तत्र सति एकादश-
पुत्राः प्रतिनिधयो न कार्याः, स एव भ्रातृणां पिण्डदोऽशह-
रश्च” इति वाचस्पतिमेधातिथिकल्पतरुरन्नाकराद्युक्तं परास्तम् ।
उक्तयुक्तेः । द्वादशपुत्राभावे पत्नीत्यादिमूलोक्तेश्च ।

अत एव “तस्मादत्तकपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वर” इति इति
निर्णयसिन्धुक्तं, दिनकरोद्द्योतोक्तं, “भ्रातृणामित्यादि पुत्रित्वा-
तिदेशपरं तत्फलं तु पुत्रामनरकाप्राप्तिः पुंसः स्त्रियाः सपिण्डना-
ईत्वमुभयोः कृत्रिमाद्यकरणं च” इति मिश्रादिभिरुक्तं चापास्तम् ।

नन्वेवमपि मन्वादिवाक्यस्योक्तार्थकत्वे न भीष्मविषये
प्रवृत्तिः, भीष्मविचित्रवीर्यौ भिन्नमातृकावेकपितृकौ, व्यासवि-
चित्रवीर्यावेकमातृकौ भिन्नपितृकौ यथा । किं च । तस्य धृत-
राष्ट्रादिः क्षेत्रजो नौरसः । एवं च कथं वार्तिकादिसङ्गतिरिति
चेन्न । तत्र तदविषयत्वेन तदंशेऽपि तस्यायुक्तत्वेऽपि मनुवाक्यस्य
तदर्थकत्वे दोषाभावेन प्रकृतेष्टार्थसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । अत एव
पितृभक्त्यैव तस्य पित्रर्णापाकरणम् । अग्निहोत्रादिना देव-
र्णमुक्तिः । किं च । त्रिभिर्ऋणवान् इत्यादिश्रुतिर्न नैष्ठिकब्रह्म-
चारिविषया, तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना च
सिद्धेः स्मृतिषूक्तत्वात्, इति गुरुचरणैरुक्तं तत्र ।

यदि तु वार्तिकोक्तिरपि तदंशे योजनीयेत्याग्रहस्तर्हि इत्थं
योज्या । एकजातानामित्यत्रैकशब्दः प्रधानपरः ।

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६७५

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

तस्माद्भरस्व दुष्यन्तं माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥

इति भारतोक्तेः ।

बीजस्यै व च योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।

सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥

इति मनूक्तेश्च । (अ. २। ३५) क्षेत्रजे तु वैपरीत्यं वाचनिकम् । तथा चै-
कपितृकत्वमात्रं विवक्षितम् । बृहस्पतिवाक्ये सहोदरत्वमपि पित्रुद-
रमादायैव । अत एव सोदरा इत्यनुक्तिः । बहव इति तु तत्र स्प-
ष्टार्थम् । बहवोऽपीति तदर्थः । यद्वा भूयांसोऽपीत्यर्थः । कपिञ्जला-
धिकरणन्यायेन बहुत्वस्य बहुवचनबोधितस्य त्रित्वे पर्यवसा-
नमिति व्यवच्छेदाय हि बहव इत्युक्तम् । अथ वा तुशब्दस्य
चार्थत्वेन व्युक्रमेण च सहोदराश्चेति वाक्यान्तरम् । तथा चोभयो-
रपि तत्प्रतिपादनम् । तदेकवाक्यतया मनुवाक्यस्यापि प्रागुक्तरी-
त्याऽर्थद्वयं बोध्यम् । अत एवैकयोनिप्रसूतानामिति स्मृतिसारस-
मुच्चयोक्तपाठः सङ्गच्छते । अत एव पुत्रवानित्यत्र पुत्रपदं मा-
तापित्रन्यतरजन्यपरम् । तत्र जाते इत्युक्तिस्वारस्याच्च । एवं च
तद्विषयता तत्र स्पष्टैवेति ।

नन्वेवमपि—

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।

स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धं पिण्डोदकक्रियाम् ॥

बह्वीनामेकमन्त्रीनामेष एव विधिः स्मृतः ।

एकां चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति बृहत्पराशरोक्तिविरोध एवेति चेन्न । आशया-
नवबोधात् ।

तथा हि । तत्र पूर्वार्धस्योक्त एवार्थस्तत्तुल्यत्वात् । अपुत्र-

स्य पितृव्यस्य भ्रातृजस्तत्पुत्रो भवेदित्यन्वयः । अपुत्रपितृव्य-
त्वावच्छिन्नस्य भ्रातुः सुतः तस्यापि पितृव्यत्वावच्छिन्नस्या-
पि पुत्रो भवेदित्यर्थः । तदेकवाक्यत्वात् । सर्वं वाक्यमिति
न्यायेन व्याख्यानेतूक्तविरोधः शास्त्रान्तरविरोधश्च स्पष्ट एव ।
भ्रातृज एकोऽपि । अत एव तदेकवाक्यता । अपुत्रस्येत्यनेन पुत्र-
सत्त्वे न तथेति सूचितम् । अत एव पूर्वं तथा व्याख्यातम् । तद्व्या-
ख्यानानुरोधेन पितृपत्न्यः सर्वा मातरः स्मृता इतिवत् प्रागु-
क्तरूपम् पुत्रकार्यकारित्वं विधीयते । तेन तदेकवाक्यता इष्टसि-
द्धिर्दोषाभावश्चेति सिद्धम् ।

नन्वेवमप्युत्तरार्द्धस्य का गतिरिति चेत्, अत्रोच्यते । पू-
र्वार्द्धेन केषाञ्चित् पुत्रकार्याणां सिद्ध्या तदर्थं तत्परिग्रहं प्रति-
पाद्य प्रसङ्गाद्विषयविशेषे पिण्डादिरूपकार्यसिद्धिरपि अत एवे-
त्याह स एवेति । बुद्धिस्थो विलक्षणभ्रातृपुत्र एवेत्यर्थः । तस्य,
तस्यापि पितृव्यत्वावच्छिन्नस्यापि । कुर्वीतेत्यनेन स्वफलार्थं त-
स्यावश्यकत्वेन तस्य स्वधर्मत्वं सूचितम् । श्राद्धमेकोदिष्टादि ।
पिण्डपदेन दशसु दिनेषु दीयमानाः । उदकमञ्जलिदानादि ।
क्रियापदेनाग्निसंस्कारादि ।

यद्वा क्रियापदेन कर्मधारयः । अत एव क्रियालोपादि-
त्येव मनुनोक्तम् । तथा चोत्तरार्द्धे प्रागुक्तक्रमेणौरसादिभ्रातृ-
न्ताभावविषयम् । एवेन गोत्रजादिव्यवच्छेदः । यद्वा । भ्रातुः
सुतानां बहूनां सत्त्वेऽपुत्रपितृव्येण कनिष्ठस्य तस्यैव दत्तकत्वे-
न पुत्रीकरणे तद्विषयम् । एवेन पत्न्यादिव्यवच्छेदः ।

यद्वा अविभक्तभ्रातृसुतविषयम् । यद्वा विभक्तसंसृष्ट-
भ्रातृसुतविषयम् । अत्र पक्षद्वये यथा पत्नीसत्त्वेऽपि दायहरत्वं
भ्रातृस्तथा पत्न्यादिसत्त्वे भ्रात्रभावे तस्य धनहारित्वम् ।

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६७७

भ्रातृसत्त्वे तस्य धनहारित्वेऽपि पिण्डदानादौ तस्यैवाधिकारो
नांशहरणप्रयुक्तोऽन्यस्य । तत्र भ्रातृसत्त्वे जीवत्पितृकनिषेधबा-
धकमिदं, विशेषविहितत्वात् । अत्र पक्षे यथा तस्य भ्रातृसुत-
श्चक्रे इत्यादिना न विरोधस्तथोक्तं प्राक् । यद्वा । इदं तादृशगत-
पितृकविषयकमेवास्तु । सर्वथा पत्न्यादिः एवव्यवच्छेद्यः ।

वस्तुतस्तु द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे तेषां यथाक्रम-
मुक्तरीत्या दायहरित्वेऽपि श्राद्धादिकमपि वंशाविच्छिन्त्यादिवत्
भ्रातृसुतेनैव कार्यमिति तदर्थमपि दत्तकपरिग्रहो नेत्यनेन प्रति-
पाद्यते इति न पूर्वतो वैरूप्यम् । न च “यश्चार्थहरः स पिण्डदायी”
इति विष्णुस्मृतिविरोधः । तद्वाधनार्थमेवास्य प्रवृत्तेः । तथा च
“तत्र पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि” इत्यत्र पुत्रपदेनैकादशप्रतिनिधिवदे-
तस्यापि ग्रहणेनोक्तनियमस्य तदन्यविषयत्ववदेतदन्यविषयत्वम-
पीति न तद्विरोधः । तत्र पितृवित्ताभावेऽपीत्यस्य तस्य निर्धन-
त्वेन तदसत्त्वेऽपीतिवदुक्तक्रमेण स्वस्याधिकारेऽपि तत्सत्त्वेऽन-
धिकारेण तदप्राप्तावपीत्यर्थः । न चैवमपि कथं तस्य पितृत्वं, तस्य
साक्षाज्जनके एव प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । “पितरो यत्र पूज्यन्ते”
“पञ्चैते पितरः स्मृता” इत्यादौ साक्षाज्जनकभिन्नेऽपि पितृशब्दस्य
प्रयोगात् । तथा च यन्निरूपितं पुत्रत्वं तत्कार्यकरत्वे च तस्य
तत्र ग्रहणमिति न दोषः । तथा च तस्य निर्धनत्वे तथा सत्त्वे-
ऽपि सधनत्वे तदीयौर्ध्वदेहिकाद्युपपोगि तावत्पर्यन्तं तद्वृत्त्युप-
योगि च तस्मै दत्त्वाऽवशिष्टमधिकारिणा ग्राह्यम् । अत एव
वित्ताभावेऽपीत्युक्तं, न त्वंशाभावेऽपीति । अत एव—

अदायिकं राजगामि योपिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥

इति कात्यायनेनोक्तम् । न चैवमपि पत्ये दद्याच्च सा

६७८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

पिण्डम् इति वृद्धमनुविरोधः, तस्या अंशहरत्वे तद्दातृत्वपरत्वस्य
तस्योक्तत्वेन तद्वैपरीत्यपरतया अत्र पक्षद्वये उक्तत्वादिति वा-
च्यम् । तस्य सङ्कल्पाग्निदानमात्रपरत्वात् । अत एव—

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ।

लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष संनातनः ॥

जंगमं स्थावरं सर्वं कुप्यं हेम रसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

इति प्रजापतिः सङ्गच्छते ।

किं च । तथात्वे ऽमन्त्रकक्रियापत्तिः । सा चोक्तरीत्या
तथा सम्भवति न युक्ता । अत एव—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

इति भविष्यपुराणं मार्कण्डेयपुराणं च,

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

इति विष्णुपुराणम्,

कुलद्वये समुच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

इति भारतम्,

सर्वेषां पुत्रहीनानां स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम् ॥

इति स्मृत्यन्तरं च सङ्गच्छते । अत एव तत्कर्तृकमग्नि-
दानमात्रं समन्त्रकमित्युक्तं स्मृतिषु ।

तथा च कात्यायनः,

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।

कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥ इति ।

अत एव च—

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डश्राद्धं तथोदकम् ।

क्रियालोपो न कर्त्तव्यः प्रेतस्य गतिकाङ्क्षिभिः ॥

इति बौधायने क्रियालोप इत्याद्युक्तम् । अत एव च—

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।

तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तु तनयैस्तथा ॥

इति विष्णुपुराणे पराशरेण पुत्राद्यैरेवेत्युक्तम् । तस्य च

भ्रातृसन्तत्यन्तैरित्यर्थः ।

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसंततिः ।

इति तेनैवाक्तत्वात् इति केचित् ।

वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे शङ्काया एवाभावेऽपि प्रथमपक्षोक्तरीत्याऽत्र सर्वाभावे इत्युक्त्या तस्य च द्वादशपुत्राद्यभावे तादृशभ्रातृसुतयोरभावे चेत्यर्थेन कुलद्वयोच्छेदापरपर्यायेण तस्य सन्धनत्वे च पत्न्यैव कार्यम् इतिपरत्वं वृद्धमनोः । तदप्युक्तरीत्या कुलद्वयोच्छेदे तावन्मात्रं समन्त्रकम् अन्यदमन्त्रकम् । एतदर्थमेव अपुत्रा पुत्रवत्पत्नीत्यतिदेशः । तथा च तदर्थं धर्मपुत्रो न विधेयः । कुलद्वयान्तर्गतस्य कस्य चित्कनिष्ठस्य तदन्यस्य सत्त्वे तु तावन्मात्रं समन्त्रकं तथा कार्यम्, अन्यदन्यद्वारा समन्त्रकमेव कारणीयमिति न कश्चिद्विरोध इति बोध्यम् ।

एतेन दुहितापि तादृशतत्सद्भावे निरस्ता । एवं दौहित्रोऽपि । सगोत्रसद्भावे भिन्नगोत्रस्य तदनधिकारात् । अत एव पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्याविति गौतमः सङ्गच्छते । अत एव च “ दद्युरिति बहुवचने-

६८० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

नोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमिति नाशङ्कनीयं, किं तु पुत्रे-
णैव कार्यं, तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन, तदभावे
मातृसपिण्डादिना कार्यम्” इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातमाशौ-
चप्रकरणे । न चैवम्—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमे ऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

इति गृह्यपरिशिष्टस्य,

असगोत्रः सगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः ।

सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येत्तु दशमेऽहनि ॥

इति दिवोदासीयस्य च का गतिरिति चेत्, पुत्राद्यसंनि-
धानविषयं तदिति गृहाण । न चैवं प्रागुक्तमनुविष्णुविरोध-
इति वाच्यम् । तस्यैतदभावविषयत्वात् । न च विनिगमनाविर-
हः । पिण्डाधिकारिक्रमबोधकवाक्येषु प्रागुक्तेषु पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः
पत्नी भ्रातेत्यादिषु तदनन्तरं तदनुक्तेरेव विनिगमिकायाः सत्त्वा-
त् । न च “यश्च” इति विष्णूपोद्बलितपत्नीतिमूलोक्तक्रमस्य प्राव-
त्यम् । तदपेक्षया पुत्रस्येत्याद्युपोद्बलितप्रागुक्तवाक्यायपिण्डदाना-
दिक्रमस्यैवान्तरङ्गत्वेन प्रावल्यात् । न च पौत्रदौहित्रयोरित्यादि-
प्रागुक्तमनोस्तस्येतोऽप्यन्तरङ्गत्वम् । भ्रातृणामित्याद्युक्त्याऽस्य पुत्र-
स्थानीयत्वेन ततोऽप्यन्तरङ्गत्वात् । अत एवोक्तवाक्यादौहित्रसत्त्वे-
ऽपि सापत्नपुत्रस्यैव क्रियाकरणाचारः सङ्गच्छते इति दिक् ।

पित्रोस्तु प्रागुक्तरीत्यैव निरासः ।

नन्वेवमपि भ्रातृतत्पुत्रसमवाये उक्तरीत्या द्विविधया
क्रमेण तयोः प्राप्तिः, इतस्तु तत्पुत्रस्यैवोक्तरीत्या प्राप्तिरिति
चेत्, शृणु । नानुजस्य तथाऽग्रज इति बौधायनाद्युक्तनि-
पेधेन पिण्डाधिकारिक्रमबोधकवाक्येषु भ्रातृपदस्य कनिष्ठभ्रातृ-

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६८१

परत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन तयोरुक्तरीतिद्वयेन क्रमसत्त्वेऽपि भ्रातृणामित्यादावेकशब्दस्य प्रथमार्थकतया ज्येष्ठपरत्वेन तस्या-
नधिकारेण तद्विषयमिदमित्यविरोधः ।

यदि तु पत्नी भ्रातेति पुत्रः पौत्र इति च न तत्र क्रमबो-
धकं किं तु तत्स्वरूपबोधकम्, एवं च न दोषलेशः, क्रमस्तु दाय-
हरणीय एव, उक्तविष्णुवाक्यादित्युच्यते तदैकशब्दस्य तत्र सं-
ख्यार्थकत्वेनासङ्कोचेन तत्सत्त्वेऽपि तत्सुत एवाधिकारीत्यनेन बो-
ध्यते । एवं च भ्रातृणामित्यादि तत्र बहुवचनं “तावतो वारु-
णान्” इतिवद्यथासम्भवप्राप्तानेकत्वानुवादः ।

वस्तुतस्तु “हलोऽनन्तरा” इतिवदेकशेषस्तत्र बोध्य इति न
दोष इति तत्त्वं बोध्यम् । एवं च “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” “जायमा-
न” इत्यादिशास्त्रबोधितस्यापुत्रत्वप्रयुक्तदोषस्य निवृत्त्यादि प्रागु-
क्तत्रयं द्वादशविधपुत्रभिन्नेनापि भ्रातृसुतेनापुत्रस्य पितृव्यस्य
भवतीति मन्वेकवाक्यतया यथा पूर्वार्थेन प्रतिपाद्यते, अत एव
“सुते जाते” “पुत्रवान्भवेत्” इति जन्तिसत्तामात्राभ्यां तेषां
पुत्रवत्त्वसङ्कीर्तनं, तथोत्तरार्द्धेन पिण्डादिरूपकार्यमपि तत एव
तस्य भवतीति अपूर्वं प्रतिपाद्यते । अत एव—

सपितुः पितृकृत्येषु ह्यधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतिः ॥

इति कात्यायनस्य नात्र प्रवृत्तिः । तथा च तदुपयोग्यं-
शहरत्वमपि तत्सत्त्वे तदभावे सिद्धम् । युक्तं चैतत् । स्वपुत्रेणेव
भ्रातृसुतेनापि पिण्डादिनिर्वाहस्य समस्तपितृणां वंशविच्छेदप-
रिहारस्य ऋणापाकरणस्य परलोकस्य च सम्भवात् । एवं च
तदर्थं केवलं भ्रातृपुत्रवतो ऽपुत्रस्य दत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनि-
रासः । एवं सति मन्वादिवाक्यस्य तत्परत्ववत्पिण्डदानादिपर-

६८२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्वमपि बोध्यम् । अत एव तदेकवाक्यता सर्वतः सिद्धा । एवं स-
ति न कस्यापि विरोधोऽनेन, नापि मिताक्षराविरोधो, नापि
द्वादशसंख्याविरोधो, नापि मन्वादिवाक्ये क्रियाद्यध्याहारजक्ते-
शो, नापि तत्स्थाननिवेशानुपपत्तिः, पुत्रत्वेनाकृतानां भ्रातृसुता-
नां पत्न्यादिसत्त्वे । तदभावे पुत्रकार्यम् । ऋणापाकरणादिकारिणा-
मपि वचनाद्विकथग्रहणाधिकारसंभवात् । तथा कृतानां तु तेषां
भवत्येव ततः प्राक् तदधिकारः । पत्न्यादितः पूर्वं मदीयपिण्डदा-
नरिक्थाधिकारी कश्चिद्भवोदिति कामनायां भ्रातृसुतस्यैव दत्त-
कविधिना स्वीकार उचित इत्यप्यनेन सूचितं भवति । उक्त-
फलजनकतया पुत्रसदृशस्यैव तस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन स्वीकरण-
मुचितमिति षाष्ठप्रतिनिधिन्यायसिद्धमेवानेन व्यञ्जितं च भ-
वतीत्यलम् ।

एतेन “मनुवाक्यं प्राशस्त्यपरं पराशरवाक्यं तु भ्रातृव्ये-
ण पितृवत्पितृव्यपार्वणश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यमित्येवं परम् ।

पराशरेणैव तदग्रे—

पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवत् भ्रातृजेन तु ।

पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषौ पूर्ववदुच्चरेत् ॥

इत्यभिधानात् । न तु पुत्रत्वप्रतिपादकमुभयम् । त्रयोदश-
पुत्रत्वापत्तेः” इत्यपास्तम् । विधित्वादिसम्भवरहितस्य यथाकथं-
चिद्विधिसंसृष्टस्यान्यथानुपपत्त्या द्विविधया शक्यार्थस्य प्रकृता-
नुपयोगेन वाक्यस्य लक्षणया प्राशस्त्यपरत्वस्य पूर्वमीमांसायां
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयेपादे “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इत्यादौ
प्रतिपादितत्वेनात्रातथात्वेन तदसम्भवात् अतिदेशविधित्वसम्भ-
वात् । अत एव तदकल्पनात् । अत एव तदसंसृष्टत्वाच्च ।

न चापुत्रेणैवेत्यादि विधायकं, तस्य पुत्रप्रतिनिधिवि-

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६८३

धायकत्वेऽपि अस्यातथात्वेन तदसम्भवात् । वाचनिकप्रतिनि-
धित्वस्यैकादशस्वेव सत्त्वात् । तथा च—

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीन् प्राहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

इति मनुः । (अ. ९ । १८०)

पुत्रप्रतिनिधीन् औरसपुत्रिकाप्रतिनिधीन् । तेन तयोरभावे
तदुपादानम् । मुख्याभावे प्रतिनिध्युपादानस्य शास्त्रार्थत्वात् ।

अत एव बृहस्पतिः,

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ इति ।

तेन तयोरसत्त्वे एव ते भवन्ति । अत एवोक्तं,

सन्तानकारणं तेषाम् औरसः पुत्रिका तथा । इति ।

एतेन “सर्वाभावे धर्मपुत्रपरं तद् व्यासयमवाक्यम् अपुत्रेण
सुत इति । यादृक् सपिण्डोऽसपिण्डो वा सजातीयोऽन्यजातीयो
वा शूद्रान्य इति तदर्थः” इति मिश्ररत्नाकरायुक्तमपास्तम् ।
तस्य द्वादशपुत्रविधिनोपसंहारात् ।

अत्र पुमांस एव पुत्रा मे जायेरन्निति सूत्रे पुमांसं पुत्रमाधे-
हीत्यादिश्रुतौ च पुत्रपदस्य कन्यावाचित्वदर्शनात्कन्याया अपि
दानप्रतिग्रहौ स्त इति कृष्णयज्वादयः ।

वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदं लोकशास्त्रविरुद्धत्वात् । तत्र विशेषणं
त्वातिशयितपुंस्त्वबोधनाय । तत्त्वं चानुशिष्टत्वादि । स्पष्टं चेदं
शब्दरत्नभावप्रकाशादौ । एवं च सीतायाः कुन्त्याश्च महाभा-
रतादौ दत्तकत्वोपाख्यानात् तथैव शिष्टाचाराच्च तथेति युक्तमि-
ति बोध्यम् । एतेन पुंस्त्वविवक्षा तत्रेति मतमपास्तमित्यग्रे स्फु-
टीभविष्यति ।

एतेन मनुवाक्यस्यापि तत्त्वं निरस्तम् । मिताक्षरा तु न विरुद्धा यथा तथोक्तं प्राक् । एवमन्येषां सुयोजत्वे तथाऽस्तु । अन्यथाऽस्य प्रामादिकत्वमेवास्तु । एवं पराशरस्यापि तत्परत्वं न युक्तम् । सम्भवति प्रोक्तरित्याशक्यार्थपरत्वे लक्षणानौचित्यात् । पूर्वार्द्धस्यैवकारस्योदकक्रियाम् इत्यस्य च भ्रान्तप्रलपितत्वापत्तेः । वक्ष्यमाणार्थमात्रप्रतिपादकत्वे च पौनरुक्त्यापातात् । उत्तरार्द्धस्याविवरणपरतया योजनेऽपि पूर्वार्द्धेन दोषतादवस्थ्यात् । पूर्वमध्यमयोः क्रिययोरनधिकारापत्तेः । एकोदिष्टे तदापत्तेश्च । न च—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं सदैवहि ॥

इति कात्यायनोक्तेः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोदिष्टं न पार्वणम् ।

इति वृद्धवासिष्ठाच्च —

अपुत्रा वा मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषामपि च देयं स्यात् एकोदिष्टं न पार्वणम् ॥

इत्यापस्तम्बप्राप्तैकोदिष्टबाधनार्थमेवेदमिति वाच्यम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।

एकोदिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥

इतिचतुर्विंशतिमतविरोधापत्तेः । न च इत एव तद् यथा कर्त्रपेक्षया कनीयःपितृव्यादिविषयम् एवं तदपि ज्येष्ठपितृव्यविषयमिति वाच्यम् । सामान्यस्मृतेः सङ्कोचेन व्याख्याने मानाभावात् । पूर्वं तेषां मध्ये कनिष्ठपरत्वंस्योक्तत्वेऽपि कर्त्रपेक्षया तत्परत्वस्यानुक्तत्वेन तदविरोधात् । अत्र गुरुर्मन्त्रोप-

देष्टा विद्याप्रदाता च । मातृपदं मातृसपत्नीपरम् । जनन्याः पार्वणविधानादेकोद्दिष्टविधानानुपपत्तेः । मम तु पूर्ववाक्येन द्वयोरपि तयोः सकलक्रियाप्राप्तावुत्तराक्रिया कथं कार्या ज्येष्ठस्येत्याकाङ्क्षायां तदेकवाक्यतया तेन तस्यैव पार्वणं विधीयते इति न दोषः । अत एव—

अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् ।

इति स्मृत्यन्तरमप्युपपन्नम् । यद्वेदमुभयपरमस्तु, पितृवदाचाराद्व्यवस्था ।

किं च । पार्वणश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यमित्यत्रावश्यंशब्दस्याङ्गीकारार्थत्वस्य निश्चयार्थत्वस्य चासम्भवेनावधारणार्थत्वेन तदेव कर्त्तव्यमित्यर्थोऽथवा तत्कर्त्तव्यमेवेत्यर्थो वा । नाद्यः । प्रागुक्तस्य स्मृत्या पितृवदाचारप्राप्तैकोद्दिष्टवाधापत्तेः । नान्त्यः । उक्तरीत्यैव तदकरणे दोषापत्तेरिति दिक् ।

यदपि नत्वित्यादि, तदपि न । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नीत्युशनःस्मृतेः पत्न्यां तत्त्वातिदेशेऽपि यथा न तदाधिक्यं तथा ऽत्र तदतिदेशेन तदप्रतिपादकत्वेन तदनाधिक्येन तदविरोधात् । अन्यत्र अन्यशब्दः प्रयुज्यमानो विनाऽपि वतिं वत्यर्थं गमयतीति न्यायात् अस्याप्रतिनिधित्वेन दायग्रहणक्रमबोधकवाक्ये तत्र पाठोपपत्त्या तदविरोधात् । पिण्डादौ त्वयमेव ततः प्रबल इत्युक्तम् ।

किं चास्तु तदाधिक्यं, न च तत्संख्याविरोधः । तदाशयानवबोधात् । तथा हि । याज्ञवल्क्येनौरसादयो द्वादशपुत्रा गणितास्ते च प्रागुक्ता एव ।

हारीतोऽपि,

षड् बन्धुदायादाः षड्वन्धुदायादाः । साध्व्यां स्वयमुत्पादित औरसः, क्षेत्रजः, पौनर्भवः, कानीनः, पुत्रिकापुत्रो,

६८६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

गृहे गूढोत्पन्न इति बन्धुदायादाः । दत्तः, क्रीतको, ऽपविद्धः,
सहोढः, स्वयमुपागतः, सहसादृष्टश्चेत्यबन्धुदायादा इति ।

यमोऽपि,

पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥

स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः ।

तृतीयः पुत्रिकापुत्र इति धर्मविदो विदुः ॥

पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनश्चैव पञ्चमः ।

गृहे तु गूढ उत्पन्नः षडेते पिण्डदाः स्मृताः ॥

अपविद्धः सहोढश्च दत्तः कृत्रिम एव च ।

पञ्चमः क्रीतकः पुत्रो यश्चोपानयते स्वयम् ॥

इत्येते मुनिभिः प्रोक्ताः षडदायादबान्धवाः । इति ।

औरसादीनभिधाय—

एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वेष्वन्ये पितुरेव षट् ।

इति देवलोपि ।

औरसादीन् कृत्रिमरहितान् यत्र कचनोत्पादितसहितान-
भिधायैतेषां यः पूर्वः स श्रेयान्स एव दायहरः स चान्यान्
विभृयादिति विष्णुरपि ।

औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ।

स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥

एषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६८७

पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥

क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

श्रेयसः श्रेयसो ऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥

इति नारदोऽपि । (व्यघ. १३ । श्लो. ४५ । ४६ । ४७ । ४९)

वसिष्ठोऽपि,

द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे

संस्कृतायामौरसः प्रथमः, तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो

द्वितीयः, तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते, पौनर्भवश्चतुर्थः, कानीनः

पञ्चम इत्यादि ।

मनुरपि, (अ. ९ । श्लो. १५८ । १५९ । १६०)

पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।

तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥

औरसः क्षेत्रजश्चै दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नो ऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ इति ।

अत्र कैश्चित्पुत्रिकापुत्रं विहाय शौद्रमूरीकृत्य द्वादशत्वमुक्तं,

कैश्चिद्विपरीतमुक्तं, कैश्चित् कृत्रिमं विहाय तमङ्गीकृत्य तदुक्तम् ।

न च शौद्रस्यौरसत्वेनैव संग्रहात्पृथगुक्तिर्व्यर्था । अत एव

कैश्चित्तस्य गणनं न कृतम् ।

अत एव— (याज्ञ. २ । १२५)

चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विद्वास्तु द्वेकभागिनः ॥

इति भिन्नजातीयानां विभाग उक्तः । अत एव च सजा-

तीयेष्वयमित्यत्र कानीनाद्यनुरोधेन सजातीयत्वमूरीकृत्य मू-

६८८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

र्द्धावसिक्तादीनामौरसेऽन्तर्भावं स्वीकृत्य “शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नभागमन्याभावेऽपि न लभते” इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातमिति वाच्यम् । तस्य तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात् ।

तथाहि । द्विविधस्तावत् शूद्रापुत्रः ।

तत्र, (याज्ञ. १ । श्लो. ९१ । ९२)

विप्राद् मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपिवा ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥

इति मूलेन प्रतिपादित एकः ।

विष्णुनाऽपि, यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादश इति ।

वसिष्ठेनापि, शूद्रापुत्र एव षष्ठो भवतीत्याहुरिति ।

बौधायनेनापि, द्विजातिप्रवरात् शूद्रायां जातः कामात्पारशव इति ।

मनुनाऽपि, (अ. ९ । १७८)

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ इति ।

द्वितीयस्तु द्विजातेर्दास्यामुत्पन्नः । तत्राद्यस्य न तदभावे कृत्स्नधनहारित्वम् । (अ. ९ । १५४)

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽथवा भवेत् ।

नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥

इति मनूक्तेः । इत एव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सर्वधनग्रहणं सिद्धम् ।

द्वितीयस्तु जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेत्यत्र शूद्रग्रहणात्पितुरिच्छयाऽपि नांशं भजते नाप्यर्द्धं दूरत एव कृत्स्नम् । किं

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६८९

तवनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इति ।

औरसलक्षणं तु मूले, औरसो धर्मपत्नीज इति ।

वसिष्ठोऽप्युक्तः ।

विष्णुरपि, अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामु-
त्पादितः स्वयमौरसः प्रथम इति ।

देवलोऽपि,

संस्कृतायां च भार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।

औरसो नाम पुत्रः स इति ।

आपस्तम्बोपि, सवर्णां पूर्वशास्त्रविहितां यथर्तुं गच्छतः
पुत्रास्तेषां कर्मभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोरिति ।

बौधायनोऽपि, सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं
पुत्रं विद्यादिति ।

श्रुतिश्च, अङ्गादङ्गादिति—

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषस्यात्मा तस्मात्त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मतुरनुग्रहात् ।

सर्वान् नस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि संज्ञितः ॥

इति च । “सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात-
औरसः पुत्रो मुख्यः” इत्यत एव विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् ।

मनुनापि, (अ. ९ । १६६)

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥ इति ।

एवं च शूद्रापुत्रस्य द्विविधस्यापि तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्पृ-
थगुक्तिः । अत एव मूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भाव इति वि-
ज्ञानेश्वरेणोक्तम् । शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपीत्यत्र तु स यौगिको न तु

६९० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

रूढः । केषां चित् गणनाकरणे बीजं तु कृत्स्नधनहारित्वाभावा-
देव । मूलेन तु चतुरित्यादिना क्षत्रियापुत्रादिवत्तस्य कथनं प्राक्
कृतमेव । मनुनाऽपि पूर्वं पुत्रिकापुत्रस्य दौहित्र एव च हरेदित्या-
दिना कथनात्तत्रानुक्तिरिति न न्यूनता । सर्वथा ततः पुत्राधि-
क्यलाभान्न द्वादशत्वं नियतम् ।

अत एव “ननु क्षेत्रजाद्यपेक्षया पुत्रिकापुत्रस्य पुत्रत्वेना-
धिक्ये द्वादशसंख्यातिरेक आप्नोति । भवतु को दोषः त्रयो-
दशोऽयं पुत्रोऽस्तु” इति मेधातिथिना व्याख्यातम् । अत एव
विज्ञानेश्वरेण भ्रातृणामित्यस्य तथा व्याख्याने संख्याविरोध-
रूपदोषोद्भावनं न कृतम् ।

अत एव च बृहस्पतिः,

पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणात्तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतम् ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ इति ।

एवं च तत्र तत्र द्वादशत्वोक्तिस्तत्र तत्र परिगणितानां
स्फुटतया संख्याबोधनद्वारा न्यूनत्वव्यवच्छेदनार्था, नाधिक्य-
व्यवच्छेदार्था । तत्रान्येषां यथासंभवमन्तर्भावमभिप्रेत्य वेति न
दोषः । अन्यथा तेन तत्र तस्य गणनात्तस्यान्यत्रागणनान्मिथो
विरोधः स्पष्ट एव । एवमेवकारोऽपि वासिष्ठो योज्यः । तस्मात्त-
दाधिक्ये न दोषः ।

एतेन कौस्तुभोक्तं तद्दूषणं निरस्तम् । द्वितीयदूषणमपि
प्रागेव निरस्तप्रायम् । एवं च यथा सपत्नीपुत्रस्यागृहीतस्या-
पि पिण्डदानाद्यधिकारित्वात्पितृपत्न्य इत्यादिशास्त्रालोकव्य-
वहाराच्च पुत्रत्वं निर्विवादं तथा तत्र तत्सहपाठात् भ्रातृसुत-

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६९१

स्याप्यगृहीतस्यैव पुत्रत्वं विधीयते इत्युचितम् । मनुग्रन्थेऽपि त-
स्य तथा बोधकं वाक्यान्तरमस्ति । एवं च तदतिदिष्टस्य वित्ता-
लाभेऽपि तत्राधिकारो यथा तथा तदतिदेशविषयाणां पत्न्यादी-
नामन्याभावे तस्य निर्धनत्वे धनलाभं विनाऽपि श्राद्धाधिकारः ।

एवं च विष्णुवाक्ये पुत्रशब्देन सर्वविधपुत्रो गृह्यते । तत्र
अतिदेशवाक्यानि तु—अपुत्रा पुत्रवत् पत्नीत्युशना ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

इति मनुः । (अ. ९ । १३०)

बह्वीनामेकपत्नीनामिति, (श्लो. १८३)

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ (श्लो. १०८)

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः । (११०)

इति च । इत्यादीनि बोध्यानि ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः । तत्रादौ दायग्रहणक्रमः । औ-
रसपुत्रस्तत्पुत्रस्तत्पुत्रः । तत एकादश पुत्रिकापुत्रादयः पूर्वपूर्वा-
भावे क्रमेण । एवं तत्पुत्रादयोऽपि । अत एव—

मनुशङ्खलिखिताः, (मनु. ९ । १८४)

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ।

वहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ इति ।

तदभावे पत्नी । ततो दुहिता । ततो दौहित्रः । ततो
दौहित्री । ततः पिता । ततो माता । ततो भ्राता । ततो भगि-
नी । ततस्तयोः क्रमेण सुतः सुता च । ततो गोत्रजादय इति ।

पिण्डदानादौ त्वेवं क्रमः । औरसपुत्रः । तदभावे पुत्रिका-
पुत्रादय एकादश क्रमेण । ततः पौत्रः । प्रपौत्रश्च तथा । ततः
पत्न्यादिसत्त्वेऽपि भ्रातृसुतः । ततो भ्राता । ततः पिता । ततो

दौहित्रः । ततः पत्नी । ततो दुहिता । ततो गोत्रजादय इति ।

इदमपि पुंविषये । स्त्रीविषये तु अनूढायाः पिता । तदभावे भ्रात्रादिः । ऊढायास्तु मुख्यपुत्राभावे पुत्रिकापुत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे क्षेत्रजाद्याः प्रपौत्रान्ताः । तदभावे पतिः । तदभावे दुहितृदौहित्रौ क्रमेण । तदभावे पत्युर्भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे स्नुषा । तदभावे पितृभ्रातृतत्पुत्रादयः पूर्वोक्ता इति बोध्यम् ।

एतेन “पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे भार्या । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । भ्रातुर्भ्रातेति वचनात्” इति मिश्राद्युक्तमपास्तम् ।

एवं सति भ्रातृसुतेनोक्तफलसिद्धावपि पत्न्यादितः प्राक् मदीयपिण्डदानरिक्थग्रहणाभयाधिकारी कश्चित् भवेदिति कामनायां तदर्थं जीवतो वाक्यादिकरणार्थं नामसङ्कीर्तनार्थं च दत्तकस्वीकारः । अपुत्रेणैवेत्यत्र तु पुत्रपदं मुख्यौरसपरम् । प्रतिनिधिपदसमभिव्याहारेण तथैव लाभात् । आतिदेशिकपुत्रत्वस्य पत्न्यामपि सत्त्वेन तदापि तद्ग्रहणानापत्तेश्च । तच्च पौत्रादेरुपलक्षणमित्यन्यत् । तत्रापुत्रत्वं मृतपुत्रत्वमजातपुत्रत्वं वा ।

वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

इति शौनकोक्तेः । एवेन तादृशपुत्रवतोऽनधिकारः सूचितः । अत एव नामसङ्कीर्तनाय चेति मन्वादिभिरुक्तम् । तत्स्वरूपं तु मन्वादिभिरुक्तम्, (अ. ९ । १६८)

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ इति ।

अत्र वाशब्दः समुच्चये । वा स्यादिति कोशात् । यद्वा तयोरन्यतरग्रहणानेकत्वार्थः सः । चं विनापि गामश्वमिति वत् पूर्वत्र समुच्चयो बोध्यः । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वं तदुक्तिः । अद्भिरि-

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६९३

त्यनेन अन्यत्रोक्तविधिनोदकपूर्वमित्यर्थकेन अन्यथादत्तस्य
अतत्त्वं सूचितम् । अत एव—

अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् ।

विवाहविधिभागं तं न कुर्याद्धनभाजनम् ॥

इति वृद्धमनुः ।

परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न ध-
नदानं, किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः पिण्डदाश्च । विधिं
विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् ।

अत एव वृद्धगौतमः,

स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ इति ।

सापिण्डता तु सर्वेषां गोत्रवः साप्तपौरुषी ।

इति मनूक्तं साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं न विधीयते किन्तु
प्रवराध्यायप्रसिद्धं त्रिपुरुषमित्यर्थः । इदं च ब्रामुष्यायणदत्तका-
दिविषयमेव ।

वस्तुत इदं निर्मूलमेवेति स्पष्टं सापिण्ड्यप्रदीपे । अत एव
“मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा
प्रतिग्रहीतृसवर्णो विधिना सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः
पुत्र” इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । अत एव—

वध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

इति शौनकीये ऽविशेषभृतिसङ्गतिः । आपदि प्रतिग्रही-
तुरपुत्रत्वे इत्यपरार्कः । दुर्भिक्षादौ वा । आपद्ग्रहणादनापदि
न देयः । दातुरयं प्रतिपेधः इति विज्ञानेश्वरः ।

अत एव कात्यायनः,

आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

६९४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥ इति ।

सादृश्यं न जातितः, किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैः । एवं च क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते इति मेधातिथिः । जातित एव सादृश्यम् । अत एव सजातीयेष्वयं प्रोक्त इति मूलं सङ्गच्छते । क्रीतलक्षणभूतमनुवाक्ये तु तदुक्तमेव व्याख्यानम् । अत एव तत्र हि सदृशो ऽसदृशोपि वेत्युक्तमित्यपरे । प्रीतिग्रहणं लोभभयादिप्रतिषेधार्थम् । तथा च तत् क्रियाविशेषणम् ।

किं च । एकः पुत्रो न देयः ।

तथा च वसिष्ठः—शुक्रशोणितसम्भवो हि पुरुषो मातापितृ-
निमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः,
न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा, स हि सन्तानाय पूर्वेषां,
न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति ।

एवं च पत्न्याः पतिसत्त्वे तदनुमत्यैव दातृत्वादि । मृते
तु स्वातन्त्र्यम् । न च रक्षेत्कन्यामिति पूर्वाध्याये स्त्रीणां विहिते
कर्मणि स्वतन्त्राधिकारनिषेधकमुक्तमिति कथमेतदिति वाच्यम् ।
पूर्त्तादौ तासां स्वतन्त्राधिकारस्मरणात् । तस्य तद्रक्षणमात्रता-
त्पर्यकत्वात् । धनस्वामित्वप्रतिषेधकमपि न तत् । पत्नी दुहित-
र इत्यादिना तासामपि रिक्थग्राहित्वस्मरणात् । तन्निषेधे सहा-
धिकारस्याप्यसम्भवात् । न च स्थावरे तस्या अनधिकारः,

यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते मृतभर्तृका ॥

वृत्तस्थाऽपि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति ।

इति बृहस्पतेरिति वाच्यम् । अस्य वचनस्य जायापदोपेतस्य
पत्नीभिन्नासुरादिविवाहोढाविषयत्वेन निबन्धेषु व्यवस्थापनात् ।
दुहितृरहितपत्नीपरमिदम्, दुहितृमती तु स्थावरमपि लभते

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६९५

इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दायदानुमतिं विना स्थावर-
विक्रयादिनिषेधपरमित माधवः ।

यत्तु कात्यायनः,

मृते भर्तरि भर्त्रशं लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥

इति, तद् बन्दिचारणाद्यर्थदानादिनिरतताप्रातिषेधपरम् ।

अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि तु भवत्येव ।

जङ्गमं स्थावरं सर्वं हेमरूप्यं रसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

इति प्रजापतेः ।

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

इति नारदोक्तेश्च । एवं च पत्नीति मूलवाक्यं पत्नीपदोक्त्या

स्थावरसाहितसकलरिक्थग्रहणपरमिति प्रागुक्तं युक्तमेव ।

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः ॥

इति स्मरणात् । भर्तृदत्ते तु स्थावरे न स्वातन्त्र्यम् । भर्त्रा

प्रीतेन यद्वत्तमिति नारदोक्तेः । (व्यव. १ । २८) एतेन

पुत्रप्रतिग्रहे विधवाया नाधिकार इत्यपास्तम् ।

एवं तस्यापि तदनुमत्यैव तत् । अत्यन्तापदि तु तदनुम-

त्यलाभे स्वातन्त्र्यमपि । प्रागुक्तरीत्या तस्य प्राधान्यात् ।

तथा, अनेकपुत्रसद्भावे ज्येष्ठो न देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति

तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । स च भ्रातृसुतसम्भवे

६९६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ऽन्यो न ग्राह्यः । प्रागुक्तषाष्ठ्यायात् । तस्य प्रतिकूलत्वे तु संपिण्डादिक्रमेणान्योऽपि ग्राह्यः । तत्रापि द्विजे भागिनेयदौहि-
त्रवर्जम् । विरुद्धसंबन्धापत्त्या पुत्रत्वं बुद्ध्यनर्हम् । भ्रातृपि-
तृव्यमातुलवर्जं च । शूद्रे तु भागिनेयदौहित्रावपि ।

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

तदभावे ऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत् ॥

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां वाऽपि दाप्यते ॥

इति—

नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥

इति च शौनकः । अत्र नैकपुत्रेणेत्येव सिद्धे बहुपु-
त्रेणेत्युक्त्या द्विपुत्रेणापि न कार्यमिति सूचितमिति कश्चित् ।
तन्न । तस्य सर्वथा निषेधो ऽस्य तु तदावश्यकत्वमित्येत-
दर्थं तदुक्तेः । अत एव तत्र कदाचनेति अत्र प्रयत्नत इति चोक्तं
स्वरसतः सङ्गच्छते । एवं च तस्य तद्विधिनिषेधोभयाविषयत्वे-
ऽपि वचनान्तरादापदि दाने न दोष इति बोध्यम् । न च प्रति-
कूलत्वादेस्तत्त्वं कापि न दृष्टमिति वाच्यम् । ऋष्यशृङ्गोक्तावा-
नुकूल्याद्वा पुत्रस्येत्युक्तत्वात् ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

इति योगीश्वरोक्तेः । (अ. २ । १४२)

पितृद्विद् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतं ऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

इति नारदाच्च । (व्यव. १३ । २१)

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६९७

अत एव “एक एवौरस” इति “षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्” इति च मनुवाक्यं दत्तकादेरौरसप्रतिकूलत्वानिर्गुणत्वाभिप्रायेण व्याख्यातं विज्ञानेश्वरेण ।

किं च । जीवतो वाक्यादिकरणरूपफलासम्भवस्ततः । एवं चैकस्मिन्नौरसे ऽन्यस्मिन्वा ऽतादृशे सति अन्येऽपि ग्राह्या यावतोक्तफलसंपत्तिर्भवति । अत एव विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रहः श्रौतादिः सङ्गच्छते । किं च । तस्य स्वयंदत्तत्वेनादत्तकत्वम् । अत एव परेच्छया तदङ्गीकारो न तु स्वस्य तदर्थं प्रवृत्तिः । एवं च तत्र तथैव अत एव बह्वृचब्राह्मणे—

यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् ।

इत्यादिना—

अधीयत देवरातो रिक्थयोहभयोर्ऋषिः ।

इत्यन्तेनोक्तम् ।

एतेन “पुत्रवतोऽपि पुत्रानुज्ञया पुत्रान्तरपरिग्रहः ।

यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ।

पुरस्तात्सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसि ॥

इति श्रौतलिङ्गात्” इत्यपास्तम् ।

उक्तयुक्तेः । तस्य ज्येष्ठीकरणे लिङ्गत्वाच्च । अत एव—

वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ।

अद्भिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥

कण्डूपाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुताम् ।

इति हरिवंशे ।

रामायणे ऽयोध्याकाण्डे सीतां प्रति श्रीरामानुशासने

षड्विंशे च—

औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।

समर्थान्संप्रगृह्णन्ति परानपि नराधिपाः ॥

इति । तत्रैव कैकेयीवाक्यं दशरथं प्रति—

तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ।

असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति ॥ इति ।

तत्रैव सप्तोत्तरशततमे भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम्,

एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।

तेषां वै समवेतानामपि कश्चित् गयां व्रजेत् ॥ इति ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वा ऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ इत्यत्रिः ।

एवं च विधेयविशेषणमप्येकत्वं पुत्रप्रतिनिधिरित्यत्राविवक्षितम् । श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादौ तन्मर्यादाया उल्लङ्घितत्वाच्च । एतेन “पुरोहितं वृणीते ऽध्वर्युं वृणीतइत्यादाविव पुत्रप्रतिग्रहविधावपि प्रतिगृहीतस्य पुत्रकार्ये उपादेयतया तद्वतपुंस्त्वेकत्वयोर्विवक्षा तेनैक एव पुमानेव च ग्राह्य” इति मतमपास्तम् ।

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ।

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥

इति मनुः । (अ. ९ । १८४)

‘औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वात् औरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः स चान्यान्विभृयादिति विष्णुवचनादौरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति, पूर्वसद्भावे तु परसंवर्द्धनं स एव कुर्यात्, तदप्यपवादेतरविषयम् ।

यदि तु समानरूपा बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ६९१

धनं गृहीयुरिति तद्व्याख्यातारः । इदं च नौरसपरम् । “एक एवौरसःपुत्रः” “ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च” इत्यादिनैव तद्विभागोक्तेः । किं तु गौणानेकपरम् । अनेन च दत्तकवत् कृत्रिमस्यापि सिद्धिरर्थभेदेन । न च—

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

इति शौनकेन पुत्रान्तरस्य कलौ निषेधात् कथं कृत्रिमसिद्धिरिति वाच्यम् । दत्तपदेन तस्याप्युपलक्ष्यत्वात् ।

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः ।

इति कालिधर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् । न चैवं क्षेत्रजस्यापि तदापत्तिः । नियोगनिषेधेनैव तन्निषेधात् । तत्र क्षेत्रज इति तु औरसविशेषणम् । यदि तु तत्र क्षेत्रजवत् कृत्रिमक इति दत्तस्य विशेषणममुख्यत्वसूचनद्वारा प्रतिनिधित्वसूचकं तदा माऽस्तु सः, दत्तकांशे तु न विवाद इति दिक् ।

स चायं दत्तको द्विविधः । अद्यामुष्यायणो व्यामुष्यायणश्च । तत्राद्यो माता पिता वेति गोत्ररिक्थे इति च मनूक्तः । यः कृतोपनयनो दत्तः प्रतिग्रहीत्रा च तदुत्तरविवाहादिसंस्कारैः संस्कृतः स व्यामुष्यायणः । तत्त्वं च तच्छाखाद्वयगोत्रद्वयभागित्वमेव । एवं यः सोपाधिकदानेन दत्तः प्रतिग्रहीत्रा जातकर्मादिभिः संस्कृतः सोऽपि तथा । तत्र प्रतिग्रहकाले या विद्यमानैकाऽनेका वा सा मुख्यमाता । तदीय एवैकोऽनेके वा मातामहाः । एकासत्त्वे तत्प्रतिग्रहे ततोऽन्यापरिणये सा सापन्नमाता । न तु तदीयमातामहाः । एवं तदा कस्या अप्यभावे ततः परिणयेऽपि बोध्यम् ।

एवं क्षेत्रजोऽपि द्विविध इति प्रागुक्तम् । एवं च पूर्वोक्तं

७०० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याय २

युक्तमेव । अत एवैकौरससत्त्वेऽपि ऋतौ पुनर्गमनम् । अन्यथा तदपि न स्यात् । अत एव—

देवराट्ठा सपिण्डाट्ठा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।

अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥

इति क्षेत्रजप्रकरणे मनुः । (अ. ९ । ५९ । ६० । ६१)

“अत्रेप्सितेत्युक्तिरकार्यक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्था । अत एव*अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् (पू. मी. ६।३।१९)इत्याधिकरणे यदा पुनरतितनुत्वान्नियोजनस्याप्ययोग्या खदिरता भवति तदापि किं मुख्यत्वात्सैवोपादेया, न हि तयोपात्तयापि कश्चिदर्थः कार्याक्षमत्वात्, अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरेव कदरः कार्यक्षम उपादेय इत्युक्तम् ।

अन्ये पुनराचार्यनियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टप्रवादादानिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते” इति तद्व्याख्यातारः । तस्मात्तत्रैकत्वं यदि विवाक्षितं स्यात्तर्हि तदसङ्गतिर्निषेधा-सङ्गतिश्च स्पष्टैवेति बोध्यम् । अत एव बहुपुत्रत्वाविधिः ।

एतमुप परमगामध्यासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौ-पीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं पर्यावर्तय बहवो वै ते भविष्यन्तीति छन्दोगाः । अस्य चायमर्थः । कौपीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेक एवोपासीन उद्गानं कृत्वा तत्फल-त्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच “अहमेतमेकमेवादित्यमध्यासि-

- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिकार्जुननिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअण्णयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसावाल्प्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपाञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफळिकाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्या-
ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

- २४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीवज्रनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
- २५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्य-
क्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य सुक्तिवादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) २
- २६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्य-
प्रणीतसिद्धान्तजाह्नवयुतम् २
- २७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संचेपः । माण्डूक्य-
टीकया सहितः । हरिभट्टमूरिकृतः । १
- २८ शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- २९ अनुमानचिन्तामणिऽव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका । १३
- ३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा सस्कारप्रकाशात्मकः । १०
- ३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ५
- ३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्रविवशम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४
- ३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- ३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- ३५ वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- ३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समा-
ख्यया संवलितम् । २
- ३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतकर्षिणी
समाख्य व्याख्यासंवलितम् । ४
- ३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्र श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २
- ३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षि-
तविरचित टिप्पणीसहिता । २
- ४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ४
- ४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैता-
द्वैतदर्शनानुगतः । २
- ४२ स्वानुभवादशः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित ।
स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १
- ४३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य वाख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय ७

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस, सिटी,

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 180.

व्यवहार- बालंभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया

पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वपत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः

स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहिता

मिताक्षरा

श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या

पर्वतीयनित्यानन्दपत्तेन परिष्कृत्य संशोधिता ।

VYAVAHÂRA-BÂLAMBHATTI

THE EXTENSIVE COMMENTARY ON THE MITÂKSHARÂ

WITH THE ORIGINAL

BY

Bâlambhatta Páyagunde

EDITED BY

Pandit Nityanand Pant Parvatiya

Under the supervision of Shri Govinda Das.

FASCICULUS VIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनाविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १८०

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् }
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } १०
व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० } (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय- }
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २

८दायविभागे पुत्राद्यधिकारिविषयेविशेषः । ७०१

ध्यानमकार्षं तस्माद् दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रोऽसि एकपुत्रत्वं
न प्रशस्तम् अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन्बहूनुपास्तिवेला-
यामावर्तय” इति । महाभारतमपि प्रागुक्तम् ।

इमां त्वमिन्द्र मीद्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु—

दशास्यां पुत्रानाधेर्हात्यादिमन्त्राश्चैवं सति बहुपुत्रत्वविधि-
मुपोद्बलयन्ति । एवं च—

७ ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत्पुत्रो ऽभिजायते ।

इति कौर्म तादृशपुत्रपरतया योज्यमिति न विरोधः ।

अत एव—

यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरन् जलम् ।

तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥

इति मनुः । (अ. ९ । १६१)

ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति मनोरनुशिष्टत्वरूपज्येष्ठत्ववत्तया
जातमात्रेणेत्यर्थादपि न तद्विरोधः । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं
बोध्यम् ।

मेधातिथिना तु “उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहिते-
नापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्य-
लोकता परिहृता । तथा प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः पुत्रेण जा-
तमात्रेण पितृणामनृणश्च” इत्युक्तम् । यस्मिन्नृणमिति तु साधार-
णम् । अत एव तत्र “यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतत्वं
व प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः, ऋणमस्मिन्निति । स एव पितुर्धर्मेण
हेतुना जातः पुत्रो भवति । तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य
कृतत्वात् । इतरांस्तु ऐच्छिकान्मुनयो जानन्ति” इति तेनोक्तम् ।
पुत्रहत्याद्वानं तु न प्रतिनिधिना किन्तु मुख्येनैव । न स्वामित्व-
स्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः श-

ब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्याषाढोक्तेः ।

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥

इत्यारैसप्रकरणे मनूक्तेश्च । [अ. ९।१२६] मेधातिथिनापि तथैव व्याख्यातम् । सत्याषाढोक्तेः तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिष इत्याशीराशासनमपि तमादाय न । अत एव श्रुतिः, यस्य पुत्रो जातः स्यात्तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयादिति दिक् ।

तस्मात्पुत्रातिदेशा अपि ये सोदरभ्रातृसुतसपत्नीपुत्रादयस्तेऽपि वित्तलाभाभावे पितृव्यस्य सापत्नमातुश्च श्राद्धादिपुत्रकार्यकरणार्हाः । एवं कनीयानप्यग्रजस्याकिञ्चनस्यापि ।

अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् ।

इति स्मृतेः । ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम इति च । पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तूक्तेश्च । मनुस्तूभयत्रोक्त एव । एवं पत्नीस्तुषाशिष्यादीनामपि बोध्यम् । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नीत्यौशनसात् । भार्यापिण्डमित्यादिप्रागुक्तेश्च । न चापुत्रपितृव्यादेः पत्न्यां भ्रातृसुते च सति कथं कार्यमिति वाच्यम् । उभयत्र पुत्रत्वातिदेशसाम्येऽपि समन्त्रकक्रियाकृतभेदस्य पूर्वम् उक्तत्वात्तेन तत्पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्तावपि अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायेन भार्यापिण्डमित्यस्य साक्षाद् विधायकत्वेनान्येषां दुर्बलत्वेन तत्र पत्न्यैव कार्या क्रियेति सिद्धान्तात् । न चामन्त्रकत्वापतिः न्यायसिद्धेऽर्थे प्रागुक्तरात्या संकल्प्यादौ समन्त्रकत्वेनाग्रे तथात्वापत्ताविष्टापत्तेः । अत एव भ्रातृभ्रातेति प्रागुक्तब्राह्मसङ्गतिरिति केचित् ।

परेतु भार्यापिण्डमिति तदभावविषयमित्यादि प्रागुक्तमेवेत्याहुः । स्त्रियास्तु पत्या । भार्यापिण्डमिति साक्षाद्विधेः

तदभावे सपत्नीपुत्रेण । सर्वासामिति वचनादिति मिश्रादयः ।

अत्रापि तत्त्वं परोत्वित्युक्तमेवेति बोध्यम् । न च—

यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप ।

तथौर्ध्वदेहिकं कर्म कुर्यात्सा धर्मसंस्कृता ॥

इति स्कान्दात्तस्या अपि समन्त्रकक्रियैवेति वाच्यम् ।

निबन्धाधृतत्वेन तत्रानाश्वासात् । तत्सत्त्वे वा प्रागुक्तकात्याय-

नैकवाक्यतया ऽग्निदानमात्रपरत्वात् ।

एतेन “स्कान्दात्सर्वा समन्त्रकक्रियैव । भविष्यपुराणादिकं
त्वासुरादिविवाहोढाविषयम्” इत्यपास्तम् ।

स्त्रीशूद्रस्थले ऽन्यत्रेष्टापृत्तादावित्थं प्रसिद्धतरम् । उ-

क्तसुमन्तुवाक्यात्सपत्नीपुत्रे सति भर्तुरन्येषां च नाधिकारः । त

था च दौहित्रादितस्तस्य सापिण्ड्यविशेषादेव बलवत्त्वम् ।

एवं दौहित्रभ्रातृसुतसमवाये मृतस्य विभक्तत्वे दौ-

हित्रस्य बलवत्त्वस्यांशहरणे सत्त्वेऽपि पिण्डादौ स एव बलवा-

न् । अविभक्तत्वे तु भ्रातृसुतानामेवांशहरत्वादपि ।

एवं भ्रातृतत्पुत्रसमवाये तस्य तत्त्वे भ्रातुर्बलवत्त्वा-

त्स्वांशहरत्वेऽपि तत्र तथैव । पत्नीस्नुषादिविषये वाक्यान्यु-

क्तान्येव ।

किं च दंपत्योर्मिथः शरीरार्थत्वात्स्नुषादेः शरीरार्थोपचा-

राच्छिष्याचार्ययोस्तु पितापुत्रवदुपचारात् । न हि दक्षिणः

पाणिरितरस्य पाणेरुपचाराद्विना ऽभ्यङ्गादि करोति । तस्माद्धन-

लाभं विनाप्येतेषां श्राद्धाधिकारः । अर्थहरत्वे तु सुतरां सर्वे-

षाम् । यस्त्वर्थमादायापि तन्न करोति स शास्त्रातिक्रमकारित्वा-

दण्ड्यो निन्द्यः परलोकच्युतश्च । कुर्वतां तु सर्वमिष्टमेव ।

ये तु धनलाभेच्छां विनैव कारुण्यात्स्नेहाद्वा कुर्वन्ति तेषाम

७०४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तिपुण्यम् । अकरणे च न प्रत्यवायः । शास्त्रनियमाविषयत्वात् ।
तस्मात्पुत्राभावे एव सर्वेषां यथाक्रममधिकारः ।

तथा च व्याघ्रपात्,

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकाक्रियाः ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यादिति ।

स्मृत्यन्तरमपि,

औरसे सति नान्यस्य श्राद्धादेरधिकारिता ।

तदभावे तु शिष्यादेः शास्त्राणामेष निश्चयः ॥ इति ।

यदि पुत्रे सत्यप्यन्येषामधिकारस्तदा पत्न्या किं पा-
पमकारि, येनासौ न करोतीति शङ्का स्यात् । इयमेव हिंसा ते-
षाम् ऋष्यगृहेणोक्ता । तस्मात्तदभावे एव पत्न्यादीनामधिकार
इति सिद्धम् । •

तत्र पत्न्यंशे ऽपवादः कश्चित्,

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्तरि ।

श्राद्धं पिण्डोदकं कुर्याज्जलमेकं तु पुत्रिणी ॥ इति केचित् ।

वस्तुत इदं निर्मूलमिति बोध्यम् । अत्र सर्वत्र वाक्यान्य-
न्यान्यपि सन्ति । तत्र तावत्—

बृहस्पतिः,

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

ज्ञातिबन्धुसुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥ इति ।

प्रचेताः,

स्वामिभृत्यकलत्रेषु मातापित्रोर्गुरौ तथा ।

ऋत्विङ्मित्रे तथा शिष्ये श्राद्धं कार्यं प्रयत्नतः ॥ इति ।

वृद्धशातातपः,

मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।

८दायविभागे वानप्रस्थादीनां धनधिकारिणः । ७०५

शिष्यैश्चैव गुरोः सख्युः सखा मातामहस्य च ॥

एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।

श्राद्धदानं तु कर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥

प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् ।

एवं कुर्वन्नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥

इति ।

पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते ।

अतिस्नेहान्न कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ॥

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा बन्धुर्वा शिष्य एव वा ।

सपिण्डीकरकं कुर्यात्पुत्रहीने नरे खग ॥

इति गारुडं च ।

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च ।

पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥

भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा ।

असंनिधाने पूर्वेषामपरे पिण्डदाः स्मृताः ॥

इत्यन्यत्र चेत्यलमधिकविस्तृतेन प्रकृतमनुसरामः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

मि० अव. पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति, तदभावे

तन्यादय इत्युक्तम् । इदानीं तदुभयापवादमाह ।

या. वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

मि० वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रति-
क्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च रि-
क्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकु-
र्वाणस्य धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु

धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति ।

ननु “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः” इति वसिष्ठस्मरणादाश्रमान्तरगतानां रिक्तसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । न च नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः प्रतिग्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति गौतमस्मरणात् भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंभवः ।

उच्यते । वानप्रस्थस्य तावत्—

अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥

इति वचनाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—

“कौपीनाच्छादनार्थं वासो बिभृयात्” तथा—

योगसंभारभेदांश्च गृहीयात्पादुके तथा ।

इत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ २३७ ॥

या. १ । व्यवहितसंगतिमव्यवहितेनासंभवादाह * पुत्र इति । चेन प्रपौत्रसमुच्चयः । यद्यपि पौत्रप्रपौत्रयोस्तत्त्वं पूर्वं नोक्तं तथापि तत्रैवं क्रमो बोध्य इति अत्रैव प्रसङ्गोक्त्या सूचितम् ।

८दायविभागे वानप्रस्थादीनां धनाधिकारिणः । ७०७

तथा च मनुविष्णू, (मनु. अ. ९ । १३८)

पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ इति ।

हारीतोऽपि,

पुत्रामा निरयः प्रोक्तश्छिन्नतन्तुश्च नैरयः ।

तत्रैव त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥ इति ।

शङ्खादिरपि,

पितृणामनृणो जायेत् दृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता ।

स्वर्गी स तेन जातेन तस्मिन्संन्यस्यते ऋणम् ॥ इति ।

मनुशङ्खलिखितवसिष्ठहारीता अपि (मनु. अ. ९ । १३७)

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पौत्रस्य पुत्रेण वध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ इति ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

इति मूलं च । [याज्ञ. अ. १ । ७८]

अन्यान्यपि वचांसि प्रागुक्तानि । यद्यपि पौत्रांशे साक्षात्त-

त्त्वसाधकं मूलं मानवं च प्रागप्युक्तमेव तथापि प्रपौत्रांशे उक्त-

वचांस्येव साधकानि नान्यानि । उपकारकत्वाविशेषादपि तस्य

तत्त्वमिति बोध्यम् । क्रमेणेत्युभयत्र बोध्यम् ।

२। वानप्रस्थेति द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः । उत्तरार्धानुरोधेनैव-

मुक्तम् । तत्र तथोक्तिफलं तु व्याख्याने एवाग्रे स्फुटम् ।

क्रमेणेत्यस्य श्रुतक्रमेणेति नार्थः । तथा सति तदुक्तिं विनापि

शत्रुमित्यादिवह्नौकिकस्थानाख्यप्रमाणेनैव तस्य सिद्धत्वात् ।

अत आह * प्रतिलोमेति । यद्यपि, वानप्रस्थस्याचार्यः सम्भ-

वति “दीक्षितो गुरुणा ऽज्ञातो दिशमुपनिष्क्रम्य” इति वृद्धहा-

रीतीयलिक्रात् ।

तत्रैवं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात्कुरुद्वह ।

स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ॥

शतरूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ।

तस्मै सर्वविधिं राज्ञे राजा प्राह महामतिः ॥

इति धृतराष्ट्रस्य तत्त्वे भारताच्च । एवं च तत्र दीक्षयिता यः स तदाचार्यः । यतेरपि महावाक्योपदेष्टा सः । संन्यस्याचार्यमुपातिष्ठेत ब्रह्मजिज्ञासायामिति शङ्कात् । एवं चाचार्यादिचतुर्णां द्वन्द्वे क्रमेणेत्यस्याचार्यादिक्रमेणेत्यर्थसम्भवः, आदावाचार्यस्ततः शिष्यस्ततो धर्मभ्राता तत एकतीर्थीति । अत एव शिष्यसब्रह्मेत्येकवाक्यता । वानप्रस्थधनमाचार्यो गृहीयाच्छिष्यो वेति विष्णुसङ्गतिश्च, तथापि वानप्रस्थस्य ब्रह्मचारिणश्च शिष्याभावात्तथा व्याख्यानस्यात्रासम्भवः । वैष्णवे तु वानप्रस्थेति तयोरप्युपलक्षणम् । चार्थवाशब्देन द्वयोर्ग्रहणम् । क्रमोऽयमेवेति गूढाशयः । एतेन तथा व्याख्यानं शङ्काद्यदर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यमिति भ्रान्तीयमपास्तम् । अत एव तदुक्तिसङ्गतिरपीति दिक् ।

३ । विशेषमाह * ब्रह्मेति । इदमेव विशदयति * उपकुर्वाणस्येति । स्वरीत्या आह * मात्रादय एवेति । अन्यथा तस्य निर्विषयतापत्तेः । अत एवास्योभयापवादत्वम् । अन्यथा ब्रह्मचार्यशे प्रथमापवादत्वासम्भवः स्पष्ट एवेति भावः । * तदपवादत्वेनेति । मात्रादिग्रहणापवादत्वेनेत्यर्थः । अन्यथाऽस्य निर्विषयतापत्तेः । वैपरीत्यं तु न । प्रत्यासत्तितारतम्यात् ।

४ । शिष्ये सत्त्वं न विद्यमानत्वं, विपरीतस्य ग्रहणस्यैवासंभवात् इत्यत आह * सच्छिष्यः पुनरिति । स त्वित्यर्थः । तत

८दायविभागे वानप्रस्थादीनां धनाधिकारिणः । ७०९

एव योग्यतयाऽऽह * अध्यात्मेति । शिष्ये सम्यक्त्वमुपलक्षण-
तयाऽन्यत्रापि बोध्यम् । अतः अन्यावपि सुवृत्तावेव धनभाजौ ।
अत एव मूलकृता उभयत्रापि तत्सम्बन्धद्योतनार्थं सच्छिष्येति
मध्ये पाठितम् इत्याशयेनाह * दुर्वृत्तस्येति । आदिना ऽग्रिमपरि-
ग्रहः । अपिना तस्यैव समुच्चयः ।

५ । यद्वा शिष्यसत्त्वं नादुर्वृत्तत्वमात्रं, तथा सति आचार्या-
देरपि दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वस्याविशिष्टत्वेन तस्यैव तत्त्वकथना-
सङ्गतेः । किं तु योग्यतया ऽध्यात्मश्रवणादिसमर्थत्वमित्याह
* सच्छिष्यः पुनरित्यादिना भागानर्हत्वादित्यन्तेन ।

६ । धर्मभ्रात्रेकतृतीयेत्येकम् । अन्यथा यथासंख्यानापत्तेरि-
त्याह * धर्मेति । तत्राद्यार्थमाह * प्रतिपन्न इति । भ्रातृत्वेना-
ङ्गीकृत इत्यर्थः । द्वितीयार्थमाह * एकाश्रमीति । वानप्रस्थ एव
स्वाश्रमनिकटवासीत्यर्थः ।

तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ।

जलावतारे योनौ चेति विश्वाद्युक्तेः । नन्वेवं धर्मभ्राते-
त्येवालं, कृतमग्रिमेणेति चेन्न । आचार्यादीनामभावे तेषां स-
र्वेषां धनं को गृह्णीयादित्याशङ्कानिरासार्थं तदुपादानात् । तथा
च तत् पृथक् निमित्तं, न तु तेन समस्तमिति धर्मभ्रात्रन्तेन द्वन्द्व-
समासं कृत्वा पुनर्द्वन्द्व इति तत्सर्वान्वयीत्याशयेनाह * एते-
षामिति ।

७ । मूलायुक्तत्वं शङ्कते * नन्वनंशा इति । भागशून्या इ-
त्यर्थः । * आश्रमान्तरेति । गृहस्थान्येत्यर्थः । प्रतिग्रहादीति
आदिना याजनादि । * अनिचय इति । असंग्रह इत्यर्थः ।

८ । पूर्वपक्षिणा तृतीये विशिष्य असंभवात्तदसम्भवो नोक्त
इत्याशयेन तावत्तत्राह * वानप्रस्थस्येति । * अहः, तन्मात्रभो-

७१० सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

जनपर्याप्तस्य । एवं सर्वत्रा*षण्णां, मासानाम् । *तथा, तद्वत् ।
* निचयं, संग्रहम् । यतेरपीत्यस्याग्रेऽन्वयः । एवं श्रौतवचन-
मुक्त्वा स्मार्त्तवचनमाह * तथेति । * योगेति । योगस्य साम-
ग्रीविशेषानित्यर्थः । तत्प्रतिपादकग्रन्थादीनिति यावत् । आदि-
ना पादुकाकमण्डलवादि ।

कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै विभृयाच्च सः ।

इति पूर्वार्धपाठे काचित्के एकमेव वचनम् । * यात्रा,
संरक्षणम् ॥ १३७ ॥

मि० इदानीं स्वर्यातस्यापुत्रस्य पत्न्यादयो धनभा-
ज इत्युक्तस्यापवादमाह ।

या० संसृष्टिनस्तु संसृष्टी ।

मि० विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्ती-
ति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन केनापि किंतु पित्रा
भ्रात्रा पितृव्येण वा ।

यथाह बृहस्पतिः,

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥ इति ।

तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं भागं विभागकाले
अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य सं-
सृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत् गृहीयात्
न पत्न्यादि ।

मि० संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह ।

या० सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याद्वाऽपहरेद्वांऽशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

८दायविभागे संसृष्टिनो धनाधिकारिणः । ७११

मि० संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोद-
रस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं धनं सोदरः संसृष्टी संसृष्टा-
नुजातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पू-
र्ववत् संबन्धः । एवंच सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसं-
सृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति, न भिन्नोद-
रः संसृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

वा० १ । प्राग्वत् पूर्वतो विशेषेणाह *इदानीमिति । *उक्त-
स्य, तन्मात्रस्य । अत एवानयोः पौर्वापर्ये । * आहेति । द्वि-
तीयपादरहितेनेत्यर्थः । संसृष्टिशब्दं निर्वक्तुं संसृष्टशब्दार्थमाह-
* विभक्तमिति । * पुनः, विभागोत्तरम् । कर्मणि तत्र क्तः ।
* मिश्रीकृतमिति । संसृष्ट्यधनमुभयं समाकृतमिति श्रुतेः । यदेकं
सदुभौ याति तदुभयम् । विभक्तमिति यावत् । तत्समाकृतं सा-
धारणीकृतं संसृष्टमिति तदर्थः । एवं च प्रत्यास-
त्त्या ययोर्विभागस्तयोरेव मिश्रणे तत्त्वमिति नान्यविभागेऽन्येन
मिश्रणे तत्त्वमिति भावः ।

२ । प्रसङ्गात् विशेषमाह * संसृष्टत्वं चेति । तद्धनसंसर्गे
तेषामपि संसर्गः सम्पन्न एवेति भावः । सहयोगे तृतीया । यो
विभक्तः सन् पुनः पश्चादित्याद्यर्थः । * एकत्र, गृहे । तत्र हेतु-
माह * प्रीत्येति । * तत्संसृष्ट इति । तेन संसृष्ट इत्यर्थः ।

३ । अयं भावः।येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपिता-
महार्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः
सन्तो मिथः प्रीत्या यदि पूर्वविभागनाशेन “यत्तव धनं तन्म-
मापि यन्मम धनं तत्तवापि” इत्येवम् एकत्र गृहे एकगृहिरूपतया
संस्थितास्ते एव तथोच्यन्ते, न पुनरप्यनेवरूपाणां तथाकारि-
णामपि संसर्गित्वम् । नापि विभक्तानां तथा तेषाम् ।

७१२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

एवं च तत्सम्बन्धित्वमात्रादिनिरासेन पूर्ववत्साधारणोप-
भोग्यतापादनमेवैकत्र स्थितिः । तच्चोक्तानुमतिरूपमेव । सा च
कचिद्वाचनिकी, कचिदनन्यथासिद्धव्यवहारगम्या ।

अनुक्त्वाऽपि वचः किञ्चित्कृतं भवति कर्मणा ।

इति विष्णुपुराणात् । एवं च त्रयनियम एव । मानवम-
प्युक्तीत्या त्रितयपरमेव । अन्यथा भ्रातृमात्रविषयतैव च तस्य
स्यात् इति ।

विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

यदा कश्चित् प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

इति बृहस्पतेराशयस्तूक्त एव ।

एतेन पित्रादिगणनं प्रपञ्चार्थं, नान्यपरिसंख्यार्थं, दोषत्र-
यापत्तेः । सामान्यतो मनूक्तेर्बृहस्पतेरनुपपत्तेश्चेति भ्रान्तोक्तम-
पास्तमिति ।

४। एवं पदार्थसुक्ता मूलाद्यपादं ससाधारणोत्तरार्थं व्याचष्टे
* तस्य संसृष्टिन इति । तत्र चस्त्वर्थे, मृतस्य तु । अंशमित्यस्य
व्याख्या * भागमिति ।

वचनान्तरविरोधपरिहाराय तत्संभवं प्रतिपादयन् तदर्थेन
वाक्यार्थं पूरयति * विभागेति । समस्तो व्यस्तो वा पाठः ।
सति सप्तमी । जातस्येत्यस्यार्थमाह * उत्पन्नस्येति । शेषे षष्ठी ।
चोऽत्र एवार्थे । उत्पन्नाय पुत्रायैव नान्यस्मै । तत्र वाशब्द एवा-
र्थे । दद्यादेव न स्वयं गृह्णीयात् । द्वितीयोऽपि वाशब्द एवार्थे व्यु-

त्क्रमे चेत्याह * संसृष्ट्येवेति । अपहरेदित्यस्य व्याख्या * गृ-
ह्णीयादिति । जातस्येत्याद्युक्त्या नेदमपि प्राग्वदुभयापवादभूतं,
किं तु पत्नीत्यादिमात्रापवादभूतम्, अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैवे-
त्याशयेनाह * न पत्न्यादीति । अत्र मूले एकत्वमविवक्षितम् ।
अतस्तदनेकत्वे विभज्य ग्रहणं, तत्पत्न्याः पोषणं चेति भावः ।
अत एव तुस्तद्वैलक्ष्ये ।

५। एतेन प्राचां व्याख्यानाभिप्रायो निरस्तः । अयं भा-
वः । यदा संसृष्टिनास्त्रिभृतयः, तदा तेष्वेकस्मिन्भ्रातरि स्वभा-
र्यायां गर्भमाधाय दिवं गते ऽवशिष्टानां जीवतामनेकत्वादग्रे ऐ-
क्यासंभवाच्च विभागः प्राप्तः । एकत्वे ऐक्ये च विभागाभावा-
त् । तत्र तत्र विभागकाले ऽस्पष्टगर्भत्वेन गर्भाज्ञानेन विभाग-
निष्पत्तौ कालान्तरे पुत्रे उत्पन्ने तस्मै तत्पित्रंशो देयस्तदभावे
संसृष्टिव्यक्तिपर्यालोचनेनांशकल्पनया संसृष्टिन एव ।

उ० ६। *संसृष्टीत्यस्येति । पूर्वपादोक्तस्य द्वितीयपादेनेत्य-
र्थः । उत्तरार्थं तु साधारणमस्त्येव अत एवाह *संसृष्टिनस्त्विति ।
तथा सति संपन्नं वाक्यार्थमाह *अतश्चेति । तदनुवृत्तेरित्यर्थः ।
संसृष्टिनो मृतस्यांशं धनमिति पाठः । * सोदरः, स एव ।
* अनु, पश्चात् । अनेन विभागकाले ऽस्पष्टगर्भायां विभागोत्त-
रमिति सूचितम् । *जातस्य, सुतस्य । *पूर्ववदेवेति । संसृष्ट्येव
गृह्णीयान्न पत्न्यादीत्येवमित्यर्थः । एवं सति अस्य तदपवादत्वमु-
क्तं नाप्राप्तिं विना न संभवतीति तदर्थं विशेषविषयतया वि-
शदयति * एवं चेति । उक्तसंबन्धेनेत्यर्थः । *सोदरेति । उभ-
यसंसर्गे इत्यर्थः ।

१ संसृष्टिभ्रातृमरणानन्तरं संसृष्टिन एकत्वे, बहुत्वेऽपि ते
पां पुनरप्येकवाक्यत्वे च विभागाभावादेत्यर्थः ।

७१४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अत एव यमः,

अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेषामेव तद्भवेत् ।

विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथं चन ॥ इति ।

बृहन्मनुः,

एकोदरे जीवति तु सापन्नो न लभेद्धनम् ।

स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै ॥ इति ।

प्रजापतिरपि,

अन्तर्द्धनं तु यत् द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं च संसृष्टाः प्रगृहीयुर्यथांशतः ॥ इति ।

संसृष्टी गृह्णाति स्थावरवर्जं स्थावराणां सपिण्डसमतेति वृद्धहारीतस्तु तथा योज्यः ॥ १३८ ॥

मि० अव. इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति वीक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह ।

या० अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

मि० अन्योदर्यः सापन्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् । न पुनः अन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टिनो धनमाददीति । कोसावित्यत आह । संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः, सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणा-

८दायविभागे संसृष्टिनो धनाधिकारिणः । ७१५

पि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्य-
मातृजः । अत्रैवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम् ।
संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति ।
एवं च असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यादित्यपिशब्दश्रवणात्,
संसृष्टो नान्यमातृज एवेत्यवधारणनिषेधाच्च असंसृष्ट-
सोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्य-
मित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य
सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं—

मनुना, (अ. ९ श्लो. २१०)

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि—

इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य (अ. ९ श्लो. २११।२१२)

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति वदता । येषां भ्रातॄणां संसृष्टिनां मध्ये ज्ये-
ष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वाऽऽशप्रदानतोऽशप्रदाने, सार्ववि-
भक्तिकस्तसिः विभागकाले इति यावत्, हीयेत स्वां-
शात् भ्रश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना
वा म्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते अतः पृथगुद्धर-
णीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृ-
तस्य विनियोगमाह । सोदर्या विभजेयुस्तमिति । त-
मुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि स-
मेत्य देशान्तरगता अपि सहिताः संभूय समं न न्यू-
नाधिकभावेन, ये च भ्रातरो भिन्नोदराः संसृष्टास्ते

च, सनाभयो भगिन्यश्च समं विभजेयुः समं विभज्य गृह्णीयुरिति तस्यार्थः ॥ १३९ ॥

वा. १ । उत्तरसङ्गतिमव्यवहितेनाह *इदानीमिति । *संसृष्टिनीति । भिन्नोदरेण सहेति भावः । *वीक्षायामिति । विचारे समुत्पन्ने सतीत्यर्थः । जिज्ञासायां सत्यामिति यावत् । उभाभ्यां नियमाभ्याम् उभयोरपि प्राप्तेरिति भावः । अत एवाह * विभज्येति । * कारणं, पूर्वनियमद्वयसूचितमेव ।

२ । अन्योदर्य इत्यत्र वाक्यचतुष्टयं—विधिः, निषेधः, विधिः, निषेधश्चेति । प्रथमपादेन विधिमाह * अन्योदर्य इति । धनं हरोदित्यस्यापकर्षस्तदाह * धनमिति । पूर्वतः संसृष्टिन इत्यस्यानुवृत्त्या संसृष्टिनो धनमित्यर्थः ।

३ । अथ द्वितीयपादेन तृतीयपादाद्यार्धसहितेन निषेधमाह * न पुनरिति । न त्वित्यर्थः । अतो यन्निष्पन्नं तदाह * अनेनेति । पूर्वार्धेनेत्यर्थः । * अन्वयेति । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्वविधिरूपेणान्वयेन, असंसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्वनिषेधरूपेण च व्यतिरेकेणेत्यर्थः ।

४ । असंसृष्टीत्येतत् मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽपि सम्बध्यते इति तृतीयपादेन पुनर्विधिमाह * असंसृष्टीत्येतदिति । * अतश्च, तत्सम्बन्धाच्च । तदनुवृत्तिः प्राग्वदेवेत्याह * संसृष्टिन इति । मूले वाशब्दः चार्थे इति भावः । न केवलमेतावदेवैकं वाक्यम् अपि तु उत्तरपादाद्यपदघटितं प्राग्वदेवेत्याह * कोसाविति । तत्र संसृष्टार्थं पूर्वोक्तभिन्नमाह * संसृष्टः एकोदरेति । एकस्मिन्मातुरुदरे जात इत्यर्थः ।

५ । यत्तु—एतत् पितर्यपि बोध्यम्,

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् ।

८दायविभागे संसृष्टिनो धनाधिकारिणः । ७१७

इति जायाया अपि मातृत्वस्य श्रौतत्वात् । एवं च पितुः पुत्रत्वेन सोदरत्वे तद्भ्रातुरपि तत्सोदरत्वात्तत्वं बोध्यमिति असंसृष्ट्यपि पिता पुत्र एवेति तादृशः सोऽसंसृष्ट्यपि पितुस्तद्भ्रातुः परेतस्यान्येन संसृष्टिनो भागं हरेदिति तात्पर्यं संसृष्टपदप्रयोगस्येति केचित् ।

तन्न । अनिष्टापत्तेः । तदेतत् भवनयन्नेवाह * सोदर इति यावदिति । अस्य तात्पर्यार्थमाह * अनेनेति । पादेनेत्यर्थः । * असंसृष्टस्यापि, असंसृष्टिनोऽपि ।

६। प्राग्वदेवाह * संसृष्ट इत्युत्तरेणापीति । तत्र च नाव्यवहितोक्तोऽर्थः, अपि तु प्रागुक्त एवेत्याह * तत्र चेति । उत्तरवाक्यशेषभूते संसृष्ट इत्यत्रेत्यर्थः । अर्शआद्यजिति भावः ।

७। तुर्यपादं व्याख्यातुं प्रतीकं धत्ते * नान्येति । मन्वनुरोधेन सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह * अत्रैवशब्देति । तथा तस्य तदेवाह * संसृष्ट्यपीति । इदं सर्वमनुवृत्तिलभ्यम् ।

८। उत्तरार्धस्य संपूर्णस्य तात्पर्यार्थं पूर्वप्रतिज्ञातमाह * एवं चेति । उत्तरार्धस्योक्तार्थकत्वे चेत्यर्थः । * अवधारणेति । तन्निषेधादित्यर्थः । असंसृष्टेत्यादि प्राग्वत् । कृत्यानामिति कर्त्तरि षष्ठी । तत्र हेतुमाह * द्वयोरपीति । * एकैकस्येति । प्रागुक्तस्यैवेत्यर्थः । भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे हेतुः, सोदरस्य तत्त्वमेव हेतुर्न संसृष्टित्वमिति भावः ।

९। उक्तं द्रढयति * एतदेवेति । मनुनेत्यस्य विभक्ता इत्यादि वदतेत्यन्तं विशेषणम् । * इति, इत्यनेन । * प्रक्रम्येति । सहजीवन्त इत्युक्त्या तत्प्रक्रम इति भावः ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ।

इति अस्योत्तरार्द्धम् । पूर्वं कथमपि विभागेऽपीदानीं सम

७१८ सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

एव विभागः । ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इत्याद्युक्तोद्धारो नास्तीति तदर्थः ।

१०। येषामित्यादि मानवं व्याचष्टे * येषामित्यादि । प्र-
क्रमादेवाह * संसृष्टिनामिति । मिथ इत्यादिः । आद्यन्तयोरुक्तेः
न्यायसाम्याच्च मध्यमोऽप्युपलक्षणत्वेन वा विवक्षित इत्याशये-
नाह * मध्यमो वेति । प्रदानपदोक्तेराधिक्यादाह * अंशप्र-
दाने इति । अत एव च तदुपपत्तिमाह * सार्वेति । आद्या-
दित्वादिति भावः । तथा चांशस्य प्रदानं यस्मिन्निति भाव-
ल्युडन्तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिणा कालो विवक्षित इति नाधि-
क्यं तस्येति भावस्तदाह * विभागेति । अर्थादाह * स्वांशा-
दिति । ततो भ्रंशे हेतुमाह * आश्रमान्तरेति । वानप्रस्थादी-
त्यर्थः । मौलमेव हानितो विकल्पमाह * म्रियेत वेति । अन्य-
तरोऽपीति शेषः । अन्यतम इत्यर्थः । उपात्तापेक्षया तथोक्तिः ।
अपिर्द्यादिसमुच्चये । अस्यैव तात्पर्यमाह * अत इति । अलो-
पादित्यर्थः । तस्यापि तात्पर्यमाह * न संसृष्टीति ।

११। सोदर्या इति मानवं व्याख्यातुमवतारयति * तस्योद्-
धृतस्येति । * विनियोगमाहेति । द्वितीयश्लोकेन स एवेति भावः ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा इत्युत्तरार्धे संसृष्टपदोक्त्या ऽत्र तन्मात्रोक्त्या
सोदरा असंसृष्टा अपतित्यर्थलभ्यासंसृष्टाअपीतिपदान्वयेन पूर्वार्धं
व्याचष्टे * तमित्यादिना । अपिना तेषां संग्रहः । तथा च सा-
धारणमिदम् । आगमनस्यावधिसाकाङ्क्षत्वादाह * येदेशान्तरगता
स्तेपि इति । देशान्तरगता अपीति पाठान्तरम् । सहिता इत्यस्य
व्याख्या * सम्भूयेति । मिलित्वेत्यर्थः । सममित्यस्य व्याख्या
* न न्यूनेति । उत्तरार्द्धार्थमाह * ये चेति । अत्र चोक्तेभ्रातर इत्यु-
क्तेः पूर्वत्र सोदरा इत्युक्तेश्चाह * भिन्नोदरा इति । अन्यथा

८दायविभागे संसृष्टिनो धनाधिकारिणः । ७१९

तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । * सनाभयः, सहोदर्यः । विभजेयुरित्यस्य व्याख्या * विभज्येति । सममिति अत्रापि बोध्यम् । कचिच्च-
त्रापि ततः प्राक् तत्पाठ एव । * तस्य, सोदर्या इत्यस्य ।

१२। अत्र भिन्नोदरा भ्रातरः समानजातीया बोध्याः । अ-
समानजातीयभिन्नोदरसंसृष्टिभ्रातृणां तु चतुस्त्रीत्याद्युक्तक्रमेण
विभागः । समशब्दस्य भिन्नजातीयभ्रातृभिन्नसमानजातीयभि-
न्नोदरभ्रातृविषयत्वेनैव साफल्ये चतुस्त्रीत्येतद्वाधकत्वे माना-
भावात् ।

बृहस्पतिरपि,

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥ इति ।

द्व्यंशदानं तदधिकधनप्राप्तौ ज्ञेयम् ।

शङ्खोऽपि प्रागुक्त एव, भ्रातृणामिति ।

नारदोऽपि, (व्यव. १३ । २४)

संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अतोऽन्यथाऽनंशभाजो निर्वीजेष्वितरानियात् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक्स्थिताः ।

अभावेऽशहरा ज्ञेया निर्वीजान्योन्यभागिनः ॥ इति ।

अतोऽन्यथा संसृष्टिनामभावे निर्वीजेषु संतानरहितेषु संसृष्टि-
भ्रातृणां भाग इतरानंशहरानियात् । अभावे पुत्रादेरंशहरस्याभावे ।

१३। अत्रायं निष्कर्षः । भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रात्रभावे सोदराणां
मध्ये यः संसृष्टिसोदरः स एव संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य धन-
प्रादद्यात् इत्यादि । भिन्नोदरेषु तु सजातीयासजातीयत्वकृत-
भेद उक्त एव । यदा सोदरा असोदराश्च संसृष्टिनस्तदा सोद-

रा एव गृह्णीयुः । यदा त्वसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टाश्च भिन्नोद-
रास्तदोक्तरीत्या उभाभ्यां ग्राह्यम् । एतद्वैपरीत्ये तु सोदरैरेव ।
सोदराणां मध्येऽपि केचित्संसृष्टा नान्ये तदा सोदरत्वसंसृष्ट-
त्वाभ्यां संसृष्टिभिरेवेति ।

१४। यत्तु एकमातृजत्वभिन्नमातृजत्वरूपविशेषेण भ्रातृषु या
व्यवस्था दर्शिता सा साक्षात्पितृव्यसापन्नपितृव्येऽपि योज्या
न्यायस्य तुल्यत्वादिति । तन्न । सोदरस्य त्विति विधिवाक्ये
सोदरत्वस्याविवक्षायां बीजाभावात्सोदरपदस्य पितृव्योपलक्षक-
त्वाभावात् । लोके ऽत्यन्तविरुद्धवचनविरोधाच्च न्यायस्य तत्रा-
प्रवृत्तेरिति दिक् ।

१५। एतेन “अपुत्रधनं भ्रातृणामित्युक्तं तत्र विशेषमाह ।
*संसृष्टिन इति । सर्वमेकं वाक्यम् । तस्मिन्मृते जातस्य पुत्रस्य
दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम् । सोदर्यत्वाभावे तु नांशभाक्त्वमिति
स्पष्टयति * अन्योदर्य इति । यदा त्वन्योदर्य एव संसृष्टी न
सोदरस्तदाऽऽह * असंसृष्ट्यपि इति” इत्यपराकोक्तमपास्तम् ।

अस्य भ्रातृमात्रविषयत्वे पित्रादिसंसर्गविध्यानर्थक्याप-
त्तेः । तन्निर्णायकवचनान्तराभावात् । प्रकरणविच्छेदकतुशब्द-
द्वयवैयर्थ्यात् । वानप्रस्थेत्यादिना तद्विच्छेदात् । सोदर्यनियमा-
देवान्यव्यावृत्तौ तदुक्तिवैयर्थ्यात् । संसृष्टिसत्त्वेऽप्यसंसृष्टिनोऽंश-
भाक्ते नारदादिविरोधाच्च ।

१६। एतेन “इदानीमित्याद्यवतरणम् अन्योदर्य इत्यस्य चिन्त्य-
म् । अतोऽन्यथेत्यादिनारदादिविरोधात् । पूर्वान्वितयोरग्रे ऽनुषङ्गे
संसृष्टपदस्यार्थद्वयकल्पने एवकाराध्याहारे च प्रमाणाभावाच्च
अनेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याद्यपि चिन्त्यम् । संसृष्टिवाक्य-
स्य पत्न्याद्यपवादत्वोक्तैव तदर्थसिद्धेः वाक्यानर्थक्यात् । पित्रा-

८दायविभागे क्लीबादीनां भरणमात्रभागित्वम् । ७२१

देरपि संसृष्टित्वे पृथग् अन्योदर्ये तदुक्तिवैयर्थ्याच्च । वि-
भक्ता इति मनोः तथा व्याख्यानमपि चिन्त्यम् । तयो-
र्विशेष्यविशेषणभावेनैव बृहस्पत्येकवाक्यतयाऽर्थान्तरकल्पनाया
अन्याय्यत्वात् । चकारात् तथा कल्पने नारदादिविरोधात् ।
चद्वयस्य द्वन्द्वविग्रहवदुपपत्तेः । विशेषणानर्थक्यं तु न, भगिनी-
विशेषणवद्भिन्नोदरवारणार्थत्वात् । तस्मात्सापन्नो धनं हरेत्,
अन्योदर्यः सोदरः संसृष्टी न चेत्, असंसृष्ट्यपि आदद्यात्, संसृष्टो
नान्यमातृजश्चेदिति व्याख्यानमुचितम्” इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ।
आशयानवबोधात् । अत्रांशमिति सामान्योक्त्या स्थावरेऽप्येवम् ।
अत एव प्रागुक्तयमादिसङ्गतिः । एतेन “अंशमिति सामान्यो-
क्तावपि स्थावरे विशेषो वृद्धहारीताद्युक्त” इति भ्रान्तो-
क्तमपास्तम् ॥ १३९ ॥

मि० अव. पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यदायग्रहणमुक्तं
तस्यापवादमाह ।

या० क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ।
अन्धोऽचिकित्सरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥ १४० ॥

मि० क्लीबस्तृतीयाप्रकृतिः । पतितो ब्रह्महादिः ।
स्तज्जः पतितोत्पन्नः । पङ्गुः पादविकलः । उन्मत्तकः वा-
तिकपैत्तिकइलैष्टिमिकसान्निपातिकग्रहावेशलक्षणैरुन्मा-
दैरभिभूतः । जडो विकलान्तःकरणः, हिताहिताव-
धारणाक्षम इति यावत् । अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः ।
अचिकित्सरोगः अप्रतिसमाधेययक्ष्मादिरोगग्रस्तः ।

१ अन्योदर्य इत्यस्य व्याख्यानं सोदर इति । अन्यश्चासौ उदर्य-
श्चेति तत्र विग्रहः ।

७२२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिर-
रमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् ।

यथाह वसिष्ठः, अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति ।
नारदेनापि, (व्यव. १३ । २१)

पितृद्विद् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतैऽशं लभेरन्क्षेत्रजाः कुतः॥ इति ।
मनुरपि, (अ. ९. श्लो. २०१)

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च कोचिन्निरिन्द्रियाः॥ इति ।

निरिन्द्रियो निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्वाध्यादिना
स निरिन्द्रियः । एते क्लीबादयोऽनंशा रिक्थभाजो
न भवन्ति । केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीया
भवेयुः । अभरणे तु पतितत्वदोषः ।

(अ. ९ श्लो. २०२)

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥

इति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः ।

एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं न
पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौषधादिना
दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव । (याज्ञ. २ । १२२)

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णीयां विभागभाक् ।

इत्यस्य समानन्यायत्वात् । पतितादिषु पुल्लिङ्गत्व-
मविवाक्षितम् । अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्त-
दोषदुष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

वा. १ । सङ्गतिमाह *पुत्रेति । पुत्रश्च पत्नी च पुत्रपत्न्यौ ते

८दायविभागे क्लीबभेदाः उन्मत्तादिरूपं च । ७२३

आदी येषां ते पुत्रपत्न्यादयस्ते च संसृष्टी च तेषां त्रयाणामित्यर्थः । आदिभ्यां पौत्रादेर्दुहित्रादेश्च ग्रहणमिति न न्यूनता । एतेन आद्ये उपलक्षणतया व्याख्यानमपास्तम् । *तस्य, त्रितयस्य । मूले अथशब्दः समुच्चये । *तृतीयेति । स्त्रीपुंसभिन्नेत्यर्थः । प्रकृतिः स्वभावः प्रकार इति यावत् । तथा च स्वाभाविकतत्त्ववतस्तेन ग्रहणम् । तेन कादाचित्ककृत्रिमतत्त्ववतो निरासः ।

अत एव कात्यायनः,

न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।

मेढ्रं चोन्मादशुक्राम्यां हीनं क्लीबः स उच्यते ॥ इति ।

नारदोऽपि, (व्यव. १३ । श्लो. १० । ११ । १२ । १३)

यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।

चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

निसर्गषण्ढो बध्नश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।

अभिशापाद् गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।

आक्षिप्तो मोघबीजी च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥ इति ।

निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । बध्नच्छिन्न-

मुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्य सकृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः

॥ ३ ॥ गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः ॥ ६ ॥ ईर्ष्याया पुंस्त्वमु-

त्पाद्यते यस्य स ईर्ष्याषण्ढः ॥ ७ ॥ स्र्युपचारविशेषेण

पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः ॥ ८ ॥ वातोपहतरेतस्को वात-

रेताः ॥ ९ ॥ यस्य मुखे एव पुंस्त्वशक्तिर्न योनौ स मुखेभ-

गः ॥ १० ॥ रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः ॥ ११ ॥

गर्भाधानासमर्थबीजी मोघबीजी ॥ १२ ॥ अप्रगल्भतया क्षोभा-
द्रा नष्टपुंस्त्वः शालीनः ॥ १३ ॥ यस्य भार्याव्यतिरेकेणा-
न्यासु पुरुषभावः सोऽन्यापतिरिति ॥ १४ ॥

२ । क्लीबस्य जनकत्वासंभवादाह * पतितोत्पन्न इति ।
अकृतप्रायश्चित्तोत्पन्न इत्यर्थः । * ग्रहेति । तादृशा ये ग्रहास्तदा-
वेशस्वरूपैरित्यर्थः । सर्वथा चैतन्यशून्यत्वस्यासंभवादाह * वि-
कलान्तरिति । तस्यापि तात्पर्यमाह * हिताहितेति । * नेत्रेन्द्रिये-
ति । नेत्ररूपेन्द्रियेत्यर्थः । अनेनापि स्वाभाविकमेव तत्त्वं वि-
वक्षितमिति सूचितम् । अत एवाग्रे निरिन्द्रियग्रहणं मानवे जा-
त्यन्धग्रहणं च । तादृशरोगस्वरूपमाह * क्षयादीति । आद्यश-
ब्देनेति पाठः ।

३ । तेषां निरंशकत्वांशे मानमाह * यथाहेत्यादिना । आ-
श्रमान्तराणि नैष्ठिकवानप्रस्थोत्तमाश्रमाः । * क्षेत्रजाः, तदाद-
यः । अत एवैतदन्येषां सामान्येनोक्तिः । * जात्यन्धेति । जा-
त्या स्वभावेनान्धबधिरावित्यर्थः । मानवे तथाशब्दः चार्थः ।
उन्मत्तेति द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः । वर्णानुच्चारको मूकः । ननु
निरिन्द्रियग्रहणेनैव जात्यन्धपरिग्रहे सिद्धे तदुक्तिर्व्यर्था । न
च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निर्वाहः । सति गमके एव तन्न्याय-
विषयत्वात् । अत आह * व्याध्यादिनेति ।

४ । पदार्थानुक्ता मूलवाक्यार्थमाह * एते इति । ननु मानवा-
दौ तावन्मात्रोक्त्या मूलस्यापि तत्रैव तात्पर्यमस्तु न भरणे अत
आह * अभरणेति । सर्वेषामिति शेषे षष्ठी । क्लीबादीना-
मित्यर्थः । अनंशावित्यग्रिमोऽयम् । तुरेवार्थे व्युक्रमे च । दातुमे-
वेत्यर्थः । * न्याय्यं, न्यायप्राप्तम् । शक्येत्यनेन न्यूनाधिकभावो
निरस्तः । ग्रासाच्छादनमिति समाहारद्वन्द्वः । एवार्थं स्फुटयति

८दायविभागेविभागानन्तरं क्लीबत्वादौ नानंशत्वं । ७२५

* पतित इति । * हि, यतः । अत्यन्तमित्यस्य पूर्ववाक्या-
न्वयिनोऽर्थमाह * यावदिति । एतेन शक्त्येत्यनेनात्यन्तमिति वि-
रुद्धमित्यपास्तम् ।

५ । यद्यपि देवलेन पतितवर्जं भरणमुक्तं,
मृते पितरि न क्लीबकुष्ठयुग्मत्तजडान्धकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गिदायांशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ॥ इति,

लिङ्गी प्रव्रजितादिः । अत्र निषेधे पतितपदेन तत्सुतोऽपि ।

पतितोत्पन्नत्वेन पतितत्वात् ।

अत एव बौधायनः, अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनै-
र्विभूयुरन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतिततज्जात-
वर्जमिति,

तथापि तत् प्रायश्चित्तयोग्यतदिच्छुपरम् । अत एव मानवे
सर्वेषामिति अत्यन्तमिति चोक्तम् । अत एव तद्विरोधो नेति दिक् ।

६ । कचिद्विशेषमाह * एतेषामिति । पतितादीनां स्वाभाविकदोष-
दुष्टभिन्नानामित्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यति * पतितादिष्विति ।

* दोषप्राप्तौ, अप्रत्याख्येयेत्यादिः । * न पुनः, न तु । अग्रे दो-
षेत्याद्यनुषङ्गः । तत्रानंशत्वमित्यस्य तत्पर्यावर्त्तनमित्यर्थः । त-
दानीं तच्चाभावात् । तच्च विशेषणं न तूपलक्षणमिति भावः ।

७ । तत्रापि विशेषपादिपूरणेन सूचितमाह * विभागोत्तरे-
ति । कालाध्वनोरिति द्वितीया । विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तौ
विभागकाले दोषदुष्टस्यापीति शेषः । तथा च स्वाभाविकवत्
कृत्रिमदोषेऽपि विभागात्पूर्वं जाने यत्राचिकित्स्यत्वं तत्रैवानंशत्वं
नान्यत्रेति निर्गलितमिति तात्पर्यम् । औषधादीति आदिना

७२६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

प्रायश्चित्तस्यापि ग्रहणम् । नन्विदं केवलमयुक्तम् । अनन्तरं तेन तन्निरासेऽपि तदानीं तस्य सत्त्वात् । तस्य विशेषणत्वाङ्गीकारात् । अत आह *विभक्तेष्विति । मूलोक्तिरेवेयम् । यथा विभागादूर्ध्व-मुत्पन्ने पूर्वं तदीयविभागाभावेऽपि स्वरूपोत्पत्त्या धर्मोत्पत्तिः, एवं तदानीं तत्सत्त्वेन तदभावेऽपि विभागोत्तरं तद्दोषविनाशे तत्त्वस्याभावेन योग्यतया तदुत्पत्तिरिति तस्मिन् पुरुषे समान-न्यायत्वमित्यर्थः ।

८ । क्लीबे ऽसम्भवात्पतितादौ विशेषान्तरमाह * पतिता-दिष्विति । उद्देश्यगतत्वेन तदविवक्षा बोध्या । ऋदन्तानामेव द्वं-द्वाभावात् दुहितृशब्दे आनङ् न । * उक्तदोषेति । पतितत्वादि-दोषैर्दुष्टानामित्यर्थः । तत्रापि प्रागुक्तरीतिः सर्वा बोध्या ॥१४०॥

मि० अव. क्लीबादीनामनांशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनं-
शित्वे प्राप्ते इदमाह ।

या० औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषा निर्दोषा भागहारिणः ।

मि० एषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिक्लैव्यादिदोषराहिता भाग-हारिणोऽशग्राहिणो भवन्ति । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभवत्यन्येषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयो-र्ग्रहणामितरपुत्रव्युदासार्थम् ।

मि० अव. क्लीबादिदुहितृणां विशेषमाह ।

या० सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥१४१॥

मि० एषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवा-

---

१ पुत्रस्वरूपोत्पत्त्या धर्मस्य विभागस्योत्पत्तिरित्यर्थः ।

हसंस्कृता भवन्ति तावद्भरणीयाः । चशब्दात्सं-
स्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

बा. १ । सङ्गतिमव्यवहितेनाह *क्लीवादीनामिति । *इदं,
वक्ष्यमाणं प्रतिप्रसरूपम् । इदमः प्रक्रान्तार्थकत्वादाह * क्लीवा-
दीनामिति । मूले तुः वार्थे इत्याह * वेति । अन्यादृशदोषशून्यत्व-
स्य प्रकृते ऽनुपपोगादाह * अंशेति । उभयग्रहणफलमाह
* तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अपिना तस्य समुच्चयः । मूले
बहुवचनं क्लीवादिसर्वाभिप्रायम् । अत एव बहुवचनादन्येषां
ग्रहणशङ्का नेत्याह * औरसेति । अन्यथौरसादय इत्येव ब्रूया-
त् । * व्युदासार्थमिति । तथा च तेषामंशाभाव एव । औरस-
समत्वात्पुत्रिकाऽपि प्राप्नोति । साऽप्यौरसपदेनैवोपात्ता ।

उ. २ । मूले वैशब्दः निश्चये । भर्तृसात्कृता इत्यस्यार्थमाह
* विवाहसंस्कृता भवन्तीति । तथा च तत्र भूतत्वमविवक्षितमिति
भावः । * चशब्दादिति । व्युक्रमणीयादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

मि० अव. क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह ।

या० अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

मि० एषां क्लीवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः
सदाचाराश्चेद्भर्तव्याः भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु
निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति, भ-
रणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिकूल्य-
मात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

या० १ । साधुवृत्तय इति हेतुगर्भं विशेषणमित्याह * चे-
दिति । तत्फलमेवाह * व्यभिचारिण्य इति ।

७२८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

२ । तुर्यपादं सप्रतीकं पूर्वतो विशेषसत्त्वात्पृथक् व्याचष्टे
 *प्रतीति । यद्यपि अव्यवहितत्वान्निर्वास्या इत्येव प्राप्तं तथापि
 चशब्दबलात् भर्तव्या इत्यस्यापि सम्बन्ध इत्याह * भरणीया-
 श्चेति नन्वेवं व्यभिचारिणीषु प्रतिकूलासु अनेनोभयं प्राप्तं, तृती-
 यपादेन तु निर्वासनमेव प्राप्तम् । तत्र हि निर्वास्या इत्यस्य स-
 र्वं वाक्यमिति न्यायेन निर्वास्या एवेत्यर्थः, इति मिथो विरो-
 धो ऽतं आह * अव्यभिचारिण्यश्चेदिति । तथा च भिन्नविष-
 यत्वान्न विरोधः । अत एव विभिन्ननिमित्तोक्तिसङ्गतिः । *न
 पुनः, न तु । अकरणे दोषश्रवणादिति भावः ॥ १४२ ॥

मि० अव० विभजेरन्सुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुन्धन-
 विभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषधनविभागो विस्तरे-
 णाभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधा-
 स्यन् तत्स्वरूपं तावदाह ।

या० पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

मि० पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदुक्तं, यच्च वि-
 वाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं, आधिवेद-
 निकम् अधिवेदननिमित्तम् अधिविन्नस्त्रियै दद्यादिति
 वक्ष्यमाणम्, आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरि-
 ग्रहाधिगमप्राप्तम् । एतत् स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तम् ।
 स्त्रीधनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः । योगसम्भवे
 परिभाषाया अयुक्तत्वात् ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्, (अ. ९ श्लो. १९४)

अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

इति स्त्रीधनस्य षड्विधत्वं, तत् न्यूनसंख्याव्य-
वच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय । अध्यग्न्या-
दिस्वरूपं च—

कात्यायनेनाभिहितम्,

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावहानिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छृश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥

ऊढया कन्यया वाऽपि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

इति ॥ १४३ ॥

१। वा. अथ व्यवहितसंगतिमाह *विभजेरन्निति । तत्र तद-
पवादत्वेन मातुर्दुहितर इत्युक्तावपि प्रकारान्तरानुक्त्या न विस्तर
इति भावः । * अभिहित इति । औरसो धर्मपत्नीज इत्यादिना
अपुत्रा योपित इत्यन्तेनेति भावः । * अभिधास्यन्, अतीता-
यामित्यादिना । * तत्स्वरूपं, स्त्रीधनस्वरूपम् । * पित्रिति । अत्र
द्वंद्वोत्तरपदकद्वंद्वगर्भो द्वंद्वः ।

२ । द्वितीयपादस्याग्निसमीपप्राप्तमिति शाब्दोऽर्थः । तत्फ-
लितं वक्ष्यमाणकातीयानुरोधेनाह * यच्च विवाहेति । नित्य-
समासत्वेनास्वपदविग्रहत्वादाह * अग्रावधिकृत्येति । अग्निस-
न्निधावित्यर्थः । एतेन विवाहकाले कन्यादानकालेऽग्निसन्निधौ
होमकाले चेति कातीयव्याख्यानं कस्य चिदपास्तम् । उपागम-

७३० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

नवीजमाह *मातुलेति । आदिना पितृव्यमातृष्वस्त्रादिग्रहणम् ।

३ । * अधीति । अधिवेदनं निमित्तं यस्येत्यर्थः । अधिवेदनं च सत्यां धर्मपत्न्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम् । तस्य निमित्तमित्याधिकारीयष्टक् । अत्र मानमाह * अधीति । मूलकृतेति भावः । अत्र आधिवेदनिकं चैवेति प्राच्यधृतपाठो न युक्तः । एवशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न्यूनतापत्तेः । वचनान्तरविरोधापत्तेश्च । तद् ध्वनयन्नाह * आद्यशब्देनेति ।

४ । तत्र रिक्थस्य स्त्रीधनत्वे मानं तु पत्नी दुहितरश्चैवेति प्रागुक्तं मूलं स्पष्टमेव ।

नारदोऽपि, (व्यव. १३ । ८)

अध्यग्न्यध्यावहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।

विद्यमानेषु संरक्षेत् क्षपयेत्तत्कुले ऽन्यथा ॥ इति ।

मृतेइति । तदा तदनुमत्यनपेक्षा सूचिता । स्वातन्त्र्यापवादमाह । विद्यमानेष्विति । दुहित्रादिदायादेषु तत्संरक्षेत्र स्वेच्छया व्ययीकुर्यात् । अन्यथा दुहित्राद्यभावे । अत्र मृते स्वातन्त्र्योक्त्या जीवति तन्नेति गम्यते । यथेष्टविनियोगाभावे तत्कुले भर्तृकुले क्षपयेत् विनियोजयेदित्यर्थः ।

व्यासोऽपि,

द्विसहस्रपणो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथावदवाप्नुयात् ॥ इति ।

इयं संख्या प्रत्यब्दे देये । सकृदेवानेकाब्दपर्याप्तधनदाने तु नेयं संख्या । नापि स्थावरनिषेधः ।

दद्याद् धनं वा पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदीच्छति । इति बृहस्पतेः ।
एतेन—

पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसाहस्रादातव्यं स्थावररादृते ॥

इति कार्तीयमपि व्याख्यातम् ।

एतेन “ भर्त्रा प्रीतेनेतिमन्वाद्येकवाक्यतया भर्तृदायम्
इत्यस्य भर्तृदत्तम् ” इति प्राच्यानाम्, “ इदं भर्तृदत्तद्विविधजङ्गम-
सौदायिकविषयं, भर्तृदायोपक्रमात् । एतदाग्रिमम् अपुत्रा शयन-
मिति तु स्थावरविषयम् ” इति भ्रान्तादेश्च व्याख्यानमपास्तम् ।
भर्तृदत्तमित्यपि पाठे दोषलेशाभावेन तथा पाठस्य निर्बीजत्वा-
पत्तेः । तावताऽपि याज्ञवल्क्यादिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् ।
अत्रापि वचनान्तरैकवाक्यतायाः सत्त्वस्योक्तप्रायत्वाच्च । तदा-
शयस्योक्तत्वाच्च ।

५ । संविभागलब्धस्यापि तत्त्वे मानं तु—

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ इति—

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् । इति —

दत्ते त्वर्धांशहारिणीति च मूलं प्रागुक्तमेव ।

क्रयादिलब्धस्य तत्त्वं तु सामान्यतो लोकप्रसिद्धमेव ।

देवलोऽपि,

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥ इति ।

७ । सर्वत्र मानं तु स्वत्वकारकहेतूनामष्टानां परिगणनपरो-
गौतम एव,

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु, ब्राह्मणस्या-

धिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति ।

इदं च प्राग्व्याख्यातम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमाधिगम्यत्वाभावेऽपि गौतमवचनं नियमार्थमित्यपि प्रागुक्तमेव ।

८ । एवं पदार्थानुक्ता वाक्यार्थमाह *एतदिति । एकादशधोक्तं सर्वमित्यर्थः । अप्रामाण्यशङ्कानिरासाय साकाङ्क्षमेवाह *मन्वादिभिरिति । यत्तु षट्त्रिंशं स्त्रीधनमिति मनोस्तत्परिगणितेषु षट्संश्वकर्णादिवत्तदूढ एव स्त्रीधनशब्द इति त्वदाद्यशब्देन कथं तेषां परिग्रह इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । वचनान्तरविरोधाच्छिष्टाचारविरोधाच्च । तस्माद्यौगिक एवायं दृष्टान्तवैषम्यादित्याह * स्त्रीधनेति । चस्त्वर्थे । एवमग्रेऽपि । * योगेति । अक्लृप्तेति न्यायात् । न च रूढियोगमिति न्यायेन वैपरीत्यं शङ्क्यम् । लब्धात्मिकाया एव रूढेस्ततः प्राबल्यस्य न्यायविषयत्वात् । एवं चालब्धात्मकरूढितो योगस्यैव प्राबल्यमिति भावः ।

९ । किञ्चास्य तथात्वे पुरुषधनशब्दे स्त्रीपुरुषधनशब्दे मातृधनशब्दे पितृधनशब्देऽपि तथा वक्तव्यत्वापत्तेः । तद्वदत्रापि निर्वाहाच्च । सौदायिकं धनं प्राप्येत्यनेन योगस्यैव बोधनाच्च । न चैवं पुरुषधनादिवदेतस्याप्यकथनमेवोचितमिति वाच्यम् । तस्या अस्वान्तन्व्येणार्जनाद्यनधिकाराद्धनाभावेन मातृधनं दुहितृगामीत्यस्यासङ्गतिनिरासाय मनूक्तस्त्रीधनषट्त्वस्य न्यूनतानिरासे तात्पर्यमिति सूचयितुं मूलकृदादिभिर्बहुभिर्मुनिभिर्बहूनि तान्युक्तानीति दिक् ।

१० । नन्वेवं मनुविरोधोऽत आह *यत्पुनरिति । यत्त्वित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । भ्रातृ मातृ इत्यत्रोभयत्र शाकपार्थिवादिसमासः । अत एवानङ् न ।

११ । मूलवचनान्तरानुरोधेनाह *तन्न्यूनेति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि षड्विधमध्येऽपि मूलतो मानवे नारदीये च प्रागुक्ते विशेषस्य सत्त्वेन तत्रापि विरोधदार्ढ्यमेव ।

किं च तेनापि तदग्रे एवान्वाधेयं च यद्वत्तमित्यादिना तदधिकमुक्तमिति तस्यापि मिथोऽन्यथा विरोध एवेति ।

१२ । *अभिहितमिति । मानवोक्तक्रमेणेति भावः । *स्त्री-
भ्यः, कन्याभ्यः । प्रकृतत्वात् । हिशब्दः निश्चये । तत् दानेन
तदीयत्वात् स्त्रीधनम् अध्याग्निकृतमित्येवं सद्भिः परिकीर्तितमि-
त्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । पुनस्त्वर्थे उक्तवैलक्ष्ये । अध्यावहनं
ततो नयनं तदस्ति हेतुत्वेन यस्येति अत इति ठनौ इति ठन् ।
*नामशब्दः निश्चये । प्रीतिदत्तं द्विविधं, प्रथमदर्शने प्रीत्या पाद-
वन्दननिमित्तकं, तदुत्तरं सेवया प्रीत्या दत्तं च । तत्रादौ द्वितीय-
माह * प्रीत्येति । आद्यमाह * पादेति । तत्प्रीतिदत्तमेवोच्यते
इत्यन्वयः । अनेन मानवे प्रीतिकर्मणीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी ।
कर्म च पादवन्दनमेव । संख्याविरोधस्तूक्तरीत्या नेति बोध्य-
मिति सूचितम् । भ्रातृप्राप्ताद्याह *ऊढयेति । यद्यपि कन्याशब्द
ऊढायामप्यक्षतयोन्यां तथापि तत्साहचर्यादन्ूढापर एवात्र । ऊ-
ढया पत्युः सकाशालुब्धं भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा सकाशालुब्धं
वा । अथवा कन्ययाऽपि पितृगृहे स्थितयाऽपि वाऽन्यत्रास्थितया
वा भ्रातुः पित्रोर्मातापित्रोः सकाशाद्यलुब्धं तत्सर्वं सौदायिकं
स्मृतमित्यर्थः । सुदाय एव सौदायिकं स्वार्थिकं कृत् । स्वदायतो
लुब्धमिति वा । स्वदायसम्बन्धिभ्यो लुब्धमिति तु प्राञ्चः ।
पूर्वं रिक्थपदार्थस्तु एतदन्यो ग्राह्यः ॥ १४३ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्त्राधेयकमेव च ।

७३४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च
यदत्तं, शुल्कं यद् गृहीत्वा कन्या दीयते, अन्वाधेयकं
परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम् ।

उक्तं च कात्यायनेन,

विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद् इव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥ इति ।

स्त्रीधनं परिकीर्तितामिति गतेन संबन्धः ।

मि० अव. एवं स्त्रीधनमुक्तं, तद्विभागमाह ।

या० अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

मि० तत् पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दु-
हितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामती-
तायां मृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्ण-
न्ति ॥ १४४ ॥

बा.१। *किं चेति । अन्यदपि स्त्रीधनं मूलकृदाहेत्यर्थः । अत एव
मूले *तथेति । उक्तवदित्यर्थः । प्रकृतत्वादनूढावस्थायां दत्तस्यैव
तत्त्वाच्चाह * कन्याया इति । भ्रातृबान्धवयोर्बन्धुरिति कोशेऽपि
भ्रातुः प्रागुपादानादाह *मात्रिति । स्वसमानत्वादात्मबन्धूनाम-
ग्रहणम् । *यदिति । तथाचार्षासुरादिविवाहविषयमिदम् । अतः
एव गौतमीयं भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः पूर्वं वैके इति
वक्ष्यमाणं भगिनीशुल्कम् आसुरादिविवाहोढाया भगिन्या
धनमिति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । वृत्त्यपेक्षो विकल्पः ।

२। कात्यायनेन त्वन्यथैतदुक्तं,

गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम् ।

मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥ इति ।

गृहादिकर्तृणां शिल्पिनां तत्तत्कर्मकरणाय भर्त्रादिप्रेर-

णार्थं तस्यै यद्दानं तच्छुल्कम् । तदेव मूल्यं प्रवृत्त्यर्थत्वात्
इत्यर्थः । गृहं प्रसिद्धम् । उपस्कर उलूखलादिः । बाह्यो वृषादिः ।
दोह्यो गवादिः । आभरणं प्रसिद्धम् । कर्मिणांमिति पाठे ते
दासाद्याः, तदा एतेषां मूल्यं यल्लब्धं तच्छुल्कमित्यर्थः ।

३ । व्यासेत त्वन्यथैतदुक्तम्,

यदानीतं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तितम् इति ।

भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यदत्तं तादित्यर्थः । इदं
चोभयं ब्राह्मादिष्वप्यविशिष्टम् । अन्वाधेयके स्वार्थे कन् इत्या-
शयेन योगार्थमाह * परिणयनादिति । आधेये भूतत्वं विवाशि-
तमित्याह * आहितमिति । तदर्थमाह * दत्तमिति । मूले एव-
शब्दः एतदन्यव्यवच्छेदे ।

४ । तृतीये मानमाह * उक्तं चेति । स्पष्टोऽर्थः । * भर्तृकु-
लात्, श्वशुरादेः । * पितृकुलात्, मातापितृकुलात् । अन्यदपि
तत्तेनैवोक्तम्,

ऊर्ध्वं लब्धं तु यत्किञ्चित्संस्कारात्प्रीतितः स्त्रिया ।

भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भवेत् ॥ इति ।

ततः प्रीतिप्रयुक्तोऽत्र विशेषः ।

५ । मूलस्य साकाङ्क्षत्वात्तथेत्यनेन सूचितमेवाह * स्त्री-
धनमिति ।

अत एव विष्णुः,

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम् ॥ इति ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विचित्रं प्रीत्या चैव तदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

इति कातीयं तु महानिवन्धेषु मिताक्षरादिष्वदर्शनान्निर्मूलम् ।

७३६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

समूलत्वेऽपि वा तदेत्युक्तिसाफल्याय च भर्तरि जीवति उभय-
विषयमात्रे तस्य स्वाम्यस्य विद्यमानत्वान्न तस्याः स्वाम्यम् ।

अन्यत्सर्वं तस्या एव । उभयमपि भर्तुरभावे तस्या एवे-
त्यर्थे पूर्वैकवाक्यतैव ।

यद्वा । भर्तरि जीवत्यपि वक्ष्यमाणदुर्भिक्षाद्याशयकम् । तदा
दुर्भिक्षादौ शेषं दुर्भिक्षाद्यभाववदित्यर्थात् । अत एव सौदायिके
सदा स्त्रीणामित्यत्र सदेत्युक्तम् ।

तत्रापि सदेति पाठे तु भर्तुरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्व-
यात् भर्तुः शिल्पैः तन्तुवायादिस्त्रीभिर्यद्वस्त्रवयनादिना प्राप्तं
भर्तुः प्रीत्या च यदन्यैर्दत्तं तत्र भर्तुः स्वामित्वमित्यर्थः
युक्तं चैतत् । अन्यथा स्वार्जनस्य स्वत्वानापादकत्वापत्तेरिति

६ । एवमन्योऽपि स्त्रीधनत्वापवादः ।

तथा च कातीयम् ,

तत्र सोपाधि यदत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमिष्यते ॥ इति ।

उत्सवादौ शोभा उपाधिः । संभोगाद्यर्थं छलं योगः ।

स्त्रीणां सर्वथा ऽस्वातन्त्र्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्स्वधनव्ययेऽपि
भर्त्राद्यनुमतिरपोक्षिता सति संभवे ऽनापदि । अत एव तदस्त्वं
पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे को विरोध इति पूर्वं मिताक्षरा । सौदा-
यिके तु न तथा ।

तथा च कात्यायनः,

ऊढया कन्यया वाऽपि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं भवेत् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ।

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ इति ।

एतदग्रे भर्तुर्दायमिति, ततोऽग्रे अपुत्रा शयनमिति च पूर्वोक्तपाठः । सदेत्यस्य भर्त्तरि जीवत्यजीवति वेत्यर्थः । आनृशंस्यमनुकम्पा तन्निमित्तम् । प्रजीवनं जीवनप्रकर्षाधायकम् ।

एतेन सौदायिकमिति स्त्रीधनमात्रोपलक्षणं, यस्मात्तदिति हेतोः सर्वत्र सच्चादिति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । आपद्यनापदि वेत्यर्थः । अत एवाग्रेऽन्यथोक्तिर्दायांशे ।

७ । स्थावरे तु भर्तृदत्तमात्रे न स्त्रिया दानाद्यधिकारः । भर्त्रा प्रीतेन यदत्तमिति प्रागुक्तनारदात् । एतेन मृते भर्त्तरीति प्रागुक्तकातीयमपि व्याख्यातम् । तदत्तस्थावरान्यस्थावरं श्वशुरादिदत्तं तु देयमेव । उक्तकातीयात् ।

स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यदत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित् ॥

इति बृहस्पतेश्च । अन्यथा मिथो विरोधः । न च स्त्रिया दाने नाधिकार इति वाच्यम् । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ बहुशो व्रतेष्टापूर्त्तादौ तत्प्रतिपादनात् ।

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

इति पूर्वं मूलोक्तेः स्वत्वाभावे परस्मै दानेऽनधिकारेण तदसङ्गत्तेश्च । कथं चित् कृतेऽपि चौर्यदण्डापत्तेश्च । अनुमत्या कृते फलाभावापत्तेश्च । भर्तृदानस्यापि पुराणे प्रसिद्धत्वाच्च । दुर्भिक्षाद्यन्यत्र तु न कस्यापि तद्धनग्रहणेऽधिकारः ।

तथा च कात्यायनः,

न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

७३८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेत् बलात् ।
 स वृद्धिं प्रतिदाप्यः स्याद्वृद्धं चैव समाप्नुयात् ॥
 तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
 मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान्भवेत् ॥
 अथ चेत् स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
 प्रीत्या विसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद् बलात् ॥
 ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।
 तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा ॥ इति ।

८। एतेन “अनियतसंख्यस्त्रीधनमङ्गीकृत्य षट्त्वंसंख्याया
 अविवक्षामुक्त्वा वचनानाम् स्त्रीधनकीर्तनमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य
 यत्प्रजल्पितं प्राच्यैः तदेव च स्त्रिया धनं यत् भर्तृतः स्वातन्त्र्येण
 ददाति विक्रीणीते भुङ्क्ते च तदिदं किञ्चित्संक्षिप्य कात्यायनेनोक्तं
 प्राप्तं शिल्पौस्त्विति, तेन न तत् स्त्रीधनं सौदायिकं तु तथा” इति
 तदपास्तम् । अनेकवचनविरोधापत्तेः । कात्यायनस्योक्तत्वा-
 च्चेति दिक् ।

उ० ९। तदित्यस्य व्याख्या * पूर्वोक्तमिति । सर्वमित्यर्थः ।
 अप्रजसीत्यसिजन्तम् । तदर्थः * अनपत्यायामिति । कन्यादौ
 मात्रवयवान्वयबाहुल्यात्तस्यापि स्पष्टमर्थं प्रागुक्तस्य मातुर्दुहितर-
 इत्यस्यानुरोधेनाह * दुहित्रिति । एतत्पञ्चकरहितायामित्यर्थः ।
 अन्यत्र बान्धवशब्दस्य बन्धुत्रयपरत्वेऽपि प्रकृते वक्ष्यमाणानुरो-
 धेनान्यार्थपरत्वमित्याह * भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा इति । अनुपद-
 मेवेति शेषः । विधिर्न विवक्षित इत्याह * गृह्णन्तीति ॥ १४४ ॥

१ कैश्चित् बन्धुदत्तमित्यादिकम् अतीतायामित्यादौ योजयित्वा
 परिणयनानन्तरं बन्धुदत्तादिकं बान्धवा भ्रातरो गृह्णन्तीति व्याख्या-
 तं, तद्दूषयति * अन्यत्रेति

मि० अव. सामान्येन बान्धवा धनग्रहणाधिकारि-
णो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह ।

या० अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

मि० अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवा-
र्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया
अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे
तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वसुर-
गान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तत् अप्रजःस्त्रीधनं
पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति
पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं
धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां
धनग्रहणम् ।

सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेद् दुहितृणां
तद्धनं भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उ-
च्यन्ते । साक्षाद् दुहितृणां मातुर्दुहितरः शेषमित्य
श्रोक्तत्वात् ।

अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो
गृह्णन्ति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णाति । त-
दभावे परिणीता । तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता-
समवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता ।

यथाह गौतमः, स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम-
प्रतिष्ठितानां चेति । तत्र चशब्दात् प्रतिष्ठितानां च ।
अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा ।

७४० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं तु सोदर्याणा-
मेव । भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति गौ-
तमवचनात् ।

सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति ।
दुहितृणां प्रसूता चेदित्यस्माद्वचनात् । तासां भिन्न-
मातृकाणां विषमाणां समवाये मातृद्वारेण भाग-
कल्पना । प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भागविशेष इति गौ-
तमस्मरणात् ।

दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव
दातव्यम् ।

यथाह मनुः, (अ. ९ श्लोक १९३)

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः ।

यथाह नारदः, (व्यव. १३ । २)

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः । इति ।

तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शः ।

दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । ताभ्य ऋते-
ऽन्वय इत्युक्तत्वात् । मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च
मातृधनसम्बन्ध—

दर्शयति, (अ० ९ श्लो० १९२)

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥इति ।

मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन्, सना-
भयः भगिन्यश्च समं भजेरन्निति सम्बन्धः । न पुनः

सहोदराः भगिन्यश्च सम्भूय समं भजेरन्निति । इतरेत-
रयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वा-
न्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कु-
र्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थ-
म् । सहोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् ।

अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराऽप्युत्तम-
जातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् ।

तथाच मनुः, (अ. ९ श्लो. १९८)

स्त्रियास्तु यद्वेद्विसं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्॥इति।

ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चान-
पत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे
पौत्राः पितामहीधनहारिणः । रिक्थभाज ऋणं प्र-
तिकुर्युरिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति
पौत्राणामपि पितामह्युणापाकरणेऽधिकारात् । पौ-
त्राणामप्यभावे पूर्वोक्तभर्त्रादयो बान्धवा धनहा-
रिणः ॥ १४५ ॥

वा. १। सङ्गतिमाह *सामान्येनेति । भर्त्रादित्वसामान्येनेत्यर्थः।

*अधिकारिभेदमिति । तथा च पूर्वव्यवस्थापकमेवाग्रिममिति

भावः । एतेनातीतायामित्यर्थं बन्धुदत्तमित्यनेन पूर्वत्रानन्वितेन

सम्बद्धमित्यपास्तम् । मध्ये पाठासाङ्गत्याद्यापत्तेः । *पूर्वोक्तायाः,

दुहित्रादिपञ्चकरहितायाः। तस्याः ब्राह्मादिना धनसम्बन्ध इत्याह

* ब्राह्मेति । सप्तम्युपपत्तये आह * भार्यात्वमिति । प्रकृतत्वा-

दाह * अतीताया इति । तत्रार्पः समासो लुप्तविभक्त्यन्तं तत् पृ-

थक् वा पदमिति भावः । तत एव धनमपि न यत्किञ्चिदित्या-

७४२ सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

इ * पूर्वोक्तम् इति । सर्वमित्यर्थः । भर्तुरेकस्योपादानादाह *प्रथममिति । मात्रा स्वस्त्रा वा तद्वाह्यमिति । पैठीनसिरप्येवम् । एतेन “स्त्रीधनं भर्ता इति पाठाभिप्रायेणेयं मे पुत्र इत्येतत्पुत्रशेषपरमिदं, मानवं तु अस्यां यो जायते पुत्र इत्येतत् पुत्रिकापरम्” इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । कल्पतर्वादिविरोधात् ।

२। व्युक्रमेणापिना समुच्चेयमाह *तदभावे इति । तदधिकारितावच्छेदकं प्रागुक्तमन्वादेराह * तत्प्रत्यासन्नानामिति । पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति न्यायेनाकाङ्क्षत्वात्तस्योभयशेषत्वाच्चाह *शेषेष्विति । उक्तान्यत्वादाह * आसुरेति ।

अत एव मनुरपि, (अ. ९ । १३५)

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथं चन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ इति ।

यद्यपि,

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

इति मानवैकवाक्यता मूलस्थयथाश्रुतापिना गान्धर्वसमुच्यत्सम्भवति तथाऽपि ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु अप्रजायामतीतायां तद्भर्तुः शेषेषु च पिता हरेदिति विष्णुविरोधात् तथा नापेरर्थ इति । मानवे गान्धर्वग्रहणं विकल्पार्थमेवेति प्राञ्चः । तदित्यस्यार्थः * अप्रजःस्त्रीति । पितृशब्दे प्राग्वदेकशेषोऽभिमत इत्याह *माता चेति । तत्र क्रमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह * एकेति ।

अत एव कात्यायनः,

आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रिया ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ इति ।

इदमुपलक्षणमित्याह * तदभावे इति । उभयाभावे यथा-

क्रमम् उभयप्रत्यासन्नानामित्यर्थः ।

३ । सर्वशेषं तृतीयपादं व्याचष्टे * सर्वेष्वपीति । सर्वेष्वेवेति । पाठान्तरम् । एवोऽन्यतरकोटिव्यवच्छेदे तदा ।

अत एव विवाहेष्वित्यनुवृत्तौ विष्णुः,

सर्वेष्वेव प्रमृतायां यद्धनं तद् दुहितृगामीति ।

मध्यपठितस्य दुहितृणामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वयं मुन्यभिमतमभिसन्धाय तथैवाह * प्रसूतेति । प्रसूतं प्रसवंस्तदस्यास्तीति प्रसूतेत्यर्शआद्यचाऽर्थ इति भावः । तथाच दुहितृणां प्रसूतवती चेत् दुहितृणां तद्धनं भवतीत्यर्थः । अन्यथा तु भर्त्रादेरिति भावः ।

४ । विशेषमपौनरुक्त्यायाह * अत्रेति । श्लोके इत्यर्थः । * दुहितृति । कन्यायाः कन्या इत्यर्थः । अत्र बीजं तदेवाह * साक्षादिति । * इत्यत्र, तत्रैव । तथा सति प्रागुक्तानुरोधादिनैवात्रादितः क्रममाह * अतश्चेति । तासामपि तत्त्वे चेत्यर्थः । * वृत्तायां, मृतायाम् । * दुहितरः, साक्षात् । अत्रापि तथैवेति सूचयन्प्रागुक्तमेवाह * तत्र चेति । तासां मध्ये चेत्यर्थः । * अनूढा, सैव । एवमग्रेऽपि । * तत्रापि, परिणीतामध्येऽपि ।

५ । द्वितीयपक्षोक्तोदानां प्राप्तमेवेत्याशयेनाह * तत्र चशब्दात्प्रातिष्ठितानामिति । गौतमीये इत्यर्थः । स्वोक्तशुल्के विशेषमाह * एतच्चेति । मातृधनं दुहितृगामीत्युक्तं चेत्यर्थः । * शुल्कं तु, तद्रूपं स्त्रीधनं तु । तद्दाने तद्ग्रहणस्य निमित्तत्वात्तस्य स्त्रीधनत्वम् । * भगिनीशुल्कमिति । व्याख्यातम् । * ऊर्ध्वमिति । मातुर्मरणादनन्तरमित्यर्थः । कल्पतरुरप्येवम् । अस्य वाक्यशेषोऽपि प्रागुक्तः । माता चात्र भगिन्येव । तथा च तद्रूपमातुरभावे दुहित्रादिषु पौत्रपर्यन्तेषु सत्स्वपि स्वभगिनीशुल्कं सोदरा एव

गृहीयुरित्यर्थः ।

एवेन दुहित्रादिव्यवच्छेदः । तथा च तदभावे तेषाम् । एतेन ऊर्ध्वमित्यस्य सोदर्याणामभावे इत्यर्थमभिप्रेत्यादौ तेषां ततो मातुस्तदुभयाभावे पितुर्वक्ष्यमाणबौधायनात् तत्र हि रिक्थं शुल्कम् इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ।

६। ननु यदा अनेककन्यानां मृतानां वैषम्येण कन्यास्तदा तासां मातामहीधने कथं विभागकल्पनेत्याशङ्क्यामनेकपितृकाणामित्यनेन पौत्राणां पैतामहधनविषये उक्तमेव न्यायं स्मरन्नाह * तासामिति । कन्याकन्यानामित्यर्थः । अत्र वचनमप्याह * प्रतीति । वाशब्द एवार्थे । * स्ववर्गे, दौहित्रीवर्गे । प्रतिमातृ मातरि मातरि । स्वस्वमातृविषये । भागविशेषस्तत्कल्पना कर्त्तव्या न स्वस्वरूपापेक्षयेति । इदमुक्त्वाऽन्यत्रापि स्थलविशेषे बोध्यम् ।

७। नन्वेवं भ्रातृतत्पुत्रसमवाये उक्तप्रकारस्यात्राप्यापत्तिरत आह * दुहितृदौहित्रीणामिति । दुहितरश्च दुहितृकन्याश्च तासामित्यर्थः । किञ्चिदेवेत्यनेन मातृद्वारकभागकल्पनस्य सर्वथा तदभावस्य च निरासः । * तासां, प्रागुक्तकन्यानाम् । जनन्यामित्यग्रिमामिदम् । अग्रे शेषे षष्ठी । * यथार्हतः, यथायोग्यम् । द्रव्याल्पत्वबहुत्वादियोग्यतानुसारेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

८। * मातुरिति । अत्राभावे इति दुहितृणामिति च यथेष्टमन्वेति । तदन्वय इति च तन्त्रेण सप्तम्यन्तं प्रथमान्तं च । भजेरन्नित्यस्य चानुवृत्तिः । तथा च मातुरभावे तद्धनं साक्षात् दुहितरो गृहीयुः, दुहितृणामभावे तदन्वये दुहितृसन्तानमध्ये आदौ दुहितृणां दुहितरस्तदभावे तदन्वयो दुहितृणामन्वयो दौहित्र

इत्यर्थः । तथा च तदन्वय इत्युक्त्वा पुत्रीसन्तानरूपाणां दौहि-
त्राणां ग्रहणम्, अन्यथा तदुक्तिर्व्यर्थैव स्यात् ।

९। यद्वा तदन्वये इति सप्तम्यन्तपाठ एव । मातुर्धनं दुहितर
आप्नुयुः, अभावे तदभावे दुहितृणां तदुहितृणां, तदभावे तदन्वये
ये जाता दौहित्रास्तेषामित्यर्थः । प्रथमान्तमात्रपाठेऽप्येवम् । अग्रे
यथायोग्यक्रियाध्याहारः पक्षद्वयेऽपि । तदन्वया इति प्रथमा-
बहुवचनान्तपाठस्तु युक्ततरः । तदा ऽऽद्यैव व्याख्या च ।

१०। ननु तच्छब्देन मातृपरामर्शः कन्याकन्यापरामर्शो वा
कुतो नेति चेन्न । आशयानवबोधात् । तथाहि । मातुरभावे दुहितर-
स्तासां दुहितृणामभावे तदन्वय इत्येतावन्मात्रं हि मूलोक्तसमम्
अभिमतं स्यात्तदाऽऽद्यपक्षो भवेत्, न तु तथा । दुहितृणां दुहितर
इत्यन्यतरस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । मूलवत्तद्विनैव निर्वाहे
तत्पदाधिक्यापत्तेश्च । द्वितीये पक्षद्वयविधेयत्वेन प्राधान्यस्य द्विती-
ये पाठसंनिधेश्च सत्त्वेऽपि आद्ये पाठसंनिधेः पक्षद्वयेऽपि आर्थस-
न्निधेरवयवसंनिधेश्चासत्त्वादौहित्रापेक्षया दौहित्रीसन्ततेर्विप्रकृष्ट-
त्वात् । तदाह—

११ । * तच्छब्देन संनिहितेति । यदीयं धनं तत्संनिहि-
तेत्यर्थः । अतएव तत्पदसार्थक्यम् । अतएवोक्तनारदं विहाया-
ह * ताभ्य इति । मूले एवेति भावः ।

दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रस्य तद्भवेत् ।

इति कातीयमप्येवं परम् । इत्याशयिकैव मनूक्तिरिति । अत्र
तत्संमतिमप्याह * मनुरपीति । * सम्बन्धं, तन्मात्रं न तु क्रमं
नापि समुच्चयमिति भावः । * संस्थितायां, मृतायाम् । श-
ब्दतः समुच्चयप्रतीतेरभिमतं मन्वर्थमाह * मातृकमिति । तत
आगतमित्यर्थः । * सनाभयः, सोदर्याः । ननु शब्दतः प्रतीय-

७४६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मानः परोक्त एकान्वय एवास्तु किं भिन्नान्वयेन अत आह*न पुनरिति । नत्वित्यर्थः । * सम्भूय, मिलित्वा । समं भजेरन्नि-
ति पाठः । सम्बन्ध इत्यस्याग्रेऽनुषङ्गः । तत्र हेतुमाह * इतरेतरे-
ति । द्वन्द्वैकशेषयोरभावादित्यर्थः । इतरेतरयोगो मिलितस्यैकध-
र्मावच्छिन्नेतरान्वयः । मेलनं च समूहरूपता । समूह एव चेत-
रेतरयोगपदवाच्यः । अत एव तद्विग्रहवाक्ये चद्वयादिप्रयोगः ।
तेन ह्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यं गम्यते । तेन समूहरूपता-
सिद्धिः । अत एव चैत्रश्च मैत्रश्च पचत इत्यादौ नित्यद्विवचना-
द्यन्ताख्यातप्रयोग एव । एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूह-
बुद्धिविषयगतनानैकत्वैरविरोधात् । तस्य प्रतीतिर्हि द्वन्द्वे एक-
शेषे च भवति । यथा द्वन्द्वे धवखदिरपलाशा इति, सजातीयैक-
शेषे वृक्षा इति, विजातीयैकशेषे भ्रातराविति भ्रातृपुत्रावित्यनेना-
न तु तथा प्रकृतेऽस्ति भ्रातृभगिन्य इति अपत्यानीति भ्रातरा-
विति वा । तस्मान्नेतरेतरयोगप्रतीतिरिति भावः ।

१२। ननु द्वन्द्वादेरभावेऽपि तस्य चार्थत्वाच्चस्य च एकस्य चात्र
सत्त्वात्साङ्काशयकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरू-
पतमा इत्यादाविव तत्प्रतीतिः स्यादेव, अत आह* विभागेति ।
कर्तृत्वान्वयेनापीति पाठः । विभागे कर्तृत्वेनान्वयेनापीत्यर्थः ।
क्वचित्तथा पाठ एव । तथा च दृष्टान्ते प्रकारान्तरावगततात्प-
र्यवशान्मिथः साहित्यावगतावप्यत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यादा-
विवैकस्यान्यसाहितस्यान्वयेऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्ने
ऽन्वयाच्च चसमाभिव्याहृतस्य किञ्चिदप्राधान्यप्रतीत्यैकरूपावच्छि-
न्ने एकरूपेणान्वयसत्त्वात् तत्कर्तृत्वांशे समुच्चयेऽपि न तथेति भावः ।

१३। यद्यपि क्वचिच्चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्प्रतीतिः क्वचित्तदभावे-
ऽपि तत्प्रतीतिर्गमकवशात् तथापि प्रकृते न तथा । अपिरुक्तरिति-

समुच्चायकः एवार्थो वा । विभागकर्तृत्वेनान्वाचयेनापीत्यपपाठः । असम्बद्धत्वात् । यत्र हि चस्य क्रियान्वयस्तत्र प्रायेणान्वाचयः । तत्र चसमभिव्याहृते आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च मिथः फलति । तथा च क्रिययोर्मध्ये सर्वे आद्यं च अन्यनिष्पादक्य-त्ननिष्पाद्यत्वम् । एवं च तद्व्याप्यम् यत्रैका मुख्या ऽपरा गौणी तत्रान्वाचयाविषयत्वमिति । एवं च तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेर्न तयोः संभूयैव विभागप्रतीतिरिति भावः

१४। तत्र दृष्टान्तमाह * देवेति । यत्तु एवं सति * समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेषतः * इति न्यायत एव समत्वप्राप्तेस्तदानर्थक्य-मिति तदेव तयोः सम्भूयग्रहणार्थत्वे गमकमिति भ्रातृभगिन्यो-स्तुल्यवज्जननीधनाधिकारित्वे समताविधानं युक्तमिति । तन्न । तत्रापि पक्षे तन्न्यायत एव तत्प्राप्त्या तदानर्थक्यस्य तदवस्थ-त्वात् । अत्रापि पक्षे पितृधने इव मातृधनेऽपि विंशोद्धारादिप्रस-क्तिनिवर्त्तकतया तस्य सार्थक्याच्च । तदेतदभिप्रेत्याह * समेति ।

१५। कल्पतरौ तु सर्वे पुत्रा इति पाठः । तथाच सोदर्या भ-गिन्यः साक्षात् स्वमातृदुहितरस्तु याः, तदभावे तद्दौहित्रपर्यन्ताः, तदभावे सोदरा मृतायाः साक्षात् पुत्रा न सपत्नीपुत्राः, तदभावे पौत्रा इति मनुतात्पर्यार्थः । एतेन—

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिताश्च तदांशिनी ।

अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ इति—

बृहस्पतिः,

समं सर्वे सोदर्या मातृकं रिक्थमर्हन्ति कुमार्यश्चेति शङ्ख-लिखितौ चेत्यादि सर्वे व्याख्यातप्रायम् । आद्ये—

अप्रप्ताचेत् समूढा तु न लभेन्मातृकं धनम् ।

इत्युत्तरार्थे पाठान्तरम् ।

अप्रत्ता चेत् समूढातु लभते मानमात्रकम् ।

इति वा ।

१६। विशेषं प्रागुक्तं सूचितमेवाह *सोदरेति । सहोदरेत्यर्थः । तथाच स्वपुत्राद्यभावे एव सपत्नीपुत्रादयः । विशेषान्तरमाह *अनपत्येति । *दुहितेति । सैवेत्यर्थः । नतु हीनजातीयः सापन्नपुत्रो, नापि ब्राह्मदैवेत्यादिप्रागव्यवाहितपद्यद्वयोक्ता यथायथं-भर्तृमातापितर इति भावः । * अपत्यं, तदपत्यम् । तादृग्विधो दौहित्रः ।

१७। अत्र मानमाह *यथाहेति । तथाचेति पाठान्तरम् । अत्र स्त्रिया इति पित्रेति ब्राह्मणीति कन्येति चोपादानादुक्तार्थप्रतीतिः । तथाहि पित्रा दत्तं कथमपि स्त्रिया धनं कन्या हरेदित्युक्ते स्वापेक्षयैव स्त्री स्वापेक्षयैव कन्येति स्त्रीकन्याशब्दयोर्मिथः सापेक्षशब्दत्वाभावात्सापन्नमाता सापन्नदुहितेति च गम्यते इति । * तदपत्यस्येति । ब्राह्मण्यपत्यस्येत्यर्थः । वाशब्दः व्यवस्थितविकल्पे । तेन तदभावे इति लभ्यते पूर्ववत् ।

संग्रहेऽप्युक्तम्,

ब्राह्मणी तु भवेत्कन्या हरेत् रिक्थं तु मातृकम् ।

पितुः सापन्नमातुश्च भ्रातृश्चापि हरेद्धनम् ॥ इति ।

अतएव पितृपत्न्य इति सुमन्तुरपि । नच सापिण्ड्याशौचमात्रविषयः सः । संकोचे मानाभावात् । विनिगमनाविरहाच्च ।

अत्र न्यूनतां निराचष्टे * ब्राह्मणीति । * क्षत्रियाकन्या, सापि । तेन ब्राह्मणीसमुच्चयः । एवं शूद्रास्त्रीधनं ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या च कन्या गृह्णाति इत्यपि बोध्यम् ।

१८ । अत्रोत्तमजातीयाया एव सापन्नकन्यकाया धनग्रहणाभिधानाद्धीनजातीयपत्नीदुहितृणामप्युत्तमजातीयसपत्नीपुत्रस-

ज्ञावे ऽधनग्रहणं नास्तीति गम्यते । तथा च स्वतः प्रजाशून्यत्वात् ब्राह्मेत्याद्यव्यवहितश्लोकद्वयेन भर्त्रादेराधिकार-
प्राप्तौ तदपवादोऽनेन क्रियते इति तयोरयं न विषय इति भावः । अत्र कथञ्चनेत्यनेन कथमपि प्रकारान्तरेण लब्धमपी-
त्यर्थकेन पितृदत्तातिरिक्तसर्वसंग्रहः । तेन सर्वविषयत्वमस्य ।

एतेन पित्रा दत्तमिति विशेषणाद् विवाहसमयादन्यत्रापि पितृमातृदत्तं कन्याया एव इत्येतदर्थकमिदमिति मिश्राद्युक्त-
मपास्तम् ।

१९।* रिक्थभाजइति । ये ऋणप्रतिकर्त्तारस्ते रिक्थभाज इत्यर्थेन पौत्रस्यापि तादृशत्वे पुत्राभावे स पितामहीधनभागि-
त्यर्थः । ननु ऋणनिवारकत्वमेव तस्यासिद्धमत आह *पुत्रपौत्र-
रिति । मूलोक्तिरियम् प्राक् । अपाकरणं दूरीकरणम् । तथाच वचनद्वयपर्यालोचनयोक्तार्थलाभः । अथ अतीतायामित्यादि-
सार्द्धश्लोकस्य तृतीयपादरहितस्य विषयमाह *पौत्राणामपीति ।
पूर्वपूर्वोक्ता इत्यनेन क्रमः सूचितः ।

२० । यत्तु प्राच्याः— जनन्यां संस्थितायामिति मनोः,
स्त्रीधनं स्यादपत्यानामिति बृहस्पतेः, समं सर्वे सोदर्या इति
शङ्खलिखिताभ्याम्,

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अपजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पिताऽपिवा ॥

इति देवलाच्च आद्यत्रये द्वन्द्वाश्रवणेऽपि तत्तुल्यार्थसमुच्चय-
वाचकानुगतचश्रवणात् तत्र सर्वत्र प्रथमं पुत्रोपादानात् मातृ-
धने पुत्रस्याप्यधिकारादितरेतरयुक्तयोर्भ्रातृभगिन्योर्विभज्य ता-
वदनग्रहणम् । अयमेव सर्ववचनतात्पर्यभूतोऽर्थः । देवलवाक्ये
तु द्वन्द्वश्रवणात् तथा व्यक्तमेव ।

७५० सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

२१। किञ्च । कुमार्या एव सर्वमातृधनाधिकारित्वे यौतकधने मन्वादेर्विशेषवचनं व्यर्थं स्यात् । तथाच पुत्रकुमार्योः तुल्यवदधिकारः । तयोरन्यतराभावेऽन्यतरस्य तद्धनम् । द्वयोरपि तयोरभावे ऊढायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रवत्याश्च तुल्याधिकारः । स्वपुत्रद्वारेण पार्वणपिण्डदानसम्भवात् । अतएव प्रागुक्तदुहित्रभावे दौहित्रस्यैव धनाधिकारः, दौहित्रोऽपीति मनोः । न तु बन्ध्यातादृशविधवादुहित्रोः स्वसुतादिना पार्वणपिण्डदानाभावात् ।

अत एव नारदः, (। व्यव. १३ । ५०)

पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । इति ।

पौत्रदौहित्रयोस्तु समवाये पौत्रस्यैव सः । पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । उक्तानां सर्वेषां दौहित्रपर्यन्तानामभावे बन्ध्यातादृशविधवयोरपि सः । द्वयोरपि तत्प्रजात्वात् । प्रजाया अभावे एव चान्येषामधिकारात् । प्रागुक्तानि गौतमनारदकात्यायनयाज्ञवल्क्यवचांसि तु उक्तदेवलादिविरोधात् यौतकद्रव्यमात्रविषयाणि ।

अत एव मनुः, (अ. ९ । १३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभागएव सः । इति ।

यौतकं परिणयनलब्धम् । यु मिश्रणइति धातोर्युतपदम् । मिश्रता चैकशरीरता तयोर्विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थानि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो विवाहकाललब्धं यौतकम् । कल्पतरुरप्येवम् ।

अतएव वासिष्ठः, मातुः परिणाय्यं स्त्रियो भजेरन्निति ।

परिणाय्यं परिणयनधनम् इति । तन्न ।

२२। मुनीनाम् आशयानभिज्ञानात् । तथाहि । चार्थसमुच्चयस्य सहाधिकारं विनाऽप्याख्यातोपपत्तिः तत्र तावत्कृतैव । युक्ता च

सैवेत्युक्तञ्च । किञ्च । उपादानमात्रेण तस्य तत्राधिकारलाभे प्रथमोपादानस्य न तत्र हेतुत्वं प्रत्युत ततः तस्य तस्याः प्रथममेवाधिकारापत्तिरिति न भवादिष्टसिद्धिः । किञ्च तदपि न, गौतमादिवाक्ये तासामेवोपादानात् प्रथममेव, प्रत्युत नारदादिभिस्त्रिभिः क्रमस्य स्पष्टतया सामान्येन प्रतिपादनात् मातुर्दुहितर इत्यत्र युक्तञ्चैतदित्यादिनोक्तप्रकारेण प्रत्यासत्त्यतिशयस्य तस्यामेव सत्त्वेन तस्यैव धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वस्य मन्वाद्युक्तत्वेन च तथैवाचित्याच्च ।

२३। किञ्च । सहाधिकारित्वे उभयसत्त्वे एवाधिकारो नान्यतरसत्त्वे इति तत्रानधिकारापत्तेः । तथासति तयोरित्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः । नहि दम्पत्योः सह विहितमाधानादिकमन्यतराधिकारिकं कस्यापि संमतम् । लोकेऽपि सहाधिकारिकं कर्मान्यतरेण न क्रियते ।

२४ । किञ्च । अनृढेत्यस्य कुतो लाभः । नहि तेषु सर्वेषु तदुपादानमस्ति । गौतमीयं तु अन्यविषयतया योजितं भवद्भिरेव । अत एव च तद्विरोधोऽपि दुष्परिहरः । कन्याशब्दस्य चाक्षतयोऽन्यां शक्तिः, कुमारीशब्दस्य च प्रथमवयोविशिष्टायां शक्तिः । अन्यैकवाक्यतया तु दुहितृसामान्यपरत्वमेव । अन्यथा न्यूनतापत्तेः । बृहस्पतिवाक्यं गौतमीयसमानार्थम् ।

२५। किञ्च । तत्र अप्रप्ता चेत् इत्युत्तरान्वयि न पूर्वान्वयि । अन्यथा समूहायाः कदापि तदभावे गौतमीयस्य चासङ्गतिः, स्मृत्यन्तरविरोधापत्तिश्च भवति । लिखितवचनातिरिक्तं नापि तथाबोधकं वचनमत्रास्ति ।

२६। किञ्च । तत्र मनोर्गतेरुक्तत्वेन शङ्खलिखितवाक्यस्य स्पष्टमेव तत्समानार्थत्वेन चादोषः । बृहस्पतिवाक्यस्यापि तत्समाना-

७५२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

र्थतया, विविभक्तितया स्यात्पदघटितनिर्देशेन भवदभिमतार्थस्याक्षरमर्यादयाऽलाभेन चशब्दस्य एवार्थकत्वेन च आदौ दुहितैव तदंशिनी तदभावेऽपत्यानां पुत्राणां स्त्रीधनं स्यात् सम्भावनालिङ्गा तत्सत्ता सम्भवेत् इत्यर्थस्यैवानया लाभाच्च अदोषः । देवलवाक्यन्तु मातृधनं पुत्रमात्रसत्त्वे तेनैव ग्राह्यं, कन्यामात्रस्य सत्त्वे तयैव ग्राह्यम् इत्येवं समानत्वमात्रबोधकं न क्रमबोधकं नापि सहाधिकारबोधकमिति न दोषः ।

२७। किञ्च । नारदादित्रयानुरोधेन मन्वादिचतुष्टयस्य तथा तत्परत्वमेव युक्तं, नतु मातुस्त्वित्येवंमन्वनुरोधेन तत्परत्वम् । तदनुरोधे तु तेषां सामान्यानां विशेषपरत्वं कृत्वा तेषां तत्परत्वे युक्तो बहूनामनुरोध इतिन्यायविरुद्धत्वात् ।

किञ्च । चतुर्णां वचनानां सहाधिकारिताबोधकत्वेन तदन्यचतुर्णां मन्वेकवाक्यतया यौतकविषयकत्वस्योक्तत्वेन तयोरन्यतरस्याभावे इत्याद्यर्थस्य भवदुक्तस्य निर्मूलत्वापत्तिः । तेषामपि तत्त्वे त्वविरोधोऽस्मन्मते प्रवेशश्च ।

किञ्च । तस्य न भवदुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

२८। किञ्च । स्वपुत्रेत्यादिहेतुरप्ययुक्तः । यश्चार्थहरः स पिण्डदायीत्यौत्सर्गिकनियमसत्त्वेऽपि यस्य पिण्डदत्वं तस्यैव तद्धरत्वमिति नियमे मानाभावस्य प्रागेव प्रपञ्चितत्वात् । अत एव—

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

इति पूर्वार्थोक्ते—

तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ।

इत्युत्तरार्धेन हेतुरुक्तो मनुना (अ. ९।१३२) । दुहित्रभावे दौहित्रस्यैवेत्यपि न युक्तम् । प्रत्यासत्त्यतिशयस्य तु दौहित्र्यामेव

सत्त्वाद्दौहित्रोऽपीति मनोः प्रकरणात्पुत्रिकापुत्रविषयत्वाच्च ।
व्याख्यातं च तथैव मेधातिथिप्रभृतिभिः ।

२९ । उक्तहेतोरेव न तु बन्ध्येत्याद्यग्रिममपि न युक्तम् ।
भवदुक्तनारदस्य पितृधनाविषयत्वस्य स्पष्टत्वाच्च । अत एव च
पौत्रेत्यादि अधिकारादित्यन्तमपि प्रत्युक्तम् । वासिष्ठे मातुः
परिणाहं स्त्रियो विभजेरन्निति पाठस्य सत्त्वेन भवदुक्तपाठस्यैव
स्वपुष्पायमाणत्वेन तथार्थस्य दूरोत्सारितत्वेन “अत एव वसिष्ठ”
इत्याद्यपि चिन्त्यम् । परिणायमिति प्रयोगस्यासाधुत्वाच्च । अत
एव “आनाय्योऽनित्ये” “पाय्यसानाय्य” “प्रणाय्योऽसंमतौ”
इति निपातनं पाणिनीयं सङ्गच्छते । अत एव कल्पतर्वादि-
भिरपि तथा पाठं धृत्वा परिणाहं परिच्छद् आदर्शकङ्कणादि-
रिति व्याख्यातम् । अत एव स्त्रीपुरुषधर्मप्रकरणे—

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्वां च परिणाहस्य वीक्षणम् ।

इति मन्वेकवाक्यताऽपि सिद्धा । तत्रापि कल्पतरुणा तथैव
व्याख्यातम् । णिजन्तादचो यति तु अर्थासङ्गतिः । निवृत्तप्रेषणा-
दिति तु तस्य सत्त्वे ऽगतिक्रगतिः ।

३० । यदपि प्रत्यासन्नदुहितृपदेनैवान्वयपदस्यान्वयाद् दुहि-
त्रभावे दौहित्रीणामेव स, इति नारदार्थो न युक्तः । दुहितृपदस्य
जन्यविशेषवचनत्वेन जनकाकाङ्क्षित्वेन तस्या जात्यन्तरेणान्वय-
पदोपनेयपुत्रेणान्वयस्यासमत्वेनासम्भवात् । न चाधिष्ठानलक्ष-
णयाऽन्वयः । मात्रन्वयमात्रेणैव सर्वेषां मुख्यत्वसम्भवात् । मा-
तृपदान्वये च दुहितृपदमुख्यत्वस्य स्वीकारात् । न च तदन्वय
इति तच्छब्दोपात्तदुहितुरन्वययोग्यता । तच्छब्दस्यापि प्रकृतवा-
चितया दुहितृत्वरूपेणैवोपपादकत्वात् ।

किञ्च । मूलवाक्ये दुहितर इति प्रथमान्तं ताभ्य इति

७५४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

पञ्चम्यन्तं च षष्ठ्यन्तान्वययोग्यान्वयपदेन नान्वेति, किं तु व्यवहितमपि मातुरित्येव । तत्र तथा निश्चये नारदीयादावपि तथैवाविरोधात् इति ।

३१। तदपि न । प्रागुक्तस्य नारदार्थस्याज्ञानात् । मातृप्रत्यासत्तेः प्रागुक्तत्वेन त्वदिष्टप्रत्यासत्तेरभावेन दोषस्याज्ञानविलसितत्वात् । मूलसमानार्थत्वे तदन्यतरस्य तत्पदस्य चानर्थक्यापत्तेः । अत एव दुहितृपदेनास्माकं नान्वयपदान्वय एवेति सर्वथा दुहितृपदस्य इत्याद्युक्तेरयुक्तत्वात् । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वेऽपि बुद्धिस्थित्वेनैव तद्बोधकतया दुहितृत्वरूपेण तदभावेनान्वययोग्यतायाः षष्ठ्यन्ततया सत्त्वेनात्र जनकाङ्क्षाया अभावेन प्रत्युत सम्बन्ध्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन लक्षणायाश्चाभावेन प्रागुक्तनचेत्याद्युक्तेश्चासङ्गतत्वात् । तस्माद्विज्ञानेश्वरोक्तमेव युक्तमिति दिक् ।

३२। रिक्तं दिवं गतेषु सुतगामीति बौधायनीयं तु पितृद्रव्यविषयकमिति ततो “ न व्यवहितदौहित्राधिकार ” इत्यपि तदुक्तं चिन्त्यमेव ।

एतेन “विवाहलब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्राणाम् । तत्रैव क्रमार्थं गौतमीयम् । तत्र पूर्वमनूढानां तदभावे सपुत्राणां तदभावे समूढानां दुहितृणामिति । सामान्यप्राप्ते ऽप्रप्तानामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपसंहारसमर्थत्वात्” इति परास्तम् ।

विशेषाभावात् ।

३३। यदपि अप्रजःस्त्रीति मूलमपि विवाहलब्धविषयमेव । ब्राह्मादिविवाहेषु यल्लब्धम् अध्यग्निधनं तत् अभावे आदौ दुहितृणां तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे सपुत्रायास्तदभावे ऊढायाः । सर्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकारः । अप्रजःस्त्रीधने च भर्तु-

रधिकारः । बृहस्पतिनाऽप्यप्रजःपदेनापत्यान्तराभावे समूहाया
अप्यधिकारः सूचित इति ।

३४। तदपि न । तस्य सर्वपरतयैवाचार्येण व्याख्यातत्वात् ।

किञ्च । भवदुक्तव्याख्यानेऽप्यपिना तदन्यस्य सर्वस्य समु-
चयात् । न च अपिसमुच्चयं प्रागन्यदुक्तमिति वाच्यम् । शेषेष्विति-
वत्तत्राप्युपलक्षणत्वेनैव तदर्थलाभेन तत्र तस्यात्यन्तमनुपयोगात् ।

किं च साक्षात् दुहितृपरतया व्याख्याने मातुर्दुहितर
इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।

३५। यदपि “न च न यौतकमात्रधनाभिप्रायायमिदं किं तु ब्रा-
ह्मादिना विवाहिताया यद्यावद्धनं यौतकमयौतकं वा तदभिप्रायक-
मिति वाच्यम् । तथा सति बन्धुदत्तमित्यव्यवहितप्रागुक्तसंपूर्ण-
श्लोकस्य निर्विषयतापत्तेः” इति । तदपि न । बन्धुदत्तमित्यर्द्धेन
तथादिशब्दस्वारस्येन स्त्रीधनस्यैवोक्तान्यस्य प्रतिपाद्यत्वेन
तस्य पूर्वशेषत्वेनादोषात् । सम्पूर्णस्य तस्यैकवाक्यत्वे च तेन
तस्य पूर्वशेषत्वेनोत्तरार्द्धेन सामान्येन तद्विभागस्य प्रतिपाद्य-
त्वेन अप्रजःस्त्रीत्यस्य तद्व्यवस्थापकत्वे तत्पदानर्थक्यापत्तेः ।

३६। किं च मनुना ऽध्यग्रीत्यादिना षड्विधं स्त्रीधनमुक्त्वा
सप्रजास्थले— [अ. ९ । १९५]

अन्वाधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

इत्यनेन “आद्यचेनोक्तषड्विधसंग्रहो द्वितीयचेन तद-
न्यसर्वसंग्रहो ऽन्यथा न्यूनतापत्तेः” इत्यर्थकेन तथोक्त्वा तच्छून्य-
स्थले ब्राह्मेत्यादिश्लोकत्रयेण व्यवस्थया तथोक्तत्वेन तद्विरो-
धापत्तेश्च । एतेन “यत्तु विवाहोत्तरं पितुर्मातुर्भर्तुश्च कुलात्तया
लब्धं तद् भ्रातृणामेव । तदुक्तं मूले बन्धुदत्तमित्यादिना तदवा-

७५६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

पुन्युरित्यन्तेन । बन्धुदत्तं मातापितृदत्तम् । तत्पुत्राश्च भ्रातर एव
बान्धवाः । तदाह—

वृद्धकात्यायनः,

पितृभ्यां चैव यदत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

इति । अप्रजस्त्वमात्रनिमित्तत्वेन भ्रात्रधिकारावगतेः । सर्वदा
सर्वविवाहेषु । स्थावरपदादण्डापूपन्यायादेवान्यस्य धनस्य सिद्धिः ।
बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत् पितृभ्यां दत्तं तदुच्यते । विवा-
हात्परतो लब्धस्यान्वाधेयपदोपात्तत्वात् । विवाहकालीने च भर्तुः
पित्रोर्वा ऽधिकारात्” इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

बन्ध्वादिपदस्य तत्राशक्तेश्च । वृद्धकातीयगतिस्तु वक्ष्यते
इति दिक् ।

३७। न चैवमपि मूलस्य व्याख्यानस्य च मनुविरोधः ।
मूले चतुर्णां विवाहानां ग्रहणम् ।

ब्राह्मदैवार्षिगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ (९ । १९६)

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ (९ । १९७)

इति मानवे आदौ पञ्चानामग्रे त्रयाणामिति तयोर्विरोधः ।
व्याख्यात्रा पुनर्ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया
अतीताया इत्यादि व्याख्यातम् । मानवे तु ब्राह्मादीनाम् आ-
सुरादीनां च शब्दानाम्—

१ अस्य प्राच्योक्तं युक्तमिति वाच्यमित्यत्रान्वयः । प्राच्योक्तं
युक्तमिति न वाच्यमित्यर्थः ।

२ अस्य विवाहकाललक्षणयेत्यत्रान्वयः ।

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत । (अ. ३। २०)

इत्युपक्रम्य—

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । (३ । २१)

इत्यादिमनोः,

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषामित्यादिनारदात्, (व्यव. १२। ३८)

अष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो दैव इत्यादिविष्णोश्च तत्त-
ल्लक्षणविवाहपरत्वेऽपि वर्त्तमानसम्बन्धेन विवाहकाललक्षणया
तेषां कालार्थतया निर्देशेन अस्याः स्यादत्तमित्यग्रिमस्य पूर्वत्रा-
नुपङ्गौचित्येन तत्र तत्र काले यद्धनं दत्तमिति संबन्धेन विवा-
हिकधनमात्रप्रतीतेर्न तदीययावद्धनविषयत्वमिति तयोर्विरोधः ।

अत एव यमः,

आसुरादिषु यद् द्रव्यं विवाहेषु प्रदीयते ।

इत्यादि । विवाहक्रियायां पूर्वापरीभूतायां यत् द्रव्यं
प्रदीयते इत्यादिः तदर्थः । तथा च यौतकधनमात्रविषयत्वमेव
तस्य । न चैवं विवाहात्पूर्वमनन्तरं वा लब्धस्य का गतिस्तेना-
नुक्तत्वादतो ब्राह्मादिपदं स्त्रीपरमिति वाच्यम् । तत्रान्यथा
गतेर्वचनान्तरैः प्रतिपादितत्वात् । तेषां स्त्रीपरत्वे च एकत्वेन
षष्ठ्या च निर्देष्टुमुचितत्वात् । यत्त्वस्याः स्यादितिवत् लक्षणा-
यास्तुल्यत्वेऽपि अतिक्रान्तविवाहसंबन्धेनेदानीं सेति जघन्या-
यास्तस्या अनौचित्यात् । ब्राह्मादिपदस्य ऊढस्त्रीवाचकत्वं तु
प्रागुक्तमन्वादिविरुद्धमेवेति प्राच्योक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।

३८ । आप्तत्वाविशेषेणैकवाक्यताया असम्भवेन वि-
रोधाद्गान्धर्वांशे विकल्पस्वीकारेण तयोरविरोधस्य प्रागुक्त-
त्वात् । मानवे एव च गान्धर्वांशे विकल्पसंभवात् ।

७५८ सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

एकवाक्यतायां दुराग्रहे तु अपिशब्दे तन्त्राङ्गीकारादावृत्त्या द्वितीयेन तेन शेषेष्वितिवदुपलक्षणत्वेन निर्वाहेण यथाश्रुतेन तेन वा तदनुरोधेन गान्धर्वस्य समुच्चयात् । ब्राह्मादिष्वित्यत्र ब्राह्मेति भिन्नं लुप्तविभक्तिकं पदम् आदिष्विति भिन्नम् । आदि-शब्दे च आकारप्रश्लेषः । स च आजशब्दैकदेशो विनापि प्रत्यय-मिति न्यायादिति आः आजः ब्राह्मः आदिर्येषां दैवादितुर्णां तदन्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तदन्येषां चतुर्णां लाभाच्च तत्संभवेनादोषात् । एवं प्रकारद्वये व्याख्यानविरो-धस्याप्यभावात् । परं तु द्वितीये पक्षे प्राजापत्येष्वित्यत्र व्याख्याने मूलोक्तस्य अपेः शेषः तथा पाठ एव वा । तेन गान्धर्वसमुच्चयः । अग्रे च शेषेष्वामुरराक्षसपैशाचेष्विति पाठः । गान्धर्वघटितो ऽपपाठ इति बोध्यम् ।

३९ । नचैवमप्यन्यथा प्रागुक्तव्याख्यानविरोध एवेति वाच्यम् ।

मनुना— (अ. ९ । १९०)

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्सुतमाहरेत् ।

तत्र यद्विक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥

इति तन्मरणोत्तरमपि वाग्दत्तादिविषये नियोगविधिना सगोत्रात् सुतस्य उत्पादितस्य धनाधिकारित्वमनेन विधीयते इत्येवं पितृधने उक्ता— (९ । १९१)

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृहीत नेतरः ॥

इत्यनेन—

“यद्येकरिविक्थनौ स्यातामित्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तम्, इदं त्वौ-रसपौनर्भवाविषयम् । यदोत्पन्नौरसा मृतमर्तृकत्वाद्बालापत्यतया

स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत्, तस्या-
पि मृतत्वादिकथहराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात् द्वाभ्यां जातयोः
प्रौढयोस्तयोस्तादृशे स्त्रीधनविषये विवादेऽपि स्वस्वपित्र्यमेव तेन
ग्राह्यं स्त्रीधनं नान्यदीयमन्यजेन” इत्यर्थकेनोक्ता, स्त्रीधनं तर्हि केन
ग्राह्यमिति शङ्कानिरासाय जनन्यां संस्थितायां त्वित्यनेन तद्वि-
षये प्रागुक्तरीत्योक्ता, प्रागुक्तरीत्या पितृधनवच्छङ्कानिरासाय
यास्तासां स्युर्दुहितर इत्यनेन प्रागुक्तरीत्यैवोक्ता, स्त्रीधनं कीदृश-
मिति शङ्कानिरासाय अध्यग्रीत्यादिना षड्विधं स्त्रीधनमुक्त्वा, षट्-
त्वं न्यूनसंख्याया व्यवच्छेदकं नाधिकसंख्याया इति ध्वनयन्,
प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इति कोशात्तस्य सन्ततिपरत्वेन जनन्या-
मिति प्रागुक्तपद्ये पूर्वं पुत्रस्तदभावे कन्या द्वयोः संभूय वा ग्र-
हणमित्यासिद्धान्तसम्भावितपक्षद्वयनिरासाय कृतेन प्रजाया इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन पूर्वं कन्यादेस्ततः पुत्रादेरिति सूचनद्वारा न्यू-
नतानिरासाय जनन्यामित्येकवाक्यतायै च चद्वयदत्तयत्पदद्वयस-
हितेन एवशब्दस्याग्रेऽन्वयेन “यत् अन्वाधेयं, प्रीतेन यत् पत्या
दत्तं च, यच्चान्यत्, तत् प्रजाया एव सर्वं स्त्रीधनं न भर्त्रादेः”
इत्यर्थकेन—

अन्वाधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ (९।१९५)

इत्यनेनोक्त्वा, तच्छून्यस्थलेऽपि न्यूनतानिरासाय सर्व-
तद्धनगतिं विवाहभेदेन प्रतिपादयता यच्चस्याः स्याद्धनं दत्तमि-
त्यस्य तथोपात्तस्य यथासम्भवमुभयत्रान्वयेन तोश्चार्थकत्वेन
कचित्तथैव पाठेन विवाहेष्वित्युक्त्या ब्राह्मादीनां विवाहमात्रवा-
चकत्वेन काललक्षणाया अप्यभावेन सतिसप्तम्या “तेषु आद्येषु
सत्सु अस्या इति शेषषष्ठ्या अस्यै दत्तं च धनं स्यात् विवाहात्

७६० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

प्रागुत्तरं तत्र वा चेनान्यसर्वसमुच्चयस्तत्सर्वं तस्यां तादृश्यामती-
तायां भर्तुरेवेष्यते, आसुरादिषु तेषु सत्सु पूर्ववत् तद्धनं माता-
पित्रोरिष्यते न तु भर्तुः तत्रादौ मातुस्तदभावे पितुरुच्चारण-
क्रमात् यौगपद्ये हि पित्रोरित्येव ब्रूयात्” इत्यर्थकेन ब्राह्मदैवेत्या-
दिश्लोकद्वयेनोक्त्वा, तत्रैवोभयापवादत्वेनोक्तरीत्या स्त्रियास्तु य-
द्भवेद्विक्तमित्यनेन सर्वधनविषये उक्तत्वेनान्यथा मनुना ऽन्यस्या-
नुक्तत्वेनाध्यग्रीत्यादिवैयर्थ्यापत्त्या स्वोक्तमध्ये एव सर्वथा मनु-
न्यूनतायाः दुष्परिहरत्वेन तद्रीत्यैव व्याख्यात्राऽपि ब्राह्मादीनां
विवाहमात्रवाचकत्वं न तु कापि लक्षणा सतिसप्तमी च भार्या-
त्वं प्राप्ताया इति तु फलकथनमिति आद्येषु सत्सु तस्यास्तादृ-
श्यास्तत्सर्वं धनं भर्तुर्द्वितीयेषु सत्सु आदौ तद्वत् तद्धनं सर्वं
पितृगामि आदौ मातृगामि तदभावे पितृगामि मन्वनुरोधादेवे-
त्युक्तमिति तच्छङ्काया एवाभावात् ।

अत एव कुल्लूकभट्टेन सर्वधनपरतयैव ब्राह्मेत्यादिद्वयादि
पूर्वं च व्याख्यातम् । एतेन मनुविरोधादप्रजःस्त्रीत्यस्य प्रागु-
क्ततदन्यतराभिप्रायकत्वं न युक्तमित्यपि मिश्राद्युक्तमपास्तम् ।
द्वितीये ब्राह्मेत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् ।

४०। अत्र केचित् । मनुना मातापित्रोरित्यनेनैकदेशानुमति-
द्वारा शुल्कधनविषयोऽपि गौतमबोधायनोक्तः सूचित इति न
न्यूनता नापि विरोधः । तथा च—

बोधायनः,

रिक्थं मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥ इति ।

सममिति पाठान्तरम् । इतोऽपि मातापित्रोरित्यादौ तथैव
क्रमो विवक्षितः । गौतमस्तु प्रागुक्त एव ।

पितृभ्यां चैव यदत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

इति वृद्धकात्यायनोक्तं तु निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि यथासम्भवं प्रागुक्तशुल्कविषयम् । अत एव सर्वदेत्युक्तम् । तच्च सर्वविवाहेष्वित्यर्थकम् । अतो व्याख्यात्रोक्तशुल्कविषयता नेति न तद्विरोधोऽपि । मनुना तस्यैवानुक्तत्वात् ।

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

इति कातीयमपि शुल्कविषयमेव । बन्धूनामित्यस्य भ्रातृणामित्यर्थात् । प्रागुक्तदेवलवाक्ये तु पूर्वार्धवदुत्तरार्धमपि सर्वसाधारणमेवेत्याहुः ।

४१। एतेन “अतो विवाहकाललब्धस्त्रीधनविषयं ब्राह्मादिवचनम् । आसुरादिविवाहलब्धस्त्रीधनं तु जीवत्यपि भर्तरि मातुरादौ तदभावे पितुः । मानवेऽप्येवम् । अन्यथा पित्रोरित्येव ब्रूयात् । कन्याधने च मातुरभावे पितुराधिकारश्रवणादत्रापि तथैवौचित्यात् । तथा च रिक्थमिति बौधायनोक्तं कन्याधनविषयकम् । न च कन्याधने इवात्रापि पूर्वं भ्रातुराधिकारापत्तिः । तद्वदत्र वचनाभावात् । पित्रोरेव तच्छ्रुतेः । तदेवमादिकमप्रजःस्त्रीधनमादौ भ्रातरो गृह्णीयुः । न त्वासुरादिविवाहेषु यत्कन्याभ्यः शुल्कदानं तदभिप्रायम्, आसुरमात्रगोचरत्वात्तच्छुल्कस्य । आसुरो द्रविणादानादित्युक्तेः । अतो राक्षसादौ शुल्काभावात्तत्साहचर्येणासुरादिष्वेव यद्धनं तन्मात्रस्य भ्रातृगामित्वाभिधानं हेयमेव । तथा तस्य स्त्रीधनत्वाभावाच्च । पित्रादिगृहीतधनस्यैव शुल्कत्वात् ।

तथा च मनुः, (अ. ३ । ५१)

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।

गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ इति ।

पितेत्युपलक्षणम् । तेन भ्रात्रादिरपि तत् गृह्णन् शुल्कग्राही । तेन पित्रादिगृहीतमेव परं शुल्कं भवतीत्युक्तं भवति । अतो यदुक्तम् “आसुरादिष्वेव शुल्करूपस्त्रीधनसंभवात् तदेकवाक्यतापन्नयोर्वन्धुदत्तान्वाधेययोरपि आसुरादिविवाहगोचरयोरेव भ्रातुरधिकारः” इति, तन्निरस्तम् । किं तूक्तशुल्करूपस्त्रीधनस्य सर्वविवाहेष्वेव संभवात् सर्वत्रैव भ्रातुरधिकारो वाक्याद् विशेषानवगमात् ।

प्रागुक्तगौतमीयमपिकातीयतुल्यार्थम् । अयं हि तस्यार्थः—आदौ सोदर्याणां, तदभावे मातुः । पूर्वं वैके इति परमतम् । अत आदौ सोदराणां तदभावे मातुस्तदभावे पितुस्तेषामभावे भर्तुरिति । तथा च कातीयं, बन्धुदत्तं त्विति । बन्धूनामभावे इत्यनेन भ्रातुरभावे इत्यपि सूचितम् । भ्रातुरभावे पित्रोर्धनाधिकारस्य दण्डापूपन्यायात्सिद्धिः” इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

४२ । तस्य सर्वविषयत्वात् । बौधायनाद्युक्तस्य शुल्कविषयत्वात् । अत एव न चेत्यादेरयुक्तत्वात् । त्वद्रीत्या देवलवाक्यस्य सत्त्वात् । अत एव तदेवमित्याद्युपसंहारस्यायुक्तत्वात् यथासंभवमुक्तवचनानां शुल्कविषयत्वेन न त्वासुरादीत्यादेरयुक्तत्वात् । त्वयाऽप्यग्रे किं त्वित्यादिना तथैवोक्तत्वेन अस्य “बौधायनोक्तं कन्याधनविषयकम्” इत्यस्य च तेन विरुद्धत्वात् । तस्य स्त्रीधनत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । पित्रादिगृहीतस्यैव तत्त्वस्य मन्वादितोऽलाभात् । तस्य तन्निषेधकथनद्वारा ब्राह्मादिविवाहप्राशस्त्यपरत्वात् । तवाप्युपलक्षणत्वेन भ्रात्रादीत्यनेन मातुरपि ग्रहणसंभवेन मिथो विरोधात् । अत एवोपसंहारस्यायुक्तत्वात् । अत एवास्माकं तन्मतस्यैवाभावेन तन्निरासस्यादोषावहत्वेन अत इत्यादेरसंबद्धत्वात् । गौतमीयकातीययोर्भिन्नार्थत्वस्य प्रागुक्तत्वेन तुल्यार्थत्वाभावात् । उभयत्र

मध्येऽध्याहारेण व्याख्यानस्य निर्बीजत्वात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या हि सः । न तु सा तत्रास्ति । प्रागुक्तरीत्या निर्वाहात् । अत एव कल्पतरुणाऽपि गौतमीयं तथैव व्याख्यातम् । ऊर्ध्वपदसभिव्याहारे, तथैव ऋषिशैलीसत्त्वात् । बन्धूनामभावे इत्यस्यैव तथार्थकत्वेन सूचितमित्यस्यासंबद्धत्वात् । अत एवाग्रिमोक्तेरपि क्लिष्टत्वाच्चेति दिक् ।

४३ । मातुस्तु यौतकमिति पुत्रिकाप्रकरणस्थमानवमपि सर्वैकवाक्यतानुरोधेन सर्वधनविषयकम् । अत एव मातुर्यद्धनं स्यात्तत् तस्यां मृतायां कुमारीभाग एवेति सामान्यत एव तद् व्याख्यातम् । मेधातिथिनाऽपि यौतकं पृथग् भूतमित्येवं व्याख्यातं, यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धात्वनुसारात् । युक्तं चैतत् ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ।

इत्यग्रिममूलवाक्ये तथैव सर्वसंमतत्वात् । त्वद्रीत्याऽपि तोश्चार्थकत्वेन समुच्चायकतया सर्वधनग्रहणसंभवात् । एवं सति अन्वाधेयं चेति अध्यग्न्यध्येत्यग्रिमम् ऊढाविषयं क्रमेण दौहित्र्याद्यर्थं पुत्राद्यर्थं चेति न वैयर्थ्यं तस्य । अत एवानुरोधेनापि समञ्जसवचनानामाकुलीकरणमसंगतमेव तेषामिति दिक् ।

४४ । वस्तुतस्तु कातीयद्वयस्योढामात्रविषयत्वेन प्रागुक्तान्यार्थासम्भवेऽपि बौधायनीयम् अनूढा या वाग्दत्ता जीवन्ती अवाग्दत्ता वा तद्विषयकम् । कन्याशब्दस्याक्षतयोनिमात्रवाचकस्य साधारणतया तत्रापि प्रवृत्तेः । तदीयधनमाविषयं पितामहादिदत्तमेव । वक्ष्यते चेदं व्याख्यात्राऽनुपदमेव । न तु शुल्कपरं तत् । अत एव रिक्थपदोक्तिस्तत्र । तस्य दायवाचकत्ववत्सामान्यधनवाचकत्वस्यापि कोशतः सत्त्वेन तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवात् । अत एव मातापित्रोरिति मनुना तस्यैकवाक्यता न । तस्या विवाहविशेषविषय-

७६४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्वाद् यावत्स्त्रीधनविषयत्वाच्च । गौतमस्यापि ऋषिसिद्धार्थस्यो-
क्तत्वेन तदेकवाक्यताऽपि तयोर्न । तस्य शुल्कमात्रविषयत्वस्य
स्पष्टत्वाच्च ।

४५ । यद्यपि पाणिनीये तदस्मिन्वृद्ध्यायेति सूत्रे “आयादि-
साहचर्यात्संज्ञावृद्धेरग्रहणम्, उपदेति टावन्तम्, उत्तमर्णेन मूला-
तिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः, ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः, विक्रेत्रा
मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः, रक्षानिमित्तभृतिरूपो राजभागः शुल्कः,
उत्कोच उपदा उपहार इत्यन्ये, शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थं तस्याप्या-
यविशेषत्वात्, तथा च शौल्कशालिक इति ठगायस्थानेभ्य इति
ठग् भवति” इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तथापि अत्रत्यपरिभाषा
भिन्नेति तात्पर्यम् । तथा च व्याख्यात्रुक्तशुल्कधनं न प्रजामात्रस्य
भर्त्रादेश्च, किं तु सोदर्याणां, तदभावे मातुस्तदभावे पितुस्तदभावे
तत्प्रत्यासन्नानामिति । एवं तदुक्तबन्धुदत्तमपि न प्रजामात्रस्य
मात्रादेश्च, किं तु बन्धूनां भ्रातृणां, तदभावे भर्त्रादेः ।

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

इति कातीयादिति बोध्यम् ।

४६ । एवं वृद्धकातीयस्य समूलत्वेच तदपि जङ्गमस्थावरा-
न्यसौदायिकधनविशेषे । अप्रजःस्त्रीधनमित्यादि सर्वविवाहेष्वा-
दावपवादकं, तदभावे तथैव । तत्र चेन भ्रातृपितृव्यादि । एवेन
भर्तृकुलव्यवच्छेदः । धनं धनं च । अप्रजायामित्यार्षम् । अत एवा-
न्यगृहीतो ऽप्रजायामतीतायां बान्धवा इति मूलपाठो व्याख्या-
त्रा त्यक्तः । मानवद्वयेऽपि तथैव बोध्यमिति तदाशयः । तुश्चार्थे
तेन तदभावे तथेत्यस्य समुच्चयः । सर्वदा सर्वविवाहेषु । प्रजा-
सत्त्वे तु तस्या एवोक्तरीत्येति बोध्यम् ।

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तत् पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥

इति मनुस्तु (अ. ९।१३५) भर्तुः अपूर्वधनसम्बन्धबोधकः ।

स च पुत्रिकाप्रकरणस्थः । संवित्कृता पुत्रिका । तदन्वितेन कथं च-
नेत्यनेन तथा न कृता किं त्वाभिमता तस्या अपि ग्रहणम् । अत
एव भ्रातृमतीमिति विशेषणं तत्र सफलमित्युक्तं प्राक् ।

अत एव “अपुत्रायां कथं च न पुत्रिकायां मृतायां प्रकर-
णात्पैतृकरिक्थरूपतदीयधनं पितृसत्त्वेऽपि तद्भर्तैवाविचारयन्
गृहीयात् पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य मृत-
स्य पुत्रस्येव ब्राह्मादिष्वपि पित्रादेर्धनग्रहणप्रसङ्गे तन्निवारणार्थ-
मिदं वचनम्” इति तद्व्याख्यातारः ।

प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता द्रव्यमर्हत्यपुत्रायां कुमारायां
मात्रा स्वस्त्रा वा तद् ग्राह्यमिति पैठीनसिस्तु निर्मूलः । समूलत्वे
वा आर्षत्वाविशेषाद्विकल्पोऽस्तु । परं तु तत्रापि मनोः प्रामाण्याति-
शयात्तदेवानुष्ठेयं न तादित्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेव तस्येति
दिगिति बोध्यम् ।

४७। एतेन अस्यां यो जायते पुत्र इति पुत्रिकाविषयं मानवम्,
इयं मे पुत्र इति पुत्रिकाविषयं पैठीनसमिति । एवं भगिनीशु-
ल्कमिति गौतमीये “ऊर्ध्वं मातुः सोदर्याणामभावे मातुरिति व्या-
ख्याय तदुभयाभावे पितुरित्युक्त्वा तत्र बौधायनीयं मानत्वेन
संलिख्य रिक्थं शुल्कमिति व्याख्याय पित्राद्यभावे तु भर्तृगा-
म्येवेत्युक्ते बन्धुदत्तं त्विति कातीयं मानत्वेन संलिख्य बन्धवः
पित्रादय” इति उक्तम् । तथा स्त्रीधनविषये इत्थं व्यवस्था-तत्राध्य-
ग्निकृतं तास्वपि कुमार्य एव लभन्ते नोढाः, मातुस्त्विति मनोः ।
तत्र यौतकं प्राच्योक्तमेव उक्तवसिष्ठात् । पारिणायकमित्यस्य स
एवार्थः । स्त्रियः कुमार्यः । कुमारीवदप्रतिष्ठिताऽपि । स्त्रीधनमिति

७६६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

गौतमात् । स्त्रीधनं पैतृकं कुमारी अभावे ऊढापि कन्यैव लभते
न पुत्रः । गुणलोपे तु मुख्यस्येति न्यायाद्, दुहितृपदसामर्थ्या-
च्च । एवमप्रतिष्ठिताया अभावे प्रतिष्ठिताऽपीति । अन्वाधेयं तु
स्त्रीपुंनपुंसकसाधारणप्रजायाः ।

अन्वाधेयं तु यद्वत्तं पत्या प्रीतेन वा पुनः । (अ.२।१२५)

इति मनोरिति ।

यत्तु पत्युः रिक्थत्वेन मात्रा लब्धं तत् पुत्रैर्दुहितृभिश्च समं
विभाज्यम् । जनन्यामिति मनोः, भगिन्यः कुमार्यः सममिति शङ्ख-
लिखिताभ्यां, समानमिति देवलाच्च । ऊढास्तु तुर्यांशमात्रं लभ-
न्ते, न समम् । स्त्रीधनमिति बृहस्पतेः । अनूढानां पितृधने
इवोढानां मातृधने तथैवेत्युक्तं प्राक् ।

यत्तु—

अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रत्तायां तु समांशभाक् ॥

इति, तत् अप्रत्तासद्भावेऽपि प्रत्तायाश्चतुर्थांशस्मरणात्तद-
भावे समांशस्य न्यायप्राप्तत्वमित्येवंपरम् ।

भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन्समं ततः ।

स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु समः स्मृतः ॥

इति कातीयात् ।

एतेन “भ्रातृभगिन्योः सम्भूयांशहरत्वं नास्ति इतरेतरयो-
गस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतिः” इति परास्तम् । चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन
तस्य चार्थत्वात् । देवलीये द्वन्द्वश्रवणाच्च । यौतकभिन्ने सर्वत्र दुहि-
तृदौहित्रीसमवाये तस्या अपि किञ्चिद्देयम् । यास्तासामिति मनोः ।
मृतमातृकाणां तु तासां “पितृतो भागकल्पना” इति न्यायात् पुत्रदु-
हित्रादिभिः समवाये समांशभाक्त्वमेव । दुहित्रभावे तु पुत्र एवेति ।

उभयत्र तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां ग्रहणं तु अनन्तरः सपिण्डाद्य
इत्यादिमन्वाद्यनुरोधेन पत्न्यादौ पूर्वं क्लृप्तेन न्यायेनोक्तम् । अन-
न्तर इत्यस्य सामान्यस्य उक्तौरसाद्यनन्तरमुक्त्या तन्मात्रपरत्वे
तस्य सामान्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनुक्तपत्न्यादिदायपरत्वमिवैतत्प-
रत्वमपि । तत्रानन्तर्यमपि प्रागुक्ततादृशप्रत्यासत्त्यतिशयकृतमे-
वेति तत्क्रमेणैव तदधिकार इति न कोऽप्यग्रे दोष इति विज्ञा-
नेश्वराशयः ।

४८ । विशेषवचनानि तु प्रकृतविषयेऽग्रे नोपलभ्यन्ते । पत्न्या-
दिविषये विद्यमानान्यपि वचनानि तदनुरोधेनैव योजितानि ।
तस्यैव मुख्यबीजत्वात् । एवं च—

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदाऽऽसामौरसौ न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो बान्धवस्तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

इति बृहस्पतिरप्यधिकारिमात्रबोधको न क्रमबोधक इति
तदनुरोधेनैव योज्यः प्रागुक्तरीत्या ।

तथा हि । औरसपदेन कन्यापुत्रयोर्ग्रहणम् । तयोः सर्वाप-
वादकत्वात् । सुत इत्यनेन सपत्नीकन्यापुत्रयोर्ग्रहणम् । इदं च
दायग्रहणांशे । स्वस्त्रीयो भगिनीसुतः । आद्यपदेन स्वभर्तृभा-
गिनेयदेवरपुत्रस्वभ्रातृपुत्रजामातृदेवराणां ग्रहणम् । यथा
संख्यमन्वयः । दौहित्र इत्यनेन दौहित्रीदौहित्रयोर्ग्रहणम् ।
औरसयोः सपत्नीपुत्रयोश्चाभावे अनयोरधिकारात् । तत्सुत
इत्यनेनौरससुतोभयजन्यपौत्रग्रहणं, न तु दौहित्रसुतस्य । पि-
ण्डदानांशे अनधिकारात् । सर्वासामिति मनोः । औरसविशे-

षण्त्वं तु न । वैयर्थ्यात् । अन्यथा सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि
स्वस्त्रीयाद्यधिकारापत्तेः । बान्धवशब्देन भ्रातुर्भर्तुर्मातुः पितुरि-
त्यादेर्ग्रहणम् । तदभावे स्वस्त्रीयादयस्तत्क्रमेणैवेत्यर्थः । एवं—

मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।

श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥

एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।

श्राद्धदानं तु कर्तव्यमिति वेदाविदां स्थितिः ॥

इति वृद्धशातातपीये पिण्डदानांशेऽपि बोध्यम् । पिण्डद-
त्वं न रिक्थहारित्वव्याप्यमपि तु विपरीतम् । तदप्यौत्सर्गिकमि-
त्यादि हि प्रागेव प्रपञ्चितमिति न विस्मर्तव्यम् ।

४९। एतेन “पुत्राभावे दौहित्रस्तदभावे दौहित्रपुत्रस्तस्याप्यभावं
स्वस्त्रीयाद्या अविशेषेण सर्वधनभाजः । मातृष्वसेति बृहस्पतेः । आ-
द्यशब्देन यस्य मातुलानी स इत्यादि । पूर्वजोऽग्रजः । यद्यप्यत्र पुत्रा-
भावे दौहित्रः श्रूयते तथापि पुत्रदुहितृसद्भावेऽपि दौहित्रीणां कि-
ञ्चिद्धनसंबन्धश्रवणात्तदभावे सर्वधनसंबन्धस्याप्रतिबन्धान्माता-
मह्यवयवाधिक्येन च दौहित्रापेक्षया प्रत्यासन्नत्वाच्च दौहित्र्यभावं
दौहित्रो धनभाक् । अत्राप्ययं विशेषः । यत् पितृकुलादागतं तत्स्व-
स्त्रीयाद्याः, यत् भर्तृकुलादागतं तद्देवराद्याः, जामाता तूभयमप्य-
विशेषात्” इति भ्रान्ताद्युक्तम्, एतद्वचनबलान्मनूक्तत्यागेनान्यथ-
क्लेशेन यदाधिकारप्रतिपादनं प्राच्यानाम्—तथा हि “तदेतेषां पुत्रा-
दीनां भ्रात्रादिभर्तृपर्यन्तानां चाभावे सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्व-
शुरादिषु सपिण्डेषु भगिनीपुत्रादीनां धनाधिकारिता अनन्यग-
तेर्वचनात् स्त्रीणां मातृतुल्यताप्रतिपादनेनामीषां पुत्रत्वज्ञापनेन
पिण्डदत्वसूचनस्य दायप्रकरणे धनाधिकारज्ञापनैकप्रयोज्यत्वात्
तत्र स्वस्त्रीयाद्या इति वचनात्पूर्वपूर्वाभावे सर्वशेषे देवरस्यैवा-

धिकारापत्तेर्महाजनविरोध इति वस्तुबलमालम्ब्योच्यते । तत्र
त्रयाणामिति अनन्तर इति पूर्वदायभागप्रकरणस्थमनोः, पिण्ड-
दोऽशेति मूलेन च पिण्डदानेनाधिकारदर्शनात्पुत्रस्यापि साति-
शयपिण्डदाने नरकत्राणकारणतया मुख्यत्वेनाधिकारावगतेर्मा-
तुल इत्यादिवृद्धशातातपवचनेनामीषां पिण्डदानप्रतिपादनादयं
पिण्डदानविशेषादधिकारक्रमः । आदौ देवरः तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुष-
त्रयपिण्डदातृत्वात्सपिण्डत्वाच्च तद्धनाधिकारी । तदभावे भ्रातृ-
श्वशुरदेवराणां सुतः तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात्सपिण्ड-
त्वाच्च पितृव्यस्त्रीधनेऽधिकारी । तदभावे त्वसपिण्डोऽपि भगिनी-
पुत्रः तत्पुत्रदेयपित्रादित्रयपिण्डदानात् मातृष्वसृधनेऽधिकारी ।
तदभावे स्वभर्तृभागेनेयः, पुत्राद्भर्तुर्दुर्बलवच्चात्तत्स्थानपातिनोऽपि
तथैव बलावलस्यापि न्याय्यत्वात् । तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्ड-
दानात्तत्पिण्डदानाच्च मातुलानीधनेऽधिकारी । तदभावे भ्रातृसु-
तः तत्पितृपितामहयोस्तस्याश्च पिण्डदानात्पितृष्वसृधनेऽधिकारी ।
तस्याप्यभावे श्वशुरयोः पिण्डदानाज्जामाता श्वश्रूधनेऽधिकारी-
त्ययं क्रमो ग्राह्यः । स्वस्त्रीयाद्या इति न क्रमार्थं किं त्वधिकारि-
तामात्रपरम् । षण्णां पुनरेतेषामभावे श्वशुरादेः सपिण्डने तु कृतो
धनाधिकारो बोद्धव्यः । न च सपिण्डाभावे सतीदं वचनमिति
वाच्यम् । अस्यामधिकारशृङ्खलायां देवरदेवरसुतयोर्भ्रातृश्वशु-
रस्य तस्यचाधिकारज्ञापनात् । आसन्नतरश्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः
परित्यागात्,, इति । तच्चापास्तम् । अज्ञानप्रलपितत्वात्, दोष-
गणस्योक्तत्वाद्, अन्यस्मृतितो मनोः प्रामाण्यातिशयेन प्राव-
ल्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्चेति मात्सर्यमुत्सार्य विचारणी-
यमिति दिक् ॥ १४५ ॥

मि० अव. स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषये किञ्चिदाह ।

७७० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

मि० कन्यां वाचा दत्त्वाऽपहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहरणकारणाभावे । सति तु कारणे—

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत् ।

इत्यपहाराभ्यनुज्ञानाज्ज दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंयन्धिनां कन्यासंबन्धिनां वोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सष्टद्विकं कन्यादाता वराय दद्यात् ।

मि० अव. अथ कथञ्चिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राक् म्रियेत तदा किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

मि० यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद् वर आददीत । परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोः आत्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगमय्यावशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमागतं तत् सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः । रिक्तं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरिति बौधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

वा. १ । प्रकृतासंबद्धत्वादाह *प्रसङ्गेनेति । *किञ्चित्, अर्धश्लोकोक्तम् । मुख्यदाने ऽपहारस्यैवासंभवादाह *वाचेति । *द्रव्येति । अनुबन्धो दोषोत्पादः । दोष इति यावत् । दोषोत्पादे ऽनुबन्धः स्यादित्यमरात् । द्वंद्वसमासः । आदिना जाति-

८दा.जीवन्त्याःस्त्रियाधनग्रहणेकचिद्भर्तुरभ्यनुज्ञा॥७७१

गुणयोर्ग्रहणम् । अत्रैव विशेषमाहाविरोधाय *एतच्चेति । दण्डनं
चेत्यर्थः । चार्थमाह * यच्चेति । * वरेणेति । तत्पित्रादिना
वेत्यपि बोध्यम् । एवमग्रेऽपि । स्वं वरः । उपचारो व्यवहारः ।
व्ययमित्यस्य कर्मप्रत्ययान्तस्यार्थमाह *व्ययीकृतमिति । अत्रैव ।

उ. २ । अथेति प्रश्ने । तमेवाह *कथञ्चिदिति । *सं-
स्कारात्, पाणिग्रहणादितः । स्वं च शुल्कं बोढाऽर्हतीति गौ-
तमोक्तेराह * वर इति । किं कृत्वेति शङ्कायामाह * परीति ।
* उभयोरिति । कन्यादातृप्रतिग्रहीतृतत्पित्रादिभिर्विवाहोद्य-
तैर्वर्गद्वयस्यैर्विवाहनिमित्तं वाग्दाननिमित्तं वा यद्धनं व्ययीकृतं
तत् तस्मात्कन्याधनात् गृहीत्वा ऽवशिष्टं तस्मै दद्यादित्यर्थः ।
* विगमय्य, परिहृत्य । विगणयेत्यपपाठः । अविरोधाय वि-
शेषमाह * यत्त्विति । आदिना पितृव्यादिग्रहणम् । * दत्तं,
वाग्दानसमये ततः पूर्वं वा प्रीत्या तस्या एव स्वत्वं कृत्वा सम-
र्पितम् । शिर इत्युभयान्वयि । पक्षान्तरमाह *वा क्रमागतमिति ।
क्रमायातं वेत्यर्थः । *तदभावे इति । सोदराभावे तन्मातुर्भवति
तदभावे पितुर्भवतीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

मि० अव. मृतप्रजस्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदा-
नीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे क-
चिद्भर्तुरभ्यनुज्ञामाह ।

या० दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्तानस्त्रियै दातुमर्हति ॥१४७॥

मि० दुर्भिक्षे कुटुम्बभरणार्थं, धर्मकार्ये अवश्यक-
र्तव्यं, व्याधौ, सम्प्रतिरोधके च बन्दिग्रहणनिग्रहादौ
द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्तान पुनर्दातुमर्हति ।

७७२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

प्रकारान्तरेणापहरन्दद्यात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीव-
न्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न ग्रहीतव्यम् ।

(मनु. अ. ८ श्लो. २९)

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

इति दण्डविधानात् ।

तथा, (मनु. अ. ९ श्लो. २००)

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

बा. १। प्रकृतसङ्गतिमाह *मृतेति । *इदानीमिति । प्रसक्तानुप्रस-
त्तेति शेषः । अपिना तदन्यसमुच्चयः । *क्वचित्, न तु सर्वत्र ।
मौलश्वो व्युक्रमे इत्याह *संप्रतिरोधके चेति । अन्त्यार्थमाह *ब-
न्दीति । तत्पुरुषगर्भद्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः । निग्रहस्ताडनम् । सर्वशेषमाह
*द्रव्यान्तरेति । *पुनः, पश्चात् ॥ द्रव्यलाभोत्तरम् । *अर्हतीति ।
अवश्यदेयमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । अन्यथा न देयमित्येव ब्रू-
यात् । निमित्तविशेषोल्लेखफलमाह * प्रकारान्तरेति । भर्तेत्युक्तेः
फलमाह * भर्तृव्यतिरेकेणेति । तस्यैवोक्तनिमित्तेऽप्यभ्यनुज्ञा
नान्येषामिति भावः । * जीवन्त्या इति । मृतायास्तूक्त एव प्र-
कार इति भावः । * तत्, धनम् । * स्वबान्धवा, दायादाः ।
* शिष्यात्, शिक्षयेत् । नारदोक्तिरियम् । मानवमप्याह * त-
थेति । तद्वदित्यर्थः । * दायादाः, पुत्रादयः । तस्मिन्मृतेऽपीति
भावः । *पतन्ति, पतिता भवन्ति । विष्णुरप्येवम् ।

२। एतेन “विभागकाले पुत्रादयस्तं जीवति पत्यौ न भजे-
रन् किंतु यस्याः सोऽलंकारस्तत्पतिभागत्वेनैव देयो यथा सैव

तं परिदध्यान्न तु जीवति पत्यौ यो धृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति । अदृष्टार्थतापत्तेः । एतेन “सर्वथा ऽसावविभाज्य” इत्यपि निरस्तम् । जीवतीति विशेषणान्मृते तस्मिन्नन्येनापि ग्रहणे न दोष ”इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ॥ १४७ ॥

मि. अव. आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं, तदाह ।

या० अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥

मि. यस्या उपरि विवाहः साऽधिविन्ना । सा चासौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकम् अधिवेदनानिमित्तं धनं समं यावदाधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्द्धं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

वा. १। प्रकृतसंगतिमाह * आधिवेदनिकमिति । * तत्, सविधिप्रकारं तत्स्वरूपम् । अधीत्यादि चतुर्थ्यन्तमेकं पदम् । विन्नमित्यत्र भावे क्तः । अधि उपरि विन्नं वेदनमिति सुप्सुपेति समासः । तदस्ति यस्या इति अर्शआद्यच् । तत्फलितमाह * यस्याइति । * उपरि, योग्यतया सत्त्वे । * विवाहः, ऐच्छिकः । अधिवेदनप्राप्तधनम् आधिवेदनिकम् । तस्य निमित्तमिति ठगार्हीय इत्याह * अधीति । बहुव्रीहिः । तादृशविवाहान्तरमेव पूर्वस्या धर्मपत्न्या धनदाने निमित्तमिति भावः । तत्क्रियादित्यावाह्यामाह * सममिति । तस्य सापेक्षत्वेन प्रकृतत्वादाह * या-

वादिति । * व्ययीकृतम्, अलंकरणादिरूपेण । अत्र विशेषबोधकमुत्तरार्द्धमित्याह * यस्या इति । त्वर्थमाह * पुनरिति साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादेवाह * आधीति । प्रकल्पयेदित्यस्यार्थमाह * दद्यादिति । एतेन प्रकीर्तितमित्यपपाठः सूचितः । नन्वेवं नियतसमत्वासिद्धिः, कदाचिन्न्यूनाधिकभावस्यापि संभवात् । अत आह * अर्थेति । किं त्वंशमात्रपर इति भावः । मौलमर्द्धपदं तु न नपुंसकालिङ्गम् । येन समप्रविभागवाचकं भवेत्, अर्थं समेऽशके इत्यमरात् । अपि तु पुंलिङ्गम् । अत एवांशमात्रवाचकं तत् । समत्वस्यैव हि अभिमतत्वमिति केचित् ।

२। वस्तुतस्तु अर्थ एकार इत्यादिमहाभाष्यप्रयोगात् अमरे वा पुंसीति पूर्वान्वयात्, अर्थः अर्थं च समेऽशके इत्यर्थादित्युक्तलिङ्गस्यापि समांशवाचित्वेन न तत्साधकम् । अपि तु तत्समत्वस्यैव विवक्षितत्वेन तदनुरोधेनात्र तस्यांशमात्रवाचित्वं ग्रामार्थं इत्यादाविव न तु तद्वाचित्वमिति बोध्यम् । तदाह * अतश्च यावतेति । एतावताऽपि स्त्रीधनस्य पित्रादिधनविभागकाले ऽविभाज्यत्वमेवेति न तद्वोधकवचनविरोध इति बोध्यम् ॥ १४८ ॥

मि. अव. एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्सन्देहे निर्णयहेतूनाह ।

या. विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षतैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

मि. विभागस्य निह्वे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिः, बन्धुभिः मातुलादिभिः, साक्षिभिः, पूर्वोक्तलक्षणैः, लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृह-

क्षेत्रैश्च । पृथक्कृष्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञा-
दिधर्मानुष्ठानं च—

नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्, (व्यव. १३।३६।३७)

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥ इति ।

तथाऽपराण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि, (३९)

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥ इति ।

इति दायाविभागप्रकरणम् ॥ १४९ ॥

या. १। महाप्रकरणशेषतया तेन सङ्गतिमाह * एवमिति । विभा-
गसन्देहे सतीत्यर्थः । * अपलापे, विभागानन्तरं कालान्तरे
विभागो न जात इत्येवंरूपे अन्यतरेण कृते सति । मूले प्रायो
बहुवचनान्तेन द्वन्द्व इत्याह * ज्ञातिभिरित्यादि । तेषां बहूनामे-
कसाधकत्वात् * पितृबन्धुभिरिति । इदमुपलक्षणमन्यद्वयस्यापि ।

२ । वस्तुतस्तु ज्ञातिभिरित्यस्योदासीनैः सजातीयैरित्यर्थः ।
बन्धुभिरित्यस्य बन्धुत्रयैर्भ्रात्रादिभिश्चेत्यर्थ उचित इति बोध्य-
म् । अभिलेखितेत्यस्यार्थमाह * लेख्येन चेति । अत्र बहुत्वा-
नुपयोगोऽनिष्टावहं च तत्सत्त्वं प्रत्युत इति भावः । सर्वसमक्षं
लिखापितमिति तदर्थः * तथा, तद्वत् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्य-
नुशासनानुरोधेन तदर्थमाह * पृथगिति । * गृहेति । बहुवचना-
न्तद्वन्द्वः । चः समुच्चये । न्यूनतानिरासायाह * पृथगिति । पृथक्कृ-
तगृहक्षेत्रादिसत्त्वेऽपीति भावः । * विभागधर्मेति । दायादानां
विभागरूपधर्मसन्देहे सतीत्यर्थः । अग्रे ज्ञेय इति शेषः । * भा-

७७६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

गलेख्येन, विभागपत्रेण । भोगलेख्येनेति पाठे समाहारद्वन्द्वः
 *कार्येति । कृष्यादिरूपेत्यर्थः । द्वितीयमाह * भ्रातृणामिति
 *तथा, तद्वत् । *तेनैव, नारदेनैव । *प्रातीति । प्रतिभूत्वमित्य
 र्थः । * नाविभक्ता इति । अन्यथा करणे दण्डाद्याम्नानात्त
 त्समर्थानामेव तदुचितं नान्येषामितीदमपि क्रियमाणं तल्लिङ्ग
 मिति भावः । * कथं चनेति ।

३ । अत एव विभक्तकृत्यमपि तेनैवोक्तम्, (व्यव. ११।४२।४३

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न ते कार्येषु सङ्गताः ॥

स्वभागानपि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापिवा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमिशास्ते स्वधनस्य वै ॥ इति ।

विभक्ता ह्यविभक्ता वेति बृहस्पतेराशयस्तूक्त एव ।

उक्तरीत्याऽर्थनिर्णये पुनर्विभागमाह—

मनुः,

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितरैपि ॥ इति ।

सकृदंशो निपततीति मानवं तूक्तरीत्या शक्यनिर्णयाभि
 गामीति केचित् । वस्तुतस्तवाद्यं विभागे न्यूनाधिकभावांशे मिथः
 सन्देहाभिप्रायं, द्वितीयं निर्णयाभिप्रायं, मौलं यथास्थितं जातस्य
 तस्यैवान्यतरकृतापलापाभिप्रायम् । अत एव तत्र—

बृहस्पतिः,

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञांऽंशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥

इतीति बोध्यम् ॥ १४९ ॥

इति दायविभागः ।

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ॥ ९ ॥

मि. अव. अधुना सीमाविवादिर्निर्णय उच्यते ॥

या. सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणां ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषट्पुमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

मि. ग्रामद्वयसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्धर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा, सा च चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा ।

तदुक्तं नारदेन,

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥ इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाश-

त्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यिनी सलिलवती । म-

त्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी नि-

खाततुषाङ्गारादिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतु-

ल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिप-

त्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजे-

च्छया निर्मिता । एवम्भूतायां षोढा विवादः सम्भवति ।

७७८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

यथाह कात्यायनः,

आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।

अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूयादस्य हेतवः ॥ इति ।

तथाहि । ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेराधिका भू-
रस्तीति केनचिदुक्ते, पञ्चनिवर्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये
विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्ते, न,
ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो ममांश
इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः । म-
दीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्ते, न,
सन्तता चिरन्तन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवा-
दः । इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार
एव विवादः सम्भवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे
श्रुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात् सीमा-
निर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ताद्भवाः सामन्ताः,
चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयः । ते च प्रतिसीमं व्यव-
स्थिताः ।

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥

इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः
पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायित इति यथा । साम-
न्तग्रहणं च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थम् ।

उक्तञ्च कात्यायनेन,

संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।
स्थाविरा घृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोद्भूतयोर्ग्र-

हणम् । वृद्धादिलक्षणं च—

तेनैवोक्तम्,

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥

उपश्रवणसम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥ इति ।

गोपाः गोचारकाः । सीमाकृषाणाः सीमासंनि-
हितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचराः । वनचारिणो
व्याधादयः ।

ते च मनुनोक्ताः, (अ. ८ श्लो. २६०)

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥ इति ।

स्थलम् उन्नतो भूप्रदेशः । अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम् ।

तुषा धान्यत्वचः । द्रुमा न्यग्रोधादयः । सेतुर्जलप्रवा-

हबन्धः । चैत्यं पाषाणादिबन्धः । आदिशब्देन वेणु-

वालुकादीनां ग्रहणम् ।

एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि ।

तथा च मनुः, (अ. ८ श्लो. २४६ । २४७ । २४८)

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्च तथकिंशुकान् ।

शालमलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान्कुप्यकगुल्मांश्च यथा सीमा न नश्यति ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

इति प्रकाशरूपाणि ।

[अ. ८ श्लो. २४९ । २५० । २५१ । २५२]

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद् भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

इति प्रच्छन्नलिङ्गानि ।

एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्राप्ते विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

वा. १। दायान्तर्गतस्थावरान्तर्गतगृहक्षेत्रप्रसङ्गेनाह *अधुनेति। मनूक्तक्रमस्तु नैवाभिमतोऽस्येति भावः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। *विवादे सतीति शेषः सीमशब्दो नान्तः ङावन्तश्च। स्त्रीलिङ्गौ द्वौ। ग्रामद्वयसं-
वन्धिक्षेत्रसीम्न इति पाठः। संवन्धित्वं क्षेत्रविशेषणम्। व्यस्तपाठे
ऽग्रेपि व्यस्त एव पाठः। युक्तं चैतत्। मूलै तथैव पाठात्। विनिगम-
काभावादाह *तथैकेति। तद्वदित्यर्थः। एतेषामर्थान् वक्तुमादौ सर्व-
विधसीमानिर्णायकत्वमेतेषामिति सिद्धान्तायाकाङ्क्षितं विशेषं मू-
लानुक्तमाह *सीमा क्षेत्रादीति। *सा चेति। विषयभेदादिति भावः।
जनपदो ग्रामसमूहो देशः। *सा च, चतुर्विधाऽपि। *यथासंभवमिति।
संभवमनतिक्रम्येत्यर्थः। न नियमेन वक्ष्यमाणपञ्चलक्षणैरूपेतैव
सर्वा सीमा, अपितु कचिदेकेन कचित् द्वाभ्यां कचिद्बहुभिरिति।

यत्र यथा प्राप्तिस्तत्र तथैवेति भावः । * वृक्षादिलक्षि-
ता, वृक्षादिकृता । गौण्या योगार्थमप्याह * वृक्षादीनामिति ।
अत इनिठनाविति इनिः सर्वत्र । अत्र शुद्धतया तमप्याह
* मत्स्येति । तद्विना तदस्थितेः । स्वाधारेत्यनेन तन्मूलसंबन्धो
दर्शितः । निधीयते इति निधानं तदेव नैधानं स्वार्थे ऽण् । तदर्थ-
माह * निखातेति । अत्रापि गौणी वृत्तिरित्याह * तेषामिति । तु-
पाङ्गारादीनामित्यर्थः । * निखातत्वेन, स्वनित्वाऽन्तर्गुप्ततया
स्थापितत्वेन । उक्तहेतोरेवाह * निधानेति । भयवर्जितेत्यस्यार्थ-
माह * अर्थीति । वादिप्रतिवादिनोः सत्यसंधत्वेन मिथोऽत्यन्तं विश्व-
स्तत्वेन इयं मदीया भूः इयं मदीयेति स्वस्वाचित्तानुसंधानपुरः-
सरं मिथः संमत्या वाङ्मात्रादिनिर्मितेत्यर्थः । अत्रार्थित्वं प्रत्य-
र्थित्वं च प्रातिवेश्यत्वेन तद्योग्यत्वाशयेन न मत्सरग्रस्तत्वेनेति
ज्ञेयम् । * ज्ञातृचिह्नेति । ज्ञातारश्च चिह्नानि च तेषामभावे
इत्यर्थः । ज्ञातारः साक्षिसामन्तादयः । चिह्नानि वृक्षादीनि ।

२। व्यासेन तु अन्यथा भेदानुत्का विवृताः । तद्यथा,

निम्नोन्नता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता ।

स्थिरा पञ्चविधा सीमा मत्स्यिनी तु चला स्मृता ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र गर्तः सीमाप्रवर्तकः ।

निम्नोपलक्षिता सा तु शास्त्रविद्भिर्दुदाहृता ॥

शरकुञ्जकवल्मीकान्यत्र देवगृहाणि च ।

अश्मकूटाश्च दृश्यन्ते ज्ञेया सा तु समुन्नता ॥

ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

इष्टकाङ्गारसिकताः शर्करास्थिकपालिकाः ।

निहिता यत्र दृश्यन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।

सीमा प्रतिचिता कार्या नैधानी सा निगद्यते ॥

साक्ष्यभावे द्वयोर्यत्र प्रभुणा परिकीर्तिता ।

सामन्तानुमता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता ॥

स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता ।

नित्यप्रवाहिणी यत्र सा सीमा मत्स्यनी मता ॥ इति ।

३। * एवमिति । उक्तप्रकारेण यथासंभवं पञ्चलक्षणलक्षिता-
यां भूम्यामित्यर्थः । न्यूनताचांशे इति पाठः । उक्तभूविवादे षट्-
प्रकारत्वं कातीयव्याख्यानेन प्रदर्शयन्नत्रादौ प्रथमप्रकारमाह
* ममात्रेति । प्रदेशे इत्यर्थः । निवर्तनं भूपरिमाणमादावुक्तम् ।
द्वितीयमाह * पञ्चनिवर्तनेति । नेत्यग्रे किं त्विति शेषः । एव-
मग्रेऽपि । विवाद इत्यस्यानुषङ्गः । अंश इत्युत्तरान्वयीति तृती-
यं तुर्यं चाह * पञ्चनिवर्तन इति । अत्र तथोक्ते अंशोऽस्ति पञ्च-
निवर्तन इत्येतन्नास्तीति तृतीयपक्षं व्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं
स्फुटमनुत्काऽग्रिमं पक्षमेव व्यक्तीकरोति * अंश एव नास्तीति ।
अत एव संभूयोपसंहरति * अस्तिनास्तित्वेति । पञ्चममाह
* मदीयेति । संततेत्यस्यैव व्याख्या * चिरन्तन्येवेति । तथा चा-
भोगभुक्तिरित्यस्य प्रागविद्यमानभोगकस्य क्षेत्रादेर्भुक्तिरित्यर्थः ।
षष्ठमाह * इयं मर्यादेयं वेतीति ।

४। यद्वा पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्यत्रैक एव प्रकारः । मदीया
भूरिति तुर्यः । सीमाशब्देनोभयम् । तत्र पञ्चम इयं मर्यादेयं वेति ।
इयं सीमेयं वेति षष्ठः । अनेनैवाशयेन तथा सीमाविवाद इत्यु-
क्तं मानवे । मर्यादायाः सीम्नश्च भेदं दर्शयिष्यति मर्यादायाः
प्रभेदे त्वित्यत्र । तथा चात्र भेदे पूर्वत्रैवयं तत्र भेदे सीमा-

पर्यादयोरेकत्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ।

५। यद्वा आधिक्यं न्यूनत्वम् अस्तित्वं नास्तित्वम् अभोगभुक्तिः सीमा चेत्यमी षट् हेतवः । कचिद्व्यस्ताः कचिन्मिलिता इति । एवमुक्ताशयगर्भितमुपसंहरति * इति षट्प्रकार एवेति ।

नन्वेवं प्रकरणासंगतिरत आह * षडिति । * श्रुत्यर्थाभ्यामिति । यत्र साक्षात्सीमाविवादस्तत्र श्रुत्या, अन्यत्रार्थेनेति विवेकः । अपिना भूसमुच्चयः । * तस्य, षड्विधभूवादस्य ।

६। अथ मौलं सामन्ता इत्यादि व्याचष्टे * समन्तादित्यादिना । सामन्तशब्दः पृषोदरादिः । ननु तत्रापि अन्यपार्श्ववर्तिनोऽन्यसीमानिर्णायकत्वं कथमत आह * तेचेति । आदिसंग्राहं प्रकटयन् अत्र मानमाह * ग्रामस्येति । ग्रामजातो ग्रामजनस्य सामन्त इत्यर्थः । एवं क्षेत्रादावपि । सामन्त इत्यस्याग्रे उभयत्रानुषङ्गः । तत्र हेतुमाह * समन्तादिति । * हि, यतः । समन्तात्परिरभ्य संबध्य व्यवस्थिता इत्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुपपत्तेराह * ग्रामादीति । आदिना क्षेत्रादिपरिग्रहः । * तत्स्था इति । ते च तत्स्वामिनोऽन्ये वा । न्यूनतां निराचष्टे * सामन्तेति । तस्यापीत्यर्थः । अत्रादिसंगृहीतान् दर्शयन्नुक्तार्थे संमतिमाह * उक्तं चेति । निकटवर्तिनः संसक्तकाः सामन्ता इति । * तथा, तद्वत् । तत्संसक्तास्तदनन्तरस्थिता उत्तरा इति, संसक्तसक्तसंसक्ताः तदनन्तरस्थिताः षट्प्रकारा इति च प्रकीर्तिता इत्यर्थः । सामन्तादयस्त्रयोऽपि संज्ञाद्वयभाज इति यावत् । अत एव न सर्वनामसंज्ञाः ।

७। * आदीति । स्थविरादय इत्यादीत्यर्थः । वृद्धत्वं पारिभाषिकमित्याह * वृद्धादीति । * तेनैव, कात्यायनेनैव । * तत्कार्यमिति । सीमानिर्णयादिरूपं कार्यं सीमानिर्णयादिविषयकानि-

७८४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

पुणमतित्वरूपगुणयुक्तैर्निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं ते इत्याद्यर्थः ।
यदि वाऽवृद्धा इत्यत्राकारप्रश्लेषः । *तत्र, विषये । *तन्मूल-
त्वात्, सामन्तत्वस्य पूर्वस्थितत्वात् । *उपेति । अत्रेयं स्थिति-
रिति सभ्येभ्यः श्रवणमुपश्रवणम् । उपश्रवणं च संभोगकार्यं च
तयोराख्यानं तेनोपलक्षिता इत्यर्थः । सीम्नि कर्षणासंभवादाह
* सीमासंनिहितेति ।

* व्याधानिति ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ।

इत्यस्य पूर्वशेषः । व्याधा लुब्धकाः । शाकुनिकाः पक्षि-
वधजीविनः । कैवर्तास्तटादिखननवृत्तयः । मूलखानकाः वृक्षा-
दिमूलोत्पादनजीविनः । व्यालग्राहाः सर्पग्राहिण आहितुण्डि-
काः । उज्ज्वलवृत्तयः ।

उज्ज्वलः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् । इति यादवः ।

अन्ये च वनचारिणः फलपुष्पाद्यर्थमरण्यचारिणः ।

८। अथ स्थलाङ्गारादि व्याचष्टे * स्थलमित्यादि । निम्न-
भूप्रदेशस्य निम्नपदेन वक्ष्यमाणत्वादाह * उन्नत इति । * अग्रेरु-
च्छिष्टं, कौलसा इति माहाराष्ट्रभाषया प्रसिद्धम् । द्रुमानामुक्त-
त्वादाह * पाषाणादीति । चत्वर इत्यर्थः । चैत्यमायतनं तु
लये इत्यमरः । विशेषमाह * एतानि चेति । उक्तलक्षणानी-
त्यर्थः । * सीमावृक्षानिति । तत्प्रकाशकवृक्षानेतान् तथा कुर्वीत
यथा सीमेत्यर्थः । अत्रोभयत्र द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः ।

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिर्द्वयोः ।

अनोकहः कुटः शालः इत्यमरः ।

भागवते पञ्चमे तु भेदा उक्ताः,

१ कायला इति मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम् ।

वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारो वीरुधो द्रुमाः । इति ।

पुष्पं विना फलतीति वनस्पतिर्वटौदुम्बरादिः । फलपा-
कान्ता ओषधयो गोधूमादिधान्यानि । आश्रयेणारोहति सा
लता । ताम्बूलादिवल्ली तु व्रततिः । लतेति तु सामान्यम् । त्वक्-
सारो वंशादिः । विनाऽऽश्रयेणारोहन्तीति वीरुधो लताविशेषाः ।
समयेन फलन्तीति द्रुमा आम्रादय इति तदर्थः । गुल्मा अप्र-
काण्डस्तम्बाः । अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मावित्यमरः । तृणजङ्घा वा ।
स्थलं कृत्रिमोन्नतभूभागः । कुब्जकगुल्मांश्चेति पाठे गुल्मांशे पौ-
नरुक्त्यमिति न स पाठः । किन्तु कुप्यकगुल्मांश्चेति । तत्र कु-
प्यसम्बन्धिनो गुल्माः कुप्यकगुल्माः । कुप्यमेव कुप्यकं स्वार्थे
कन् । सुवर्णरजतभिन्नं ताम्रादि कुप्यम् ।

हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरात् ।

कुप्यकस्य मलापकर्षणवर्णोत्कर्षमिथः संश्लेषादिद्वययोगि-
त्यात्तत्सम्बन्धित्वम् । अत एवाधिकोपयोगित्वेन गुल्मेत्यस्य
पृथक् ग्रहणमिति भेदः । एवं तु सोऽपि पाठः कथञ्चित्सुयो-
जः । तत्रैव पाठे प्रचुरोपयोगत्वेनादरार्थं पृथक् निर्दिष्टा इति
तद्व्याख्यातारः ।

तथेति व्याख्यातम् । यद्वा तथा कृते सति सीमा
न नश्यतीत्यर्थः । तडागशब्दो ऽर्थर्चादिः । उदपानानि
कूपाः । कूप उदपानं तु पुंसि वेत्यमरः । वाप्यः पापा-
णादिवद्धा दीर्घिकाः । वापी तु दीर्घिकेत्यमरः । प्रस्त्रव-
गानि निर्झरादयः । * उपच्छन्नानि, गुप्तसदृशानि । सीमाया
ज्ञाने । * नित्यं, सर्वदा । * विपर्ययं, वैपरीत्यम् ।
वीक्ष्येति पूर्वान्वयि । अन्यस्य पुनः करणे हेतुरनेन सूचितः ।
तान्येवाह * अश्मन इत्यादि । आनन्त्यादिरमन्नन्यान्यपि सू-

७८६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

चयन्नुपसंहरति * यानीति । उक्तसदृशान्यन्यानीत्यर्थः ।
सीमायां बोधनीयायां सन्धिषु तत्सन्धिषु नयेत् निश्चयेन प्रति-
पादयेत् एतैरिति ।

९। मनुमात्रार्थमाह * एतैरिति । उभयोपसंहारोऽयमित्याह
* प्रकाशाप्रकाशेति । सीमामित्यस्योभयत्रान्वय इत्याह * सीमां
प्रतीति । द्वितीयस्य फलितमाह * सीमानिर्णयमिति । पूर्वभु-
क्त्या तु सततमुदकस्यागमनेन चेत्यस्य शेषो बोध्यः । अवि-
च्छिन्नया भुक्त्या न तु त्रिपुरुषादिकया । तस्या “आधिः सीमा”
इति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसन्धिस्थनद्यादिप्रवाहेण चेति तद-
र्थः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

मि० अव. यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति, विद्यमानानि
वा लिङ्गालिङ्गतया संदिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह ।
या० सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

मि० सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः, समग्रामाश्चत्वा-
रोऽष्टौ दश वेत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः,
रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूर्धारोपितक्षितिखण्डाः
सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः । सामन्ता वेति विकल्पा-
भिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम् ।

यथाह मनुः, (अ. ८ श्लो. २५३)

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादाविनिर्णयः । इति ।

तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं, तदभावे सा-
मन्तानाम् ।

तदुक्तम्, (मनुः अ. ८ श्लो. २५८)

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ इति ।

तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम् ।

यथाह कात्यायनः,

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥ इति ।

सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः ।

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥

इति कात्यायनेन क्रमविधानात् ।

एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण भवन्ति ।

सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः ।

द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

इति स्मरणात् । ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः

स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः ।

(अ० ८ श्लो० २५६)

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥

इति मनुस्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयो-

र्निरासार्थं नैकस्य । (व्यव. ११ । १०)

एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।

रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि ॥

इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ।

योऽयम्— (ना. व्यव. ११ । ९)

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

इत्येकस्य निषेधः, स उभयानुमतधर्मविद्यतिरि-
क्तविषय इत्यविरोधः ।

स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सी-
माज्ञाने उपायविशेषा—

नारदेनोक्तः, (व्यव. ११ । ६)

निम्नगापहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥ इति ।

निम्नगया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्व-
स्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादा-
भूमिषु । तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्रा-
चीनदेशानुमानात्, ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणाद्वा,
प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोपलक्षित-
भुक्तेर्वा निश्चिनुयुः ।

बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः,

आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च ।

भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः॥इति ।

एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः
सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः ।

यथाह मनुः, [अ. ८ श्लो. २५४]

ग्रामेयककुलानां तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ इति ।

ते च पृष्ठाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीम्नि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां सीमानं तत्प्रदर्शितसकल-
लिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे
समारोपयेत् ।

उक्तञ्च मनुना, (अ. ८ श्लो. २६१)

ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥ इति ।

एतेषां च साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमण-
दिनादारभ्य यावात्त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्प-
द्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदै-
विकव्यसनावधिः—

कात्यायनेनोक्तः,

सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैव च ।

त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते ॥ इति ॥ १५२ ॥

वा. १। अथाग्रिमसङ्गतिमाह * यदापुनरिति । यदा त्वित्य-
थैः । सर्वथा ऽसत्ताया विरुद्धत्वादाह * विद्यमानानीति । सन्देहे
बीजं कोटिद्वयमाह * लिङ्गालिङ्गेति । समग्रामा इति सामन्तवि-
शेषणं न पृथगित्याह * प्रत्यासन्नेति । सक्ता इत्यर्थः ।
चत्वार इत्यादि दिक्प्रदर्शनं न परिगणनम् । अत एव
अपिः । तेन तादृशबहुपादानात्तादृशा एव समुच्चीयन्ते वाशब्दो
विकल्पे इत्याह * इत्येवमिति । उक्तप्रकारेण । * समसं-
ख्याः, न तु विषमसंख्या नाप्येते एवेत्यर्थः । रक्तत्वमुभ-
यविशेषणमित्याह * रक्तस्रगिति । नीलरूपवादितिवत्प्रयोगद्व-
यम् । मूलं तु सम्यगेव । क्षितिधारिण इत्यस्यार्थमाह * मूर्द्धे-
ति । क्षितिशब्दो विशेषपरः । धारणमपि स्थलविशेषे एव व-

७९० सख्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

क्ष्यमाणमनोरिति भावः । सीमामित्यस्य व्याख्या * सीमान-
मिति । एवं सति वाशब्दासङ्गतिं निराचष्टे * सामन्ता वेतीति ।
* साक्षिप्रत्यय इति ।

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने । (मनु. ८।२५३)
इति अस्य पूर्वशेषः । एवोऽप्यर्थे । तत्र क्रममाह * तत्रेति ।
तयोर्मध्ये इत्यर्थः । * तदुक्तमिति । मनुनैवेति शेषः । * च-
त्वार इति । एतदादिसमसंख्योपलक्षणम् । प्रयता इत्यनेनाव्य-
वस्थितानां दुष्टानां तत्त्वं निरस्तम् । अत एव प्रदुष्टेषु न प्रदुष्टा
इति कातीये उक्तम् । * स्वार्थेति । तद्विषये ऽर्थगौरवात्तल्लोभा-
त् दोषयुक्तेषु सामन्तेषु सत्स्वित्यर्थः । तात्पर्यार्थमुपसंहरति
* कर्त्तव्या इति । * सामन्ताद्यभावे इति । आदिना तत्सं-
सक्तादिग्रहणम् । अनेन— (अ. ८ । २५९)

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम् ।

इति मानवे सामन्तशब्दस्त्रितयपर इति सूचितम् । अ-
त एवाविरोधः । एवमग्रिमकातीयेऽपि । * तेषां, साक्षिणाम् ।
* सामन्ताः, संसक्तादयस्त्रयः । * मौलेति । पूर्वपूर्वाभावे प-
रः परः । एवं च मूलं न क्रमपरमिति भावः ।

२। विशेषान्तरमाह * एतेचेति । संसक्तादयस्त्रय इत्यर्थः ।
संख्या च गुणाश्च ताभ्यामाधिक्येन भवन्तीत्यर्थः । अत्र मानं
कातीयमेवाह * सामन्ता इति । पूर्वं साधनं सामन्ता निर्दो-
षाः स्युः । उत्तरास्तु गुणान्विता द्विगुणाश्च । तृतीया अपि गु-
णान्वितास्त्रिगुणाश्चेत्यर्थः । द्वैगुण्यादि च प्रागुक्तचतुष्पादितो
बोध्यम् ।

३। विशेषान्तरमाह * ते चेति । स्मृत्यन्तरोक्ताश्चेत्यर्थः ।
* स्वैः स्वैरिति । यज्जातीयो यस्तदीयसुकृतैरित्यर्थः । * उर्वी, त-

त्वण्डम् । * तां, सीमाम् । समञ्जसमिति क्रियाविशेषणम् । नये-
युरिति बहुवचनादेकस्य द्वयोश्च तन्निर्णेतृत्वं न स्यादत आह
* नयेयुरितीति । अत एव मूलादौ चत्वार इत्यादौ चोक्तम् ।
एवं च तत्रापि तदेकवाक्यतया समा एव ग्राह्या न विषमा इत्य-
र्थः । * भूमिं, तत्खण्डम् ।

४। अव्यवहितैतत्प्राग्वर्तिनारदविरोधमेव तस्य परिहरति
* योऽयमिति । प्रत्ययो विश्वासः । * अस्य, सीमानिर्णयरूप-
स्य । * उभयेति । अर्थिप्रत्यर्थीत्यर्थः ।

अत एव बृहस्पतिरपि,
ज्ञातृचिह्नविनाशे तु एकोऽप्युभयसम्मतः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां सन्दर्शयेन्नरः । इति ।

५। विशेषान्तरमाह * स्थलादीति । * साक्षिसामन्ता-
दीनां, तेषामेव न तु अन्येषाम् । नारदीयं व्याचिरुयासुरादौ
सान्दिग्धतया समासपूर्वकं पदार्थमाह * निम्नगयेति । भावे
क्त इत्याह * अपहरणेनेति । निम्नगयेत्यस्योत्सृष्टादौ कर्तृत्वे-
नान्वयः । अत एव नलोकेति निषेधात्तत्र पृष्ठी न कृता । अ-
पहरणस्य तत्र करणत्वेनान्वयः । उत्सृष्टानीति पाठः । अत
एव तथार्थमाह * स्वेति । कल्पतरौ तु उत्सृष्टेति पाठो धृतः ।
अर्थः स एव । यौगपद्यासम्भवादाह । * नष्टानि वेति । फलि-
तार्थोऽयम् । समासस्तु द्वन्द्वगर्भो बोध्यः । भूमिपदं प्रकरणाद्वि-
शेषपरमित्याह * मर्यादेति । अत्र वाक्ये उपायत्रयम् उक्तम् । त-
त्राद्यस्वरूपं विविच्याह * तत्रेति । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः ।
तत्पदेनोत्सृष्टादिचिह्नपरामर्शस्तदाह * उत्सृष्टेति । प्रार्थमाह
* प्राचीनेति । द्वितीयस्वरूपमाह * ग्रामादिति । दण्डः परिमा-

७९२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

णविशेषः प्रागुक्तः । प्रदेशानुमानाच्चेति चो वार्थे उभयत्रान्व
यीत्याह * प्रमाणाद्वेति । तृतीयस्वरूपमाह * प्रत्यर्थीति । ए-
तत्समक्षं कदाऽपि विप्रतिपत्तिमप्राप्ताया इत्यर्थः । समुन्नयेयुः
सीमानमित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह * निश्चिनुयुरिति । मनुरप्येतद्विष-
यकः प्रागुक्त एव, पूर्वभुक्त्या त्विति । बृहस्पतिना चेति चस्त्वर्थे ।
एवमग्रेपि । * अत्र, परमप्रकृतसाक्षिसामन्तादिविषये सीमा-
निर्णये वा । आगमादिस्वरूपं प्रागुक्तम् । तेऽत्रेति पाठः ! सा-
क्षिपदं सामन्तादीनामप्युपलक्षणम् ।

६। विशेषान्तरमाह * एतेचेति । * ग्रामेयकेति । ग्रामेयका
ग्राम्यजनाः । कुलानि पूगश्रेणीकुलानीत्युक्तानि । एतेषां सम-
क्षमित्यर्थः । यद्वा ग्रामेयका ग्राम्यजनास्तेषां कुलानि समूहाः
तेषामित्यर्थः । * सीम्नि, विषये । एवमग्रेऽपि । ये सा-
क्षिणस्ते तानि प्रष्टव्या एव । द्विकर्मकोऽयम् । गौणे कर्मणि
तव्यः । विवादिनोस्तयोश्च, समक्षमित्यस्यानुषङ्गः । सीमसा-
क्षिण इति पाठान्तम् । * निबध्नीयात्, पत्रे लेखयेत् । तान्स-
र्वान्, साक्ष्यादीन् । चेन सकललिङ्गसमुच्चयः ।

७ । मूलं सङ्गत्याऽवतारयितुं विशेषान्तरमाह * एतेषां
चेति । राजेति । * राजिकं दैविकं च दुःखमित्यर्थः । अत्र मा-
नमाह * अयं चेति । चस्त्वर्थे । कोशः प्रागुक्तः । त्रिपक्षेति
बहुव्रीहि । यथासंख्यमन्वयः । आर्षत्वासाधुत्वमस्य । पूर्वनिपाता-
नियमो धर्मादित्वात् ॥ १५२ ॥

मि. अव. यदा त्वमीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्य-
न्तरे रोगादि दृश्यते, अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्याधि-
धिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता, तदा ते मृ-
षाभाषितया दण्डनीयाः । तदाह ।

या. अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

मि. अनृते मिथ्यावदने निमित्तभूते स्मृति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानाद्वगम्यते ।

तथाच मनुः, (अ. ८ श्लो. २५७)

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ इति ।

नारदोऽपि—(व्यघ. ११।७)

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

इति सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय—

शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

इति तत्संसक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान् ।

मौलादीनामपि तमेव—

दण्डमाह, ना. व्यघ. ११।८)

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥ इति ।

आदिशब्देन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां

ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वाल्लिङ्गप्र-

दर्शनएवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि

ल्लिङ्गदर्शने एव मृषाभाषित्वसम्भवादण्डविधानमु-

पपद्यतएव ।

७९४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अनृते तु पृथक् दण्ड्या इत्येतदण्डविधानमज्ञानविषयम् ।

बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात् ।

तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः, कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् । इति ।
एवमज्ञानादिनाऽनृतवदने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः ।

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
इत्युक्त्वा—

त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ।

संमिश्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥

इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ।

मि. अव. यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा कथं निर्णय इत्यत आह ।

या० अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

मि० ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीम्नः प्रवर्तिता प्रवर्तयिता ।

अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य अस्येयं भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया ।

अथाह मनुः, (अ.८ श्लो. २६५)

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद् भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

इति ॥ १५३ ॥

बा. १। एवं सति सङ्गत्या मूलमवतारयति * यदात्विति ।

*अमीषां, साक्ष्यादीनाम् । साक्ष्यं च वचांसि च तान्युक्तानि यै-

रित्यर्थः । त्रिपक्षशब्दः पात्रादिः । अभ्याधिकौ संख्यागुणौ यत्र

तानि, साक्ष्यन्तरेति पाठः । *विरुद्धवचनतेति । वादिनिर्दिष्टसा-

क्ष्यादीनाममीषामिति भावः । *ते, वादिनिर्दिष्टसाक्ष्यादयः । रा-

हूपरागे इतिवत्सप्तमीत्याह * निमित्तेति । * सर्वे, पार्श्वस्थाः ।

पृथगर्थमाह * प्रत्येकमिति । पञ्चशतशब्दे बहुव्रीहिः । तत्परि-

च्छिन्नपणेनेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु अनृते त्विति सामान्योक्त-

स्य सामन्तमात्रविषयतैव कथम् अत आह *सामन्तेति । तन्मा-

त्रेत्यर्थः । * यथोक्तेन, यथाशास्त्रोक्तप्रकारेण । सर्वार्थमुक्तस्य

नारदोऽपीत्यस्य ल्यबन्तस्पर्शपूर्वकमुक्तवाचित्यत्रान्वयः । सर्वे

इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । मध्यमेति कर्म ।

*दण्ड्या, ग्राह्याः । ग्रहणार्थो ऽत्र दण्डिर्न तु निग्रहार्थः । व्यापार-

रद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकताऽस्याऽएवं मूलेऽपि । अग्रेऽपि च । *शेषाः,

सामन्तभिन्नाः साक्ष्यादयः भूमीमानिर्णये प्रेरिताः । * जघ-

न्याः, दुष्टाः । * विनेयाः, दण्ड्याः । * तमेव, प्रथमसाह-

स्राख्यमेव । *दण्डगत्या, दण्डशास्त्रोक्तरीत्या दण्डज्ञानेन । नार-

द एवायम् । नारदोक्तादिसंग्राह्यमाह *आदिशब्देनेति । * सा-

क्षादिति । अधार्मिकत्वात् । तथा च तत्र दण्डस्य नोपयोग-

इति कथं तेषामादिना ग्रहणमिति भावः ।

२। विशेषान्तरमाह * अनृते त्विति । * इत्येतदिति ।

७९६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

इत्यारभ्य यत् मूलमनुनारदादि प्रदर्शितमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह * बहूनां त्विति । निर्णेतृत्वेन समाश्रितानां बहूनां साक्ष्यादीनां मध्ये यदि सर्वेऽपि साक्ष्यादयः प्रत्येकमुक्तहेतुतो निर्णयं न कुर्युरित्याद्यर्थः । अत्र भयाद्वा लोभादेति हेतुत्वाऽस्य ज्ञानविषयत्वं स्पष्टमेव । तदाह * ज्ञानेति ।

३। विशेषान्तरमाह * तथेति । किं चेत्यर्थः । तद्वादित्यर्थो वा । * अयमेव, उत्तमसाहसख्य एव । * तेनैव, कात्यायनेनैव । एवमग्रेऽपि ।

४। विशेषान्तरमाह * एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आदिना ज्ञानग्रहः । अत्र मानमाह * अज्ञानोक्ताविति ।

ज्ञानेन हि विमुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं प्रति ।

इत्यस्यादिः । यत इत्यादिः । * संमिश्र्य, संमिश्रीकृत्य ।

उ. ५। मूलमवतारयति *यदेति । ज्ञातृचिद्ज्ञानामिति द्वंद्व इत्याह-
*ज्ञातृणामिति । चिद्ज्ञानामित्यस्यार्थो *लिङ्गानां चेति । उक्तहेतोरेवाह *राजैवेति । यथाश्रुते बाधावाह *प्रवर्त्तयितेति । तदुपपादयति *अन्तरिति । व्यापारद्वयार्थत्वं तस्येति भावः । तत्प्रकारमाह *ग्रामेति । समं स्यादिति न्यायेनाह *सममिति । तत्र विशेषमाह *यदेति । विवादास्पदीभूतायां भुव्यन्यतरस्य ग्रामस्याधिकोपकारसंभवे यावत्पुपयुक्ता तावती सर्वाऽपि तस्य देयेत्यर्थः । *सीमायामिति । लिङ्गाद्यभावेन परिच्छेत्तुमशक्यायां सीमायां धर्मज्ञान्वासंभवाद्वाजैव स्वयं पक्षपातरहितः सन् येषामुपकारातिशयस्तेषामेव ततः प्रदिशेन्निर्दिशेदित्यर्थः ॥ १५३ ॥

मि० अव. असत्यामप्यतद्वद्वावाशङ्कायामस्याः स्मृ-

तेन्यायमूलतां दर्शयितुमतिदेशमाह ।

या० आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवैश्वसु ॥

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

मि० आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः । आय-
तनं निवेशनं पलालकूटार्थं विभक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः
प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निपानं
पानयिस्थानं वापिकूपप्रभृतिकम् । उद्यानं क्रीडावन-
म् । वेश्म गृहम् ।

एतेष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्ष-
णो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्र-
वाहेषु । अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अन-
योर्वेत्येवंप्रकारे विवादे । अदिग्रहणात्प्रासादेष्वपि
प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनः,

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।

गृहप्रासादावसथनृपदेवग्रहेषु च ॥ इति ॥ १५४ ॥

वा० १। उत्तरसंगतिमाह*असत्यामिति । तत् तादृक् स्वरूप-
मस्यास्तीति तद्वत् । तद्वतो भावस्तद्वद्भावास्ततो नञ्समासस्तस्य या
ऽऽशङ्का तस्यामसत्यामपीत्यर्थः । *अस्याः, वक्ष्यमाणायाः । अयं
भावः । अतिदेशो ह्यधिकमाकाङ्क्षते इति जैमिनीयन्यायेन यत्राधिका
शङ्का तत्र पूर्वोक्तविषयसादृश्याप्रतीतेस्तद्वद्भावाभावेनातद्वद्भावाश-
ङ्कायां पूर्वोक्तवदेतदपीत्यतिदेशो वाच्यः । यथा ऽऽहिताग्नेः पि-
ण्डपितृयज्ञं विधाय एवमनाहिताग्नेरिति तस्यातिदेशः । प्रकृते तु
सीम्नो विवादइत्यादिना यो न्याय उक्तः क्षेत्रादिसीमायां तस्य
आरामादेस्तस्यामत्यन्ततुल्यत्वेन संभवेन तेष्वतिदेशानपेक्षत्वे-
नारामेति वक्ष्यमाणवचनं निष्फलं यद्यपि तथापि न्यायप्रभवा-

७९८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

प्यपि वचांसि सन्तीति शिष्यबोधार्थमुक्तन्यायसिद्धार्थमपि वि-
षयान्तरेषु वचनेनातिदिशतीति ।

२। तदर्थभूतनिवेशनमेव विशदयति *पलालेति । कूटं समूहः
आदिना तृणान्तरकाष्ठादिपरिग्रहः । न्यूनतां निराचष्टे *ग्रामेति
चो व्युक्रमे, तदुपलक्षणार्थमपि । यद्यपि—

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

इत्यमरेणोक्तं तथाप्युपलक्षणत्वेनाह * पानीयेति । प्रभृ-
तिना तस्यापि ग्रहणम् ।

३ । एवं पदार्थानुक्ता वाक्यार्थमाह * एतेष्विति । अग्रिमं
स्वतन्त्रमित्याह * तथेति । प्रवहशब्दो भयादित्वात्साधुः । के-
दारो वप्रमस्त्रियाम् । गृहं सामान्यम् । यद्यपि प्रासादो देवभूभुजा-
मित्यमरस्तथाप्यत्र तयोः पृथगुक्तेः प्रासादो महागृहम् । प्रसादो-
ऽपि । उभयत्राधिकरणे घञ् । आङ्गधिकभावे । आवसथम-
अग्रिमत् गृहम् ॥ १५४ ॥

मि० अव. सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादा-
प्रभेदनादादौ दण्डमाह ।

या० मर्यादायाः प्रभेदे च सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

मि० अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्या-
दा तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमातिक्रमणे सीमानमति-
लङ्घ्यकर्षणे, क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे, यथाक्रमेण
अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षे-
त्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः
स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा क्षिशतो

दमो वेदितव्यः ।

यथाह मनुः, [अ. ८ श्लो. २६४]

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ इति ।

अपहियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदा-

चिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।

अत एवाह,

वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ इति ॥ १५५ ॥

वा. १। तथाशब्दः समुच्चये।सीमातिक्रमणं तामुलङ्घय गमनं न विवक्षितं दण्डाविशेषोक्तेरित्याह *कर्षणे इति । तथार्थमाह *चे-
ति । वक्ष्यमाणमनोराह *भयादीति । यथासंख्यमन्वय इत्याह
*यथेति । अत्राप्यार्षत्वात्साधुत्वम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । न्यून-
तानिरासायाह *क्षेत्रेति । वचनात्तस्यापि ग्रहणम् । सामान्योक्ते-
र्विशेषपरतया मोजनफलमाह * यदापुनरिति । * भीषयेति ।
भीषां भयमन्यस्मादुत्पाद्य तया हरन्नित्यर्थः । इदमुपलक्षणं
लोभस्यापि । अत एव भयादीत्यादावुक्तम् ।

२ । विशेषान्तरमाह * अपहियमाणेति । तस्यां दशायामेव
तत्सत्त्वादाह *कदाचिदिति । अपिना तस्यापि समुच्चयः । *आह,
मनुः । * उत्तमसाहसे, विषये । * इतीति । वधादिरूपो दण्ड उक्तः
इत्यर्थः । तथा च साहसं तदेवोत्तमं यत्रैतदन्यतम इति भावः ।
अन्यत्प्राग् व्याख्यातम् ॥ १५५ ॥

मि० अव. घः पुनः परचेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया-
ऽर्थदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमिच्छति तं निषेधतः
क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह ।

८०० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ १५९॥

मि० परकीयां भूमिमपहरन् नाशयन्नपि सेतुर्जल
प्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः, स चेदीष
त्पीडाकरो बहूपकारकश्च भवति । कूपश्च अल्पक्षेत्र
व्यापित्वेन अल्पबाधो बहूदकत्वेन बहूपकारकोऽतो
नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च बापीपुष्करिण्याद्युप
लक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ समक्षेत्रवर्तितया बहुबा
धोनद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया वा अल्पोपकारकस्तदा
ऽऽसौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति ।

सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन, (व्यव. ११।१८)

सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥ इति ।

यदा त्वन्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं
संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वश्यं नृपं वा पृष्ट्वैव
संस्कुर्यात् ।

यथाह नारदः, (व्यव. ११।२० । २१)

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभागभवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वश्ये वाऽपि मानवे ।

राजानमामन्थ्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥ इति ॥ १५६ ॥

वा. १। परभूमिमिति पूर्वान्वयीत्याह *परकीयामिति । जलप्रवा-
हेति पाठः । नेदं सार्वत्रिकमित्याह *स इति । त्वर्थमाह *चेदिति ।
अल्पेत्यस्यार्थः *ईषदिति । कल्याणेत्यस्यार्थः *बह्विति । प्राग्बदे-

- (१) न्यायरत्नमाला-भ्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
भिभूकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिलषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविवृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसावालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपाञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-घालवोधिनीध्याख्यया-
श्वतरणिकया च सहितम् । ८

- २४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीवज्रनाथभट्टकृता (वेदान्त) १
- २५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्य-
क्षानुमानगादाध्यायः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य सुक्तिवादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलिश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) २
- २६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधृतीकासाहितश्रीदेवाचार्य-
प्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- २७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मण्डिभट्टकृत-
टीकया सहितः । हरिभट्टसूरीकृतः । १
- २८ शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- २९ अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका । १२
- ३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा सस्कारप्रकाशात्मकः । १०
- ३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ५
- ३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४
- ३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- ३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- ३५ वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- ३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समा-
ख्यया संवलितम् । २
- ३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽभृतकर्षिणी,
समाख्य व्याख्यासंवलितम् । ४
- ३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २
- ३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवलभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षि-
तविरचित टिप्पणीसहिता । २
- ४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ४
- ४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्तपरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैता-
द्वैतदर्शनानुगतः । २
- ४२ स्वानुभवादर्थः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित ।
स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १
- ४३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य वाख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय ८

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस, सिटी,

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 181.

व्यवहार- बालंभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया

पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वपत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः

स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहिता

मिताक्षरा

श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या

पर्वतीयनित्यानन्दपन्तेन परिष्कृत्य संशोधिता ।

VYAVAHÂRA-BÂLAMBHATTI

THE EXTENSIVE COMMENTARY ON THE MITAKSHARÂ

WITH THE ORIGINAL

BY

Bâlambhatta Páyagunde

EDITED BY

Pandit Nityanand Pant Parvatiya

Under the supervision of Shri Govinda Das.

FASCIICULUS IX.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमौहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १८१

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतं सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्वच शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ८
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः
  - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृताः (संस्कारः) २
  - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १८
  - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १८
  - (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त) २
  - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
  - (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायः (मीमांसा) २
  - (७) श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः }

वाह *कूपेति । चः प्राग्वत् । द्वितीये विशेषणसूचितं विशेषमाह
 * यदापुनरिति । * असौ, कूपादिः । * तोयेति । यत्राधो ज
 लप्रवाहः स खेयः । तत्रोपर्येव खनित्वा काष्ठाद्यारोपणात् । यत्र
 सर्वात्मना जलनिरोध एव स बन्धनीयत्वाद् बन्ध्य इत्यर्थः ।
 अत एव—

तेनैवोक्तम्, (ना. व्यव. ११।१९)

नान्तरेणोदकं सस्यं नाशश्चात्युदके भवेत् ।

य एवात्युदके दोषः स एवात्युदके भवेत् ॥

इति । * पूर्वोति । पूर्वस्थितमित्यर्थः । स्वामिनीत्यग्रेऽध्या-
 हारापकर्षाभ्यां तद्वंश्यमामन्त्र्येत्यादेः सम्बन्धः । तद्वंश्ये मान-
 वेऽपि * पुनः तु मृते राजानमित्याद्यन्वयः । अन्यथा द्वितीयपा-
 दानर्थक्यं स्पष्टमेव ॥ १५६ ॥

मि० अव. क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टम् । इदानीं सेतोः
 प्रवर्तयितारं प्रत्याह ।

या० स्वामिने योऽनिवृच्चैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

मि० क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगमय्य तदभावे राजानं वा
 यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयति असौ फलभाग्न भवति अपि-
 तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः ।
 तस्मात्प्रार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं, तदभावे
 राजानं वाऽनुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तनीय इति
 तात्पर्यम् ॥ १५७ ॥

वा. १।सङ्गतिमाह * भवेति । अनिवेद्येत्यस्य लाक्षणिकमभि-
 मतमर्थमाह * अनभ्युपगमयेति । यथाश्रुते तु विरोधः स्पष्ट एव ।

८०२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

न्यूनतां नारदतः प्राप्तां निराचष्टे * तदभावे इति । आर्षत्वात्कर्मणि चतुर्थी । अर्थादाह * परक्षेत्रेति । लिङ्गर्थो ऽविवक्षित इत्याह * प्रवर्त्तयतीति । फलितार्थमाह * तस्मादिति ॥ १५७ ॥

मि० अव. क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम् । इदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या कचिद्विध्यन्तरमाह । या० फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

मि० यः पुनः क्षेत्रस्वामिपाश्वर्वे अहमिदं क्षेत्रं कृषामीति अङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतम् ईषद्वलेन विदारितं न सम्यग्बीजवापाहं तथापि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्त्यहं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥ १५८ ॥

बा. १ । व्यवहितसङ्गतिमाह * क्षेत्रस्वामिनेति । * तस्यैव क्षेत्रस्वामिन एव । * प्रसक्तेति । प्रस्तुतसीमानिर्णयप्रसक्तमर्यादाप्रभेदनादिदण्डानुप्रसक्तिः तन्निषेधकक्षेत्रस्वामिदण्डे तयेत्यर्थः । स्वामिसम्बन्धि क्षेत्रं, तत्सम्बन्धात्क्षेत्रगतविचार इति भावः । * क्वचित्, न तु सर्वत्र । * विध्यन्तरम्, अन्यविधिम् ।

२ । अङ्गीकारं विना तदसम्भवादाह * क्षेत्रस्वामिपाश्वर्वे इति । योग्यतया आदौ द्वितीयपादार्थमाह * पश्चादिति । अद्यपादार्थमाह * तच्च क्षेत्रमिति । अपिसूचितमाह * यद्यपीति आहुः फालादेश्वार्थानाह * ईषदिति । तत्फलितमाह * नेति स प्रदाप्यः कृष्टफलमिति पाठेनाह * तस्येति । ईषत्कर्षणात्कृ

ष्ठार्थमाह * अकृष्टस्येति । स इत्यस्यार्थमाह * असाविति ।
प्रदाप्यइत्यस्यार्थमाह * दापनीय इति । कृष्टशदमिति पाठेऽपि
शदशब्देन फलमेव ।

एतेन “तं प्रदाप्याकृष्टशदमिति, तमकृष्टशदं प्रदाप्येत्य-
न्वयः । अकृष्टशदमिति व्याचष्टे तस्याकृष्टस्य फलमिति” इति-
प्राचोक्तमपास्तम् । असंबद्धत्वात् व्याख्यानविरोधाच्च ॥ १५८॥
इति सीमाविवादः ॥

---

८०४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥ १० ॥

मि० अव. व्यवहारपदानां परस्परहेतुहेतुमद्भावा-
भावात् तेषामाद्यमृणादानमित्यादिपाठक्रमो न
विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभि-
धीयते ।

या० माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

मि० परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषा-
न्दण्डनीया । गौस्तदर्द्धं चतुरो माषान् । अजा मेषा-
श्च माषद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां धनसंबन्धा-
भावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते ।

माषश्चात्र ताम्रिकपणविंशतितमो भागः ।

माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः ।

इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञा-
नपूर्वे तु—

पणस्य पादौ द्वौ गां तद्द्विगुणं महिषीं तथा ।

तथाऽजाविकत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्, [व्यव. ११ । ३१]

माषं गां दाषयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषकः ॥

इति, तत् पुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणवि-
षयम् ॥ १५९ ॥

वा. १ । व्यवहिताव्यवहितसङ्गत्यभावेऽपि महाप्रकरणसङ्ग-

तिमाह * व्यवहारपदानामिति । * क्रमः, मनूक्तः । अर्थादाह * प-
रेति । इदं सर्वविशेषणं यथासम्भवम् । * तदर्धमिति । समांश-
वाचित्वेऽपि पाक्षिकपृथीतत्पुरुषः । अजाविकमिति समाहारद्वन्द्वः
पाक्षिक इत्याह * अजा इति । असङ्गतिं परिहरति * माहिष्या-
दीनामिति ।

२। अग्रिमोपयोगिनं विशेषमाह * माषश्चेति । एवमग्रे स-
र्वत्र बोध्यम् । * ताम्रिकेति । ताम्रिकः कार्ष्णिकः पण इति मू-
ल्याध्याये कात्यायनेन द्विरुक्तेः । मूलेऽपि उक्तत्वाच्च । इदं स-
र्वं मूल्याध्यायविवरणे मत्कृते स्पष्टं तत एव बोध्यम् । विंशतिम-
इत्यार्षम् । कातीयमाह * पणस्येति । गां प्रति द्वौ पादौ पण-
स्यार्द्धभागो दण्डः । माहिषीं प्रति तद्द्विगुणं सम्पूर्णः पणो द-
ण्डः । अजादीनां तु पणस्य चतुर्थो भागो दण्ड इत्यर्थः । अत्र
दण्डाधिक्यादेव ज्ञानविषयतेति गम्यते । अन्यथा विरोधापत्तेः ।

३। अन्यविरोधं परिहरति * यत्पुनरिति । तथाशब्दः उभ-
यत्र समुच्चये सादृश्ये वा । * तत्पुनरिति । दण्डस्य न्यूनत्वात् ॥ १५९ ॥

मि० अव. अपराधातिशयेन कचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह ।

या० भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणो दमः ।

मि० यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रै-
वानिवारिताः शेरते तदा यथोक्ताद्दण्डाद् द्विगुणो
दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टा-
नां यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डो वेदितव्यः ।

वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ।

इति वचनात् ।

मि० अव. क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह ।

८०६ सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

मि० विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः । तदुपघातेऽपीतरक्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तत् महिषीसमम् । महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वाद्दण्डस्य चापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

बा. १ । उक्तहेतारेवाह * अपराधेति । उक्ते सर्वत्र । स्वयमित्यादिः । * क्वचित्, नारदाद्युक्तभिन्नविषये । * यथोक्तादिति । अज्ञाने माषानष्टाविति मूलोक्तात् । * द्विगुणो दण्डः, ज्ञानपूर्वके परसस्येति कातीयात् द्विगुणो दण्डः, अज्ञानपूर्वके तादृशे नारदोक्तात् द्विगुण इति विवेको बोध्यः । कातीयमेवाह * वसतामिति । सवत्सानामिति भावः ।

२।उ. * आहेति । यथाक्रमं पादाभ्यामिति भावः । विवीत इति व्याप्त्यर्थस्य वीधातो रूपम् । विशेषेण वीतं व्यापनं तृणादेर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तदाह * प्रचुरेति । अत एव * रक्ष्यमाण इति । अत एव * परिगृहीत इति । तस्य स्वरूपतो निमित्तत्वादाह * तदुपघातइति । * इतरेति । सस्येत्यर्थः । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः । योग्यतयाऽऽह * विद्यादिति । महिषीसाम्यं वैवक्षिकमाह * महिषीति । यत्र क्षेत्रे पादशो यत्परिमाणो दण्डस्तस्या विहितस्तत्र तादृशेनैव तत्समेनैव दण्डेन खर उष्ट्रश्च तथैव स्वापराधे दण्ड्यो न तु विशिष्टमुभयमपीत्यर्थः ।

ननु समाहारद्वन्द्वात्तथैवोचितम् अतोऽत्र हेतुमाह * सस्योपेति। त-
योस्तन्नाशकत्वे प्रत्येकं तयोस्तचुल्यत्वादित्यर्थः । आहाराद्यंशे-
ऽत्यन्तभेदाभावादिति भावः । ननु वचनात् तथैव कुतो न अत
आह * दण्डस्य चेति । नन्वेवं कथं समाहारोऽत आह * ख-
रोष्ट्रमिति । अत एव पूर्वं स्वयमितरेतरयोगः कृतः ॥ १६० ॥

मि० अव. परसस्याविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः।
इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह ।

या० यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

मि० सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मि-
न् क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं
तावत्क्षेत्रफलम् एतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति साम-
न्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः ।
गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः ।

गोपस्य च ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पाल-
दोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यम् ।

या नष्टा पालदोषेण गोस्तु सस्यानि नाशयेत् ।

न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥ इति

वचनात् ।

गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्ड-
मेवार्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वा-
मिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोगद्वारेण
तत्क्षेत्रफलभागित्वात् ।

गवादिभाक्षितावाशिष्टं पलालादिकं गोस्वामिनैव

८०६ सव्याख्यां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

मि० विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृ-
हीतो भूप्रदेशः । तदुपघातेऽपितरक्षेत्रदण्डेन समं द-
ण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात् । खराश्च उष्ट्राश्च ख-
रोष्ट्रं तत् महिषीसमम् । महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन
दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं द-
ण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं म-
हिषीतुल्यत्वाद्दण्डस्य चापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमि-
ति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

वा. १ । उक्तहेतारेवाह * अपराधेति । उक्ते सर्वत्र ।
स्वयमित्यादिः । * क्वचित्, नारदाद्युक्तभिन्नविषये । * यथो-
क्तादिति । अज्ञाने माषानष्टाविति मूलोक्तात् । * द्विगुणो
दण्डः, ज्ञानपूर्वके परसस्येति कातीयात् द्विगुणो दण्डः, अ-
ज्ञानपूर्वके तादृशे नारदोक्तात् द्विगुण इति विवेको बोध्यः । का-
तीयमेवाह * वसतामिति । सवत्सानामिति भावः ।

२।उ. * आहेति । यथाक्रमं पादाभ्यामिति भावः । विवीत
इति व्याप्त्यर्थस्य वीधातो रूपम् । विशेषेण वीतं व्यापनं तृ-
णादेर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तदाह * प्रचुरेति । अत एव * र-
क्ष्यमाण इति । अत एव * परिगृहीत इति । तस्य स्वरूपतो नि-
मित्तत्वादाह * तदुपघातइति । * इतरेति । सस्येत्यर्थः । वृ-
क्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः । योग्यतयाऽऽह * विद्यादिति ।
महिषीसाम्यं वैवक्षिकमाह * महिषीति । यत्र क्षेत्रे पादशो य-
त्परिमाणो दण्डस्तस्या विहितस्तत्र तादृशेनैव तत्समेनैव दण्डेन
खर उष्ट्रश्च तथैव स्वापराधे दण्ड्यो न तु विशिष्टमुभयमपीत्यर्थः ।

ननु समाहारद्वन्द्वात्तथैवोचितम् अतोऽत्र हेतुमाह * सस्योपेति। त-
योस्तन्नाशकत्वे प्रत्येकं तयोस्तचुल्यत्वादित्यर्थः । आहाराद्यंशे-
ऽत्यन्तभेदाभावादिति भावः । ननु वचनात् तथैव कुतो न अत
आह * दण्डस्य चेति । नन्वेवं कथं समाहारोऽत आह * ख-
रोष्ट्रमिति । अत एव पूर्वं स्वयमितरेतरयोगः कृतः ॥ १६० ॥

मि० अव. परसस्यविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः।
इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह ।

या० यावत्सस्यं त्रिनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

मि० सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मि-
न् क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं
तावत्क्षेत्रफलम् एतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति साम-
न्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः ।
गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः ।

गोपस्य च ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पाल-
दोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यम् ।

या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् ।

न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥ इति
वचनात् ।

गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्ड-
मेवार्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वा-
मिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोगद्वारेण
तत्क्षेत्रफलभागित्वात् ।

गवादिभाक्षितावाशिष्टं पलालादिकं गोस्वामिनैव

ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्राय-
त्वात् ।

अत एव नारदः, [व्यव. ११ । श्लो. ३८ । ३९]

गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥

पलालं गोमिनो देयं धान्यं वै कर्षकस्य तु । इति ॥ १६१ ॥

वा. १। * गोस्वामिनः, गवादिस्वामिनः । कचित् स्वामिन इत्येव
पाठः । * दण्डः, राजग्राह्यः । न्यूनतानिरासायाह * सस्यग्रहण-
मिति । अत एव विवीतस्यापि ग्रहणम् । तदेवाह * यस्मिन्निति ।
व्यवस्थार्थमाह * एतावतीति । फलितार्थमाह * तत्क्षेत्रेति ।
* न फलमिति । एतद्वैलक्षण्यबोधक एव तुः । नन्वेवं धनदण्डो-
ऽपि तस्य वचनान्न स्यात्, अतोऽपवादं क्वचिदाह * गोपस्य चेति ।
अत एव न फलमित्येव प्रागुक्तम् । क्वाचित्कत्वमेवाह * पालेति ।
गोपालेत्यर्थः । स्वदोषेणेति यावत् । पालनं पालः तद्दोषेणेति
वार्थः । अत्र मानं कातीयमाह * येति । * नष्टा, अदर्शनं गता
स्वामिनः ।

२। तुर्यपादं व्याचष्टे * गोमी पुनरिति । गोमी गोमानि-
त्यमरः । ज्योत्स्नातमिक्षेति सूत्रेण निपातितोऽयम् । अत्रापि
तुशब्दसूचितमाह * दण्डमेवार्हति न ताडनमिति । फलांशे तु
तुल्यतैवेत्याह * फलेति ।

३। विशेषमाह * गवादीति * मध्यस्थेति । सामन्तादीत्यर्थः ।
तस्य पृथक् तदभावादाह * क्रीतप्रायेति * गोभिरिति । गोभिस्त-
दादिभिर्भक्षितं सस्यं यः क्षेत्रस्वामी प्रतियाचते परावृत्य याचते
तस्मै, सामन्तादिपरिकल्पितं यत् तत्र क्षेत्रे वापितं तावद्धान्यं
तदुत्पाद्यं तदादि तन्मूल्यं वा देयं, भक्षितावशिष्टं पलालं तदा-

दि तृणबुसादिकं शेषे षष्ठी गोस्वामिने देयम् । यो नर इति सामान्योक्तं विशेषाकाङ्क्षायामर्थप्रकरणसिद्धमपि विशेषं स्पष्टी-
कुर्वन्नन्यग्राह्यत्वभ्रमाभावाय विशदयति * धान्यमिति । यद्वा
खलस्थलेऽप्येवमित्याह * धान्यमिति । वैशब्दः निश्चये । तस्मा-
त्क्षेत्रस्वामिना सर्वथा तन्नाहर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ १६१ ॥

मि० अव. क्षेत्रविशेषे अपवादमाह ।

या० पंथिग्रामविव्रीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

मि० मार्गसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविव्रीतसमीप-
वर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो गोभिर्भाक्षिते गोपगोमि-
नोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं दण्डाभावा-
र्थं विनष्टसस्यमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे का-
मतश्चरणे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं
दण्डमर्हति । एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् ।

(मनु. अ. ८ श्लो. २३८)

यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥

इति दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनु-
नोक्तत्वात् । आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्ये-
व । वृत्तिकरणं च—

तेनैवोक्तम्, [मनु. अ. ८ श्लो. २३९]

वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ इति ॥ १६२ ॥

वा. १। *अपवादमिति । उभयोरपि प्रागुक्तसर्वापवादमित्यर्थः ।

८१० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अन्तशब्दः समीपवाची त्रयाणां द्वन्द्वोत्तरं षष्ठीसमासः। अथवा षष्ठी-
तत्पुरुषोत्तरपदकद्वन्द्वगर्भः सः। सर्वव्याख्यात्रभिमतोऽत्र द्वितीय एव
तदाह * मार्गेति। पथि मार्गेत्यपपाठः। आद्ये ग्रामविवीतेत्यत्र ग्रामस-
मीपवर्तिनि विवितसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे चेत्यर्थः। द्वितीये ग्राम-
सम्बन्धि याद्विवीतं तत्समीपेत्याद्यर्थः। ग्रामीद्वाहिर्यो गवादिस्थि-
त्यर्थो भूप्रदेशः स विवितपदेन लक्ष्यते, तत्समीपवर्तिनीत्या-
द्यर्थो वा। अकामत इति पूर्वान्वयीत्याह * अकामेति। * गो-
भिः, तदादिभिः। ननु प्रत्यक्षदोषस्य पापस्य च सत्त्वात्क-
थमदोषत्वम् अत आह * दोषाभावेति।

२। शिष्टं व्याचष्टे * कामेति। * अनावृतेति। आवरण-
रहितेत्यर्थः। वृब् वरणे इत्यस्य रूपम्। एवमग्रे सर्वत्र। * तत्र,
परीहारस्थाने। * मार्गादिक्षेत्रे, आदिना ग्रामादि। नन्वावरणमेव
नोक्तमत आह * वृतीति। * तेनैव, मनुनैव। * वृतिम्, आवृ-
तिम्, कण्टकादिमयीम्। * तत्र, क्षेत्रसमन्ततः। तादृशीमुन्नता-
मिति शेषः। कीदृशीमित्याह * यामिति। अभिलक्ष्य परपार्श्वे
इति शेषः। * उष्ट्रोऽपि उन्नतोऽपि धान्यादि न पश्येदित्यर्थः।
छिद्रं वा वारयेदित्यत्र वाशब्दः चार्थे। क्वचित् चवारयेदित्येव
पाठः। निवारयेदिति पाठान्तरम्। यथाश्रुतो वा वाशब्दः।
तयोः मुखमनु तत्समीपे गच्छति येन तादृशमित्यर्थः।
मुखोन्मितमिति पाठान्तरम्। अयम्भावः। तत्र क्षेत्रे समन्ततः
उष्ट्रकर्तृकधान्यादिकर्मकावलोकनायोग्यां प्राकारसदृशीम् अत्यु-
न्नताम् आवृतिं कुर्यात्। तत्र यानि छिद्राणि श्वादिमुखप्रवे-
शयोग्यानि तान्यपि निवध्यात्। तस्य यथाश्रुतत्वे श्वादिमुखप्र-
वेशयोग्यसर्वच्छिद्ररहितं यथा तथाऽत्युन्नतां तां कुर्यादिति
तत्करणे प्रकारान्तरकथनमिति ॥ १६२ ॥

मि० अव. पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह ।

या० महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

मि० महान्श्चासावुक्षा च महोक्षो वृषः सेक्ता । उ-
त्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन वा
त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः
स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः ।
परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो वि-
द्यते तेऽपि । दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्य-
नाशकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रहणाद्धस्त्यश्वाद-
यो गृह्यन्ते ।

ते चोशनसोक्ताः,

अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

अदण्ड्यौ काणकुण्ठौ च ये शश्वत्कृतलक्षणाः ॥

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका वाऽभिसारिणी ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥ इति ॥

अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासंभ-

वात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या

एवं महोक्षादय इति ॥ १६३ ॥

वा. १। अपिः पूर्वसमुच्चये । पूर्वार्द्धे पदद्वयम् । यथासम्भवं

द्वन्द्व उभयत्रेत्याह *महानिति । अचतुरेत्यादिना निपातितोऽयम् ।

सेक्ता वृष इत्यन्वयः । साण्ड इति प्रसिद्धः । वक्ष्यमाणभिन्नः ।

कर्मधारयोऽग्रेऽपि । तेन तेषां तद्विज्ञानां न ग्रहणम् ।

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । (अ. ८। २४२)

८१२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

सपालान्वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥

इति मनोराह * अनिर्दशाहेति । अनिर्गतदशाहा गौरि-
त्यर्थः। मानवे “चक्रशूलाङ्कितोत्सृष्टा वृषाः, हरिहरादिप्रतिमासं-
बन्धिपशवो देवपशव” इति कुल्लूकभट्टः । चशब्दबलान्निमित्ता-
न्तरपरतयोत्तरार्थं व्याचष्टे * येषां चेति । विभिन्नविभक्तिकत्वेन
यथाश्रुतान्वयासम्भवादाह * विद्यते इति । अध्याहारः । * स-
स्येति । परेत्यादिः । मोच्या इत्यस्यैवार्थं प्राग्वदाह * न दण्ड्या
इति ! ते चोशनसोक्ता इति पाठः । तथा च मनुरित्यपपाठः ।
तथा तत्रापाठात् । तत्र हेतुमाह * प्रजेति * हि, यतः । राज-
सम्बन्धित्वात् । एकाक्षिविकलः काणः । पादरहितः कुण्ठः । प-
ङ्कुरिति यावत् । शश्वद् वारं वारं सस्यनाशकत्वेन कृतं लक्षणम्
अङ्कनं धनग्रहणादि वा येषाम् । ते च पुनः पुनः सस्यनाशक-
त्वेन दण्डिता इति यावत् । आगन्तुकी सूतिका अभिसारिणी
या गर्भाधानार्थमभिसरति सा चेति त्रिविधा गौश्चादण्ड्या ।
राजगृहे उत्सवे श्राद्धसमये चेत्याद्यर्थः । असङ्गतिमंशे प-
रिहरति * अत्रोत्सृष्टेति । उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थं गोकुले
पालैर्धारणात्सपालत्वसम्भव इति तु मनुव्याख्यातारः ॥१६३॥

मि० अव. गोस्वामिन उक्तम् । इदानीं गोपं प्र-
त्युपादिश्यते !

या० यथाऽर्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

मि० गोस्वामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा स-
मर्पिताः पशवस्तथैव सायंकाले गोपो गोस्वामिने प-
शून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृता-

न्नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामि-
ने दाप्यः । वेतनकल्पना च—

नारदेनोक्ता, (व्यव. ६ । १०)

गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विशताद् भृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि ॥ इति ।

प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः, (अ. ८ श्लो. २३२)

नष्टं जग्धं च कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ इति ।

प्रसह्य चौरैरपहतान् न दाप्यः ।

यथाह मनुः, (अ. ८ श्लो. २३३)

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ इति ।

दैवराजमृतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम् ।

(अ. ८ श्लो. २३४)

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ।

इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

वा. १ । यथेति भिन्नं पदं, तदर्थो *गणयित्वेति । तथेत्य-
स्य * तथैवेति । तस्य च विगणयेत्येवार्थः । मृतेति निमित्त-
द्वयं नैकम्, अन्यतरवैयर्थ्यापत्तेरित्याह *मृतानिति । कृतेत्यनेन
तदभावे । भृतिर्वेतनम् । प्रतीति पूर्वान्वयि । गोपे इत्युभयान्वयि ।
भृतिरित्यस्याग्रेऽप्यनुपङ्गः । * नाशश्च, नाशादि च । * न-
ष्टमिति । तृतीयपादस्य सर्वत्र पूर्वत्रान्वयः । गोपालसम्बन्धिर-
क्षणारूपपुरुषव्यापारेण हीनं रहितं क्षतं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं
कृमिभिर्जग्धं भक्षितं श्वभिः उपलक्षणत्वेन श्वापदादिभिर्हतं

८१४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

विषमे श्वभ्रादिप्रदेशे पतनेन मृतं च गोपाल एव स्वामिने दद्या-
दित्यर्थः । *प्रसह्येति । चौरैर्वलादपहतानेतान् गवादीन् स्वामिने
गोपालो न दाप्य इत्यर्थः । एतेन चौरैर्वलादपहतस्वात् पालात्
स्वामिने पशुर्न दाप्य इति व्याख्यानमपास्तम् । * विघुष्येति ।
चौरैः पटहाद्युद्घोषेण प्रसिद्धमपहतं पालो दातुं नार्हति, यदि
तस्मिन्नेव देशे संनिहितोद्देशे हरणे तस्मिन्नेव काले हरणोत्तरमेव
स्वस्य स्वामिने कथयतीत्यर्थः । शेषत्वाविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा
तु दाप्य एव । अत एव न दातुमर्हतीत्युक्तं, न तु न दाप्य इति ।
*तु पुनः, मरणोत्तरम् । पुनरित्येव पाठे त्वर्थे सः । *चर्म, त्व-
क् । * वालान्, लोमानि चिह्नभूतानि । वस्तिर्मूत्राधारोऽङ्ग-
विशेषः । वस्तिर्नाभेर्द्वयोरध इत्यमरः । स्नायुर्वस्नसा । अथ व-
स्नसा स्नायुः स्त्रियामित्यमरः । पायुमिति पाठान्तरम् । रोचना
गोरोचना । एतानि, *पशुस्वामिषु वैवक्षिकसप्तमी, दद्यात्तुश्चार्थः ।
मृतेष्वित्युभयान्वयि । तथा च तेषु मृतेषु अन्यान्यप्यङ्गानि ज्ञा-
तिज्ञापकानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् इत्यर्थः । अङ्गांश्चेति पाठे
पशुदेहस्थितान्मुद्रादीचिह्नानपि दर्शयेदित्यर्थः । अङ्गांश्च दर्शयन्निति
पाठे तेषु मृतेषु अङ्गान् चिह्नानि दर्शयन्सः कर्णादिकं तेभ्यो
दद्यादित्यर्थः । अङ्गानीति पाठेऽप्येवम् । इति मनुवचनादिति
पाठः । इति स्मरणादिति पाठेऽपि तथा ॥ १६४ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

मि० पालदोषेण पशुविनाशे अर्द्धाधिकत्रयोदश-
पणं दण्डं पालो दाप्यः, स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टप-

शुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लो-
कोऽन्यत्पूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

वा. १। किं चेति । अन्यदपि गोपं प्रत्युच्यते इत्यर्थः । त-
स्यानुषङ्गेण तुर्यपादे तस्य द्रव्यं देयत्वेन विधीयते चेति शाब्दो-
ऽर्थः । तदनुरोधेनोभयत्र फलितमेवाह * अर्धाधिकत्रयोदशपण-
मिति । अधिकेन समासस्य विहितत्वादेवमुक्तम् । द्र-
व्यमिति मौलस्य व्याख्या * विनष्टेति । पालो दाप्य इत्य-
स्यानुषङ्गः । षष्ठी प्राग्वत् । पौनरुक्त्यं परिहरति * दण्डेति ।
प्रागुक्तवचनेनैव दण्डस्य प्राप्तत्वात्तमनूद्यार्धत्रयोदशपणत्वरूपत-
त्परिमाणांश एव अत्र विधेय इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

मि० अव. गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह ।

या० ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ॥ १६६ ॥

मि० ग्रामेच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूभ्यल्पत्वमह-
त्त्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः । गवा-
दीनां चरणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनी-
य इत्यर्थः । द्विजस्तृणेन्धनाद्यभावे गवाग्निदेवतार्थं तृ-
णकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारित आहरेत् ।
फलानि त्वपरिवृतादेव ।

गोऽन्यर्थं तृणमेधांसि वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि
स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानामिति गौतमस्म-
रणात् ।

एतच्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीते द्विजव्य-
तिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः ।

यथा तेनैवोक्तम्,

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति ।
यत्पुनरुक्तम्,

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

इति, तद् द्विजव्यतिरिक्ताविषयमनापाद्विषयं वा
गवादिव्यतिरिक्ताविषयं वेति ॥ १६६ ॥

बा. १ । विरोधात् ग्रामशब्दस्तत्स्थजनपरः प्राग्वदित्याह *ग्रा-
म्येति । द्वितीयपादार्थद्वयमाह * भूम्यल्पत्वेति । तात्पर्यार्थमाह
*गवादीनामिति । *चरक्षार्थमिति । चरणार्थमिति पाठान्तरम् ।
*तृणेति । अस्वामिकतृणाद्यन्तराभावे इत्यर्थः । गवाग्नीत्यनेना-
न्यार्थं तदभावः सूचितः । *सर्वतः, आवृतादनावृताच्च । *स्व-
वत्, स्वतुल्यम् । वतिप्रत्ययसूचितमाह *अनिवारित इति । अ-
नेन निवारितः सन्न गृह्णीयादिति सूचितम् । इदमेव ततो न्यू-
नत्वम् । सर्वत इति पुष्पाणीति च सूचितमाह *फलानि त्वप-
रिवृतादेवेति । आवरणरहितादेवाहरेन्न तु सर्वत इत्यर्थः । त-
त्र हेतुमाह *गोऽग्न्यर्थमिति । वैकल्पिकत्वादवङ् न । इदं दे-
वताया अप्युपलक्षणम् । * एधांसि, काष्ठानि । वीरुदित्युभया-
न्वयि । *च पुष्पाणि, पुष्पाणि च । चोऽग्रे त्वर्थे । *एतच्चेति ।
द्विजस्तृणैध इति मूलोक्तं चेत्यर्थः । *द्विजेति । वर्णत्रयान्यशूद्रा-
देरपीत्यर्थः । * तेनैव, * गौतमेनैव ।

२ । नारदविरोधं परिहरति * यत्पुनरिति । मूले द्विज-
स्योक्तत्वादाह * द्विजव्यतिरिक्ताविषयमिति । अनापृच्छ-
न्नित्यनेन तस्य परिगृहीतविषयताया एव लाभादिति भा-
वः । तृणान्तराभावे इत्युक्तेस्तत्सत्त्वे द्विजस्यापि तत्र प्रश्नपूर्व-

कमेव ग्रहणं नान्यथा । अन्यलाभेऽनन्यगतेरभावादित्याशयेना-
ह * अनापद्विषयमिति । गवादीत्यनेनान्यार्थमग्रहणं सूचितम् ।
तदाह * गवादीति ॥ १६६ ॥

मि० अव. इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्या-
र्थमुच्यते ।

या० धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ ५६७ ॥

मि० ग्रामक्षेत्रघोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणा-
हः सर्वतो दिक्षु अनुससस्यं कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुर-
कण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते परीणाहः । नगरस्य
बहुजनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं
कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

वा. १। * इदं, वक्ष्यमाणम् । स्थानं स्थितिर्गतिनिवृत्तिः । आस-
नमुपवेशनम् । * अन्तरं, व्यवधानम् । चतुर्हस्तं धनुः, धनुषां शतं,
तस्य परिच्छेद्यत्वेनान्वयादाह * धनुःशतपरिमितमिति । य-
द्यपि परीणाहो विशालतेत्यमरस्तथापि सामानाधिकरण्याय
धर्मिपरमत्र । तदाह * सर्वत इति । सस्यमित्यादेर्भूस्थानमिति
विशेष्यं बोध्यम् ।

अत एव मनुः, (अ. ८ २३७)

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥

इति । शम्या दण्डयष्टिः । सा बाहुवेगेन प्रेरिता यत्र

८१८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

भूस्थाने पतति तादृशास्त्रय इत्यर्थः । त्रैगुण्यमुक्तान्यतरापेक्षया ।
प्रचुरेति खर्वटशब्दार्थः । कण्टकानां सन्तानो विस्तारो यत्र ते,
प्रचुरास्ते यत्र तस्येत्यर्थः । बहुकण्टकिट्टक्षाक्रान्तस्येति यावत् ।
* ग्रामस्य, क्षेत्रस्य चान्तरं धनुषामिति शेषः ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादः ॥

अथ अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥ ११ ॥

मि० अव. संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमु-
पक्रमते । तस्य च लक्षणं—

नारदेनोक्तम्, (व्यव. ७ । १)

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा ।

विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः॥इति।

तत्र किमित्याह ।

या० स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद् रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८॥

मि० स्वमात्मसंबन्धिद्रव्यम् अन्यविक्रीतमस्वामि-
विक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृहीयात् । अस्वामि-
विक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ता-
हितयोरूपलक्षणार्थम् । अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वात् ।

अत एवोक्तम्,

अस्वामिविक्रयं दानमार्धिं च विनिवर्तयेत् । इति ।

क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति ।

तथा हीनात् तद्द्रव्यागमोपायहीनात्, रहसि चैका-
न्ते, संभाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्येनाल्पतरेण च मू-
ल्येन क्रये, वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो रा-
श्यादौ कृतस्तत्र च, क्रेता तस्करो भवति । तस्करवत्
दण्डादिभागभवतीत्यर्थः ।

यथोक्तम्, (ना. व्यव. ७ । २)

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुयात् ।

८२० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयात् ॥ इति ॥ १६८

वा० १ । * उपक्रमते, वक्तुं प्रारभते । आद्येन मूलकृदिति शेषः । * निक्षिप्तमिति । निक्षिप्तं परद्रव्यं नष्टं वा परद्रव्यं लब्ध्वा परद्रव्यमपहृत्य वा यत्स्वामिनोऽसमक्षं विक्रीयते इत्याद्यर्थः । तत्र स्वामिनोऽसमक्षमित्यस्य परोक्षमित्यर्थः । तदनुज्ञामन्तरेणेति यावत् ।

२ । अथ मूलमवतारयति * तत्रेति । * तत्र एवंविधेऽस्वामिविक्रयस्थलेऽस्वामिविक्रेतुविषये * किं शास्त्रविधानं कीदृशं भवतीत्याशङ्कयामाहेत्यर्थः । स्वशब्द आत्मीयपर इत्याह * आत्मेति । ततश्चार्थात् धनमेवेत्याह * द्रव्यमिति । शेषं पूरयति अगत्या * यदीति । प्राग्वदाह * विक्रीतग्रहणमिति । * दत्ताहितयोः, दत्ताहितयोरपि । * उक्तं, कात्यायनेन ।

द्वितीयपादार्थमाह * क्रेतुरिति ।

३ । उत्तरार्थार्थमाह * तथेति । हीनादित्यादीनां तस्करत्वेऽन्वयः । क्रयः सर्वत्र विशेष्यभूतो बोध्यः । * तद्द्रव्येति । अपहृताद्यनीप्सितमूल्यभूतद्रव्येत्याद्यर्थः । मूले रह इत्यव्ययम् । तदर्थमाह * रहसि चेति । उक्तेनापौनरुक्त्यायाह * संभाव्येति । यद्वस्तु यावन्मूल्यद्रव्यमर्हति तस्मादपि न्यूनेन मूल्येनेत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह * अल्पेति । तस्करत्वातिदेशफलमाह * तस्करवादिति । तदीयदण्डादीत्यर्थः । आदिना शासनादिः । * यथोक्तमिति । नारदेनेति भावः । समाप्नुयादिति पाठः । प्रकाशं यथा स्यात्तथा यः क्रयस्तस्मात् । सार्वविभक्तिकस्तासिः अपादाने इति वा । * क्रेतुः, तत्कर्तुरित्यर्थः । क्रेतुरित्यग्रेऽप्यन्येति ॥ १६८ ॥

मि० अव. स्वाभ्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्त्तव्यमि-

त्यत आह ।

वा० नष्टापहतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ २६९॥

मि० नष्टमपहतं वाऽन्यदीयं क्रयादिना प्राप्य ह-
र्त्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् चौरौद्धरणकादिभिः,
आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च । अथाविदि-
तदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमा-
हरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं ना-
ष्टिकस्य समर्पयेत् । तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्री-
धराचार्येण व्याख्यातम् ।

तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन
पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ।

अतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहतमिति ना-
ष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहतं वाऽऽत्मीयद्रव्यमा-
साद्य केतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं केतारं स्थानपा-
लादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे
स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक् पला-
यनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९॥

वा० १ । दूषयितुमेकदेशीयमतमनुवदति * नष्टमित्यादिना ।
मूले समाहारद्वंद्व इति भावः । तत्फलमाह * आत्मेत्यादि ।
उत्तरार्थार्थमाह * अथेति । मूले देशकालयोरतिपत्तिरिति
सुप्सुपेति सप्तमीसमासः । तत्राद्येऽतिपत्तिर्गमनम् । देशशब्दश्च
विशेषपरः, कालशब्दोऽपि, द्वितीयेऽतिपत्तिर्मरणम्—इत्याह
* अविदितेति । * मूलेति । विक्रेत्रित्यर्थः । यद्वा मूल्येत्यर्थः ।

८२२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

कचित्तथैव पाठः । * तद्धनं, गृहीत्वेति शेषः । * शुद्धः, राज्ञा
ऽदध्यश्च ।

२। अयंभावः । नष्टं वाऽपहतं वाऽन्यदीयद्रव्यं क्रयप्रतिग्र-
हादिभिरस्वामिनः सकाशाद्यः कश्चन प्राप्य स्वयमप्यन्यस्मै वि-
क्रीणीते तस्माक्केता पुरुषस्तं विक्रेतारं रजनीचरादिभी राजपु-
रुषैर्ग्राहयेत्, स्वचौर्यनिवृत्त्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च । अथ केनापि
प्रकारेण तं ग्राहयितुं प्रदर्शयितुं वा न समर्थस्तदा तस्माद् गृहीतं
द्रव्यं मूलस्वामिने समर्प्य स्वयं शुद्धो भवतीति ।

३। दूषयति * तदिदमिति । तत्र हेतुमाह * विक्रेतुरिति । व-
क्ष्यमाणेन मूलेनेत्यर्थः । स्वेष्टार्थमाह * अत इति । * नाष्टिकं
प्रति, न तु द्वितीयक्रेतारं प्रति । अत एव तद्विरुद्धमाह * आ-
त्मीयमिति । आसाद्येत्यस्यार्थमाह * क्रेत्रिति । * तं, नरम् ।
देशकालातिपत्ताविति षष्ठीतत्पुरुष इत्याह * देशकालातिक्रमे
इति । तयोरतिक्रमणे इत्यर्थः । * तद्विज्ञापनकालादिति ।
स्थानपालादिभ्यः कथनकालादित्यर्थः । * गृहीत्वा, तमिति
शेषः ॥ १६९ ॥

मि० अव. ग्राहिते हर्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

मि० यद्यसौ गृहीतः केता न मयेदमपहतमन्यस-
काशात्क्रीतमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतुर्दर्शन-
मात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किं तु
तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः ।

यथाह बृहस्पतिः,

मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥ इति ।

तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयानिश्चयो भवति त-

दा तस्य नष्टापहतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता

तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति ।

नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं, क्रेता च मूल्यमवाप्नोति ।

अथासौ देशान्तरं गतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽनयना-
र्थं कालो देयः ।

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया ॥ इति स्मरणात् ।

अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा
क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् । इति वचनात् ।

यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोध-
यति मूलं च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डादि-
भागभवति ।

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

इति स्मरणात् ॥ १७० ॥

वा० १ । * हर्तरि, क्रेतरि । * किमिति । तेनैवेति भावः ।

* गृहीतः, ग्राहितः । * अपहतमिति । किं त्विति शेषः ।

मात्रपदलब्धमेवाह * न पुनरिति । पश्चादपीत्यर्थः । * मूले,

विक्रेतरि । यस्माक्रीतं तेन तस्मिन्निति यावत् । एवमग्रेऽपि ।

सतिसप्तमी । * नाष्टिकस्य, नष्टधनस्वामिनः ।

२ । अथाग्रिमार्थमाह * तस्मिन्नित्यादिना । आदौ तुर्यपा-

८२४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

दार्थमाह * तस्येति । तस्मादित्यस्यार्थमाह * तस्य सकाशादि-
ति । दण्डाभ्रमायाह * स्वीयमिति । विशेषानुक्तेराह * अवा-
प्नोतीति ।

३ । विशेषमाह * अथासाविति । * विक्रेतेत्यर्थः । का-
तीयमाह * प्रकाशमिति । * तत्र, विवादे । * क्रयं शोधयि-
त्वेति । स्वक्रये साक्ष्यादिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । * शुद्धः, अतस्क-
रः । तमेवाह * अतमाहार्येति । * स एव, क्रेतैव । तमेवाह
* अनुपस्थापयन्निति । अप्रदर्शयन्नित्यर्थः । * यथेति । अभि-
युज्यमानमनतिक्रम्येत्यर्थः । * दमं च, राज्ञेति शेषः । * सः,
क्रेतेति विशेष्यम् ॥ १७० ॥

मि० अव. स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं, तल्लिप्सुना
किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१

मि० आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन वा म-
दीयामिदं द्रव्यं, तच्चैवं नष्टमपत्कृतं वेत्यपि भाव्यं
साधनीयं तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ।

अत्र चायं क्रमः । पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साध-
येत् । ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च
विक्रेतारम् आनयेत् । अथानेतुं न शक्नोति तदाऽऽत्म-
दोषपरिहाराय क्रयं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य स-
मर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

वा० १ । व्यवहितसंगतिमाह *स्वामिति । *तदिति । तल्ला-
भेच्छुना स्वामिनेत्यर्थः । उपभोगेन वेति पाठः । *एवं, प्रकारेण ।
नष्टमित्युपलक्षणमित्याह *अपहतंवेति । मूलेऽतो न्यथेत्यस्यैव वि-
वरणं *तेनाविभाविते इति । तदर्थमाह *तेन स्वामिनेति । ना-
ष्टिकेनेत्यर्थः । *अविभाविते, असाधिते । तस्येत्यस्यार्थमाह *न-
ष्टद्रव्यस्येति । तत्रेति तत्र पाठान्तरम् । अर्थः स एव । यद्यपि
बन्ध आधौ च बन्धने इति कोशस्तथाप्युभयत्र लक्ष्यार्थमाह
*पञ्चमांश इति । तच्छोधनेनैव शुद्धेः दानाभावसंदेहाभावाय प्रा-
गुक्तक्रमं स्पष्टयति । *अत्र चेति । *आत्मदोषेति । चौर्येत्य-
र्थः । *साधयित्वेति । साक्ष्यादिभिरिति भावः । *द्रव्यं,
तदीयम् ॥ १७१ ॥

मि० अव. तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।

या० हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

मि० हतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमनेन
मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना
यो गृह्णाति असौ षडुत्तरान् नवति पणान् दण्डनीयः ।
तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

वा० १ * । प्रच्छादकमिति । स्वनैव द्रव्यस्य ततो ग्रहात्फ-
लाभावेन कारुण्येन च राजादावप्रकाशकमित्यर्थज्ञानाय मूले
परहस्तादित्युक्तम् । यद्वा । परहस्तम् अतति गच्छतीति व्युत्प-
त्त्या प्रथमान्तं द्रव्यविशेषणम् । तदाह *चौरादिहस्तस्थमिति ।
आदिनोदासीनादिग्रहणम् । तथा चादौ अग्रे च तस्करग्रहणम-
प्युपलक्षणमिति भावः । नृपस्येति शेषे षष्ठी । दर्पादीति आदि-

८२६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ना भयप्रार्थनादि । लिङ्गर्थोऽविवक्षित इत्याह * गृह्णातीति ।
प्राग्वदाह * षडिति । तत्परिमितान्पणान् । तत्र दोषान्तराभा-
वाद्धेतुमाह * तत्करेति ॥ १७२ ॥

मि० अत्र. राजपुरुषानीतं प्रत्याह ।

या० शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

मि० यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपत्तं द्रव्यं राजपाद्वै प्रत्यानीतं तदा संवत्स-
रादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमाप्नुयात् । ऊर्ध्वं
पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्र-
व्यं जनसमूहेषूद्धोष्य यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् ।

यथाह गौतमः, प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे
प्रब्रूयुर्विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्षयामिति ।

यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम् । (अ. ८ श्लो. ३०)

प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् व्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥

इति, तत् श्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षण-
निमित्तषड्भागादिग्रहणं च—

तेनैवोक्तम्, (मनु. अ. ८ श्लो. ३३)

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगमान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

वा० १ । शुल्कं राजग्राह्यः करः । आहतमित्यस्यार्थमाह

* राजेति । परत इत्यस्यार्थमाह * ऊर्ध्वमिति । विशेषमाह * स्वे-
ति । * प्रव्यूः, तत्पुरुषाः । * विख्याप्य, जनसमूहेषूद्घोष्य ।

२ । विरोधं परिहरति * यत्पुनरिति । प्रनष्टस्वामिकमिति
पाठः । पाठान्तरेऽदृष्टस्वामिकमित्यर्थः । एवं गतिद्वयं प्रागपि ।
तत्र व्यस्तपाठोऽपि । * श्रुतेति । वेदशास्त्रसदाचरणपूर्णेत्य-
र्थः । उत्तरसङ्गतये प्राग्वदाह * रक्षणेति । बहुव्रीहिः । एवम-
ग्रेऽपि । आद्यर्थो वचने एव स्फुटः । * तेनैव, मनुनैव ।
* अथ, रक्षणानन्तरम् । * षड्भागम्, षट्त्वसंख्यापूरकभा-
गम् । * प्रनष्टाधिगमादिति । अधिगमे कर्मणि घञ् । प्रनष्टाद-
धिगम्यमानात् द्रव्यादित्यर्थः । यद्वा प्रनष्टस्याधिगमात्प्राप्तिपूर्व-
करक्षणाद्धेतोरित्यर्थः ।

३ । व्यवस्थामाह * तृतीयेति । भागानुसारेण व्युक्रम
इति भावः ।

बृहस्पतिः,

राजाऽऽददीत षड्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविदूक्षत्रजातीनां विप्रात् गृहीत विंशकम् ॥

व्यव्दादूर्ध्वं तु नागच्छेत्तत्र स्वामी कथं चन ।

तदा गृहीत तद् राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेत् ॥ इति ।

बौधायनः,

अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकरिक्थं संवत्सरं परिपाल्य राजा
हरोदिति ।

नारदः, (व्यव. ३ । १८)

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥ इति ।

एतेषामपि व्यवस्था प्रागेवोक्ता । तदाह * प्रपञ्चितमिति ।

८२८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अत्र च प्रनष्टस्वामिकद्रव्ये एकवर्षत्रिवर्षदशवर्षधारणविकल्पानां व्यवस्था दूरतमदेशवर्तितदीयपुत्रादिदायादवार्तायां सत्यां नानाविधानेकगमनप्रतिबन्धसम्भवे वा ऽवगन्तव्येति तु कल्पतरुः । * पुरस्तादिति । अत्रैवाध्याये इति भावः ॥ १७३ ॥

मि० अव. मनुक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे
अपवादमाह ।

या० पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

मि० एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति सर्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्साबलात्प्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते ॥ १७४ ॥

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

बा. १ । महिषोष्ट्रगवामित्यार्षत्वात्साधुः । * प्रनष्टाधिगते, सति । एवमग्रेऽपि । धनदाने निमित्तमाह * रक्षणेति । द्वं-
द्वात्समुदाये प्राप्तावाह * प्रत्येकमिति । उभयत्र । अजाविके
इति प्राग्वत् । तत्र द्वितीये उपपत्तिमाह * अजेति । * वीप्से-
ति । एवं प्रागपि बोध्यम् ॥ १७४ ॥

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ॥ १२ ॥

मि० उ. अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया
दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च लब्धाभिधानद्वयं
दानाख्यं व्यवहारपदम् अभिधीयते ।

तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्, (व्यव. ४ । १)

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥ इति ।

असम्यक् अविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरा-
दातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद्दत्ताप्रदानिकम् ।
दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्दानाख्ये तद्दत्ताप्रदानी-
कं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्र-
तिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपाकर्मैत्यर्थादुक्तं
भवति । दत्तस्यानपाकर्म अपुनरादानं यत्र दानाख्ये
विवादपदे तद्दत्तानपाकर्म । तच्च देयादेयादिभेदेन च-
तुर्विधम् ।

यथाह नारदः, (व्यव. ४ । २)

अथ देयमदेयं च दत्तंचादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ इति ।

तत्र देयमित्यनिषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते । अ-
देयम् अस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हम् । यत्पुनः
प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अदत्तं तु
यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते ।

अव. तदेत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह ।

मि० स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयम् ।

मि० स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधे-

८३० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

न कुटुम्बभरणावशिष्टमिति यावत् । तद्व्यात् । तद्भरणस्यावश्यकत्वात् ।

तथाच मनुः, (अ. ८ श्लो. ३५)

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ इति ।

कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति ।

स्वं दद्यादित्यनेन च अस्वभूतानाम् अन्वाहितयाचितकाधिसाधारणानिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् ।

यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम्, (व्यव. ४)

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ (४)

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ इति, (५)

तद् अदेयत्वमात्राभिप्रायेण । न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्वरूपं प्रागेव प्रपञ्चितम् ।

मि० अव. स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह ।

या० दारसुतादृते ॥

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

मि० दारसुतादृते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये विद्यमाने सर्वधनं न दद्यात् ।

पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेत् ।

इति स्मरणात् ।

तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न दे-
यम् ॥ १७५ ॥

वा. १। *अधुनेति । दानप्रसङ्गादिति भावः । तत्र तावदेत-
प्रकरणाभिधेयं प्रमेयं निष्कृष्टमाह * विहितेति । यथासंख्यम-
न्यः । विहितमार्गाश्रयं दत्तानपाकर्माख्यम्, अविहितमार्गाश्रयं
दत्ताप्रदानिकाख्यमित्यवान्तरभेदः । तदाह * इति चेति । किं-
वेतीत्यर्थः । उभयसामान्यमाह * दानाख्यमिति । चस्त्वर्थे ।
तत्रैकोक्तेर्न्यूनतानिरासाय नारदीयं व्याचष्टे * असम्यगिति ।
प्रस्यैवार्थमाह * अविहितेति । तत्र य इत्यस्य कश्चिदित्यर्थः ।
अत एवासंभवान्न तस्य तच्छब्देन परामर्श इत्याकाङ्क्षानिरासा-
य शेषं पूरयति * यस्मिन्निति । तस्य योगार्थमप्याह * दत्त-
स्येति । अप्रदानमिति च्छेदः । अत एवाह * पुनरिति । पट्टी-
ममासगर्भो मत्वर्थीयपुत्र । अविहितेत्यादिना तत्स्वरूपनिरुक्त्यैव
द्विपरीतरूपस्य दत्तानपाकर्मणः स्वरूपमर्थसिद्धमेवेति हिना सू-
चेतमेवेति न पृथक्कथितमित्याह * विहितेति । * तदेव, दा-
नाख्यमेव । तद्योगार्थमाह * दत्तस्येति । अनपाकर्मेत्यस्यार्थः
* अपुनरिति । शास्त्रविहितमार्गेणैव दत्तत्वात्पुनरादानस्य नि-
षेद्धत्वेनापुनर्ग्रहणमित्यर्थः ।

२ । * तच्च, द्विविधं दानाख्यं व्यवहारपदं च । ए-
कस्य द्वैविध्याच्चतुर्विधत्वं, तदाह * अथदेयमिति । देयं
दत्तं चेति द्वयं दत्तानपाकर्मभेदः । अदेयमदत्तं चेति द्वयं दत्ता-
प्रदानिकभेदः । एवं तत्र दानमार्गाश्चतुर्विधो विज्ञेय इत्यर्थः ।
* तत्र, तेषां मध्ये । * अनिषिद्धेति । अनिषिद्धा या दानक्रिया

तद्योग्यमित्यर्थः । कुटुम्बाविरोधि स्वीयद्रव्यं हि तादृशम् ।
 *अस्वतयेति । अन्वाहितादिकमस्वतया दानानर्हं, कुटुम्बपोषणे
 ऽपर्याप्तं तन्मात्रपर्याप्तं वा स्वं द्रव्यं निषिद्धतया दानानर्हमिति
 विवेकः । *अव्यावर्तनीयमिति । अपुनर्ग्राह्यमित्यर्थः । *यत्प्र-
 त्याहरणीयमिति । यथाकथं चिदत्तं पुनर्ग्राह्यमित्यर्थः ।

३ । नारदोक्तार्थपरतया मूलमवतारयति * तदेतदिति
 पूर्वोक्तं सर्वमित्यर्थः । प्राग्वदाह * आत्मीयमिति । स्वतस्तस्य
 तदविरोधादाह * अनुपरोधेनेति । तदविघातेनेत्यर्थः । तस्या-
 पि तात्पर्यार्थमाह * कुटुम्बभरणेति । देयमित्यस्यार्थमाह * द-
 द्यादिति । विशेषणफलमाह * तदिति । कुटुम्बेत्यर्थः । *वृद्धौ,
 अशीत्युत्तरसंख्याकौ । * शिशुः, षोडशन्यूनः । * अकार्यश-
 तमपि, अकार्यदुष्प्रतिग्रहाद्यानन्त्यमपि । * मनुरिति । इतीत्या-
 दिः । एवमग्रेऽपि ।

४ । पूर्वं नारदोक्त्या अस्वतयेत्यादिना अदेयं द्विविधमुक्तम् ।
 अतः संक्षेपप्रकारमेवाह * स्वमिति । आद्यादेयं व्यतिरेकेण मू-
 लकृता दर्शितमित्याह * स्वं दद्यादिति । * अन्वाहितेति ।
 अत्र क्रमस्य वक्ष्यमाणनारदीयस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । द्वन्द्वो-
 त्तरपदकद्वन्द्वो वा । एवं कुटुम्बेत्यनेन तदपर्याप्तं निषिद्धतया न
 देयमिति द्वितीयमप्यदेयं व्यतिरेकेणैव दर्शितमित्यपि बोध्यम् ।
 तथा च अस्वम् अदेयं, स्वमपि तदपर्याप्तमदेयमिति द्विविधमदे-
 यमिति सिद्धमिति तात्पर्यम् ।

५ । व्याख्यात्रा ऽन्वाहितादिपञ्चानामदेयत्वमुक्तं, नारदेन
 त्वष्टानामिति तद्विरोधमाह * यत्पुनरिति । कष्टास्वित्यापद्विशेषण-
 म् । *कष्टासु, अत्यन्तदुःखदापत्स्वपि वर्तमानेनेत्याद्यर्थः । काष्ठा
 स्विति पाठे सर्वासु दिक्षु आपत्स्वपीत्याद्यर्थः । तं परिहरति

*तदिति । मात्रं कात्स्न्ये । *न पुनः, न तु । अन्वाहिताद्यष्टा-
नामेकगणपाठो ऽदेयत्वमात्रसाम्येन, न तु अस्वत्वेनेति भावः ।
अत्र हेतुमाह * पुत्रेति । * प्रतिश्रुतेषु, त्रिषु । चस्त्वर्थे ।

६ । एवमाद्यपादं व्याख्याय द्वितीयपादांशं व्याख्यातुमव-
तारयति * स्वमिति । दारसुतग्रहणमुपलक्षणमित्याह *दारसु-
तादेरिति । समाहारद्वन्द्वस्तत्र । तदाह * दारसुतमिति ।

७ । तृतीयपादं व्याचष्टे * तथेति । मनुमाह * पुत्रानि-
ति । * वृत्तिं, जीविकाम् ।

८ । तुर्यपादं व्याचष्टे * तथेति । यत्पदार्थमाह *हिरण्या-
दिकमिति ॥ १७५ ॥

मि० अव. एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गा-
ददेयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा प्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह ।

या० प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ।

मि० प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः स प्रकाशः कर्तव्यः वि-
वादनिराकरणार्थम् । स्थावरस्य च विशेषतः प्रकाश-
मेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य
दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

मि० अव. एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह ।

या० देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

मि० देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद् यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं
तत्तस्मै देयमेव, यद्यसौ धर्मात्प्रच्युतो न भवति । प्र-
च्युते न पुनर्दातव्यम् । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न
दद्यादिति गौतमस्मरणात् ।

८३४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यदत्तं तत्सप्त-
विधमपि पुनर्नापहर्तव्यम् । किन्तु तथैवानुमन्तव्यम् ।
यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद् अदत्तं षोडशप्रकारमपि
प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ।

नारदेन च— (व्यव. ४)

दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् । (३)

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्,
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ (८)

अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरूजान्वितैः ।

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ (९)

बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ (१०)

अपात्रे पात्रमित्युक्तेऽकार्ये वा धर्मसंहिते ।

यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥ (११) इति ।

अयमर्थः । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम् ।
भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या वन्दिचारणा-
दिभ्यो दत्तम् । स्नेहाद् दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्यु-
पकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्री-
शुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यदत्तम् । यच्चा-
नुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तम् । तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव,
न प्रत्याहरणीयम् ।

भयेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रा-
दिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियो-
गादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन का-

र्यप्रतिबन्धानिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनो-
पहासेन दत्तम् । एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि
तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदा-
नमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बा-
लेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन ।
मत्तेन मदनीयमत्तेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन
वा अपवर्जितं दत्तम् ।

तथाऽयं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया
दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् ।
यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय
दत्तम्—इत्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तम् अदत्तमित्युच्यते ।
प्रत्याहरणीयत्वात् ।

आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् ।

स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनस्मरणान् ॥

तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् ।

(मनु अ. ८ श्लो. १६५) ।

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यस्य चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ इति ।

योग उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिक्रय-

दानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्वि-

निवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं

गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्दण्डो—

नारदेनोक्तः, (व्यव. ४ । १२)

गृह्णात्यदत्तं यो लोभाग्रश्चादेयं प्रयच्छति ।

अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः ॥ इति ।

इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥ १७६ ॥

वा. १। उत्तरसङ्गतिमाह * एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
चो वाक्यालङ्कारे । * आहेति । अर्धेनेति भावः । अत एव
तदवतरणपूर्वकं वक्ष्यति । प्रतिग्रहे भावे घञित्याह * प्र-
तिग्रहणमिति । स्यादिति विधिरित्याह * कर्तव्य इति । तत्फ-
लमाह * विवादेति । इदमुभयान्वयि । तस्य विशेषेण तथा प्र-
तिग्रहे हेतुमाह * तस्येति । स्थावरस्येत्यर्थः ।

२ । द्वितीयार्थं प्रकरणसम्बन्धमवतारयति * एवमिति ।
यदि तु प्रतिग्रहशब्देन करणघञोत्सर्गो दानाख्य एवोच्यते तदपि
प्रकृतसम्बद्धमेवेति बोध्यम् । पादभेदेन वाक्यद्वयं न तु देयादि-
भेदेनेत्याह * यदिति । विशेषमाह * धर्मार्थमिति । अनेनान्य-
स्यातथात्वं सूचितम् । प्राग्वदेवोक्तहेतोराह * यद्यसाविति । य-
स्मै दातुं प्रतिश्रुतं स इत्यर्थः ।

३ । एवं देयादेयविषयं वक्तव्यमभिधाय दत्तादत्तविषयं
वक्तव्यं वक्तुं तस्य द्वितीयपादं सप्रतीकं व्याचष्टे * दत्त्वेत्यादि।
* पुनः, पश्चात् । दत्तानपहरणकथनेनैव तत्प्रतिपक्षभूतस्याद-
त्तप्रत्याहणस्यापि कथनमर्थसिद्धमेव नारदवादित्याह * यत्पुन-
रिति । चोऽप्यर्थे । * दत्तं तत्सप्तविधमिति ।

तत्र त्वष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् । (व्यव. ४ । ३)

इति अस्यादिः ।

४। नारदीयं सर्वं क्रमेण व्याचष्टे * अयमर्थ इति । क्रीत-
द्रव्यस्येति बहुव्रीहिः । * तुष्ट्या, सन्तोषेण । * दुहित्रिति ।

दुहितुः पुत्रादिभ्य इत्यर्थः । दृष्टस्योक्तत्वात् अनुग्रहपदेन तदित्याह * अदृष्टेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह * दत्तमेवेति । एवव्यावर्त्यमाह * न प्रत्याहरणीयमिति । नारदीये दत्तपदं षण्यमूल्यादिशेषतया स्वतन्त्रतया च तन्त्रेणोपात्तमिति भावः । यच्चादृष्टार्थमित्येव पाठे ऽनुग्रहार्थमित्यस्यैव व्याख्यानं तद् बोध्यम् ।

५। अदत्तं त्विति व्याचष्टे * भयेनेत्यादि । तत्र भयं च क्रोधश्च शोकश्च तेषां वेगस्तेन रुजा पीडा तथा अन्वितैरिति शाब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह * भयेनेत्यादि । * वन्दीति कारागृहाधिकृतादिभ्य इत्यर्थः । निर्यातनं दूरीकरणम् । * अन्यस्मै, येन साकं पित्रादीनां वैरं तस्मै।पुत्रादीति पाठान्तरम् । छलसंबद्धमेव योगपदं नान्येन । योगत इति तृतीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तासिरेत्याह * उत्कोचेनेति । * तस्माइति । तस्माएव । तद् अन्य-
दा ददातीत्यर्थः । * शतदानमिति । शतं दीयमानमिति मनसि निधाय कारणोच्छ्वासादिवशात्सहस्रं दीयते इत्युक्तौ सत्यां मनसो ऽनभिप्रेतमप्युक्त्यनुसारेण यद् दीयते तदित्यर्थः । उन्मत्तान्तेन द्वंद्वोत्तरपदकद्वंद्वेनापवर्जितमित्यस्य दत्तमित्यर्थकस्य साधनं कृतेति समास इत्याह * बालेनेत्यादि । * मदनीयेति । तसाधनद्रव्येण यो मत्तस्तेनेत्यर्थः ।

६। कर्त्तेति व्याचष्टे * तथेति । ममेदमित्यस्यार्थो * मदी-
यमिति । * कर्त्तेति लुङ्र्थानद्यतनत्वमात्रं न विवक्षितमित्याह * करिष्यतीतीति । अपात्रे इति तस्य तच्चविवक्षायां सप्तमी । अ-
पात्रायेत्यर्थः । तदाह * अचतुर्वेदायेति । उक्ते इत्यत्रार्शआ-
प्रचू । सप्तमी तथैवेत्याह * चतुरिति । अकार्ये इति छेदः । स-
म्युभयत्र प्राग्वत् । * धर्मः संहितो येनेति आहिताग्न्यादिः ।

८३८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये ९

कर्त्तव्यत्वेन धर्मं ब्रुवते, अकार्ये अकार्यं यस्य तस्मै अकार्यकर्त्रे
ऽविज्ञानाद्यदत्तं स्यादित्यर्थस्तदाह * यज्ञमिति ।

७ । विशेषमाह * आर्तेति । वेत्यस्योभयत्रान्वयः । * द-
त्तमित्यस्य संकल्पितमित्यर्थः । अत एव साधारणमाह * अ-
दत्त्वेति । * मृते, तस्मिन् सति । पूर्वं पूर्णे दाने तु न परावृ-
त्तिरिति तुना सूचितम् ।

८ । कात्यायनेनैव सर्वविवादसाधारणमन्यदप्युक्तमित्याह
* तथेदमिति । वक्ष्यमाणम् । * अपरम्, उक्तभिन्नम् । तदर्थमाह
* योग इति । उभयत्रेति भावः । कृतसमाहारद्वन्द्वाभ्यां योगयो-
स्तृतीयासमास इत्याह * येनेत्यादि । आधमनादीनाह
* आधीति । विशेषेण क्रीतमित्याह * क्रयेति । भावे क्त इति
भावः । * विगमे, तज्ज्ञाने । * अस्य, अपरस्य ।

९ । विशेषान्तरमाह * यः पुनरिति । यस्तु । अदत्तं गृह्णातीति
पाठः । तद्ग्रहणे मूलमाह * लोभादिति । अत एवाज्ञः स इति
भावः । यद्यपि तावुभावपि दण्ड्यावित्येव सिद्धं तथापि स्फुटा-
र्थं व्युक्रमेण सांनिध्यादाह * अदेयदायक इति । * तथा, च ।
* अदत्तेति । अदत्तं प्रतीच्छक इति तथा । सचवर्गः प्रतीच्छधा-
तुर्ग्रहणार्थः । धातुगणे बाहुलकोक्तेरिति भावः ॥ २७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥ १३ ॥

मि० उ. अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्, (व्यव. ९ । १)

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥ इति ।

तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाहि तद-
विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति—

तेनैवोक्तम्, (व्यव. ९ । २)

क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रीयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाहयविद्यतम् ॥ इति ।

द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषः—

तेनैवोक्तः, (व्यव. ९ । ३)

द्वितीयेऽहि ददत्केता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणं तु तृतीयेऽहि परतः केतुरेव तत् ॥ इति ।

परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजा-

दिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् ।

मि० अव. बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधि-

रित्याह ।

या० दशैकपञ्चसप्ताहमासव्यहार्द्धमासिकम् ।

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

मि० बीजं ब्रीह्यादिबीजम् । अयो लोहादि । वाह्यो
पलीवर्दादिः । रत्नं मुक्ताप्रवालादिकम् । स्त्री दासी ।
दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां
यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परी-
क्ष्यमाणे च बीजादौ यदि असम्यक्त्वबुद्ध्याऽनुशयो
भवति तदा दशाहाद्यभ्यन्तरएव क्रयनिवृत्तिर्न
पुनरूर्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् ।

यत्तु मनुवचनम्, (अ. ८ श्लो. २२२)

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

८४० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यं दद्याच्चैवादहीत च ॥ इति,
तत् उक्तलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरगृ-
हक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् ।

सर्वं चैतत् अपरीक्षितक्रीतविषयम् ।

यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समर्थं
कृत्वा क्रीतं, तद् विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् ।

तदुक्तम्, (ना. व्यव. ९ । ४)

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ इति ॥ १७७ ॥

बा. १। प्राग्वदाह * क्रीतेति । तत्र संगतिं सूचयन्नाह * तदि-
त्यादि । * बहु, विपुलम् । सम्यगिति यावत् । * तत्र च, त-
दनुशये च । * तेनैव, नारदेनैव । एवमग्रेऽपि । षष्ठी प्राग्वत् । तस्मि-
न्नेवाह्वयविक्षतमिति पाठः । नाशरहितमिति तदर्थः । अविक्षितमि-
ति पाठेऽप्येवम् । * आवहेत्, त्यजेत् । तस्मै दद्यात् । तावता न्यु-
नं मूल्यं ग्राह्यमिति यावत् । * द्विगुणं, पूर्वोक्तत्रिंशांशात् द्विगुणं,
पञ्चदशांशमिति यावत् । तुर्यपादस्य तात्पर्यार्थमाह * परत इति ।
* अनुशयो, विचारपूर्वकपश्चात्तापः ।

२। संगतये विशेषमाह * एतच्चेति । नारदोक्तं चेत्यर्थः ।
* बीजादीति । बीजादिव्यतिरिक्तं च तत् उपभोगादिविनश्वरं
च तत् वस्तु च तद्विषयकमित्यर्थः । भोगवास्त्विति पाठे स्पष्टार्थम् ।
भोगेति भोग्येत्यर्थः । एवं स्मृत्यन्तरोक्तं मनसि निधायोक्ता-
न्यविषये मूलकृत् प्रत्यर्पणप्रकारं दर्शयतीत्याह * बीजादीति ।
* दशैकेति । पूर्वार्थे समाहाद्वंद्वोऽग्रे पूर्वमितरेतरद्वंद्वपूर्वकसमा-
हारद्विगुः । अत एव वक्ष्यति दशाहादिक इत्यादि । उत्तरार्थे
इतरेतरद्वंद्वः । क्रमस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तदाह * बीजमित्यादि ।

अय इत्युपलक्षणामत्याह * लोहादीति । परीक्षणपदार्थमाह * परीक्षाकाल इति । करणल्युटा कालसामान्यवाचकं तदिति भावः । एतत्कथनफलमाह * परीक्ष्यमाणेचेति ।

३। मनुविरोधं तेनैकस्यैव कालस्य सामान्येनोक्तत्वात्प्राप्तं मूलनारदयोः परिहरति * यत्त्विति । * इह, व्यवहारे । द्वितीये आह * आददीत चेति । विचारस्य तुल्यत्वात् तदेकतयैव मनुनोक्तत्वान्मूलकृताऽप्येकतयैवोक्तं, न तु भेदेन । कल्प-
तर्वादीनां भेदेनोक्तिस्तु स्पष्टार्थेति बोध्यम् ।

४। मूलाविरोधायाह * उक्तलोहादीति । नारदाविरोधा-
याह * उपभोगानश्वरेति । * सर्वं, मनुमूलनारदोक्तम् ।

५। परीक्षापूर्वकक्रये विशेषमाह * यत्पुनरिति । परीक्षितं सदिति शेषः । परीक्ष्येति पाठान्तरम् । * पुनः, पश्चात् । * तदुक्तमिति । नारदेनेति शेषः । * प्राक्, क्रयात् । * गुणेति । गुणदोषाभ्याम् । सार्वविभक्तिकस्तसिः । * परीक्षाभिमतमिति । परीक्षया अभिमतमित्यर्थः । परीक्षयाभिमतमिति पाठान्तरम् । * पुनः, पश्चात् ॥ १७७ ॥

मि० अव० दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह ।

या० अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

मि० वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमानं पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते इत्यनुवर्तते । त्रपु-

८४२ सव्याख्यायां मिताक्षरायांव्यवहाराध्याये २

णि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीय-
न्ते । ताम्रे शतपले पञ्च पलानि । अयासि दश पलानि
क्षीयन्ते । अत्रापि शते इत्येव ।

कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्ष-
यः कल्प्यः । अतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो द-
ण्ड्याः ॥ १७८ ॥

वा० १। यद्यपि बीजाय इति बीजादिक्रमेण मूले परिग-
णितं तथापि दोह्ये महिष्यादौ प्रतिसवनदोहनेन तत्परीक्षायाः
पयोनिष्ठात्पत्वमहत्त्वाभ्यां सुज्ञानत्वात्तत्प्राधान्येनाह * दोह्या-
दीति । * परीक्षेति । तत्कालेत्यर्थः । * इतरथा, तन्न्यूनत्वे ।
अयं तात्पर्यार्थः । शतशब्दः प्रत्यासत्तेः पलपर इत्याह * श-
तपले इति । द्विपलमिति बहुव्रीहिस्तदाह * पलद्वयमिति ।
प्राग्वदाह * शतपले इति । अनुवृत्तिरग्रेऽपि । पञ्च दशेति
पदद्वयम् । तदाह * पञ्चपलानीति । * इत्येव, तच्च पलपरमेव ।
प्रताप्यमाने इत्यप्युभयत्र बोध्यम् ।

२। न्यूनतां परिहरति * कांस्यस्येति । कांस्ये त्विति पा-
ठान्तरम् । त्रपुताम्रयोनित्वादिति बहुव्रीहिः । * तदनुसारेण,
तद्भागानुसारेण । क्वचित् तथैव पाठः । एवं पित्तलेऽपि बोध्यम् ।
तात्पर्यार्थमत्राह * अतोऽधिकमिति ॥ १७८ ॥

मि० अव० क्वचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह ।

या० शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससूत्रके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

मि० स्थूलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते त-
स्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पा-
ससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसू-

क्षमनिर्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सूक्ष्मसूत्ररचिते
शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासो-
विषयम् ॥ १७९ ॥

वा० १। * कचित्, कम्बलादावपि न सर्वत्र किं तु कचित्,
वृद्धिमाहेति पाठः । सूक्ष्मे वक्ष्यमाणत्वादाह * स्थूलेनेति । औ-
र्णे शतपले कम्बलादाविति तु मूलार्थः । * निर्मिते इति । रो-
पयेतोः प्राचामिति बुज् तत्रानेन सूचितः । स हि शैषिकः ।
शतपले दशपला वृद्धिरित्यर्थः । दशपलेति बहुव्रीहिरेव । मध्ये
इति तृतीयपादप्रतीकम्, अत एवाह * अनतिसूक्ष्मेति ।
* पटादाविति । यद्यप्यौर्णे इत्यादिना कम्बलादितया ग्रहणं
कृतं तथापि पटादावित्युक्तिः प्रतिलोमाभिप्रायेति नानुपप-
त्तिरिति भावः । शते इति बोध्यम् । * सुसूक्ष्मेति । अतिसूक्ष्मे-
त्यर्थः । * अप्रक्षालितेति । तथा च प्रक्षालिते नेयमेव वृद्धिरि-
ति भावः ॥ १७९ ॥

मि० अव० द्रव्यान्तरे विशेषमाह ।

या० कार्मिके रोमबन्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिः स्यात् कौशेये बल्कलेषु च ॥ १८० ॥

मि० कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र नि-
ष्पन्ने पटे मेचकस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते त-
त्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्राचारादौ रोमाणि बध्य-
न्ते स रोमबन्धः । तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदि-
तव्यः । कौशेये कोशप्रभवे बल्कलेषु वृक्षत्वङ्निर्मि-
तेषु वसनेषु वृद्धिहासौ न स्तः । किंतु यावद्वयनार्थं
कुविन्दादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

वा० १। * विशेषमिति । क्षयमुभयाभावं च स्थलविशेषेण-

८४४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्यर्थः । कार्मिकमित्यस्य व्याख्या * कर्मणेति । चित्रं सूत्रम् । अत एव तस्यापि व्याख्या * यत्रेति । मेघकं मयूरपिच्छनेत्रम् । तत्र अधिकरणे घञित्याह * यत्रेति । प्रावार उत्तरासङ्गः । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समावित्यमरः । * तत्र, उभयत्रापि त्रिंशच्छब्दो भागपर इत्याह * त्रिंशत्तम इति तात्पर्यार्थमाह * किंत्विति ॥ १८०

मि० अव० द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन हासवृद्धिज्ञानोपायमाह ।

या० देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्दाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

मि० शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे द्वांसमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्षययत्कल्पयन्ति तत् असंशयं शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

बा० १। उत्तरसंगतिमाह * द्रव्यानन्त्यादिति । * क्षयवृद्धीति । धर्मादित्वात्साधुत्वम् । एवमग्रेऽपि । अत एव वृद्धिक्षयेत्यग्रिमविरोधो नेति बोध्यम् । उक्तभिन्नविषयमेवास्य साफल्यायाह * शाणेत्यादि । शणसूत्रनिर्मितम् । क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितम् । नष्टे इति मूलार्थमाह * हासमिति । सर्वथा नाशोऽत्र नाभिमतः प्रकरणादिति भावः । * तथा, किं च तद्वत् वा । प्रत्यासत्तेराह * नष्टद्रव्यस्येति । तत्र तत्त्वाविवक्षया सप्तमीति भावः । एकश्चो व्युक्रमे इत्याह * सारासारतां चेति । ज्ञात्वेत्यस्य व्याख्या * परीक्षयेति । तुर्यपादार्थमाह * यदिति । दाप्यमित्यस्य शिल्पिकदम्बकमिति विशेष्यम् । तदाह * शिल्पिन इति ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् ॥ १४ ॥

मि० उ० साम्प्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते ।

तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्, (व्यव. ५ । १)

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥ इति ।

आज्ञाकरणं शुश्रूषा । तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम् । शुश्रूषकश्च पञ्चविधः । शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृद् दास इति । तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते । ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः ।

तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्, (व्यव. ५)

शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ (२)

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ (३)

सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ (४)

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ (५)

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ (६)

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ (७) इति ।

तत्र शिष्यो वेदाविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्प-
शिक्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्म-
कुर्वतामधिष्ठाताऽधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्ट-
प्रक्षेपार्थं गर्तादिकम् । अवस्करो गृहमार्जितपांस्वादि-
निचयस्थानम् । उज्झनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः ।

तदुक्तम्, (ना. व्यव. ५।२३)

उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥ इति ।

दासः पुनः, (ना. व्यव. ५)

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ (२६)

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ (२७)

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ (२८)

गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन ।

लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः ।

अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः ।

आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋण-

मोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । युद्धप्राप्तः

समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे

पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामीति परिभाष्य जितः ।

तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः ।

प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः एतावत्कालं

त्वदास इति अभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडवाहृतः वडवा गृहदासी तथा हृतः तल्लोभेन तामुद्राह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते असावात्म-विक्रेता—इत्येवं पञ्चदशप्रकाराः ।

यत्तु मनुना (अ. ८ श्लो. ४१५)

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदात्रिमौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

इति सप्तविधत्वमुक्तं, तत्तेषां दासत्वप्रतिपादन-परम् । न तु परिसंख्यार्थम् ।

तत्रैषां शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृद्दासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता, (याज्ञ.१।२७)

आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ।

इत्यादिना । अधिकर्मकृद्भृतकानां तु वेतनादान-प्रकरणे वक्ष्यते, (याज्ञ. २। १९६)

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् । इत्यादिना । मि० अव. दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह ।

या० बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

मि० बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्दादाहितो दत्तश्च स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः ।

उक्तं च नारदेन, (व्यव. ५ । ३८)

चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते॥इति

चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रद-
दाति रक्षति असावपि मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदा
सानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम् ।

यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥

इति नारदस्मरणात्(व्यव.५।३०)भक्तदासीनां प्राति-
स्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते।अनाकालभृतभक्तदासं
भक्तस्य त्यागादासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं याव-
दुपभुक्तं तावदत्त्वा मुच्येते । आहितर्णदासौ तु त-
न्निष्क्रयात्, यद् गृह्णित्वा स्वामिना आहितो यच्च दत्त्व-
धानिनोत्तमर्णान्मोचितः तस्य निष्क्रयात्सवृद्धिकस्य
प्रत्यर्पणान्मुच्येते ।

नारदेन विशेषोऽप्युक्तः, (व्यव. ५)

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।

सम्भक्षितं यद् दुर्भिक्षं न तच्छुद्ध्येत कर्मणा ॥(३१)

भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । (३२)

आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्॥(३३)

ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते(३३)इति

तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणाजितकृतकव-
वाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तम्

यथा,

तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ।

प्रतिशीर्षिप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥ (३४)

कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । (३३)

निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहतः ॥ इति।(३६)
 दासेन सह संभोगनिरोधादित्यर्थः । तदेवं गृ-
 हजातक्रीतलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राण-
 प्रदानतत्प्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो
 नास्ति । विशेषकारणानभिधानात् । दासमोक्षश्चा-
 नेन क्रमेण कर्त्तव्यः । (व्यव. ५ । श्लो. ४२ ४३)
 स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥
 साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्याद्भिरवाकिरेत् ।
 अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत् ॥
 इति तेनैवोक्तम् ॥ १.८२ ॥

वा. १। *साम्प्रतमिति । गृहीतादानदण्डप्रसङ्गेनेति भावः । *अ-
 रमिति । तेषामाद्यमित्यादौ मनुनाऽपरिगणितत्वात्ततो भिन्न-
 वेत्यर्थः । नारदीयं व्याचष्टे * आज्ञाकरणमिति । प्रतिपद्यते
 त्यस्यार्थमाह * सम्पादयतीति । मूले व्युक्रमेणान्वय इत्याह
 * अभ्युपेत्येति । शिष्यादिचतुर्णां सामान्यसंज्ञामाह * तेषामि-
 ते । मध्ये इत्यर्थः । * कर्मकरा इति । कर्मणि भृताविति टः ।
 यपि भृतके तत्त्वं सूत्रसिद्धं भृतावित्युक्तेस्तथापि साहचर्याद-
 तेषामपि तत्त्वं बोध्यम् । वक्ष्यमाणानुरोधेन तेषां तत्त्वं योग-
 ज्येत्याह * तेचेति । चत्वार इत्यर्थः ।

२। *तदिदं, सर्वम् । *शास्त्रे, प्रोक्त इत्यर्थः । *चतुर्विधः,
 अदितः । * तेषां, मध्ये । * त्रिपञ्चका इति । त्रिः पञ्चेति
 पञ्च ते परिमाणं येषां ते । सुजर्थे समासः । तद्धितः कन् ।
 त्व विशदयति * शिष्यान्तेवासीति । * सामान्यमिति ।
 तेषां, शिष्यादीनां पञ्चानां मध्ये । अस्वतन्त्रत्वं नाम सामा-

८५० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

न्यं साधारणधर्म इत्येवं मनीषिणो महर्षय आहुरित्यर्थः
 *जातीति । तेषां पञ्चानां मध्ये शिष्यादिरूपचतुर्विधसमुदायस्
 जात्या स्वस्वजात्यनुरूपं शुभमिति यावत् तादृशं कर्म कुर्वतस्
 कर्मकर इत्येवंरूपोऽवान्तरविशेषो मनीषिभिरुक्त इत्यर्थः । क
 र्मकरत्वं चतुर्णामप्यवान्तरजातिरित्यर्थः । * वृत्तिरेव चेति
 विशेष इत्यनुवर्तते । तथा वृत्तिर्वर्तनमपि शुभकर्मकरत्वेन विशे
 षो विशिष्टं, शुभकर्मकरत्वं विशिष्टा वृत्तिरित्यर्थः । अत एव च
 संगतिः ।

३ । उक्तमेव विविच्याह * कर्मापीति । * कर्मकृतां, चतुर्णाम्
 तत्राशुभमाह * गृहद्वारेत्यादि । अत्र द्वंद्वोत्तरपदकद्वंद्वस्य शो
 नेन षष्ठीसमासः । उत्तरार्द्धे प्रत्येकमितरेतरद्वंद्वयगर्भे तरेतरद्वन्द्व
 उत्तरपदकषष्ठीसमासोत्तरपदकसमाहारद्वन्द्वः । अग्रे यथासंख्यमन्वर
 * इच्छत इति । इच्छतः स्वामिनः स्वाङ्गैरन्ततः पर्यन्ते उ
 स्थानं सेवनं चेत्यर्थः । * शुभमिति । अतोऽन्यत् यत् तत्
 केवलम् उत्कृष्टं वा शुभमित्यर्थः ।

४ । शिष्यान्तेवासीत्यादिनारदवचनांशं विशिष्य व्या
 * तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । वेदग्रहणं शास्त्रस्याप्युपलक्षण
 शिल्पं कौशलम् । * अधिष्ठाता नियन्ता ।

५ । अशुचीत्यादि तथैव व्याचष्टे * अशुचीति । शिष्या
 दिष्टानां मध्ये भृतकत्रैविध्यमाह * भृतक इति । * अत्र, प्रा
 मध्ये । * तदुक्तमिति । नारदेनेति शेषः । अत्रेति प्राग्व
 आयुधजीवी आयुधीयः । * भारवाहीति । तद्वहनशील
 भारवाह इति पाठान्तरम् ।

६ । दासास्त्रिपञ्चकाः दासास्तु गृहजादयः इत्युक्तं, तत्प
 श्रयति—

* दासाः पुनरिति । दासास्त्वित्यर्थः । उच्यन्ते इति शेषः । तानेव नारदोक्त्या आह * गृहजात इत्यादि । क्रमेण व्याचष्टे * गृहे इत्यादि । तत्र पत्नीपरगृहशब्दस्य लक्ष्यार्थमाह * दास्यामिति । तद्वदित्यनेन किञ्चिन्न्यूनता सूचिता । अनाकाले इत्यस्यार्थो * दुर्भिक्षे इति । भृत इत्यस्य * रक्षित इति । * आधितामिति । अन्यत्रेति भावः । * अहं, स्याम् । * परिभाष्येति । परिभाषयित्वेत्यर्थः । * स्वयामिति । स्वयमेवागत इत्यर्थः । प्रव्रज्या संन्यासः । त्वं दास इति पाठे अग्रे इत्यभ्युपगमित इति पाठः । त्वद्दास इति पाठे अहं तव दास इत्यर्थेनाग्रे इत्यभ्युपगत इति पाठः । एतावन्तं कालमहं तव दास इत्यङ्गीकारित इति मदनरत्नेऽप्युक्तम् । भक्तमन्त्रम् एवेनान्यव्यवच्छेदः ।

७ । मनुविरोधमनुवदति * यच्चिति । मानवे भक्तदासः गृहजः क्रीतश्च प्रागुक्त एव । * पैतृकः, पितुरागतः । सोऽपि दायादुपगत एव । दत्रिमोऽपि कृत एव । ध्वजाहृतः ध्वजेन तद्धता युद्धेनाहृत इति सोऽपि युद्धप्राप्त एव । प्रव्रज्यातश्च्युतस्य प्रायश्चित्तमकुर्वतः पुंसो दण्डार्थमेवामरणाद्दास्यं राज्ञो भवतीति दण्डदासः प्रव्रज्यावसित एवेति बोध्यम् । * दासेति । अयं धर्मपरः । दासत्वाश्रया दासा इति यावत् ।

८ । परिहरति * तदिति । तथा च सप्तग्रहणं न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं न तु परिगणितभिन्ननिषेधार्थम् । तदाह * न तु परीति ।

९ । एवं प्रकरणोपोद्घातत्वेन स्मृत्यन्तरोक्तमुक्त्वा मूलविषयं विवेचयितुं तदवतारयितुं चाह * तत्रैषामित्यादि । तत्र तथा सति । * अधिकर्मकृद्भृतकानामिति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । भृतकत्रैविध्याद् बहुवचनम् । वृत्तिरित्यनुपज्यते । मूलमवतारयति * दासान्तेवासीति । * अपिशब्दादिति । चौरैरित्यनुवर्तते । चौरै-

८५२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

रपहृत्याहितो दत्तश्चेत्यर्थः । चः सर्वसमुच्चये इत्याह *दत्तश्चेति ।
* सः, सर्वविधः । अत एव स्वाम्याहितादिविषये पृथग् आह
*यदीति । बलादिनेति भावः । उक्तं चेति चो ह्यर्थे । चौरैणापह-
तास्सन्तो विक्रीता इत्यर्थः । *हि, यतः । *दास्यं, तदेव ।

१० । उत्तरार्थैकदेशं व्याचष्टे *चौरेति । उत्तरसंगतये आह
* तदिदमिति । मूलोक्तं स्वामिप्राणरक्षकत्वमित्यर्थः । * यो
वैषामिति । एषां दासानां पञ्चदशानां मध्ये य एव कश्चिदि-
त्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किं त्वन्यदपीत्याह * पुत्रभागमि-
ति । तद्भागसदृशभागमित्यर्थः ।

११ । नन्वेवं भक्तत्यागादित्यादि निष्फलम् अत आह *भक्तेति ।
आदिशब्दः प्रकारे । तेषां केषां चिदित्यर्थः । अत एवोक्तक्रमेणा-
ह * अनाकालेति । भक्तत्यागो भुक्तिदिनादारभ्य न विवक्षित-
स्तस्य तत्राहेतुत्वादत आह * दासभावादिति । * तस्य, धनस्य ।
निश्शब्दार्थमाह * सवृद्धिकस्येति । सामान्यार्थस्य प्रकरणात्क्री-
धातोर्विशेषपरत्वमित्याह * प्रत्यर्पणादिति । * विशेषोऽपीति ।
अनाकालभृतांशमात्रे इति भावः । * संभक्षितमिति । दुर्भिक्षे
यत् संभक्षितं तत् कर्मणा न शुध्येतेत्यर्थः । यदीयमुपभुक्तं तदीय-
व्यापारकरणमात्रेण शुद्धिर्न, दास्यान्न निर्मुक्तिः, किं तु त-
त्कर्मकरणेन गोद्वयदानेन च शुद्धिरिति यावत् । अयमेव मू-
लतो विशेष इति बोध्यम् ।

१२ । भक्तस्येति । प्रागुक्त एवार्थः । *सद्यः, तत्कालमेव,
न तु पूर्ववदन्यदानापेक्षेति भावः । * धनं, सोदयमित्यस्याप-
कर्षः । प्रमुच्यते इत्यस्यानुषङ्गः । स्वामी यद्येव नोद्धरेदिति
पाठः । यदि स्वामी नैवोद्धरेत्तदा ऽऽहितोऽपि सोदयं धनं दत्त्वा
दास्यात्प्रमुच्यते इत्यर्थः । यद्येनमुद्धरेदिति पाठे तत्र तत्संमतिं

विना नैव मुक्तिरिति बोध्यम् । ऋणदासे आह * ऋणं
त्विति ।

१३। * तथा, किं च । क्रमेणाह * तवाहमित्यादि । * हृता-
नां च, तेषामपि । * तेनैव, नारदेनैव । प्रतिनिधिः प्रतिशीर्ष-
पदार्थः । तुल्यं कर्म यस्य देयसाम्येन, तुल्यव्यापारेण पुरुषान्तर-
दानेनेत्यर्थः । कर्मणा स्वतुल्यपुरुषान्तरं दत्त्वा मुच्येरन्निति
यावत् । निग्रहादित्यस्यार्थमाह * दासेन सहेति । बडवाया
इति शेषः । दासीस्वामिकृतादिति भावः । प्रागुक्तफलितं प्रा-
गुक्तमेवोपसंहरन्नाह * तदेवमिति । तस्मादुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
क्रमेणाह * गृहेति । स्वामिप्राणप्रदत्वमुपलक्षणमित्याह * त-
त्प्रसादेति । स्वामिप्रसादेत्यर्थः । स च तथा वाऽन्यथा वेति
भावः । यद्वा स्वामिप्राणप्रदत्वस्य साक्षान्मोचने कारणत्वाभा-
वादाह * तदिति । तेन यस्तत्प्रसाद इत्यर्थः ।

१४। तन्मोचने विधिमाह * दासेति । * अनेन, वक्ष्यमा-
णेन । * स्वं, स्वीयम् । * तस्य, दासस्य । स्कन्धात् सजलं
कुम्भमादायासौ स्वामी भिन्द्याद्भूमावित्यर्थः । त्रिरिति पूर्वा-
न्वयि । * तेनैव, नारदेनैव । यत इति शेषः ॥ १८२ ॥

मि० अव. प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह ।

या० प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः ।

मि० प्रव्रज्या संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः अन-
भ्युपगतप्रायश्चित्तश्चेद्राज्ञ एव दासो भवति । मरण-
मेव तद्दासत्वस्यान्तो नान्तरा प्रतिमोक्षोऽस्ति ।

मि० अव० वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह ।

या० वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

८५४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मि० ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रौ । वै-
श्यस्य शूद्र—इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति,
न प्रातिलोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य
प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यतएव ।

यथाह नारदः, (व्यव. ५। ३९)
वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥ इति ॥ १८३ ॥

बा० १। अवशिष्टगतिमाह * प्रव्रज्येति । तुर्वैलक्षण्ये । एवं सति
प्रायश्चित्तविध्यानर्थक्यापत्तेराह * अनभ्युपगतेति । तथा सति तु
पुनस्तस्य प्रव्रज्यैवेति भावः । एवेनान्यव्यवच्छेदः । अवतरणार्थमेव
प्रतिपादयन् आमरणेत्यस्यार्थमाह * मरणमेवेति । * अन्तो, मोक्षः ।
* अन्तरा, मध्ये जीवनदशायाम् । * प्रतिमोक्षः, तत्प्रतिपक्षभूतो
मोक्षः । एतेन आ समन्तात् मरणमेवान्तो यस्य स एव तथेति
विनयादित्वात्स्वार्थे ठगिति सूचितम् ।

उ. २। * दासभावः, दासत्वम् । प्रतिलोमशब्दो धर्मपरस्तृतीया-
न्तात्तसिरित्याह * न प्रातिलोम्येनेति । नन्वेवम् अस्योक्तमूलवि-
रोधो ऽत आह * स्वधर्मेति । * पुनः, तु । निषेधशेषमाह * स्व-
धर्मेति । एवं निषेधमुक्त्वा विधिमाह * दारवादिति । यथाऽऽनुलो-
म्येनैव विवाहो न प्रातिलोम्येन तथा दासत्वमपीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

मि० अव० अन्तेवासिधर्मानाह ।

या० कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

मि० अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमा-

युर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे वसामीति यावदङ्गी-
कृतं तावत्कालं वसेत्, यद्यपि वर्षचतुष्टयादर्वागेव
लब्धापेक्षितशिल्पविद्यः । कथं निवसेत् । गुरुप्राप्त-
भोजनः—गुरोः सकाशात् प्राप्तं भोजनं येन स तथो-
क्तः । तत्फलप्रदः—तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रद-
दातीति तत्फलप्रदः । एवं भूतो वसेत् ।

नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः, (व्यव. ५)

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥ (१६)

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ (१७)

शिक्षयन्तमदुष्टं य आचार्यं संपरित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हति ॥ (१८)

शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ (१९)

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्यं प्रदक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥ (२०) इति ।

वधशब्दोऽत्र ताडनार्थः । दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषारूपं विवादपदम् ।

वा० १। * अन्तेवासिधर्मानाहेति । एवं दासे धर्मानुक्तेत्या-
दिः । * कृतकालमिति । तद्विशेषणार्थं पूर्वशेषमाह * यद्यपीति ।
सर्वशिल्पग्रहे कालाद्यभावादाह * अपेक्षितेति । तत्र प्रकारजि-
ज्ञासामाह * कथमिति । * फलं, भृतिम् । * स्वशिल्पमिति । वा-
न्धवानां भ्रात्रादीनाम् अनुज्ञया आज्ञया स्वं स्वजातिविहितं
शिल्पं ग्रहीतुमित्याद्यर्थः । * अन्ते, अन्तिके ।

२। एवं तद्धर्ममुक्त्वा ऽऽचार्यधर्ममाह * आचार्य इति । पुन-
स्तद्धर्ममाह * शिक्षयन्तमिति । * बलादिति । तद्वान्धवै राज्ञा
वेति भावः । अत एवाह * वधेति । * शिक्षितोऽपीति । कृत-
कालात्प्रागिति भावः । * समाप्नुयादिति । तन्निकटे समापये-
दित्यर्थः । * तत्र, तद्गृहे । * समये, अतीते सति । * प्रदक्षिणं,
सप्रदक्षिणम् । अर्शआद्यजन्तम् । यथाश्रुतं वा । आचार्यप्रदाक्षि-
णामिति पाठान्तरम् । शक्तितश्चानुमान्यैनमिति पाठः । * एनम्
आचार्यम् यथाशक्ति * अनुमान्य तोषयित्वा स्वगृहं प्रति परा-
वर्त्यागच्छतीत्यर्थः । * ताडनेति । दण्डादिकृतेत्यर्थः ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ॥ १५ ॥

मि० उ. संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं—

नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्, (व्यव. १०।१)

पाखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ इति ।

पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः तस्यानपा-
कर्म अव्यतिक्रमः परिपालनं, तद् व्यतिक्रम्यमाणं
विवादपदं भवतीत्यर्थः ॥

अव. तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह ।

या० राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

मि० राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं
कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्थापयित्वा तद्ब्राह्मणव्रातं
त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद् भूहिरण्यादिसंपन्नं च
कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो
भवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात् ॥ १८५ ॥

वा. १ । *संप्रतीति । अङ्गीकारत्यागस्य पूर्वत्र सत्त्वेन तत्प्रसङ्गा-
दिति भावः । नैगमादीति आदिना श्रेण्यादित्रैविद्याद्यग्रहणम् ।
अस्यार्थमाह * पारिभाषिकधर्मेणेति । धर्मशास्त्रपरिभाषां कृत्वेत्य-
र्थः । एतेन तत्रत्यस्थितिशब्दो विशेषपर इति सूचितम् । तस्या-
प्यर्थमाह * परिपालनमिति । यद्यपि तच्छब्दस्य प्रक्रान्तपराम-
र्शित्वात्परिपालनस्यैव विवादपदत्वं प्राप्नोति तथापि बाधात्तद-

८५८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

संभवः । कर्मेत्यन्तेनान्वयमुखेन संविद्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य प्रतिपक्षभूतमुक्त्वा तद्विवादपदं स्मृतमित्युक्तं तदाह * तद्वतिक्रम्यमाणमिति । मूलमवतारयति * तदुपक्रमार्थमिति । प्रत्यासत्तेराह * स्वेति । नपुंसकत्वोपपत्तये बहुवचनलब्धं तत्पदार्थमाह * ब्राह्मणव्रातमिति । त्रैविद्यत्वादेरन्यतः सिद्धौ राजनियोज्यत्वासंभवादाह * कृत्वेति । शेषोऽयं, कृत्वा चेत्यर्थः ।

अत एव बृहस्पतिः,

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहूय स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदेया गृहभूमयः । इति ।

स्वशब्दार्थमाह * वर्णैति । बहुव्रीहिः । धर्मशब्दार्थमाह

* श्रुतीति ॥ १८५ ॥

मि० अव. एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह ।

या० निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

मि० श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राजा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मः “यावत्पथिकं भोजनं देयम् अस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया” इत्येवं रूपः, सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

वा० १। * तैः, ब्राह्मणैः । निजेत्यस्यार्थः * श्रौतेति । वर्णाश्रमनिमित्तकेत्यादिः । * समयात्, पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थाना

त् । सोऽपीति अपिना निजधर्मसमुच्चयः । एवमग्रेऽपि । * तथा,
तद्वत् । * धर्म इति । कृत इति शेषः । यावत्पथिकमिति वी-
प्सायामव्ययीभावेः ॥ १८६ ॥

मि० अव. एवं समयधर्मः पारिपालनीय इत्युक्त्वा त-
दतिक्रमादौ दण्डमाह ।

या० गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

मि० यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि
साधारणं द्रव्यमपहरति, संवित् समयः तां समूह-
कृतां राजकृतां वा यो लङ्घयेदतिक्रामेत्, तदीयं सर्वं
धनमपहृत्य स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेन्निष्कासयेत् । अयं च
दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्धाल्पत्वे तु—
(अ. ८ श्लो. २१९ । २२०)

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णं षण्णिष्कं शतमानं च राजतम् ॥

इति मनुप्रतिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्ण-
षण्णिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्या-
द्यपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

वा० १ । * समयधर्मः, सोऽपि । तदतिक्रमादाविति आदि-
ना गणद्रव्यहरणग्रहणम् । * पुनः, तु । आदिना देशः । अत
एवाह * साधारणमिति । दण्डबाहुल्यादाह * अयं चेति ।
* अनुबन्धो, दोषः । अपराध इति यावत् । आदिना जात्या-

८६० सञ्ख्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

दिपरिग्रहः । एवमग्रेऽपि । ग्रामदेशशब्दौ तत्स्थजनबोधकौ
जघन्यवृत्त्या । संघो वणिगादिसमूहः । इदमस्माभिः कार्यं परि-
हार्यं वेत्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये यो नरो
लोभादिनाऽतिक्रामेदित्याद्यर्थः ।

२ । पक्षान्तराण्याह *निगृह्येति । निबध्येत्यर्थः । *समय-
व्यभिचारिणं, संविद्व्यतिक्रमकारिणम् । चतुःसुवर्णमित्यादि स-
माहारद्विगुः । चतुःसुवर्णानिति पाठान्तरम् । राजतं शतमानं च
विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमितं रजतम् । *निर्वासनेति । सर्व-
स्वहरणाद्यभावात् केवलनिर्वासनेत्यर्थः । * निष्कं, सुवर्णाश्च-
त्वारः । सुवर्णं कर्षमितम् । * शतमानेति । राजतेत्यादिः । इदं
त्रयं विषयलाघवगौरवापेक्षया व्यस्तं समस्तं वेति तु तद्व्याख्या-
तारः ॥ १८७ ॥

मि० अव. इदं च तैः कर्तव्यमित्याह ।

या० कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ॥

मि० गणिनां मध्ये ये समूहहितवदनशिलास्तद्व-
चनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसरणीयम् ॥

अव. अन्यथा दण्ड इत्याह ।

या० यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

मि० यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्र-
तिबन्धकारी राज्ञा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

वा० १ । * इदं च, इदमपि । *तैः, ब्राह्मणैः । *गणिनां,
समूहिनाम् । एवमग्रेऽपि । सर्वैरित्यस्य प्रकृतार्थमाह * इतरैरि-
ति । अन्यवचनस्य अन्यकर्तृककरणासंभवादाह * अनुस-
रणीयमिति ।

उ. २ । * अन्यथा, तदननुसरणे । तत्रेत्यस्यार्थो * गणिना-
मिति । विपरीत इत्यस्यार्थः * समूहेति । * प्रतिबन्धेति । प्र-
तिषेधेति पाठान्तरम् । * राज्ञेति । स इति मौल एवादिः । यच्छ-
ब्दोपादानेन तस्यार्थसिद्धत्वात् तदनुक्तिरिति भावः । दममि-
त्यस्यार्थः * साहसमिति ॥ १८८ ॥

मि० अव. राज्ञा चेत्थं गणिषु वर्तनीयमित्याह ।

या० समूहकार्यआयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

मि० समूहकार्यनिर्वृत्त्यर्थं स्वपाश्वर्षं प्राप्तान् गणि-
नो निर्वर्तितात्मयिप्रयोजनान् दानमानसत्कारैः स
राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

वा० १ । मूले समूहकार्ये इति सतिसप्तमी । तथा च नि-
मित्तत्वं फलति । कार्यशब्दश्च तन्निष्पात्तिपरः । तदाह * समूह-
कार्यनिर्वृत्त्यर्थमिति । तेनोभयथाऽर्थान्तरनिरासः । प्रकृतत्वादाह
* स्वेति । कृतेत्यस्यार्थो * निर्वर्तितेति । मानोऽभ्युत्थानादि-
कृतः । सत्कारोऽर्घ्यपाद्यादिकृतः । स महीपतिरित्यन्वय इत्या-
ह * सराजेति । पूजयित्वेत्यस्य तात्पर्यार्थं मुख्याभावादाह * प-
रितोष्येति ॥ १८९ ॥

मि० अव. समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह ।

या० समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यस्मै नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

मि० समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपाश्वर्षं
यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभते तत् अप्रार्थित एव महाज-

८६२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

नेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं
दापनीयः ॥ १९० ॥

वा० १ । *समूहेति । समूहाय दत्तस्यापहारिणं मध्यस्थमि
त्यर्थः । समूहकार्याय प्रहित इति सुप्सुपेति समास इत्याह * समू
हकार्यार्थमिति । तन्निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यासत्तेराह * महाज
नैरिति । एवमग्रेऽपि । लिङ्गर्थो न विवक्षित इत्याह * लभं
इति । विधिफलमाह * अप्रार्थित एवेति । अत एवाग्रे स्वय
मित्युक्तम् ।

२ । तुर्यपादार्थमाह * अन्यथेति । साकाङ्क्षत्वादाह * ल
ब्धादिति । *एकादशगुणम्, एकादशभागम् । अपराधस्याल्प
त्वात् ॥ १९० ॥

मि० अव. एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह
या० धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

मि० श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ता
अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः । तेषां वच
नमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

वा० १ । *एवमिति । वक्ष्यमाणेत्यर्थः । चस्त्वर्थे व्युत्क्रमे
च । विनिगमनाविरहादाह * श्रौतेति । एवमग्रेऽपि । धर्मलु
ब्धत्वस्य गुणत्वादाह * अर्थेष्विति । चिन्तनमात्रस्यानुपयो
गादाह * विचारका इति । भवेयुरित्यत्र प्यर्थान्तर्भाव इत्याह
* कर्तव्या इति । अत एवावतरणमपि सङ्गच्छते । * तेषा
मिति । समूहेत्याद्यादिः । प्रत्यासत्तेराह * इतरैरिति । उक्ताथे
पौनरुक्त्यं परिहरति * आदरेति ॥ १९१ ॥

मि० अव. इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रे-
ण्यादिष्वतिदिशन्नाह ।

या० श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषा नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

मि० एकमण्याशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः
ये वेदस्यासप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपता-
दयः । पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छ-
न्ति नग्राटसौगतादयः । गणो ब्रातः आयुधीया-
दीनामेककर्मापजीविनाम् । एषां चतुर्विधानामप्यय-
मेव विधिः, यो निजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रतिपा-
दितः । एषां च श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थां नृपो
रक्षेत् । पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ॥

वा० १ । *इदानीं, तदनन्तरम् । एकाभ्यां पण्यशिल्पाभ्या-
मित्यर्थः । * पाशुपतादय इति । तन्त्राध्ययनपूर्वकानुष्ठातार
इत्यर्थः । आदिना पाञ्चरात्राद्यध्येतारः, नैयायिकादयश्च । न-
ग्राटः दिगम्बरः । * आयुधीयादीति । आयुधजीव्यादीना-
मित्यर्थः । साधारणमाह * एकेति । “समानकर्मकराः कारवः
श्रेणयः, नानापौरसमुहा नैगमाः, प्रवृज्यावसिताः पाषण्डिनः,
गणो ब्राह्मणसमूहः” इति कल्पतरुः ।

२ । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह * एषामिति ।
उत्तरार्थार्थमाह * एषां चेति । प्रसिद्धार्थासंभवात्प्रकृतार्थमाह
* धर्मेति । * पूर्वोपात्तां, पूर्वदत्ताम् ।

८६४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अत एव नारदः, (व्यव. १० श्लो. २।३)

पाषण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यत्तेषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ इति ॥ १९२ ॥

इति संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् ॥ १६ ॥

मि० उ. संप्रति वेतनस्यानपाकर्माख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते ।

तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्, (व्यव. ६ । १)

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ इति ।

अस्यार्थः । भृतानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्लोकै-
रुक्तो दानादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद् वेतन-
स्यानपाकर्मेत्युच्यते ।

अव. तत्र निर्णयमाह ।

या० गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

मि० गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन्
अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वामिने दद्यात् । यदा पुनर-
भ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं
यावद्वेतनमभ्युपगतं तावदाप्यो न द्विगुणम् । यद्वा
अङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्यः ।

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
इति नारदवचनात् । (व्यव. ६ । ५)

भृतिरपि तेनैवोक्ता,

भृताय वेतनं दत्त्वा कर्म स्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥

इति ।

तैश्च भृत्यैरुपस्कर उपकरणं लाङ्गलादीनां प्रग्रह-

८६६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

योक्तादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयम् । इतरथा कृष्यादि-
निष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

वा० १। *संप्रतीति । तत्प्रसङ्गादेवेति भावः । *भृतानां, भृ-
त्यानाम् । क्वचित्तथैव पाठः । दानादानयोर्विधी तयोः क्रम-
इत्यर्थः । पूर्वं नोक्तोऽस्यैवारम्भे उक्तत्वात् अत आह * वक्ष्य-
माणेति । अत्रैवेति भावः । तदुक्तेः शेषमाह * यत्रेति ।

२। एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादे निर्णयप्रदर्शको
मूलकृदिति मूलमवतारयति * तत्रेति । उक्ताख्यविवादपदे
इत्यर्थः । आवहेदित्यस्यार्थो * दद्यादिति । तृतीयपादार्थमाह
*यदेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह * अगृहीते एवेति । तत्फ-
लमाह * न द्विगुणमिति । अत्रैव विषये पक्षान्तरमाह * यद्वा-
ऽङ्गीति । असममिति छेदः, तस्य बलादित्यर्थो, दाप्य इत्यस्य
दत्त्वा कारणीय इत्यर्थ इति भावः । प्रतिश्रुत्याङ्गीकृत्येतिपूर्वा-
न्वायि । *कार्यः, कारणीयः । * तेनैव, नारदेनैव । तुर्यपादेनेति
भावः । * भृतायेति । भृताय भृत्यायादिमध्यावसानेषु यथाक्रम-
मैच्छिकक्रममनतिक्रम्य उक्तसमयमैच्छिकमनतिक्रम्येति यावत् ।
तेन क्रमेण वेतनं दत्त्वा कर्म, कारयेदिति शेषः । वेतनस्वरूपमाह
*कर्मण इति । कर्मणोऽनुसारेण यत् मध्यस्थैर्विनिश्चितं क-
ल्पितं द्रव्यं तद्वेतनमित्यर्थः । तथा चानेन भृतिस्वरूपमप्युक्तम् ।
तुर्यपादार्थमाह * तैश्चेति । उपकरणं तत्तत्कर्मयोग्यसामग्री । त-
त्र तां कृपावाह * लाङ्गलादीनामिति । प्रग्रहो रज्जुः । योक्त्रं
केशादिनिर्मितम् । विधिसार्थक्यायाह * इतरथेति । तदरक्षणे
इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

मि० अव. भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं
प्रत्याह ।

या० दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

मि० यस्तु स्वामी वणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अप-
रिच्छिन्नवेतनमेव भृत्यं कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्य-
पशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृ-
त्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

वा० १। *अपरिच्छिद्य, अनिश्चित्य । *यः, स्वामी । सः
वाणिज्यादिभेदात्रिविध इत्याह * वणिगित्यादि । लिङ्र्थो ऽवि-
वक्षित इत्याह *कारयतीति । *सः, त्रिविधः स्वामी । तस्य
साकाङ्क्षत्वादाह * तस्मादिति । वाणिज्यं च पशुश्च सस्यं चेति
समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह * वा-
णिज्येति । पशुसस्यशब्दौ तत्कर्मोपलक्षकावित्याह * कर्मण
इति । यल्लब्धं तस्य इत्यनेनासंबद्धत्वं मूले निरस्तम् ॥ १९४ ॥

मि० अव. अनाज्ञसकारिणं प्रत्याह ।

या० देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

मि० यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च प-
ण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिनोल्लङ्घयेत्, तस्मिन्नेव वा देशे
काले च लाभम् अन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं
करोति, तस्मिन् भृत्यके भृतिदानं प्रति स्वामिनः छन्द-
इच्छा भवेत्, यावदिच्छति तावदद्यान्न पुनः सर्वामेव
भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतया अधिको
लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतेरपि किमपि ध-

८६८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

नमधिकं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् ॥ १९५ ॥

बा० १। *अनाज्ञप्तकारिणम्, आज्ञामुल्लङ्घ्यकारिणं भृत्यम् ।
कालं चेत्यस्य दर्पादिनोल्लङ्घयेदित्यत्रान्वयः । किंभूतो ऽत आ-
ह * पण्येति । तत्रैवेत्यादिः । आदिना क्रयः । उत्तरत्रादिना ऽऽल-
स्यादिः । अतीयादित्यस्यार्थ * उल्लङ्घयेदिति । द्वितीयपादार्थ-
माह * तस्मिन्नेवेति । कुर्याच्चेति चो वार्थ इत्याह * वेति ।
आग्वदाह * करोतीति । तत्रेत्याद्यर्थमाह * तस्मिन्नित्यादि ।
तत्फलमाह * नपुनरिति । नत्वित्यर्थः । तुर्यपादार्थमाह * य-
देति । स्वामितोऽपीति भावः ॥ १९५ ॥

मि० अव. अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रका-
रमाह ।

या० यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

मि० यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां
क्रियमाणम्, उभयोरप्यसाध्यं चेत्-व्याध्याद्यभिभवा-
दुभाभ्याम् अपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिसमापितं,
तदा यो भृत्यो यावत्कर्म करोति तावत् तस्मै तत्कृ-
तकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् ।

न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वा-
ददानमिति मन्तव्यम् ।

साध्ये तु-उभाभ्यां कर्मणि निर्वर्तिते यथाश्रुतं
यावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयं, न पुनः प्रत्येकं
कृत्स्नवेतनं, नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् ॥ १९६ ॥

बा० १। * अनेकभृत्येति । द्विप्रभृतिभिमिलित्वैतत्कर्मैताव-
त्या भृत्या क्रियते इति परिभाष्य क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः । पा-
दत्रयस्यैकोऽर्थ इत्याह * यदा पुनरिति । आदावनेकभृत्यसा-
ध्यकर्मस्वरूपमाह * एकमेवेति । उभयोरप्यसाध्यं चेदित्यस्यार्थ-
माह * व्याध्याद्यभिभवादिति । अन्यथाऽङ्गीकारस्यैवासंभवापत्ते-
रिति भावः । तस्येति शेषे षष्ठीत्याह * तस्मादिति । वेतन-
स्वरूपस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदनुरोधेन तावत्पदार्थमाह * तत्कृतेति ।
एकस्मिन्कर्मणि पञ्चभिः कर्मकरैर्दशभिः पणैर्भृत्या क्रियमाणे
व्याध्यादिना चाशक्तैः सर्वैरपि तत्कर्म न निष्पादितं किं तु
क्रियदेव, तत्र प्रतिपुरुषं पणद्वयं विभज्य साम्येन न देयम् अपि
तु तत्तत्कर्मानुसारेण न्यूनाधिकं देयमित्यर्थः । एतेन तत्कर्मणि
निष्पत्ते पूर्णे परिभाषितवेतनमपरिभाषितं स्वामिदत्तं कर्मकरा
अपि स्वकृतव्यापारानुरोधेनैव विभज्य गृह्णीयुरिति सूचितम् ।

२। ननु न पुनः सममित्युक्त्या तत्कृतकर्मानुसारेण वेतन-
दानप्राप्त्याऽवयवशो विभज्य देयमिति लब्धं, तच्चानुपपन्नम् ।
कर्मणि समुदितनियतवेतनस्यैव परिभाषितत्वेन पृथक् पृथक्
तदनुक्त्या परिभाषानुसारेण तत्र वेतनादानस्यैवौचित्यात् । अत
आह * न चेति । नापीत्यर्थः । यद्यपि विभज्य दानमपरिभाषितं
तथापि व्याध्यादिना तदसमाप्तेस्तत्र दोषाभावेन कर्मानुसारेण
दातुमुचितमेवेति भावः ।

३ । तुर्यपादार्थमाह * साध्येत्विति । अस्यार्थमाह * उभाभ्या-
मिति । उभाभ्यामित्युपलक्षणं, बहुभिरित्यपि बोध्यम् । यथाश्रुतमि-
त्यस्य व्याख्या * यावदिति । प्राग्वदाह * न पुनरिति ॥ १९६ ॥

मि० अव. आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह ।

बा० अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

८७० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ १९७ ॥

मि० न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदनाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः ।

तदाह नारदः, (व्यव. ६।९)

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृतादृते ॥ इति ।

यः पुनर्विवाहाद्यर्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौपधिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदाऽसौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः । अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

वा० १ । अभ्युपेत्याशुश्रूषारूपे विवादपदे शुश्रूषकः पञ्चविध इत्युपक्रम्य चतुर्विधः कर्मकर इत्यादिनां तस्य तत्त्वमुक्तं भृतकत्रैविध्यं दर्शितम् उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्रेत्यनेन । तत्र गृहीतवेतनः कर्मेत्यनेनात्र कृषीवलभृतकवेतनविषये उक्तम् । अत एव तुर्यपादस्तत्र तथैव व्याख्यातः । सांप्रतमायुधीयभारवाहकभृतकौ प्रति विशेषं दर्शयतीत्याह * आयुधीयेति । यद्यप्यग्रे वचने व्युत्क्रमस्तथापि पूर्वक्रमेण पूर्वनिपातनियमेन वक्ष्यमाणाशयेन चैवमुक्तम् । भाण्डं पात्रादिकम् ।

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् । इत्यमरः ।

स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूले वाणिग्धने—

इति स एव नानार्थप्रकरणे । * तत्, तादृशं भाण्डम् । वाहकेनेत्युपलक्षणमायुधीयस्यापि । मूले नष्टमित्यत्रान्तर्भाविवितो ण्यर्थ इत्याह * नाशितमिति । नाशानुसारेणेत्यत्र मानमाह

* तदाहेति । * व्यसनं, नाशम् । * दोषतः, दोषेण बुद्धिहीनत्वरूपेण । * तत्र, भाण्डे । अनेनोक्तार्थलाभः ।

२ । उत्तरार्द्धार्थमाह * यः पुनरिति । * वासरे इति । * तदानीं, प्रस्थानलग्नवेलायाम् । द्वैगुण्ये हेतुमाह * अत्यन्तोत्कर्षेति । विवाहादिहेतुभूतप्रस्थाननिरोधादित्यर्थः । एवं च स्वतो दोषाल्पत्वेऽपि परतो दोषबाहुल्यामिति भावः ॥ २९७ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः ।

नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तम्, इदानीं सप्तमो भाग इति विरोध उच्यते । भृत्यान्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो भागः, यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः ।

यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः सर्वां भृतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेषु असावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः ।

एतच्च व्याधितादिविषयम् ।

(ममु अ. ८ श्लो. २१५)

भृतोऽनातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम् ॥ इति ।
यदा पुनर्व्याधावपगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पू-
रयति तदा लभतएव वेतनम् ।

(अ. ८ श्लो. २१६)

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतैव वेतनम् ॥
इति मनुस्मरणात् । यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव
चालस्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पोनं न करोति परेण
वान समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति ।

यथाह मनुः, (अ. ८ श्लो. २१७)

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ इति ॥ १९८ ॥
इति वेतनादानप्रकरणम् ॥

वा० १। * किं चेति । अत्रैवान्यदप्याहेत्यर्थः । प्रक्रान्ते इत्य-
स्य प्रकृतत्वात्प्रस्थानमेव विशेष्यम् । मध्ये वेति तदर्थः । तदाह
* प्रक्रान्ते इति । प्रत्यासत्तेराह * भूतेरिति ।

२। स्वविरोधमेव स्वस्याह * नन्विति । * अत्रैव, प्रस्था-
नविघ्नकरणरूपे एव । तस्य सप्तमो भाग इत्यस्योच्यतइति शेषः ।
तदवसरस्ततः पूर्वमेव । अत एवाध्यवसिते इति व्याख्यातं न तु
कृते इति ! * प्रस्थानलग्नेति । अत एव तत्र तथैव व्याख्यातम् ।

३। द्वितीयपादार्थमाह * यः पुनरिति । प्रक्रान्ते इत्यनुव-
र्त्तते । मार्गे समाक्रान्ते इत्यर्थः । तत्फलितमाह * गमने इति ।
यद्वा पथि मार्गे प्रक्रान्ते इत्यत्र वर्तमाने क्त इति तदर्थमाह ग-
मने इति ।

४। त्याजकोऽपि चेति व्याचष्टे * यस्त्विति । प्रत्यासत्तेरेवाह * पूर्वोक्तेति । त्रिष्वित्यर्थः । * एतच्चेति । प्रस्थानविघ्नकृदित्या-
रभ्य यदुक्तं तत्सर्वमित्यर्थः । ननु एवं विषयविभागे किं मा-
नम्, अत आह * भृत इति । यो भृतः भृतिपरिक्रीतः भृत्यः
तथा पाठ एव वा * अनार्तः व्याध्यादिरहितः दर्पाद-
हंकाराद्यथापरिभाषितं कर्म न कुर्यात्स कृष्णलानि अष्टौ द-
ण्ड्यः । गुञ्जापरिमितं सुवर्णं कृष्णलम् । कृष्णलानित्यपपाठः ।
यावत्कर्म कृतं तस्य वेतनं च न देयमित्यर्थः । इतीत्यग्रे “अनार्ते
मनुना सदण्डतददानविधानात्” इति शेषः । * आदितः आदौ
यथोक्तं तथा कुर्यात् । सुदीर्घस्येति हेतौ शेषे षष्ठी । चिरकाला-
दपीत्यर्थः । * अपगतेति । व्याध्युपसृष्टः पश्चान्निवृत्तव्याधि-
राद्यः । व्याध्यसंसृष्ट एव द्वितीयः । आदिना दर्पग्रहणम् ।
* वेतनमिति । किञ्चिच्छेषकस्य कृतस्य कर्मण इत्यादिः ।
* स्वस्थोवा, सुस्थो वेति पाठान्तरम् । तत् स्वारब्धेत्युप-
लक्षणं, न कुर्यादित्यपि बोध्यम् । अल्पेन कर्मणा न्यूनस्य
कृतस्यापि कर्मणः वेतनं तस्य तस्मै न देयमित्यर्थः ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ।

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् ॥ १७ ॥

मि० उ. अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदमाधि-
क्रियते । तत्स्वरूपं—

नारदैनाभिहितम्, (व्यव. १६।१)

अक्षत्रध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥

अक्षाः पाशकाः । ब्रध्नश्चर्मपट्टिका । शलाका द-

८७४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

न्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः। आव्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते, तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते, तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं—

मनुना, (अ. ९ श्लो. २२३)

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥ इति

अव. तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह ।

या० ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद् धूर्तकितवादितरादशकं शतम् ॥ १९९ ॥

मि० परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमितादधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः तस्माद् धूर्तकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् । पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभेत्यादिना कन्जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासार्था यस्यासौ सभिकः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः धूर्तकितवादशकं शतं, जितद्रव्यस्य दशमं भागं

गृहीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

वा० १ । *अधुनेति । महाप्रकरणसङ्गत्येति भावः । द्यूतं च समाह्वयश्च तावाख्ये यस्य विवादपदस्य तदित्यर्थः । करणभेदेऽपि तत्स्वरूपस्यैक्यादेकत्वेन निर्देशः । अप्राणिभिरक्षादिभिः साध्यं देवनं द्यूतं, प्राणिभिः कुक्कुटादिभिः साध्यं देवनं समाह्वय इति विवेकः । तदेतदुभयं नारदीयव्याख्यानेन दर्शयति *अक्षा इत्यादिना । पाशक इत्यत्राल्पार्थं कन् । अत एवाग्रे *दीर्घेति । ब्रध्नशब्दो दन्त्योष्ठ्यादिः । *दन्तेति । गजदन्तादिविकारभूता इत्यर्थः । रथादिकमिति आदिनोष्ठादिपरिग्रहः । मूले देवनमित्यस्यैव व्याख्या । *पणक्रीडेति । अत्र शाकपार्थिवादिसमास इत्याह *पणपूर्विकेति । *तदुभयमिति । जिह्वेन सभिकेन कारितमिति बोध्यम् । तत्र द्यूतेति नामनामिनोरभेदः । तदाह *द्यूतेति । पदमित्यस्यार्थो *विवादेति । एकवचनोपपत्तये आह *द्यूतं चेति । समाहारद्वन्द्व इति भावः । *क्रियमाणः, क्रीडाविशेषः ।

२ । एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादपदे सभिकवृत्तिप्रदर्शकं मूलमिति तदवतारयति *तत्रेति । उक्तपदे इत्यर्थः । संप्रतिपत्तिः संवादः । *पण इति । न तु वराटकानामित्यादिलक्षित इति भावः । *तदाश्रया, ग्लहाश्रया । शतशब्दो न्यूनसंख्याया व्यवच्छेदको नाधिकसंख्याया इति तस्या अप्युपलक्षणमित्याह *तदधिकेति । वक्ष्यमाणस्यात्रापि संबन्ध इत्याह *तस्मात् धूर्तेति । यत्र द्यूते शतेन तदधिकैर्वा काकिण्यादिभिः परिकल्पितं पणं जयति यः स जेता शतिकादिवृद्धिः । तस्मात् द्यूतकारात्तज्जेतुः सभाधिकारी पञ्च काकिण्यादीन् गृहीयादिति भावः । तदाह *जितग्लहस्येति । प्रागुक्तसभाप-

तिरत्र नेति सूचयन् तद्व्युत्पत्तिमाह * सभेति । न राजा-
दिसभेति भावः । व्रीह्यादीति ठन् । फलितमाह * कल्पिते-
ति । अक्षादिरूपाणि निखिलक्राड्या उपकरणानि सामग्री-
रूपाणि कल्पितानि सम्पादितानि येनेत्यर्थः । तत्र हेतुं सूचय-
न्नाह * तदुपचितेति । उत्तरार्थार्थमाह * इतरस्मादिति । अ-
स्यैव व्याख्या * अपरिपूर्णेति । अत एवायं कितव एव न तु
धूर्त इति केचित् । वस्तुतोऽत्रापि तथैव पाठः ॥ १९९ ॥

मि० अव. एवं कलसवृत्तिना सभिकेन किं कर्त-
व्यमित्यत आह ।

या० स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

मि० य एवं कलसवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धू-
र्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं
दद्यात् । तथा जितं यद्द्रव्यं तद् उद्ग्राहयेत्, बन्ध-
कग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेत् । उ-
द्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा
क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणां
दद्यात् ।

तदुक्तं नारदेन, (व्यव. १६।२)

सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । इति ॥ २०० ॥

वा० १ । इत्यत आहेति पाठः । इत्याहेति पाठे इत्याश-
ङ्कायामाहेत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह * राज्ञेति । * जितं यदि-
ति । शब्दत इति भावः । द्यूतकारिणामिति शेषे षष्ठी । दद्यादि-
त्यस्यानुषङ्गः ।

२ । तृतीयपादार्थे संमतिमाह * तदुक्तमिति * तत्कृतं, कित-
वेन पणीकृतं देयं तत उद्धृत्य सभिकोजेत्रे दद्याच्चेत्यर्थः ॥ २०० ॥

मि० अव. यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति
तदा राजा दापयेदित्याह ।

या० प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

मि० प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते सस-
भिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च रा-
जभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं
दापयेत् । अन्यथा-प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराज-
भागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

वा० १ । ससभिके इत्यस्यार्थः * सभिकेति । धूर्तेत्यस्यार्थः
* कितवेति । प्राप्ते इत्यादिव्याख्या * सभिकेनचेति । मूले स्थाने
इति अन्ययं युक्तमित्यर्थकं, तदर्थमाह * अविप्रतिपन्नमिति ।
अर्थादाह * पणमिति । अन्यथेत्यनेनोक्तत्रितयव्यतिरेक उ-
च्यते इत्याहोक्तक्रमेण * प्रच्छन्ने इत्यादि । * जेत्रे इति । रा-
जेति भावः ॥ २०१ ॥

मि० अव. जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह ।

या० द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्तएव राज्ञा नि-
योक्तव्याः । न तत्र श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादिर्निय-
मोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्याः । न
तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥

८७८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मि० अव. क्वचित् द्यूतं निषेद्धुं दण्डमाह ।

या० राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः॥२०२॥

मि० कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् ।

नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः, (व्यव. १६।६)

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमासामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥

इति ।

यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि-

(अ. ९ श्लो. २२४)

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥

इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजा-
ध्यक्षसामिकराहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ॥२०२॥

वा० १। प्रकृतत्वादाह * द्यूतेति । एतदर्थमाह * सभ्या
इति । एवफलमाह * न तत्रेति । तद्विषये इत्यर्थः । वाक्यान्त-
रमाह * साक्षिणश्चेति । तएवेत्यस्य संबन्धादाह * द्यूतकारा
एवेति । प्राग्वदाह * न तत्रेति । तद्विषये इत्यर्थः ।

उ० २। *क्वचित्, न तु सर्वत्र । कूटाक्षादिभिर्दीव्यतो दण्डविधा-
नात्तादृशैरक्षादिभिर्देवनं निषिद्धम् । एवं सभिकराजाध्यक्षरहित-
स्थलेऽपि देवनं निषिद्धमिति बोध्यम् । *कूटैः, सकपटैः । अ-
क्षपदमुपलक्षणमित्याह * अक्षादीति । * अक्षमालां, प्रकृताक्षा-
दिमालाम् । सर्वज्ञानायेति भावः । * हि, यतः । * सः,

कण्ठे ऽक्षमालाबन्धपूर्वकविवासः । * एषां, कूटाक्षदेविनाम् ।
* विनयः, शिक्षेत्यर्थः ।

३। विरोधं परिहरति *यानिचेति । कूटेत्युपलक्षणमुप-
धेरपि । * राजेति । अत एव पूर्वं तथा प्रतिपादितम् ॥२०२॥

मि० अव. किञ्च ।

या० द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

मि० यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तत् एकमुखम् एकंमुखं प्रधानं
यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं
राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात्-
तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य । प्रायशश्चौर्या-
र्जितधना एव कितवा भवन्ति, अतश्चौरविज्ञानार्थ-
मेकमुखं कार्यम् ॥

मि० अव. द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह ।

या० एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

मि० ग्लहे शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उ-
क्तः स एव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समा-
ह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ।

वा० १ । *किं चेति । अन्यत्रापि तन्निपेद्ध्युम् अन्यदपि
द्यूतविषये आहेत्यर्थः । मुखपदार्थः * प्रधानमिति । विशिष्ट-
तात्पर्यार्थमेवाह * राजाध्यक्षेति । कार्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या
कारणशब्दः फलपरः, कर्मधारयः, ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह
* तस्करेति । अन्यथा कारणादित्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

तात्पर्यार्थमाह * प्रायश इति ।

अत एव मनुः, (अ. ९)

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रांनिवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ (२२१)

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यदेवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्रवान् भवेत् ॥ (२२२)

कितवान्कुशीलान् चौरान् पाखण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ (२२५)

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ (१२६)

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्मात् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ (२२७)

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ (२२८)

क्षत्रविदूशूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ (२२९)

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणामरोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यौर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ इति । (२३०)

अस्य द्यूतत्वाभावाल्लक्ष्यार्थं तस्याह *निर्वर्त्ये इति ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् ॥ १८ ॥

मि० उ. इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते ।

तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन, (व्यव. १५ । १)

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

देशादीनाम् आक्रोशन्यङ्गसंयुतम्, उच्चैर्भाषणमाक्रोशो न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं, यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते ।

तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः ।
नितान्तं खलु लोलुपा विप्रा इति जात्याक्रोशः ।
क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्प्यादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते ।

तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं—

तेनैवोक्तम्, (व्यव. १५ । श्लो. २ । ३)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमादुरुः ॥

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्भनीपिणः ॥ इति ।

तत्र धिङ् मूर्खं जालममित्यादि साक्षेपम् । अत्र न्यङ्गमिति असभ्यमवयवं भगिन्यादिगमनं, तद्युक्तमश्लीलम् । सुरापांऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वचस्तीव्रम् ।

अव. तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह ।

८८२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं कराति चेदण्ड्यः पणानर्द्धतयोदशान् ॥ २०४ ॥

मि० न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रि-
या नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः ।
तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया
स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्स-
त्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेषोऽन्ध इत्युच्यते तत् अस-
त्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्य-
ते तत् अन्यथास्तोत्रम् । एवंविधैर्यः क्षेपं भर्त्सनं
करोत्यसौ अर्द्धाधिकद्वादशपणान् दण्डनीयः ।

(अ. ८ श्लो. २७४)

काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

इति यन्मनुवचनं, तत् अतिदुर्वृत्तसवर्णविषयम् ।

यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं
दण्डनीया इति—

तेनैवोक्तम्, (मनु अ. ८ श्लो. २७५)

मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ इति ।

एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां
च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

वा० १। प्राग्वदाह * इदानीमिति । जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । कुलं
वंशपरम्परा । नारदीयं व्याचष्टे * देशादीनामिति । अवय्वं ग-
र्हम् । प्रत्येकयुक्तत्वं न विवक्षितमित्याह * तदुभयेति । अर्थशब्दः

प्रयोजनवाचीत्याह * उद्वेगेति । देशाद्याक्रोशानुदाहरणत आह * तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । * देशाक्रोशः, देशनिन्दा ! लोलुपः सतृष्णः । चरितमाचरणम् । वैश्वामित्रास्तत्पुत्रास्तत्पुत्रादयः । * स्वविद्येति । साक्षात्पुरुषानिन्दामकुर्वता तन्निन्दाशयेनैव स्वयं विद्वानपि अविद्वानिव स्वीयविद्याशिल्पादिनिन्दया यत्र तद्विद्याविषयनैपुण्यमस्ति यत्र वा शिल्पविद्यायां परः कुशलस्तद्विद्वज्जनाद्यधिक्षेप इत्यर्थः ।

२ । * तस्य चेति । वाक्पारुष्यस्येत्यर्थः । त्रैविध्ये ऽन्वयः । तत्र चेति पाठान्तरम् । तदा ऽव्यवहितान्वयः । * दण्डेति । दण्डवैषम्याभिधानार्थमित्यर्थः । * निष्ठुरेति । तद्रूपसंज्ञाभेदेनेत्यर्थः । * तल्लक्षणं, निष्ठुरादिलक्षणमपि । * तेनैव, नारदेनैव । * तदपि, वाक्पारुष्यमपि । * तस्य, त्रिविधस्य । निष्ठुराक्षेपादश्लीलाक्षेपो गुरुः, ततस्तीव्राक्षेपो गुरुरित्यर्थः । साक्षेपमित्यादि व्याचष्टे * तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । त्वामित्यस्य विशेषणद्वयम् । धिग्योगे द्वितीया । जाल्मो ऽसमीक्ष्यकारी स्यात् ।

३ । ननु पूर्वं न्यङ्गमव्ययमित्युक्तम् । तच्चावद्यत्वं निष्ठुरादिषु त्रिषु वाक्पारुष्यभेदेषु साधारणमिति अत्राश्लीलरूपवाक्पारुष्यस्य न्यङ्गसंयुतमिति विशेषलक्षणकथनमयुक्तम्, अत आह * अत्रेति । तथा चासभ्यरूपो ऽवद्यविशेषो न्यङ्गशब्दार्थ इति भावः । तत्स्वरूपमाह * भगिनीति । पतनीयैरित्यत्र साकाङ्क्षत्वाच्छेषमाह * युक्तमिति ।

४ । अथ मूलमवतारयति * तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । असवर्णविषये वक्ष्यमाणत्वादाह * सवर्णेति । न्यूनाङ्गेत्यत्र द्वंद्वोत्तरपदकबहुव्रीहिपूर्वपदकद्वंद्व इत्याशयेनाह * न्यूनाङ्गा इति ।

तस्य व्याख्या * करचरणादीति । न्यूनेन्द्रिया इत्यस्य व्याख्या * नेत्रेति । यथासंख्येन नान्वय इत्याह * तेषामिति । अन्यथेत्यादेर्व्याख्या * निन्दार्थेति । सत्यादिस्वरूपमुदाहरणेन वाक्यार्थमध्ये एवाकाङ्क्षानिवृत्तये आह * यत्रेति । क्षेपार्थो * भर्त्सनमिति । अर्धोऽधमेष्विति वक्ष्यमाणैकमूलकल्पनालाघवानुरोधेनार्धन्यूनास्त्रयोदशेति मूले समास इत्याशयेनाह * अर्धाधिकद्वादशेति ।

५ । नन्वेवं मनुना कार्षापणादन्यूनदण्डाभिधानात्तस्य च षोडशपणात्मकत्वात्तेन विरोध इत्याह * काणं वेति । खञ्जपादविकलम् अन्याङ्गविकलमपि वा । * तथ्येन, सत्येनापि काणादिशब्देन । अपिना ऽसत्यादिसमुच्चयः । कार्षापणः अवरो यस्मिन्दण्डे स तादृशः, अत्यन्तालपः कार्षापणो न तु ततो न्यून इत्यर्थः ।

६ । तं परिहरति * तदतिदुर्वृत्तेति । आचारादिभिरत्यन्तनिकृष्टसवर्णेत्यर्थः । तथा च तादृशसवर्णेन यदि सवर्ण एवाक्षिप्यते तथा, तदा तद्विषय एव दण्डो न सर्वविषय इति विषयभेदान्न विरोध इति भावः ।

७ । विशेषमाह * यदा पुनरिति । * शतं, पणाः । * तेनैव, मनुनैव । * आक्षारयन्, अभिशपन् । * अददत्, अत्यजन् ।

८ । ननु जायायाः शापे मात्राद्यभिशापसाम्येन दण्डविधानं न युक्तमत आह * एतच्चेति । * गुरुषु, पूज्येषु । गुरुभिर्न्न निमित्तम् । एतेन भार्यादीनां तत्साम्येन दण्डविधानं सनाधेयमिति कुल्लूकभट्टोक्तं समाहितम् । मेधातिथिस्त्वाक्षारणं भेदनमुक्त्वा तनयं गुरुमिति पाठमङ्गीकृत्य मात्रादीनां मिथो

भेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २०४ ॥

मि० अव. अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह ।

या० अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

मि० त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मी-
ति शपन्तम्, अन्यं वा-त्वज्जायामभिगन्तास्मीत्येवं
शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं-पणानां पञ्चाधिका विं-
शतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तः तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

वा० १ । मूले हशब्दश्चार्थे, तत्समुच्चेयमाह *अन्यं वेति ।
तदर्थमेवाह * त्वज्जायामिति । पञ्चविंशतिकमित्यस्य व्याख्या
* पणानामिति ॥ २०५ ॥

मि० अव. एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय
विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह ।

या० अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ।

अधमेष्वाक्षेप्त्रपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वधो द-
ण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयाऽर्द्धः
सार्द्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनर-
विशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणा-
त्मको वेदितव्यः । तथोत्तमेषु च स्वापेक्षयाऽधिक-
श्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ।

अव. वर्णानां मूर्द्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे
दण्डकल्पनामाह ।

या० दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

८८६ सव्याख्यायां मिताक्षराया व्यवहाराध्याये २

मि० वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्ता
याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च अध
राश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च व
र्णजात्युत्तराधराः । तैः वर्णजात्युत्तराधरैः परस्पर
माक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहन
वेदितव्यम् ।

तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादाना
दुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा
मूर्द्धावसिक्तं ब्राह्मणाद्धीनं क्षत्रियादुत्कृष्टं चाक्रुश्य
ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डात्कि
ञ्चिदधिकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि
तमाक्रुश्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डादूनं पञ्च
सप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्द्धावसिक्तोऽपि तावा
क्रुश्य तमेव दण्डमर्हति ।

मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रि
ययोः परस्पराक्रोशानिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वे
दितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥ २०६ ॥

बा० १। अश्लीलाक्षेपे एव स्थलविशेषे दण्डविशेषप्रतिपादक
मूलमित्याह * एवमिति । गुणो वृत्तादिः । * वर्णिषु, सवर्णेषु ।
* विषमगुणेषु, तेष्वेव । पूर्ववाक्यस्य संख्यापेक्षयाऽत्रार्द्धद्वैगुण्या
दिप्रतिपादनादश्लीलाक्षेपविषयकमेवेदम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति
व्याख्याने पूर्वेत्यादि । साकाङ्क्षत्वादाह * आक्षेपत्रपेक्षयेति ।
अधमत्वं न जातिकृतं, तत्र तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत आह
* न्यूनवृत्तेति । आकाङ्क्षानिरासायाह * पूर्वैति । * अविशेषेणेति ।
आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनवृत्तस्याधिकवृत्तस्य समवृत्तस्य वा भार्येति

यथाकथंचित्परभार्यात्वमत्र विवक्षितम् । अत एवाविशेषेणेत्यु-
क्तम् । अन्यूनवृत्तसंबन्धित्वे भेदेनोक्त्यसङ्गतिर्द्विगुणदण्डासङ्गति-
श्च । अधिकवृत्तादिसंबन्धित्वेऽप्याद्यदोष एव । समवृत्तादिसंब-
न्धित्वेऽपि तथा । पूर्वत एव प्राप्तत्वात् । तस्मान्नितयभिन्नवि-
षयकं तदिति भावः ।

२ । न च पूर्वपद्यव्याख्यावसरे “अन्यं वा त्वज्जायाम्”
इत्याद्युक्ता पञ्चविंशतिको दम उक्तः, इह तु पञ्चाशत्पणात्मक
इति मिथो विरोध इति वाच्यम् । पूर्वत्र भार्याद्वारा पुरुषस्या-
क्षेपे दण्डविशेष उक्तः, अत्र तु परभार्याया एवाक्षेपे विशेष
उच्यतइति भेदात् ।

उ. ३ । *वर्णानां, ब्राह्मणादीनाम् । *कल्पनां, न तु दण्ड-
म् । चतुर्णां युगपत् द्वंद्वभ्रमाभावायाह *वर्णाश्चेत्यादि । क्रमवि-
वक्षया न दोषः । यथासंख्यमप्यत एव सिद्धम् । प्रत्यासत्तेरन्य-
स्याभावाच्चाह * परस्परमिति । कल्पनामेवाह * प्रकर्षेणेति ।

४ । विशेषं तत्राह * तच्चेति । विशेषो विशेषणम् । शेषो इति
पाठेऽप्येवम् । * उत्तराधरभावेति । वर्णकर्तृको जातिविषयकः
जातिकर्तृको वर्णविषयको वा य आक्षेपस्तदनुरोधेनेत्यर्थः । तत्र
ब्राह्मणकर्तृकमूर्द्धावसिक्तविषयकाक्षेपे आह * यथेति । प्राति-
लोभ्येतिवक्ष्यमाणवचनेन क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे ब्रा-
ह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपे च क्रमेण प्रतिपादितं शतपणं पञ्चा-
शत्पणात्मकं च बुद्धिस्थीकृत्याह * क्षत्रियाक्षेपेति । ब्राह्मणक-
र्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपेत्यर्थः । किंचित् अधिकं यस्मिन्निति बहुव्री-
हिः । पदद्वयं वा । किंचिदिति पादाशयकम् । स चात्र शतापे-
क्षया चतुर्थांशः । तथा च तत्पादाधिकं तत्स्वरूपमाह * पञ्च-
सप्तत्यात्मकमिति ।

५ । क्षत्रियकर्तृकमूर्द्धावसिक्तविषयाक्षेपे दण्डमाह * क्षत्रियोऽपीति । * तं, मूर्द्धावसिक्तम् । * ब्राह्मणाक्षेपेति । क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाविषयकाक्षेपेत्यर्थः । * ऊनं, पादोनम् । तदेवाह * पञ्चेति । अर्हतीत्यस्यानुषङ्गः । मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वात् क्षत्रियापेक्षया अधिकत्वात् क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डाद् न्यूनः, ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणादधिकः पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्ड इत्यर्थः ।

६ । द्वितीये आह * मूर्द्धावसिक्तोऽपीति । * तावाकुश्येति । ब्राह्मणक्षत्रियावाकुश्येत्यर्थः । यद्यपि तद्भेदेनापि दण्डव्यक्तिभिर्न तावापि जात्यैक्यादाह * तमेव दण्डमिति । मूर्द्धावसिक्तस्य क्षत्रापेक्षयाऽधिकत्वेन क्षत्रकर्तृकब्राह्मणाविषयाक्षेपनिमित्तकशतदण्डापेक्षया पादोनं शतं पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्डो मूर्द्धावसिक्तेन ब्राह्मणाक्षेपे कृते, तथा मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वेन ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनिमित्तदण्डात्पञ्चाशत्पणात्मकात्पादाधिकः पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्डो मूर्द्धावसिक्तेन क्षत्रियाक्षेपे कृते, इत्युभयथापि तावानेव दण्ड इत्यर्थः ।

७ । एवं वर्णजात्योर्मिथ आक्षेपे दण्डमुक्त्वा जातिष्वेव ब्राह्मणात् क्षत्रियायां वैश्यायां च जातयोर्मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्मिथ आक्षेपे दण्डमाह * मूर्द्धेति । अत्र ब्राह्मणस्थानीय आद्यः क्षत्रियस्थानीयोऽन्त्यः । तथा चाम्बष्ठेन मूर्द्धावसिक्ताक्षेपे शतं विपरीते तु पञ्चाशदिति व्यवस्था विज्ञेया ।

८ । वर्णानुलोमप्रतिलोमापवादे तु पूर्वोक्तन्यायेन पादोनः पादाधिको वा दण्डः । अत्र पञ्चाशदपेक्षया पादकलृप्तिर्न शतापेक्षया । तथा च क्षत्रियापेक्षयाऽम्बष्ठस्य न्यूनत्वाद्वैश्यापेक्षया दण्डः पञ्चविंशत्यात्मकस्तस्मात्पादाधिक

सार्द्धसप्तत्रिंशदात्मको दण्डो भवति । ब्राह्मणेन निषादा-
क्षेपे पादोनैकोनविंशतिपणानां दण्डः । अत्र पञ्चविंशत्यपेक्षया
पादव्यवस्था । ततश्च वैश्यापेक्षया न्यूनत्वान्निषादस्य शूद्रापेक्ष-
याऽधिकत्वाच्च ब्राह्मणेन वैश्याक्षेपे यो दण्डः पञ्चविंशत्यात्मक-
स्तदपेक्षया पादन्यूनो, ब्राह्मणेनैव शूद्राक्षेपे यः सार्द्धद्वादशपणा-
त्मको दण्डस्तदपेक्षया पादाधिकः पादोनैकोनविंशत्यात्मको दण्डः ।

९ । निषादेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डः ।
अत्रापि पुनः शतापेक्षयैव पादव्यवस्था । तथा च शूद्रा-
पेक्षया निषादस्याधिकत्वेन वैश्यापेक्षया च न्यूनत्वेन शूद्रेण ब्रा-
ह्मणाक्षेपे यो दण्डो वधात्मकः शारीरस्तस्मादर्थदण्डस्य न्यून-
त्वेन शूद्रकृतब्राह्मणाक्षेपनिमित्तकदण्डात्किञ्चिन्न्यूनो वैश्येन ब्रा-
ह्मणाक्षेपे यो दण्डः सार्धशतं तस्मात्किञ्चिदधिकः पञ्चसप्तत्य-
धिकं शतं दण्डो भवति ।

१० । अम्बष्ठेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डः । वै-
श्यतोऽम्बष्ठस्याधिकत्वेन क्षत्रियतो न्यूनत्वेन च वैश्येन ब्राह्मणा-
क्षेपे सार्धशतं यो दण्डस्तस्मान्न्यूनः, क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपे यो
दण्डः शतात्मकस्तस्मादधिकः पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डो भवति ।

११ । मूर्द्धावसिक्तकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे यः पूर्वं दर्शितः
स एव वर्णजात्यानुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे कल्पनाक्रमः ।
जातिष्वेवानुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे तु ब्राह्मणक्षत्रियविशामि-
व मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादानामपि यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंश-
तिसार्द्धद्वादशसार्धशतशतपञ्चाशदात्मकदण्डस्योहनं ज्ञेयम् । यथा
संनिहिताधिकापेक्षयाऽधिको दण्डो व्यवहिताधिकाक्षेपे तथैव
संनिहितन्यूनापेक्षया न्यूनो दण्डो व्यवहितन्यूनाक्षेपे इति ।
तदाह * एवमिति ॥ २०६ ॥

८९० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मि० अव. एवं सर्ववर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णा-
नामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह ।

या० प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः ॥ २०७ ॥

मि० अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः
प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रि-
यवैश्ययोर्धथाक्रमेण पूर्ववाक्यीयद्विगुणपदोपात्तपञ्चा-
शत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतपणास्त्रिगुणाः सार्द्धशत-
पणा दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं
जिह्वाच्छेदनं वा भवति ।

यथाह मनुः, (अ० ८ श्लो. २६७)

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ इति ।

विदूशूद्रयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्य-
न्यायतया शतमर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे
वेदितव्यम् । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे शतम् ।

आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविदूशूद्राणां ब्रा-
ह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छत-
परिमितात्क्षत्रियदण्डात्प्रतिवर्णमर्द्धस्यार्द्धस्य हानिं
कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशत्यर्धत्रयोदशपणात्मकं
यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः ।

तदुक्तं मनुना, (अ० ८ श्लो. २६८) ।

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिंशंसने ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ इति ।

क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाऽऽक्रुष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ, वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदित्यूहनीयम् । ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरिति गौतमस्मरणात् ।

(अ. ८ श्लो. २७७)

विदूशूद्रयोरिवमेव स्वजातिंप्रति तत्त्वतः ।

इति मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

वा० १ । * एवं सर्ववर्णेति । सर्वे च वर्णाश्चेति समासः । सर्वे मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णाः ब्राह्मणादयः । एवेन जातिव्यवच्छेदः । मिथ इति शेषः । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्षेपे इत्यर्थः । अपवादो बाधो नात्र विवक्षित इत्याह * अधिक्षेपा इति ।

अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि । इति विश्वः ।

* ब्राह्मणेति । तद्विषयकेत्यर्थः । * पूर्ववाक्यीयाद्विगुणेति । अर्धोऽधमेषु द्विगुण इत्यत्रोपात्तद्विगुणेत्याद्यर्थः । वाक्यद्वीतिपाठे तत्संबन्धिद्विगुणपदेत्याद्यर्थः । द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं चोदाहरणेनाह * शतेत्यादि । अविरोधायोभयोक्तेः फलं कथयन् न्यूनतां निराचष्टे * शूद्रस्येति । ब्राह्मणविषयकाक्रोशे इत्यर्थः । * अध्यर्द्धशतमिति । सार्धशतमित्यर्थः । तत्रैव पक्षान्तरमाह * द्वे वेति । लाघवगौरवापेक्षया विकल्पः । * वधं, ताडनादिरूपम् ।

२ । अत्र दमा इति बहुवचनं निमित्तभूतवर्णापराधबाहुल्याभिप्रायेण । तथा हि । क्षत्रियवैश्याभ्यां ब्राह्मणे वैश्यशूद्राभ्यां क्षत्रिये शूद्रेण वैश्ये एवमानुलोम्येनापीति तद्बाहुल्यम् । तदेतदभिप्रेत्यैव ब्राह्मणविषयकक्षत्रियवैश्यकर्तृकापराधे यो न्याय उक्तस्तं क्षत्रियविषयकवैश्यशूद्रकर्तृकापराधेऽप्यतिदिशति * विदूशूद्रयोरपीति । अनन्तरः संनिहितः । एकान्तरः एकेन व्य-

८९२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

वहितः । यथा ब्राह्मणादनन्तरैकान्तरयोः क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मण-
विषयापराधे दण्डस्तथैव क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोर्वैश्यशूद्रयोर-
पीत्यर्थः । ब्राह्मणानन्तरेण क्षत्रियेण ब्राह्मणाक्रोशे शतमिव वै-
श्यानन्तरेण शूद्रेण वैश्याक्रोशेऽपि शतमित्याह * शूद्रस्य चेति ।

३ । वर्णानामित्युत्तरार्धं व्याचष्टे * आनुलोम्ये न त्विति ।
शेषमाकाङ्क्षितं प्रकृतमाह * आक्रोशे इति । तस्मादिति मौलस्य
व्याख्या * ब्राह्मणाक्रोशेति । क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनि-
मित्तात् क्षत्रसंबन्धिशतपरिमितदण्डादित्यर्थः । प्रत्यासत्तेराह * प्र-
तिवर्णमिति । ब्राह्मणेन क्षत्राक्षेपे कृते शतादर्थं पञ्चाशत् दण्डः,
तेनैव वैश्याक्षेपे कृते पञ्चाशतोऽर्थं पञ्चविंशतिः, तेनैव च शूद्रा-
क्षेपे कृते पञ्चविंशतेरर्थं सार्द्धद्वादशपणा इति विवेकः । वीप्सेय-
म् । हानित इत्यपादानपञ्चम्यन्तात्तसिरित्याह * हानिं कृत्वेति ।
अत एव शेषं साकाङ्क्षमाह * अवशिष्टमिति । * अर्धेति । अर्ध-
न्यूनत्रयोदशेत्यर्थः । * पञ्चाशत्, पणान् । * क्षत्रियस्येति । क्षत्रिय-
विषयकेत्यर्थः । * वैश्ये, अभिशस्ते सति । एवमग्रेऽपि । ब्राह्म-
णो दण्ड्यः स्यादित्यर्थः । * द्वादशक इति । सार्द्धः । परिमा-
णे कन् ।

४ । उक्तरीत्यैवोक्तन्यायमन्यत्राप्याह * क्षत्रियेणेति । अ-
त्राद्ये गौतमसंमतिमाह * ब्राह्मणराजन्यवादिति । तयोस्ता-
दृशयोर्यथा न्यायस्तथाऽनयोरपि तादृशयोरित्यर्थः । द्वितीये मनु-
संमतिमप्याह * विडिति । वैश्यशूद्रयोः स्वजातिं प्रति अन्यो-
न्यजातिं प्रति आक्रोशे एवमेव ब्राह्मणक्षत्रियवत् । वैश्ये शू-
द्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः, शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इ-
त्येवंरूपं दण्डप्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं तत्त्वतो यथावत्कर्तव्य-
मिति शास्त्रनिश्चय इत्यर्थः । अस्य हि—

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । (मनु. ८ । २७६)

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥

इति पूर्वपद्यं च । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां मिथः पतनीयाक्रोशे

कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाह

*ब्राह्मणेति । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यो ब्रा-

ह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहस इति तदर्थः । एवं च

तदपि पतनीयाक्रोशविषयमेव यद्यपि तथापि तुल्यन्यायतयाऽ-

त्रोपन्यस्तं व्याख्यात्रा । अनेन च मनुना—

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥ (ना.व्यव. १५।२२)

इति स्वयमेव प्रागुक्तो जिह्वाछेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्म-

णक्षत्रियाक्रोशविषयएवावतिष्ठते । शूद्रो द्विजातीन् पातकादि-

ना वाचाऽऽकुश्य जिह्वाछेदं लभते, यस्मादसौ पादारूयान्निकृ-

ष्टाङ्गाज्जात इति तदर्थः ॥ २०७ ॥

मि० अव. पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह ।

या० बाहुग्रीवानेत्रसक्थिनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

मि० बाह्वादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा

प्रतिपादिते तव बाहू छिनद्गीत्येवंरूपे शत्यः शतपरि-

मितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आ-

दिग्रहणात्स्फगादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य

शतस्यार्द्धं तदर्द्धं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्प-

८९४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

णिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

बा० १ । सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैरित्यनेनोक्तत्वादाह * पुनरिति । सिंहावलोकनन्यायेनेति भावः । * अधिकृत्येति । बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । द्वंद्वतोऽर्थान्तरनिरासायाह * प्रत्येकमिति । युगपत्तदसंभवादिति भावः । वाचिके इत्यस्य व्याख्या * वाचेति । तदेवोदाहरणेनाह * तवेति । करादिष्विति विषयसप्तमीत्याह * वाचिके इति । अत्र वाचिके इत्युक्त्या ऽस्य निष्ठुराक्षेपविषयत्वं स्पष्टम् ! एवमग्रेऽपि ॥ २०८ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

मि० यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिः त्वद्वाह्याद्यङ्गभङ्गं करोमीत्येवं शपति असौ दश पणान्दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपति असौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

बा० १ । * किं चेति । अन्यदपि तद्विषये उच्यते इत्यर्थः । त्वर्थमाह * यः पुनरिति । एवं वदन्नित्यस्यार्थमाह * त्वदिति । शक्त इत्यस्यार्थः * समर्थ इति । अर्थादाह * क्षीणशक्तिरिति । तथेत्यस्यार्थः * पूर्ववदिति । अत्र विषये दण्डस्योक्तत्वादत्रानुक्तिरित्याह * पूर्वोक्तेति ॥ २०९ ॥

मि० अव. तीव्राक्रोशे दण्डमाह ।

या० पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

मि० पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे
मध्यमसाहसो दण्डः । उपपातकसंबद्धे पुनर्गोघ्नस्त्व-
मसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

बा० १ । पतनीये करणे अनीयर् इत्याह * पातित्यहेतुभिरिति ।
* वर्णिनामिति । मिथ इति शेषः । इदमपि क्षत्रियकर्तृकब्राह्म-
णाक्षेपविषयं, प्रागुक्तमनोः, अन्यत्र तथैव कल्पना बोध्या इति
केचित् । वर्णिपदं मूर्द्धावसिक्तादिजातीनामप्युपलक्षणम् । तथा
च जातिष्वपि मिथः पतनीयैराक्षेपे मध्यमसाहसः, उपपातकैरा-
क्षेपे प्रथमसाहस इत्येव निर्णयः । वर्णजात्योर्मिथ आक्षेपेऽपि
पूर्वोक्त एव दण्डः । वर्णिष्वपि न्यूनाधिकभावं विना मध्यम-
साहसादिदण्डविधानादितरत्रापि तथा कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात्
इति बोध्यम् । युक्तेत्वित्यर्थमाह * संबद्धे पुनरिति ॥ २१० ॥

मि० अव. किञ्च ।

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेपउत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

मि० त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां
च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्द्धाव-
सिक्तादिजातीनां पूगाः सङ्घास्तेषाम् आक्षेपे मध्यम-
साहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसा-
हसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यं नाम विवादपदम् ।

बा० १ । * किं चेति । प्राग्वत् । अत्र जातिपदमुभयपरमि-

८९६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्याह * ये पुनर्ब्राह्मणेति । अन्यथा न्यूनतापत्तेरिति भावः ।
जातिपूगानामित्येकं निमित्तं न तु द्वंद्व इत्याह * जातीनां पूगा
इति । अयं चात्र सामान्यतः समुदायवाचीत्याह * सङ्घा इति ।
अत्र बहुवचनबलात् तेषां प्रत्येकं सङ्घा यथाकथञ्चित् मिलितानां
वा सङ्घा इति विवक्षितम् । सर्वथाऽपि स एव दण्ड इति बो-
ध्यम् । प्राग्वदाह * प्रत्येकमिति ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥ १९ ॥

मि० उ. दण्डपारुष्यं नाम संप्रति प्रस्तूयते ।

तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्, (व्यव. १५ । ४)

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते॥इति ।

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपा-
दायुधैः आदिग्रहणाद्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिं-
सनं दुःखोत्पादनं, तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजः-
पङ्ककरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखो-
त्पादनं, तदुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्ड्यतेऽनेनेति द-
ण्डो देहः तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्य-
स्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य त्ववगोरणादिकरणभेदेन
त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैवि-
ध्यात् पुनस्त्रैविध्यं—

तेनैवोक्तम्, (व्यव. १५। श्लो. ५।६)

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।

अवगोरणानिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधने॥इति ।

निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साह-

सानि—त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्या-
णीत्यर्थः ।

तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्त-

तलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः
केतु पूज्य एव ।

८९८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् ।

कलहे च बद्धवैरानुसन्धातुरेष दण्डभाक्त्वम् ।

तथा द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः ।

तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव
दण्डदापनेऽधिकारिणः, तेषामशक्यत्वे तान् राजा
घातयेदेव नार्थं गृहीयात्-इत्येवं पञ्चप्रकारा विधयः-

तेनैवोक्ताः, (व्यव. १५ श्लो. ७-१४)

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते ।

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः ।

पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ।

श्वपाकषण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ॥

हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥

यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥ इति

अव० एवंभूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वाद्दण्डप्रण

यनस्य तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह ।

या० असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

मि० यदा कश्चिद्रहसि अहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैः युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन च कूटचिह्नकृतसंभावनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

वा० १। अथ द्वितीयं पारुष्यमाह * दण्डेति । चस्त्वर्थे । गात्रशब्द उपलक्षणमन्यस्यापि । तच्च विनिगमकाभावात् सर्वमित्याह * स्थावरेति । तात्पर्यार्थद्वयं * हिंसनामित्यादि । अत्र दुःखं कायिकं बोध्यम् । करीषेति पाठः । उपघातपदस्य तस्यासम्भवात् तदन्वयासम्भवेन पृथगुक्तेराह * संस्पर्शनेति । अत एवाह * मन इति । अस्यान्वर्थत्वमाह * दण्ड्यते इति । पर इति शेषः । दुःखयुक्तः क्रियते इत्यर्थः ।

२। एवं नारदोक्त्या दण्डपारुष्यस्वरूपमुक्त्वा तयैव तद्भेदानप्याह * तस्य चेति । दण्डपारुष्यस्य चेत्यर्थः । * अवगोरणादिकरणभेदेनेति । तद्रूपसाधनभूतकारकभेदेनेत्यर्थः । * द्रव्यरूपकमेति । तद्रूपकर्मकारकत्रैविध्यादित्यर्थः । * पुनः, अपि । * त्रैविध्यं, तदेव । * तेनैव, नारदेनैव । दण्डपारुष्यं शरीरस्य विरुक्षीकरणं तत्र विरुक्षीकरणाख्ये व्यापारेऽवगोरणादीनि त्रीणि करणानि तद्भेदात्रैविध्यं, यत्र शरीरे विरुक्षीकरणं भवति तत्कर्मकारकं तस्य हीनत्वादिनाऽपि त्रैविध्यमेवेत्यर्थः । * तस्यापीति । दण्डपारुष्यस्य । * हीनमध्योत्तमक्रमात्, तक्रममादाय ।

ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रवृत्तैरवगोरणादिभिस्त्रिभिः करणैर्हीनमध्यो-
त्तमानां द्रव्याणां समतिक्रमात् त्रैविध्यमपि दृष्टमित्यर्थः । चः
पादपूरणे । तथा चावगोरणादिषु करणेषु पाठक्रमादेव हीनत्वा-
दिकं बोध्यम् ।

३ । ननु करणकारककर्मकारकभेदात्षाड्विधत्वं, त्रैविध्यमनुप-
पन्नम्, अत आह * त्रीण्येवेति । तत्र कण्टकशोधने इति पाठः । तत्र
एवंविधे दण्डपारुष्ये कण्टकशोधने दुष्टशिक्षायां क्रियमाणायाम्
अपराधानुसारेण शिक्षार्थं दण्डपारुष्यरूपाणि साहसानि हीन-
दण्डपारुष्यमध्यमदण्डपारुष्योत्तमदण्डपारुष्यरूपप्रकारत्रययुक्ता-
नि त्रीण्येवेत्यर्थः । कर्मकरणभेदेऽपि हीनत्वादिनाऽनुगमेन त-
द्व्यपदेशयुक्तत्वात्त्रिप्रकारकमेवेति भावः । ननु साहसतोऽस्य भे-
दस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथं साहसानीत्यत आह * त्रीण्येवेति ।
साहससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वस्यात्रापि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

४ । एवं नारदोक्त्या सभेदं दण्डपारुष्यस्वरूपमुक्त्वा वाक्पा-
रुष्यसाधारणधर्मान् तथैव प्रतिपादयितुं तेषां स्वरूपं क्रमेणाह
* तथेति । उभयोरपीति विषयसप्तमी । प्रवृत्तकलहयोर्द्वयोर्म-
ध्ये इत्यन्वयः । पूज्य एवेति एवोऽप्यर्थे । तृतीयप्रकारमाह
* कलहे चेति । वद्धमनुवद्धं यत्पूर्ववैरं तत्स्मर्तुरित्यर्थः । एवे-
नान्यव्यवच्छेदः । * सज्जना एव, आर्या एव । * दापने, भृ-
त्यादिद्वारा । * तेषां, आर्याणाम् । स्फुटार्थम् एवव्यवच्छेद्यमाह
* नार्थमिति । न धनमित्यर्थः ।

५ । * तेनैव, नारदेनैव । * एतयोरुभयोरपि, वाग्दण्डपारुष्य-
योः । पञ्च विधाः प्रकारा यस्य तादृशो विधिर्विधानमुक्तमित्य-
र्थः । तान्येवाह उक्तक्रमेण * पारुष्ये सतीत्यादिना । संरम्भात्पौ-
र्वापर्याभावः । तदेव ध्वनयन्नाह * दण्डेति । योऽतिक्रम्य ग-

- (९) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिलषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (११) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (११) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१२) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसावाल्प्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१०) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किाविभजनाव्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-
ऽचतरणिकया च सहितम् । ८

- २४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
- २५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्य-
चानुमानगादाभ्याः प्रत्यचानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य सुक्तिवादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) २
- २६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधट्टीकासहितश्रीदेवाचार्य-
प्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- २७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मण्डिभट्टकृत-
टीकया सहितः । हरिभट्टमूरिकृतः । १
- २८ शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- २९ अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिमृतदीधित्याजागदीशी टीका । १३
- ३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा सत्कारप्रकाशात्मकः । १०
- ३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ५
- ३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४
- ३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- ३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- ३५ वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- ३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समा-
ख्यया संवलितम् । २
- ३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतकर्षिणी
समाख्य व्याख्यासंवलितम् । ४
- ३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भर श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २
- ३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवलभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षि-
तविरचित टिप्पणीसहिता । २
- ४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ४
- ४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तपरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैता-
द्वैतदर्शनानुगतः । २
- ४२ स्वानुभवादर्थः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित ।
स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १
- ४३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य वाख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय ९

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस, सिटी,

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES:

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 182.

व्यवहार- बालंभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया

पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वपत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः

स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहिता
मिताक्षराश्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या
पर्वतीयनित्यानन्दपन्तेन परिष्कृत्य संशोधिता ।

VYAVAHÂRA-BÂLAMBHATTI

THE EXTENSIVE COMMENTARY ON THE MITÂKSHARÂ
WITH THE ORIGINAL .

BY

Bâlambhatta Pâyagunde

EDITED BY

Pandit Nityanand Pant Parvatiya

Under the supervision of Shri Govinda Das.

FASCICULUS X.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १८२

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतं सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्यं च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ।
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ।
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः
  - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
  - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
  - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
  - (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त) २
  - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
  - (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय- (मीमांसा) २
  - (६) श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः }

च्छति स दण्डभागित्यर्थः । एवं प्रथमं तमुक्त्वा द्वितीयमाह
* पूर्वमिति । * आक्षारयेत्, पारुष्यं कुर्यात् । * नियतम्, अव-
श्यम् । * पश्चाद्यः, आक्षारयेत् । * असत्कारी, दोषभाक् ।
विशेषमाह * पूर्वत्विति । * विनयो, दण्डः ।

६ । कलहे चेत्युक्तं तृतीयप्रकारमाह * द्वयोरिति । तुल्यम्
अन्यूनाधिकं कलहमापन्नयोः प्राप्तयोः द्वयोर्मध्ये यः पुनः
यस्तु वैरमनुबध्नाति दृढतरं स्मरति तयोर्मध्ये स एव दण्डभाक्
भवति, पूर्वा वा पूर्वं प्रवृत्तो वा यदि वा अथ वा इतरः
पश्चात्प्रवृत्त इत्यर्थः ।

७ । चतुर्थमाह * पारुष्येति । स्पष्टम् । पञ्चममाह * श्व-
पाकेति । वधवृत्तिष्विति श्वपाकादेरेव विशेषणम् । वधजीवि-
ष्विति तदर्थः । अत एवैते तदवान्तरभेदा एवात्र । नृपेष्विति
विषयसप्तमी । चो भिन्नक्रमः । तथा च वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु
चतुर्षु हस्तिपत्रात्यदासेषु च सद्यस्तत्कालं घात एवानुशासनं,
कस्मिन्सति, गुर्वाचार्यनृपविषये मर्यादातिक्रमे सतीत्यर्थः । गु-
र्वाचार्यान्तगेषु चेति पाठान्तरम् । तत्रान्तं चरममाश्रमं गच्छती-
त्यन्तगो यतिः । यद्वा अन्तं नाशं गच्छन्ति गमयन्तीत्यन्तगाः
गुर्वाचार्ययोरन्तगास्तेषु गुर्वाचार्यद्रोहिषु । अत्र चो यथाश्रुत
एव । तथा च वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु हस्तिपादिषु गुर्वाचार्या-
न्तगेषु च सद्यो घात एवानुशासनं शिक्षा । उत्तरश्लोकपर्या-
लोचनया सत्सु इत्यर्थलभ्यम् । कस्मिन्सति, सत्सु विषये मर्या-
दातिक्रमे सतीत्यर्थः । गुर्वाचार्यानुगेष्विति पाठेऽप्येवम् ।

श्वपाकपशुचाण्डालवेश्यासूकरवृत्तिषु ।

इति गुर्वाचार्यान्तगेष्विति चेति कल्पतरौ पाठः ।

आद्यपक्षे नृपेत्याद्युपलक्षणमिति सूचयन् घातमेव द्वेधा

९०२ सव्याख्यायां मिताक्षराया व्यवहाराध्याये २

पद्याभ्यामाह * यमेवेति । * नृषु, नृणां मध्ये । एते श्व-
पाकादयो यमेव हि सन्तं जनमित्याद्यर्थः । * विनयं, दण्डम् ।
एवव्यवच्छेद्यमेवाह * न तदिति । * एते, पूर्वोक्ताः ।

९। एवं स्मृत्यन्तरोक्तमुक्ता तत्सङ्गत्या मूलमवतारयति
* एवंभूतेति । उक्तप्रकारं प्राप्तेत्यर्थः । * प्रणयनस्य, वक्ष्यमा-
णमूलोक्तस्य । * तदिति । दण्डपारुष्यस्वरूपेत्यर्थः । * हेतु-
मिति जातावेकवचनम् । असाक्षिकं हतं हननं यत्र निवेदने इति
बहुव्रीहिः । तदाह * यदेत्यादिना निवेदयतीत्यन्तेन । व्रणादि-
स्वरूपं प्राप्तैः । युक्त्येति जातावेकवचनं व्याख्याने । तत्स्वरूपमा-
ह * कारणेति । द्वन्द्वगर्भः षष्ठीतत्पुरुषादिरयम् । कारणपर्या-
लोचनात्मिकया प्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया चेत्यर्थः । आग-
मोऽत्रान्य एवेत्याह * जनप्रवादेनेति । मौलमेकं च व्याचष्टे
* चशब्दादिति । सर्वसमुच्चायकं द्वितीयं तमाह * दिव्येन चेति ।
मूले कृतो भयादित्यत्र कृदिति सम्पदादित्वाद्भावे किप् । तस्य
करणस्य भयादित्यर्थः । तस्यानिश्चयादाह * कृतसम्भावनाया
इति । करणसम्भावनाया इत्यर्थः । तृतीयपादार्थमाह * प-
रीक्षेति ॥ २१२ ॥

मि० अव० एवं निश्चिते साधनाविशेषेण दण्ड-
विशेषमाह ।

या० भस्मपङ्कजरजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

मि० भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्य-

सौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यामिति अश्रुश्लेष्म-
नखकेशकर्णविद्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते ।
पार्णिणः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठयूतं मुखनिः-
सारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वादशपणात् द्वि-
गुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्-
शने पुनः—

कात्यायनेन विशेष उक्तः,

छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद् यः स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।

आद्यग्रहणात् वसाशुक्रासृङ्मज्जानो गृह्यन्ते ।

एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः ।

परभार्यासु चाविशेषेण, तथोत्तमेषु स्वापेक्षया
आधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणाद्विंशतिपणाच्च द-
ण्डाद् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।

हनिषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्द्धद-
मः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः ।

मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्था-
विशेषः । आद्यग्रहणाद्ग्राहवेशादिकम् । एतैर्युक्तेन
अस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः ॥२१३॥२१४॥

बा० १ । * एवम्, अव्यवहितोक्तप्रकारेण । * निश्चिते, दण्डपा-
रुष्ये । न समुदायस्पर्शो विवक्षित इत्याह * रेणुना वेति ।
तेषां स्पर्शे हेतुभूते सतीति वाच्योऽर्थः । तत्फलितमाह * य इ-
ति । * इति, अनेन । कर्णविद् कर्णमलम् । दूषिका नेत्रमलम् ।
त्रयाणां द्वंद्व इत्याह * तैरिति । द्विगुणस्तत इति मूले व्युक्रम
इत्याशयेन तदर्थमाह * ततः पूर्वादिति । पूर्वोक्तात् । पूर्वादीति

९०४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

विकल्पात् न स्मादादेशः । *पुरीषादीति । तैः स्पर्शने कृते त्वित्यर्थः । * छर्दिमूत्रेति । छर्दिर्वमनं छर्द्यादिभिः परगात्राभिद्रोहे आपात् पादमारभ्य नाभिपर्यन्तं यो दण्डः स चतुर्गुणः, दशपणापेक्षया तत्त्वं, चत्वारिंशत्पणः स्यात् । कायमध्ये नाभेरूर्ध्वं मुखदूर्वाक् तैस्तथा सति षड्गुणः षष्टिपणः स्यात् । मूर्ध्नि तु तैस्तथा सति अष्टगुणः अशीतिपणः स्मृत इत्यर्थः ।

२ । एतेन पारिशेष्यात्पूर्वोक्तश्चतुर्गुणो दण्डो नाभेरधस्तात् द्रोहे विज्ञेय इति व्याख्यानमपास्तम् । आपादित्यस्यार्थाज्ञानात् । समासान्तस्तत्र लोप आर्षः ।

३ । कातीयं व्याचष्टे * आद्येति । समेष्वेवमिति व्याचष्टे *एवमिति । तत्र एवमित्यस्यैवंभूत इत्यादि व्याख्या । समेष्वित्यस्य च सवर्णेति ।

४ । परस्त्रीषु द्विगुण इत्यादि व्याचष्टे * परेति । * अविशेषेणेति । सवर्णत्वोत्तमवर्णत्वहनिवर्णत्वविशेषमन्तरेणेत्यर्थः । तथा च परस्त्रीमात्रे भस्मादिभिः स्पर्शने दशपणात् द्विगुणो विंशतिपणः, अमेध्यादिभिः स्पर्शने विंशतिपणात् द्विगुणश्चत्वारिंशत्पण इत्यर्थः ।

५ । एवमुत्तमेषु चेत्यत्रापीत्याह *तथोत्तमेष्विति । अत्रोत्तमत्वं न जातिः, तत्रानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्, अत आह *स्वेति । एवमग्रेऽपि । *हीनेष्विति । आदिना वृत्तादि । *दशपणश्चेति । भस्मादिभिः स्पर्शने इत्यर्थः । तुर्यपादं व्याचष्टे * मोह इति । उपलक्षणे तृतीयेत्याह * युक्तेनेति ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

मि० अ० प्रातिलोम्यापराधे दण्डमाह ।

या० विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः ॥ २१५ ॥

मि० ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादे-
र्षदङ्गं करचरणादि तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि
पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव ।

(मनु. अ. ८ श्लो. २७९)

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

इति द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधाना-
त् । वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्य-
न्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथम-
साहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि ह-
स्तादिच्छेदनमेव ।

(अ. ८ श्लो. २८०)

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

इति मनुस्मरणात् । उद्गोरणार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु
तदर्द्धिकः प्रथमसाहसादर्द्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मा-
दिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः—

प्रातिलोभ्यापवादिषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः—

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य त-
त्रापि हस्तच्छेद एव ।

(अ. ८ श्लो. २८२)

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेद्रम् अवशर्जयतो गुदम् ॥

इति मनुस्मरणात् ॥ २१५ ॥

वा० १ । #प्रातिलोभ्येति । तेनापराधे इत्यर्थः । बहुवचनान्ते-

न समास इत्याह * ब्राह्मणानामिति । अत्र वर्णत्वेन सादृश्या-
दाह * क्षत्रियादेरिति । विशेषमाह * क्षत्रियेति । * श्रेयांसम्,
उत्तमजातिम् । द्विजातिम् इति यावत् । अत एवाह * अन्त्यज
इति । अङ्गमध्येऽन्त्यात् निकृष्टात्पादाज्जात इत्यर्थः । अन्ते भ-
वोऽन्त्यः शूद्रवर्णस्तस्माज्जात इति वा । अन्त्यः सन् जात इति
इति वा । * अस्य, शूद्रस्य । मात्रं कात्स्न्ये । तन्मात्रविषयकाप-
राधे इत्यर्थः । अत्र तेन तत् साक्षात्परम्परासाधारणं बोध्यम् ।
तदित्यस्येदमित्यर्थः । मनुग्रहणमादरार्थम् । मानवमेवेदम् ।

२ । उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति * वैश्यस्यापीति ।
वैश्यस्य क्षत्रियानन्तरभावित्वेन न्यूनत्वेनान्त्यजत्वात्क्षत्रियस्य
तदपेक्षया ज्यायस्त्वेनोत्कृष्टत्वाच्छूद्रतुल्यत्वेनायमेवाङ्गच्छेदन-
रूपो दण्ड इत्यर्थः । * शस्त्रादीति । शस्त्रादेः स्पर्श इत्यर्थः ।
तदद्विक इति प्राग्वत् । तत्फलितमाह * प्रथमेति ।

३ । ननु भस्मादिभिर्निष्ठ्यूतान्तैः प्रागुक्तैः प्रातिलोम्या-
पराधे को दण्ड इत्यत आह * भस्मादीति । उक्तमूल-
माह * प्रातिलोम्येति । भस्मादिभिः स्पर्शने सवर्णविषये यो
दशपणो दण्ड उक्तस्तस्यैव प्रातिलाम्येत्यनेन तथोक्तत्वात्स
एवात्रापि । तत्र क्षत्रियेण ब्राह्मणं प्रति भस्मादिभिरभिद्रोहे
कृते प्रातिलोम्यापवादत्वेन द्विगुणो विंशतिपणो दण्डः । तैरेव
वैश्यकर्तृके क्षत्रियापराधे तत्रोक्ताविंशतिपणात् द्विगुणश्चत्वा-
रिंशत्पणो दण्डः । तैरेव वैश्यकर्तृकब्राणापराधे विंशतिपणादेव
त्रिगुणः षष्टिपणो दण्ड इति बोध्यम् ।

४ । * तत्रापि, भस्मादिकरणकब्राह्मणपराधेऽपि।दर्पादिति
निष्ठीवनादौ हेतुः । अवेत्येते ऽवमानसूचकाः ॥ २१५ ॥

मि० अव. एवं प्रातिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय

पुनः सजातिमधिकृत्याह ।

या० उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

मि० हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं द-
शपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्परव-
धार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो
दण्डः ॥ २१६ ॥

बा. १ । व्यवहितसङ्गतिमाह * एवमिति । * पुनः, पुनर-
पि । * सजातिं, सवर्णम् । सिंहावलोकनन्यायेनेति भावः ।
हस्तेति समाहारद्वन्द्व इत्याह * हस्ते इति । * उद्गूर्णे, उ-
द्यते । दशविंशतिकावित्यत्र द्वन्द्वोत्तरं परिमाणे कनित्याह
* यथेति । परस्परमित्यस्य लक्ष्यार्थमाह * परस्परेति । सर्वेषा-
मित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । वर्णानामिति तदर्थः । उद्-
गूर्णे इत्यस्यानुवृत्तिः, तदाह * उद्गूर्णे इत्यादि ॥ २१६ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

मि० पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उ-
ल्लुञ्चति श्रुटित्याकर्षति असौ दशपणं दण्ड्यः । पीडा
च आकर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाक-
र्षांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन् समुच्चिते शतं दण्ड्यः ।

एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्या-
कृष्य च यः पौदन घट्टयति तं शतं पणान् दापये-

१०८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

दिति ॥ २१७ ॥

वा. १ । * किं चेति । सर्वर्णविषये ऽन्यदप्याहेत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपि । * पादेति । अत्र करशब्दस्यापूर्वनिपातः । त-
त्प्रकरणस्यानित्यत्वात् । अत एवाग्रे करपादेत्युक्तिसङ्गतिर्मूले ।
वस्त्रग्रहणान्न समाहार इत्याह * कराणामिति । अत एवाह
* अन्यतममिति । मुख्यार्थोऽत्र न विवक्षित इत्याह * झटितीति ।
समाहारद्वन्द्वादण्डबाहुल्यादविरोधाच्चाह * समुचिते इति । अ-
सम्भवनिरासायाह * एतदिति । मूले भावे प्रत्यया इत्याह
* अंशुकेनावेष्टयेत्यादि । अध्यासपदार्थमाह * घट्टयतीति ।
ताडयति ॥ २१७ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

मि० यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदु
ताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोति असौ द्वात्रिंशतं
पणान् दण्ड्यः । यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते
तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः ।

त्वङ्मांसास्थिविभेदे पुनर्विशेषो—

मनुना दर्शितः (अ. ८ श्लो. २८४)

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता च षण्णिकान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
इति ॥ २१८ ॥

वा. १ । आद्यर्थमाह * लोष्टेति । त्वग्भेदक इत्यादौ शेष
पष्ठ्या समासः । निमित्तान्तरे मूलोक्तमेवाह * लोहितस्येति ।

चस्तु दण्डसमुच्चायको न तु समुच्चयनिमित्तत्वसूचकः । सर्वत्र तथैव सत्त्वात् । तद्व्याख्यातृभिरपि तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।

२ । एतेन समुच्चिते शतदण्डो न त्वज्मात्रभेदके, चस्य समुच्चयबोधकत्वादिति व्याख्यानमपास्तम् । नन्वेवं चतुःषष्टिपणो दण्डो मूले रक्तदर्शने उक्तः, मनुना तु शतमिति मिथो विरोध इति चेन्न । मर्मस्थले तद्दर्शकस्य मनूक्तम्, अन्यत्र मूलोक्तमिति विवेकात् । अग्रे चस्त्वर्थे ॥ २१८ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

मि० करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे, कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने, रूढव्रणस्योद्भेदने, मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

वा. १ । करेति समाहारद्वन्द्वे पाददन्तेति ददादेश इत्याह * करेति । अग्निमानुरोधेन दण्डस्य तुल्यत्वाच्चाह * प्रत्येकमिति । मूले कर्णनासयोरित्यार्षम् । तत्सूचक इतरेतरद्वन्द्व एवेत्याह * कर्णनासस्य च प्रत्येकमिति । अपूर्वव्रणोत्पत्तेरत्रानुद्देश्यत्वं किं तु जातव्रणभङ्गस्येत्याह * रूढेति । जातेत्यर्थः । ननु करादिभङ्गस्याल्पत्वेनैकरूपेण सर्वत्र मध्यमसाहसदण्डविधानमयुक्तम्, अत आह * अनुबन्धादिनेति । अनुबन्धो दोषोत्पादः । दोषोत्पादे ऽनुबन्धः स्यादित्यमरः । आदिना व्यवहारासौकर्यम् । कर्णनासाछेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्षसिद्धं, करपादादेस्तु साक्षाच्छरीरावयवत्वेन तद्भङ्गे व्यव-

९१० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

हारसौकर्याभावेन शरीरयात्राया दुर्लभत्वादोषाधिक्यम् । एवं दन्तभङ्गे ऽभ्यवहरणसौकर्याभावेन परम्परया जीवनसङ्कोचादोषाधिक्यम् । इत्थमनुबन्धादिना करादिभङ्गादिरूपविषयस्य साम्यमूह्यमित्यर्थः ॥ २१९ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्थनां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

मि० गमनभोजनभाषणनिरोधे, नेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च प्रतिभेदने, कन्धरां ग्रीवा बाहुः प्रसिद्धः सक्थ ऊरुः तेषां प्रत्येकं भञ्जने मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

बा. १ । *चेष्टेति । अत्र वाचो ऽपूर्वनिपातः प्राग्वत् । एवं कन्धरेत्यत्रापि । तत्रेतरतरयोगोऽप्येवम् । अत एवेह चेष्टार्थो *गमनेति प्रत्येकमिति वक्ष्यति । मूले चो व्युक्रमे सर्वसमुच्चये । अग्रे मूले चस्त्वर्थे ॥ २२० ॥

मि० अव. अपिच ।

या० एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद् द्विगुणो दमः ।

मि० यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्यस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषाम् । प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारूष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् ।

वाक्पारूष्ये यएवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।

तएव दण्डपारुष्ये कार्या राज्ञा यथाक्रमम् ॥

इति स्मरणात् । (ना. व्यव. १६ । २९)

या० कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥२२१॥

मि० कलहे वर्तमाने यद्येनापहतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहतद्रव्याद्विगुणश्चापहारानिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

आ. १। यथोक्तादित्यस्यार्थमाह * यस्मिन्निति । अपराध-
बहुत्वादाह * प्रत्येकमिति । तदेवाह * अतीति । एवं
सवर्णविषयापराधे मूलोक्तं दण्डं वाक्पारुष्योक्तन्यायेनात्र त-
दनुक्तत्वात्प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोर्योजयति * प्रातिलो-
म्येति । * एतस्यैव, मूलीयस्यैव । * दण्डजातस्य, तत्समूहस्य ।
प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः, आनुलोम्यापराधे दण्डस्य
हानिरित्यर्थः ।

२ । न च विप्रपीडाकरमिति मूलव्याख्यावसरे भस्मा-
दिसंस्पर्शे पुनरित्यादिनाऽयमर्थ उक्तः, स एवात्रोच्यते इति
पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । भस्मादिभिः करणविशेषैः प्रातिलो-
म्यापराधे सति तत्रैवापराधे प्रागुक्तः प्रातिलोम्यापराधदण्ड-
प्रसङ्गेन, अत्र तु प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरुभयोरपि वाक्-
पारुष्योक्तस्य सकलस्यापि दण्डस्य कल्पनाप्रकारो बालावबो-
धार्थमुच्यते इति भेदात् । मानवे प्रातिलोम्यानुलोमत इति
धर्मपरम् । पञ्चमीद्विवचनान्तात्तसिः । * कार्याः, कर्त्तव्याः
दण्डाः । दाप्या इति पाठान्तरम् ।

उ. ३ । कलहेति सप्तमीसमासः । तदाह * कलहे इति ।
* वर्तमाने, न तु समाप्ते । तत इत्यस्यार्थमाह * अपहृतेति ।

९१० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

हारसौकर्याभावेन शरीरयात्राया दुर्लभत्वाद्दोषाधिक्यम् । एवं दन्तभङ्गे ऽभ्यवहरणसौकर्याभावेन परम्परया जीवनसङ्कोचाद्दोषाधिक्यम् । इत्थमनुबन्धादिना करादिभङ्गादिरूपविषयस्य साम्यमूहमित्यर्थः ॥ २१९ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्थनां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

मि० गमनभोजनभाषणनिरोधे, नेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च प्रतिभेदने, कन्धरां ग्रीवा बाहुः प्रसिद्धः सक्थ ऊरुः तेषां प्रत्येकं भञ्जने मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

बा. १ । *चेष्टेति । अत्र वाचो ऽपूर्वनिपातः प्राग्वत् । एवं कन्धरेत्यत्रापि । तत्रेतरैतरयोगोऽप्येवम् । अत एवेह चेष्टार्थो *गमनेति प्रत्येकमिति वक्ष्यति । मूले चो व्युक्रमे सर्वसमुच्चये । अग्रे मूले चस्त्वर्थे ॥ २२० ॥

मि० अव. अपिच ।

या० एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद् द्विगुणो दमः ।

मि० यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्यस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषाम् । प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारूष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् ।

वाक्पारूष्ये यएवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।

तएव दण्डपारुष्ये कार्या राज्ञा यथाक्रमम् ॥

इति स्मरणात् । (ना. व्यव. १६ । २९)

या० कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥२२१॥

मि० कलहे वर्तमाने यद्येनापहतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहतद्रव्याद्विगुणश्चापहारानिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

भा. १। यथोक्तादित्यस्यार्थमाह * यस्मिन्निति । अपराध-
बहुत्वादाह * प्रत्येकमिति । तदेवाह * अतीति । एवं
सवर्णविषयापराधे मूलोक्तं दण्डं वाक्पारुष्योक्तन्यायेनात्र त-
दनुक्तत्वात्प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोर्योजयति * प्रातिलो-
म्येति । * एतस्यैव, मूलीयस्यैव । * दण्डजातस्य, तत्समूहस्य ।
प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः, आनुलोम्यापराधे दण्डस्य
हानिरित्यर्थः ।

२ । न च विप्रपीडाकरमिति मूलव्याख्यावसरे भस्मा-
दिसंस्पर्शे पुनरित्यादिनाऽयमर्थ उक्तः, स एवात्रोच्यते इति
पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । भस्मादिभिः करणविशेषैः प्रातिलो-
म्यापराधे सति तत्रैवापराधे प्रागुक्तः प्रातिलोम्यापराधदण्ड-
प्रसङ्गेन, अत्र तु प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरुभयोरपि वाक्-
पारुष्योक्तस्य सकलस्यापि दण्डस्य कल्पनाप्रकारो बालावबो-
धार्थमुच्यते इति भेदात् । मानवे प्रातिलोम्यानुलोमत इति
धर्मपरम् । पञ्चमीद्विवचनान्तात्तसिः । * कार्याः, कर्त्तव्याः
दण्डाः । दाप्या इति पाठान्तरम् ।

उ. ३ । कलहेति सप्तमीसमासः । तदाह * कलहे इति ।
* वर्तमाने, न तु समाप्ते । तत इत्यस्यार्थमाह * अपहृतेति ।

११२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तत्र हेतुं सूचयन्नाह * अपहारेति । बहुव्रीहिः ॥ २२१ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥२२२॥

मि० यो यस्य ताडनाद् दुःखमुत्पादयेत्स तस्य व्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यात् न समुत्थानजव्ययमात्रम् ॥२२२॥

वा. १। *ताडनात्, ताडितादिति पाठेऽपि भावे क्तः । समुत्थानजमित्यादेरर्थमाह * तस्य व्रणेति । क्रियते अनेन सम्यगुत्थानमिति व्युत्पत्त्याऽऽह * व्रणरोपणमिति । व्युत्पत्त्या तस्य सम्यक् स्वरूपतः करणमित्यर्थः । दण्डं चेत्याद्यर्थमाह * यस्मिन्निति । अस्य तात्पर्यार्थमाह * नेति । मात्रमवधारणे ।

मनुरपि, (८ । २८७)

अङ्गानां पीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ इति ।

अङ्गानां करादीनां प्राणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिरूपसमुत्थानसम्बन्धो भवति तावता कालेन पथ्यौषधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । यदि तं व्ययं पीडोपपादको न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेव सर्वं राज्ञा दण्डत्वेन दाप्य इत्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः ॥ २२२ ॥

मि० अव. परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्त्वाऽनन्तरं बहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह ।

या० अभिघाते तथा भेदे छेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्वयं तथा ॥ २२३ ॥

मि० मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः समन्विता ग्राह्याः । पुनः संपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

वा० १। उत्तरवचनस्य प्रसङ्गसङ्गतिरित्याह *परमात्रेति । गृहादितो हस्तादीनामन्तरङ्गत्वात्तदपराधे तावत्तत एव दण्डमुक्त्वा ऽन्तरङ्गप्रसङ्गाद् बहिरङ्गगृहकुड्याभिघातादौ दण्डकथनमित्यर्थः । एतेन वैपरीत्येन कथनशङ्काऽपि निरस्ता । अर्थो गृहादिरूपः । भेदे छेदे इति पाठः । पञ्चेत्यादि पदत्रयम् । योग्यतयाऽऽह *मुद्गरेति । प्रत्यासत्तेराह *कुड्यस्येति । अभिघात आघातमात्रम् । भेदे इत्यस्यार्थो * विदारणइति । छेदे इत्यस्यार्थो * द्वैधीति । चतुर्थदण्डाभावादपराधबाहुल्याच्चाह * एते त्रय इति । तद्वयमित्यस्यार्थमाह * पुनरिति ॥ २२३ ॥

मि० अव. अपिच ।

या० दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

मि० परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन् षोडश पणान् दण्ड्यः । प्राणहरं पुनर्विषभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

वा० १। अर्थादाह *परेति । दुःखोत्पादीति द्रव्यविशेषण-

११४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मित्याह *दुःखेति । जनिवध्योरिति वृद्धिनिषेधः । जननमिति पाठान्तरम् । करणे ल्युट् । द्रव्यस्वरूपमाह *कण्टकादीति । अत्र आद्यः द्वितीय इति च यथासंख्यानवयसिद्धार्थकथनपरं, नास्ति सफलं, वाक्यभेदाभावादित्याशयेन तद्विज्ञायैवाह * प्राक्षिपन् षोडशेति । * प्राणेति । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच् ॥ २२४ ॥

मि० भव० पश्वभिद्रोहे दण्डमाह ।

या० दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ॥

दण्डः क्षुद्रपशूना तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

मि० क्षुद्राणां पशूनाम् अजाविहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने, असृक्स्त्रावणे, शाखाङ्गच्छेदने-शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यसौ द्विपणप्रभृतिः ।

स च दण्डगणो द्विपणश्चतुष्पणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो, न पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुष्पणः पञ्चपण इति । कथमिति चेत्, उच्यते । अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथम-दण्डाद्गुरुतरमुपरितनदण्डत्रयमवगम्यते । तत्र चाश्रुत-त्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्वित्वसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम् ॥ २२५ ॥

बा० १ । पशुपदोक्तेराह * अजावीति । अजश्चाविश्वेत्यादिः द्वन्द्वः । अत एव तस्य पूर्वनिपातः । औचित्यादाह * ताडनइति । लक्ष्यार्थमाह * दुःखोत्पादने इति । मुख्यार्थवाधा-

दाह * शाखाशब्देनेति । * अत्र, अत्रैव । आदिना स्वरप-
रिग्रहः । करचरणेति समाहरिद्वन्द्वः प्राण्यङ्गत्वात् । दण्डशब्द
उभयत्र तत्समूहपर इत्याह * दण्डगणस्येति । क्रमादिति तु
व्युक्रमभ्रमनिरासाय ।

२ । तुर्यपादोक्तमेषाभिप्रायतो विवेचयति * सचेति ।
*न पुनः, न तु । दाढ्यायोक्तमाक्षिपति *कथमिति । समाधा-
तुं सिद्धार्थमनुवदति *अपराधेति । *तावत्, आदौ । अवगमने
ऽन्वयः । ततः किम्, अत आह * तत्र चेति । उपरितनदण्डत्र-
ये चेत्यर्थः । द्विपण इत्यत्र द्वित्वं तावच्छ्रुतम् । तत्र च श्रुतद्वि-
त्वसंख्यात आधिक्यम् अश्रुतत्रित्वादिरूपधर्मिकल्पनया वा श्रुत-
द्वित्वगताभ्यासात्मकचतुष्पादिरूपधर्मिकल्पनया वा भवति । त-
त्राद्ये ऽश्रुतकल्पना धर्मिकल्पनाचेति गौरवं, द्वितीये तु श्रुतद्वित्व-
गताभ्यासरूपधर्मिकल्पनैवेति लाघवम् । तथा च न्यायविदः ध-
र्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति । अतः श्रुतद्वित्वाभ्यासाश्रयण-
मेवोचितमिति भावः ॥ २२५ ॥

मि० अव० किंच ।

या० लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

मि० तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्य-
मसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं दद्यात् । महा-
पशूनां पुनर्गोंगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताड-
नलोहितस्त्रावणादिनिमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद् द्विगुणो
दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

वा० १ । पूर्वार्द्धे पूर्वशेष इत्याह *तेषामिति । पूर्वोक्तानामि-

९१६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

त्यर्थः । मृत्युशब्दस्य लक्ष्यार्थमाह * मारणे चेति । अत एव
तयोः सामानाधिकरण्यम् ।

२ । उत्तरार्धार्थमाह * महापशूनामिति । स्थानशब्दो निमित्त-
पर इत्याह * ताडनेति । तत्कृतदुःखोत्पादेत्यर्थः । आदिना
शाखाङ्गच्छेदनादिसंग्रहः । दुःखे चेत्याद्युक्तनिमित्तेष्वित्यर्थः ।
* द्विगुणः, चतुष्पणादिः ॥ २२६ ॥

मि० अध० स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह ।

या० प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

मि० प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वत्यः शाखाः प्ररोहिण्यः ।
याश्छिन्नाः पुनरुत्ताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखा
येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनः । तेषां शाखाच्छे-
दने, यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य
छेदने, समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणद-
ण्डादारभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरदण्डो द्विगुणः ।

एतदुक्तं भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणो-
ऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेद-
नादिष्वपराधेषु भवन्तीति ।

अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्रादीनां
पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः । अनुपजीव्या-
प्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

वा० १ । पुनः स्पष्टार्थं तदर्थमाह * या इति । * उप्ताः, क्षेत्रनि-
क्षिप्ताः । * प्रतिकाण्डं, काण्डं काण्डं प्रति । ताः शाखा येषा-
मिति शाखादिभ्य इतीनिस्तदन्तादपि बोध्यः । * मूलेति । मूल-

संवद्धशाखा इत्यर्थः ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः । इत्यमरः ।

२ । सर्वेति स्यार्थमाह * समूलेति । मूलेति पाठेऽर्शआद्य-
च् बोध्यः । विदारणे इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । क्रमादित्यनुवृ-
त्तेः स्थानाख्यलोकप्रमाणाद्वाऽऽह * यथेति । विंशतेरिति पञ्च-
मी न तु षष्ठीत्याह * विंशतीति । तदुपपत्तये आह * आरभ्ये-
ति । फलितमाह * एतादिति ।

३ । वैयर्थ्यं परिहरन्नुत्तरार्थार्थमाह * प्ररोहीति । * उपजी-
व्येति । पत्रपुष्पफलादिनेति भावः । * पूर्वोक्तेष्विति । प्रागुक्तेषु
निमित्तेष्वित्यर्थः । * पूर्वोक्ता एव, विंशतिपणादयः । दमशब्द-
स्तत्समूहपर इत्याह * दण्डा इति । न्यूनतां निराचष्टे * अ-
ऽनुपजीव्येति ॥ २२७ ॥

मि० अव० वृक्षाविशेषान्प्रत्याह ।

या० चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥ २२८ ॥

मि० चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदना-
दिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपला-
शादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

या० १ । * द्विगुण इति । शाखाच्छेदनादिषु त्रिषु यथाक्रमं
चत्वारिंशत्पणो ऽशीतिपणः षष्ठ्यधिकशतपणश्चेत्यर्थः । अन्य-
त्राप्येवमेवेत्याह * विश्रुते इति । अथशब्दार्थमाह * पिप्पले-
ति । अत्र विश्रुतत्वं प्रसिद्धत्वं, तच्च शास्त्रीयं बोध्यमिति ना-
तिप्रसङ्गः ॥ २२८ ॥

मि० अव० गुल्मादीन् प्रत्याह ।

९१८ सव्यारूपायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

मि० गुल्मा अनतिदीर्घनिबिडलता मालत्यादयः ।
गुच्छा अवल्लीरूपाः अंसरलप्रायाः कुरण्टकादयः ।
क्षुपाः करविरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो
द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः
सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषध्यः फलपा-
कावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या
विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडूचीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वो-
क्तेषु स्थानेषु कर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्द्धदण्डो
वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

बा० १ । *प्रत्याहेति । तदभिद्रोहमभिलक्ष्य दण्डमाहेत्यर्थः ।
एवं प्रागपि । * अनतिदीर्घेति । त्रयाणां कर्मधारयः, बहुव्रीहि-
त्तरपदको द्वयोः कर्मधारयो वा । यद्यपि कृतात्वं सामान्यं त-
थापि समभिव्याहारादाह * दीर्घेति ।

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ।

लता प्रतानिनी वीरुत् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ इत्यमरः ।

अवसानं समाप्तिर्नाश इति यावत् । पूर्वोक्तेषु इत्यादि
प्राग्वत् । पूर्वस्मृतादित्यस्यार्थः * पूर्वोक्तादिति । प्रकृतिभूतविं-
शतिचत्वारिंशदशीतिपणरूपात्पूर्वोक्तादण्डादर्द्धदण्डो दशविंशति-
चत्वारिंशत्पणात्मक इत्यर्थः ।

अत्र मनुः, (अ. ८ श्लो. २९५-३००)

प्रमापयेत्प्राणभृतः तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत् किल्विषं भवेत् ।
 प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
 क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
 पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
 गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः ।
 माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
 भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेक्ष्यो भ्राता च सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्युः रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
 पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन ।
 अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम् ॥ इति ।
 प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
 इति च । [मनु. अ. ९ । २८९]

विष्णुः, गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यो, वि-
 मांसविक्रयी ग्रामपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः पशुस्वामिने च
 तुन्मूल्यं दद्यात्, आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान्, पक्षिघा-
 ती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान्, कीटोपघाती कार्षापणमिति ।
 विमांसं शृगालादिमांसम् ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् ॥

मि० अव० संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचि-
ख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह ।

या० सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

मि० सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगा-
नर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं सा-
हसम् । कुतः, प्रसभहरणात् प्रसभ्य हरणात् बलावष्ट-
म्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । राजद-
ण्डं जनाक्रोशं बोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं य-
त्किञ्चिन्मारणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं सा-
हसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरध-
नयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहस-
त्वमिति ।

नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्, (व्यव. १४।१
सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ इति ।

तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणे-
षु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति
दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।

तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदे-
न त्रैविध्यमभिधाय —

तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्, [व्यव. १४।इलो. ३-८]

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
 फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
 भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
 वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
 व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
 प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥
 तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥
 उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
 वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ इति ।
 वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता
 व्यस्ता वा योज्याः ।

अव. तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह ।

या० तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्वेवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

मि० तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः ।

यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्वनुते तस्य
 मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषद-
 ण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमप-
 हारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

या० १। * आदेति । मूलकृद् अर्द्धेनेति भावः । शब्दार्थमाह

*साधारणस्येति । मौलं सामान्येत्युपलक्षणं परकीयस्यापि । तत्र
 साधारणधर्मस्य हेतुत्वप्रदर्शनद्वारा ऽनुगतम् अभिमतं लक्ष्यार्थं

१२२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तस्य सूचयन्नाह *यथेष्टेति । यौगपद्यासम्भवादाह *वेति । यथा साधारणस्यानेकस्वत्वाक्रान्तस्य न यथेष्टविनियोगार्हत्वं तथा परद्रव्यस्यापीति तदपहरणमपि साहसं भवतीति भावः । * कु-
त इति । योगो वा रूढिर्वा योगरूढिर्वेति प्रश्नाशयः । प्रसभं
हरणादिति समासः । तदाह * प्रसह्येति । तथा च यौगिकोऽयमि-
ति भावः ।

२ । नन्वेवं मूलस्य न्यूनता तथापि तदवस्थैव स्मृत्य-
न्तरविरोधोऽपीति चेन्न । हेतुनैवान्यसंग्रहस्यापि सूचनेन दोषले-
क्षाभावात् । तदेतत् ध्वनयन् तत्फलितमेवाह * एतदिति ।
*राजेति । राजदण्डभयं जनाक्षेपभयं चेत्यर्थः । *राजपुरुषेति ।
राजपुरुषाश्चेतरजनाश्च तेषां समक्षमित्यर्थः । असमक्षं तु क्रियमा-
णस्य स्तेयत्वमेवेति भावः । यत्किंचिदर्थमेवाह * मारणेति ।
*साहसमिति । सहसा क्रियमाणत्वात् । * साहसलक्षणमिति ।
साहससामान्यलक्षणमित्यर्थः । अत एवाह * अत इति । उ-
क्तहेतोरित्यर्थः । अपिना तत्समुच्चयः । तत्र आदिना एतस्यापि
परिग्रहः । एवं च सर्वं मूलमुपलक्षणमिति स्वयमेव सूचित-
मिति न दोषः ।

३ । अत एवाह * नारदेनापीति । * साहसस्य, त-
त्सामान्यस्य । बलस्य दर्पो गर्वः स सञ्जातो येषां तैः । ननु
सहसा कृतं साहसमिति योगमात्रलब्धं तत्सामान्यलक्षणं चौ-
र्यादिष्वविशिष्टमिति तेष्वेवान्तर्भावादस्य प्रकरणस्य पृथगुक्ति-
रयुक्तेत्यत आह * तदिदमिति । पूर्वोक्तं साहससामान्यलक्ष-
णमित्यर्थः । * व्यासक्तमपि, सम्बद्धमपि । बलसम्बन्धिदर्प-
स्यावष्टम्भरूपोपाधितो भिद्यते इत्यर्थः । नन्वेवं किमित्येवं भे-
दाङ्गीकारः, अत आह * दण्डेति । तज्जेदस्य शास्त्रकृद्भिः प्रति-

पादनादित्यर्थः । यद्यपीदं प्रागुक्तसामान्यलक्षणं तत्र सर्वत्रानु-
स्यूतं तथापि तादृशावान्तरोपाधिभेदाद्भिन्नमिति तद्व्यटितवि-
शेषलक्षणेन लक्षितमत्र साहसपदवाच्यमिति रूढमपि । तत्र तु
शुद्ध्यौगिकमिति भावः ।

४ । यदि तु तत्साधारणं लक्षणमपीष्टं तर्हि योगमात्रलब्धं
तदप्यस्तु, प्रकरणभेदस्तूक्तनिमित्तकः, तदा चौर्यादिष्वपि विशे-
षलक्षणानि वक्ष्यमाणानि बोध्यानि । बलदर्पयोरवष्टम्भयोरुपा-
धित्वमिति व्याख्यानं तु बलावष्टम्भेनेतिव्याख्याविरोधात् स-
हो बलमिति नारदविरोधाच्चोपेक्ष्यम् ।

५ । तदेतत् ध्वनयन्नेवाह * तस्य चेति । साहसविशेषस्येत्य-
र्थः । * प्रथमादीति । प्रथमसाहसमध्यमसाहसोत्तमसाहसभेदेने-
त्यर्थः । एतानि कर्मनामानि न तु दण्डस्येति बोध्यम् । * तल्ल-
क्षणं, तेषां त्रयाणां लक्षणानि । जातावेकवचनम् । * तेनैव,
नारदेनैव । * तत्पुनः, तत्तु । शास्त्रेष्वित्युत्तरान्वयि । * तस्य,
त्रिविधस्य । क्षेत्रोपकरणं तत्सामग्री । एवमग्रेऽपि । भङ्गो भ-
ञ्जनम् । आक्षेपो दोषोत्पादः । उपमर्दो म्लानतापादनम् । आ-
द्यक्षब्देन छेदनादिकम् । वासो वस्त्रम् । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानि-
त्यत्वान्न दोषः । * एतेनैवेति । प्रागुक्तभङ्गादिनैवेत्यर्थः ।
व्यापादो मारणम् । * प्राणोपरोधीति । तन्नाशकमित्यर्थः । * तस्य,
त्रिविधस्य । क्रिया करणं कर्मेति यावत् । तदपेक्षः प्रथमसाहसादि-
रूपकर्मापेक्षः, न तद्विरुद्धः । तदेव विविच्याह * प्रथमस्येति ।
पञ्चशतेति बहुव्रीहिः । तृतीये अन्यदप्याह * वध इति । उत्त-
मसाहसे इति सप्तम्यन्तपाठः । कर्मनामेदम् । व्याख्यातमिदं प्राक् ।

६ । सहस्रावरदण्डस्य नियतत्वेऽप्यग्रे कथमिति शङ्का-
निरासायोक्तमेव ध्वनयन्व्यवस्थामाह * वधादय इति । * स-

९२४ सव्याख्याया मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मस्ता, मिलिताः । * व्यस्ता, भिन्नाः ।

उ. ७ । एवं स्मृत्यन्तरोक्तं विशेषमुक्त्वा तत्सङ्गत्या प्रकृतमव-
तारयति * तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना सामान्य-
द्रव्यपरिग्रहः । अत एव तच्छब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शित्वात्तस्ये-
त्यस्योभयसंग्रहार्थमाह * अपहतद्रव्यस्येति । अत्र साहसं कृत्वे-
त्यनेन सूचितं, निह्वानन्तरं साक्ष्यादिभिर्भावितोऽपि यदि
पुनस्तथैव करोति स चतुर्गुणदण्डार्हो न निह्ववमात्रेणेति ।

८ । ननु प्रथमसाहसादिषु नारदेन शतावरादयो दण्डा उ-
क्ताः, मूले तु द्विगुणचतुर्गुणावुक्ताविति मिथो विरोधादप्रामाण्य-
म् । पाक्षिकं प्रामाण्यं तु विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादयुक्तम् । अत
आह * एतस्मादेवेति । मूलोक्तादेवेत्यर्थः । * विधानं, नारदीय-
म् । * अपहारद्रव्येति । अपहियमाणद्रव्येत्यर्थः । अपहारव्यति-
रिक्तेति पाठस्तु सुगम एव । द्रव्यापहारव्यतिरिक्तेति पाठान्त-
रम् । अत्र विशेषसामान्यपदोल्लेखेन तत्क्रकौण्डिन्यन्यायविष-
यता सूचिता । तथा च नाप्रामाण्यं, नापि विकल्पः, किं तु
विशेषस्य सामान्यापवादकत्वेनापहाररूपाविषयविशेषे द्वैगुण्या-
दिविधायकेनानेन विशेषवाक्येन सामान्यतो विधायकं नार-
दीयं बाध्यते इति भावः ॥ २३० ॥

मि० अव. साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह ।

या० यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

मि० यस्तु साहसं कुर्वित्येवं वाचैव कारयति असौ
साहसिकादण्डात् द्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः पुनः “अहं तु-
भ्यं धनं दास्यामि त्वं कुरु” इत्येवमुक्त्वा साहसं कारय-

ति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥२३१॥

बा० १ । साहसं विद्यते यस्य स साहसिकः । अत इनिठनौ इति ठन् । तस्य । * प्रयोजयितारं, द्विविधं प्रति । एवेनार्थदानव्यवच्छेदः । अत एवापौनरुक्त्यम् । साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह * साहसिकेति । पूर्वोक्तादित्यर्थः । दातेति तृजन्तस्य । भावित्वाद्भविष्यामीत्यध्याहारः । तत्फलितमाह * दास्यामीति । यद्वा भविष्यत्सामान्ये व्यत्ययेन लुट् । न्यूनतां निराचष्टे * त्वमिति । लिङ्गर्थोऽविवक्षित इत्याह * कारयतीति । एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । तत्र हेतुमाह * अनुबन्धेति । दोषाधिक्यादित्यर्थः ॥ २३१ ॥

मि० अव. साहसिकविशेषं प्रत्याह ।

या० अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद् भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति त्रिनिश्चयः ॥ २३३ ॥

मि० अर्घ्यस्यार्घाहस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति, यश्च भ्रातृभार्यां ताडयति, तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता, यश्च मुद्रितगृहमुद्धाटयति, तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां, कुलिकानां स्वकुलोद्भवानाम्, आदिग्रहणात् स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता-ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डेन दण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

बा० १ । अर्घ्ये पादार्घ्याभ्यां चेति यत् । अर्घ्यस्याक्रोशातिक्रमौ

९२६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

करोतीति समासः । तदाह * अर्ध्यस्यार्घ्यार्हस्येति । तस्य सापेक्ष-
त्वादन्यार्थे पूर्वेण सिद्धत्वाच्चाह * आज्ञेति । नात्र भेदो वि-
दारणम् । समुद्रेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तत्र दण्डान्तरविधानाच्च ।
अत आह * उद्घाटयतीति । सामन्तपदार्थमाह * स्वगृहेति !
कुलिके अत इनीति ठन् । तत्फलितमाह * स्वेति । * ते सर्वे
इति । प्रत्येकमिति भावः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

मि० अव. किंच ।

या० स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशेत् ॥ २२४ ॥
शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ ९३५ ॥
वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥
पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २२७ ॥

मि० नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छ-
ति । चौरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टे यः शक्तोऽपि नाभिधा-
वति । यश्च वृथाऽऽक्रोशं करोति । यश्चण्डालो ब्राह्मणा-
दीन् स्पृशति । यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दै-
वे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं मातरं ग्र-
हीष्यामृत्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य ए-
व शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीव-

र्दः, क्षुद्रपशवोऽजादयः, तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्वि-
नाशकः । वृक्षक्षुद्रपशूनामिति तु पाठे हिङ्गवाद्यौषध-
प्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता । साधार-
णद्रव्यस्य वञ्चकः । दासीगर्भस्य पातयिता च । येच
पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति । ते
सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४ ॥
२३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

इति साहसप्रकरणम् ।

वा० १। * किं चेति । साहसिकविशेषान्तरं प्रत्यन्यदप्याहे-
त्यर्थः । स्वच्छन्दमिति क्रियाविशेषणम् । तदर्थमाह * नियोग-
मिति । ताच्छील्ये णिनिस्तत्र । * विकुष्ठे, महता शब्देनाहते ।
* शक्तोपीति । तन्निवारणे इत्यादिः । एतेनाशक्तस्य दण्डा-
भावस्तथा अकुर्वतः सूचितः । अपिर्विरोधे ऽनौचित्ये वा, न तु
समुच्चये । अकारणे इत्यस्यार्थो * वृथेति । अत्र विक्रोशो
निन्देत्याह * आक्रोशमिति । शूद्राः सन्तः प्रव्रजिताः । शूद्र-
प्रव्रजितानामित्येकम् । तदाह * दिगम्बरादीनिति । * तु पाठे,
पाठेतु । * फलेति । तथा च प्रजननशक्तेर्नाशेन वन्ध्यता तेषां
सम्पन्नेति भावः । एषां पित्रादीनां मध्ये ऽपतितम् अन्योन्यं
मिथस्त्यजतीति शाब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह * पित्रादयइति ॥
२३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

इति साहसप्रकरणम् ।

१२८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मि० अव. साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेज-
कादीनां दण्डमाह ।

या० वसानस्त्रीन्पणान् दण्डयो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

मि० नेजको वस्त्रस्य धावकः । स यदि निर्णेजनार्थं
समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदाऽसौ प-
णत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणति, अवक्रयं वा
“एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मय्यमेतावद्धनं
देयम्” इत्येवं शाटकं यो ददाति, आधित्वं वा नयति,
स्वसुहृद्भ्यो याचितं वा ददाति, असौ प्रत्यपराधं दश
पणान् दण्डनीयः ।

तानि च वस्त्राणि शलक्षणशाल्मलफलके क्षालनी-
यानि न पाषाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे
वासयितव्यानि । इतरथा दण्ड्यः ।

(अ. ८ श्लो. ३९६) ।

शाल्मले फलके शलक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥
इति मनुस्मरणात् । यदा पुनस्तानि प्रमादान्ना-
शयति तदा —

नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्, (व्यव. ९ श्लो. ८ । ९)
मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्धौतेऽर्द्धमेव च ॥
अर्द्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥ इति

२० साहसप्र.प्रसङ्गान्निर्णेजकादीनां दण्डः । ९२९

अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्या-
ष्टमभागोनं पणन्यूनं मूल्यं देयम् । द्विद्धौतस्य तु पादो-
नम् पणद्वयन्यूनम् । त्रिद्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यून-
म् । चतुद्धौतस्यार्द्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्र-
तिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादापचयेन देयं यावज्जी-
र्णम् । जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदान-
कल्पनम् ॥ २३८ ॥

वा० १। एतदवान्तरप्रकरणसङ्गतिमाह *साहसेति । * तत्स-
दृशेति । यथा तेषां समक्षं तत् क्रियमाणं साहसं तथा वस्त्रधाव-
कादिभिरपि सकलजनसमक्षं परवस्त्राच्छादनादि क्रियमाण-
मिति तस्य तत्सादृश्यात्तत्प्रसङ्गात्तदपराधकर्तृणां तेषां दण्ड-
माहेत्यर्थः । नेजको वस्त्रधावकः । आदिना वक्ष्यमाणसर्वप-
रिग्रहः । अत एव दण्डमिति जातावेकवचनम् । निर्णेजनं
प्रक्षालनम् । * अवक्रयमिति । करोतीति शेषः । अवक्रयार्थ-
माह * एतावदिति । ददातीत्यन्तेन । * इत्येवमिति । सम्भा-
ष्य । * शाटकं, वस्त्रमित्यर्थः । भाटकमिति पाठे तत्त्वेनोपलक्षितं
वस्त्रमित्यर्थः । तथा च तथा दानमवक्रय इति भावः । अत्र न
धनग्रहणमित्याह * स्वेति ।

२ । विशेषमाह * तानि चेति । शाल्मलेर्विकारादावण् ।
पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः । इत्यमरः ।
व्यत्यासो विनिमयः । * स्वगृहे इति । चिरमिति भावः ।
एवमग्रेऽपि । * दण्ड्यः, नेजकः । * फलके, पाटीति प्रसिद्धे ।
* नेनिज्यात्, प्रक्षालयेत् । * निर्हरेत्, विनिमयं प्रापयेत् । * प्र-
मादादिति । अप्रमादे तु अन्यथा द्रष्टव्यमिति भावः ।

३ । नारदीयमादितो व्याचष्टे * अष्टपणेति । बहुव्रीहिः ।

९३० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मूख्यमन्यपदार्थः । अवधिं विनाऽष्टमांशादितो न्यूनताया दुर्वच-
त्वादिङ्मात्रप्रदर्शनायेदमुक्तमिति बोध्यम् । क्षये इति चरमे
उक्तेराह * नाशितस्येति । * पणन्यूनं, सप्तपणात्मकम् । धौत-
स्येत्यादेरग्रेऽपि सम्बन्धादाह * द्विधौतेति । * पादोनं, चतुर्था-
शन्यूनम् । तदाह * पणेति । षट्पणात्मकमित्यर्थः । अर्धक्ष-
यादिति व्याचष्टे * ततः परमिति । इदं परत इत्यन्तस्य
व्याख्यानम् । सार्वविभक्तिकः प्रथमान्तात्तसिः । प्रतिनिर्णेजन-
मिति वीप्सायामव्ययीभावः । * अवशिष्टम्, अर्धम् । * अपच-
येन, तत्क्रमेण । क्वचित् तथैव पाठः । जीर्णमित्यन्तं पूर्वाम्व-
यीत्याह * यावज्जीर्णमिति । जीर्णता च दशासु क्षीणासु ज्ञे-
येत्येतदर्थं मूले क्षीणदशमित्युक्तम् । अर्धक्षयोत्तरं पञ्चमप्रक्षा-
लनादिषु अवशिष्टस्यार्धमूल्यस्य पादपादापचयक्रमेण मूल्यक-
ल्पनेति पञ्चमप्रक्षालने पणचतुष्टयात्मकमूल्यादेकपणोनं पण-
त्रयात्मकं, षष्ठे तत्र पणत्रयात्तस्मात्पादोनं सपादपणद्वयात्मकं,
सप्तमे तत्र सपादपणद्वयात्पादोनं किञ्चिदधिकसार्द्धपणात्मक-
मित्यादि बोध्यमिति भावः ।

४। जीर्णस्यानियम इति व्याचष्टे * जीर्णस्येति । * अ-
नियम इति । अस्य प्राक् वाचनिकनियमाभाव इत्यर्थः । तथा-
सति सर्वथा तदभावो नेति ध्वनयितुं नियमपदसूचितमाह * इ-
च्छात इति । परीक्षकाणामिच्छात इत्यर्थः । तथा च जीर्णना-
शे परीक्षकाणामिच्छैव मूल्यदानकल्पनायां प्रमाणं न प्रागु-
क्तवचनप्रवृत्तिर्नापि स्वेच्छाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २३८ ॥

या. पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

२० साहसप्र. प्रसङ्गान्निर्णेजकादीनां दण्डः । ९३१

मि. पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवति असौ, चकारात्तयोर्यः कलहं वर्द्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिं पणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

वा० १ । अथ प्रागुक्तादिशब्दसंग्राह्याणां क्रमेण दण्डानाह * पितेत्यादि । पण्यस्योपरीत्यन्तैः पञ्चदशभिः पथैः केवलं तत्साक्षिणो दण्डो नाभिमतः । तथा सति साक्षित्वोच्छेदापत्तेः । तदभावे कचित् विवादपरिसमाप्त्यभावापत्तेश्च । किं तु यः कलहनिवारणसमर्थः सन्नपि तमनिवारयन् साक्ष्यमङ्गीकरोति तस्य दण्ड इत्याशयेन व्याचष्टे * पितेति । तथा च न तावन्मात्रं दण्डप्रयोजकं किं तु अन्यदपीत्याह * न पुनः कलहमिति । इदमग्रेऽप्युभयत्र ज्ञेयम् । त्रिपण इति बहुव्रीहिरित्याह * पणत्रयमिति । साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह * त्रिपणादिति । चतुर्विंशतिमिति व्यस्तः पाठः । तुल्यन्यायत्वादाह * दम्पत्यादीति । आदिना गुरुशिष्यादिपरिग्रहः ॥ २३९ ॥

या० तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

मि० तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति, यश्च एतैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहर-

९३२ सव्याख्याया मितक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ति, तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

वा. १ । * पूर्वोक्तं, प्रथमाध्यायान्ते उक्तं राजपत्रम् । द्र-
म्मनिष्कादयो मूल्याध्यायविवृतौ प्रपञ्चिताः । कूटं कैतवम् । त-
त्स्वरूपं सर्वत्र क्रमेण प्रतिपादयन् कूटकृदिति व्याचष्टे *देशे-
त्यादि । स्थलत्रये ऽन्यथेत्यन्तं तत्स्वरूपं, तदपि द्वेधेत्याह
*न्युनेति । एवमग्रेऽपि द्वेधेत्याह *द्रम्मादेरिति ।

२ । उत्तरार्धं व्याचष्टे * यश्चैतैरिति । * कूटैरिति । अ-
र्शआद्यच्च । पूर्वोक्तैः कूटकृद्भिरित्यर्थः । जानन्नित्यनेनाज्ञानतो
व्यवहारे दण्डाभावः सूचितः । व्यवहारमात्रं न तावदण्डप्रयो-
जकं, दोषस्य स्वल्पत्वादिति जानन्नित्युक्तमिति बोध्यम् ॥ २४० ॥

मि० अव० नाणकपरीक्षणं प्रत्याह ।

या० अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

मि० यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मा-
दिकं सम्यगिति ब्रूयात्, सम्यञ्चं वा कूटकमिति, अ-
सावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

वा. १ । *परीक्षणं, परीक्षकम् । दण्डमिति शेषः । * कुर्या-
दिति । ब्रूयादित्यर्थः । कचित्तथैव पाठः । उभयत्र स्वार्थे कन् ।
सनाणकेत्यस्य सान्निध्याद् व्युक्रमेण व्याचष्टे * ताम्रादीति ।
इतीत्यस्य उभयत्र ब्रूयादिति शेषः ॥ २४१ ॥

मि० अव० चिकित्सकं प्रत्याह ।

या० मिषड् मिथ्याऽऽचरन्दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

२० साहसप्र. प्रसङ्गान्निर्णेजकादीनां दण्डः । ९३३

मि० यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव
जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्यराज-
पुरुषेषु चिकित्सामाचरति असौ यथाक्रमेण प्रथमम-
ध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः ।

तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण
राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य लघुगुरुभावः कल्प-
नीयः ॥ २४२ ॥

वा. १ । त्रितयं सहैव लाघवेन व्याचष्टे * यः पुनरिति ।
मिथ्याऽऽचरन्नित्याद्यर्थं सहेतुकमाह * जीवनेति । जीवना-
र्थमित्यस्य अग्रिमे चिकित्सामाचरतीत्यत्रान्वयः । इतीत्यस्य
ब्रुवन् इति शेषः । तिर्यञ्चः पशुपक्ष्यादयः ।

२। विशेषमाह * तत्रापीति । उक्तदण्डेष्वपीत्यर्थः । त्रिषु
यथाक्रमेणाह * मूल्येत्यादि । तिर्यक्षु मूल्यविशेषेण, मानुषेषु
ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषेण, राजपुरुषेषु तत्प्रत्यासत्तिविशेषेण
दण्डस्य लघुत्वं गुरुत्वं च कल्पनीयमित्यर्थः । विशेषशब्दा भेद-
पराः ॥ २४२ ॥

या० अवन्ध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

मि० यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनं राजाज्ञया
विना बध्नाति, यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतम्
अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजति असौ उत्तमसाहसं
दाप्यः ॥ २४३ ॥

वा. १ । अनर्हत्वे हेतुं सूचयन्नाह * अनपराधिनमिति ।
अत एवाह * राजेति । अस्यानुपद्वेणाग्रे उभयत्र मुख्य उपयोग

९३४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

इति तत्त्वम् । प्रमुञ्चतीत्यस्य मध्यमणिभ्यायेनोभयत्रान्वय
इत्याह * यश्च बद्धमिति । अप्राप्तव्यवहारमित्यस्यार्थमाह
* अनिर्वृत्तेति ॥ २४३ ॥

या० मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

मि० यः पुनर्वाणिक् ब्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट
ममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा अपहर
ति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य
द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिर्हान
कल्प्ये ॥ २४४ ॥

बा. १ । * पण्यस्य, विक्रेयस्य । योग्यतयाऽऽह * कूटे
ति । अपिसमुच्चेयमाह * अन्यथावेति । मूले द्विशतमिति बहु
ब्रीहिः । दण्डः अन्यपदार्थः । तत्फलितमाह * पणानां द्विशत
मिति । अत्रापि बहुब्रीहिरेव, समूहोऽन्यपदार्थ इति विशेषः ।

२ । तुर्यपादं व्याचष्टे * अपहृतस्येति । कूटमानादिन
ऽपहृतस्य अष्टमांशादप्यधिकत्वे न्यूनत्वे वा दण्डद्रव्यस्यापि
द्विशताद् वृद्धिर्हानिश्च कल्प्येत्यर्थः ॥ २४४ ॥

या० भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

मि० भेषजमौषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । गन्ध
द्रव्यमुशीरादि । आदिशब्दाद्विड्मुमरीचादि । एतेषु अ
सारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

बा. १ । भेषजेति द्वंद्वे गतिः प्राग्वत् । गन्धशब्दोऽत्र तादृश

२० साहसप्र. प्रसङ्गान्निर्णेजकादीनां दण्डः । ९३५

द्रव्यवाची न तु गुणमात्रवाची, वहति जलमियं पिनाष्टि गन्धान्-
नित्यादिप्रयोगादित्याह * गन्धद्रव्यमिति । तद्विशिष्टं द्रव्यमि-
त्यर्थः । हीनपदार्थमाह * असारेति ॥ २४५ ॥

मि० अव० किञ्च ।

या० मृच्चर्ममणिसूत्रायः काष्ठवल्कलवाससि ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

मि० न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मादिके
तदजाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णर-
सान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने ।
यथा मल्लिकामोदसञ्चारेण मृत्तिकायां सुगन्धामल-
कमिति । मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्र-
चर्मैति । स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति ।
कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्सूत्रमिति ।
काष्ण्यायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति । बिल्वकाष्ठे
चन्दनामोदसञ्चारेण चन्दनामिति । वल्कले कङ्कोले
त्वगाख्यं लवङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गु-
णोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति । विक्रेयस्यापादितसा-
दृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वे-
दितव्यः ॥ २४६ ॥

बा. १ । * किं चेति । ईदृशो विषयोऽन्योऽप्युच्यते इत्य-
र्थः । मूले वाससीति सप्तम्यन्तं, समाहारद्वंद्वं इत्याह * न वि-
द्यते इति । जातिरुत्कर्ष इत्याह * वहति । * तस्मिन्निति ।
जातिशून्यमृदादिके इत्यर्थः । तृतीयादिष्विति पुंवद्भावाच्चानुम्ने-
ति भावः । जातिकरणे इत्यस्य मुख्यजातेस्तत्र ब्रह्मणाऽपि दु-

९३६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ष्करत्वात् सहेतुकमर्थमाह *विक्रयार्थमित्यादिना संपादने इत्य-
न्तेन । गन्धेत्यादिः द्वंद्वगर्भो मयूरव्यंसकादिः । जातीयस्य सा-
दृश्येत्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणतो विशदयति * यथेत्यादि ।
तदेकान्तत्वाभावात्सुगन्धेत्यत्र इत्वं न । आमलकं मृत्तिकाया
एव बोध्यम् । गुणोत्कर्षेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । एवमग्रेऽपि
* काष्ण्यायसेइति । कृष्णायसो विकारादावित्यर्थः । पुन-
र्गन्धोदाहरणमाह * बिल्वेति । रसोदाहरणमाह * कङ्कोले इति
प्रसिद्धदेवकुसुमव्यावृत्तये आह * त्वगिति । तद्रसमध्ये तन्निक्षे-
पेण तद्रसाभिव्यक्तैरिति भावः । पुनर्वर्णस्योदाहरणमाह * का-
र्पासिकेइति । तत्सूत्रनिर्मिते इत्यर्थः । विक्रेयेत्यस्य व्याख्य
* पण्यस्येति । तत्स्वरूपमाह * आपादिते इति । वर्णान्तराद्यापा-
दनेनापादितपद्मरागाद्यात्मकस्य स्फटिकादेरित्यर्थः । यन्मूल-
तस्मादिति शेषः ॥ २४६ ॥

या० समुद्रपरिवर्तच सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

मि० मुद्रं पिधानं मुद्गेन सह वर्तते इति समु-
करण्डकं, परिवर्तनं व्यत्यासः । योऽन्यदेव मुक्तानां पू-
करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकान-
पूर्णं करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादि-
कं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्य दण्ड-
कल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या ।

२० साहसप्र.प्रसङ्गान्निर्णेजकादीनां दण्डः । ९३७

कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यू-
नपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते प-
ञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् । द्विपणमू-
ल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरु-
न्नेया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वा० १ । *करण्डकमिति । समुद्रकः संपुटक इत्यमरः । महाभाष्ये
तु “नैतत् उज्जे रूपं किं तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्रमेरन्येष्वपीति ड” इत्यु-
क्तम् । परिवर्ते भावे क्त इत्याह * परीति । परिवर्तं चेत्यस्यापि
नयति इत्यत्रान्वयः । अतस्तात्पर्यार्थमाह * योऽन्यदेवेति । अन्य-
देवेत्यस्य व्याख्या * मुक्तानां पूर्णमिति । शेषे षष्ठी । एवमग्रे-
ऽपि । सारभाण्डमित्यस्य सरभाख्यपश्वण्डोद्भवमित्यर्थः । तदाह
* कस्तूरीति । अर्थाच्छेषमाह * कृत्वेति । * वक्ष्यमाणेति ।
भिन्ने पणे त्वित्यनेनैवेति भावः ।

२ । तामेव कथयन् तत्पद्यमुक्तरीत्याोक्तव्युक्रमेण व्याचष्टे
*कृत्रिमेति । आदिना तत्परिवर्तग्रहः । * मूल्येति । वस्तुत
इति भावः । भिन्नत्वमन्यत्वम् । तच्च द्वेधा । तत्र वृद्धेर्वक्ष्यमाण-
त्वादाह * न्यूने इति । तात्पर्यार्थमाह * न्यूनेति । बहुव्रीहिः ।
एवमग्रेऽपि । तदाह * तस्मिन्निति । तादृशे इत्यर्थः । पञ्चाश-
त्पणेति बहुव्रीहिः । वाच्यार्थस्योक्तत्वात्तात्पर्यार्थमाह * पणे-
ति । एवमग्रेऽपि । द्विपणमूल्ये इति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः ।

३ । अनेनैव वृद्धेरुक्तत्वात्तुर्यपादवैयर्थ्यं परिहरति *इत्ये-
वमिति । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा चाधिकसंग्रहार्थं तदिति
भावः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

या० संभूय कुर्वतामर्घं साबाध्रं कारुशिल्पिनाम् ।

९३८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अर्घस्य हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥२४९॥

मि० राजनिरूपितार्घस्य हासं वृद्धिं वा जानन्तो-
ऽपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारुणां रजकादीनां
शिल्पिनां चित्रकारादीनां साबाधं पीडाकरमर्घान्तरं
लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

बा० १ । * वणिज इति । समुदितान्प्रतीत्यर्थः । दोषस्य
समुदायनिष्ठत्वात् । पूर्वं तु प्रत्येकं प्रति तद्दोषेणोक्तमिति ततो
ऽस्य भेदः । वक्ष्यमाणोक्तेराह * राजेति । आबाधजनकत्वा-
त्साबाधत्वमित्याह * पीडेति । उक्तहेतोरेवार्घमित्यस्यार्थमाह
* अर्घान्तरमिति । तत्करणे बीजमाह * लाभेति । यद्यपि मूल-
मते ऽशीत्यधिकसहस्रपणात्मक उत्तमसाहसस्तथापि विहिते
इति वक्ष्यमाणोक्तेः— (अ. ८ । १३८)

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥

इतिमन्वनुरोधेन चाह * पणेति ॥ २४९ ॥

मि० अव० किञ्च ।

या० सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥२५०॥

मि० ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं
पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धान्ति म-
हार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो वि-
हितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

बा० १ । समुदितान्प्रत्येवान्यदप्युच्यतइत्याह * किं चे-
ति । अर्थादाह * देशान्तरादिति । अनर्घेणेत्यत्र नञ् अल्प

२० साहसप्र. प्रसङ्गान्निर्णेजकादीनां दण्डः । ९३९

ये इत्याह * हीनेति । * प्रार्थयमानाः, सन्तः । * उपरुन्ध-
न्ति, प्रतिबद्धविक्रयकं कुर्वन्ति । यथास्थितविक्रये दोषाभा-
वादाह * महेति ॥ २५० ॥

मि० केन पुनरर्घेण वर्तितव्यमित्यत आह ।

या० राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

मि० राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते
निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः ।
निर्गतः स्रवो निःस्रवोऽवशेषः । तस्मात् राजनिरूपिता-
र्घाद्यो निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः
स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घकरणे —

विशेषो दर्शितः, (अ. ८ श्लो. ४०२)

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥

इति ॥ १५१ ॥

बा० १ । *वर्तितव्यं, व्यवहर्त्तव्यम् । राजनि इति वटे
गाव इतिवत्सामीपिकमधिकरणमित्याह *संनिहिते इति । अर्था-
दाह * यस्तेनेति । राज्ञेत्यर्थः । प्रत्यहमिति शेषः । मूले तस्यो-
भयान्वयित्वात् । स्रवाभिर्वर्तते इति नार्थः, तस्मादित्यस्यानन्व-
यापत्तेः । अत आह *निर्गत इति । स्रवपदार्थः *अवशेष इति । अत
एवाह * तस्मादिति । मौलस्यार्थो *राजेति । तात्पर्यं सर्वमिति
न्यायेनाह * स एवेति । एवव्यवच्छेद्यमाह * न पुनरिति ।
वणिगिच्छाकल्पितार्घादवशेष इत्यर्थः ।

२ । मनुविरोधपरिहारं स्पष्टत्वात् हृद्येवानुसन्दधान आ-

९४० सव्याख्याया मितक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ह * मनुनेति । चस्त्वर्थे । * पञ्चरात्रे इति । तथेत्यनेन अग्रेऽप्युभयत्र वीप्सा सूचिता । तथा चास्थिरार्घाणां पञ्चसु दिनेषु गतेषु, किञ्चित्स्थिरार्घाणां पक्षे गते, स्थिरार्घाणां मासे गते सति राजा आप्तपुरुषैः एषामर्घविदां वणिजां प्रत्यक्षं स्वसमक्षमित्यादि तद्व्याख्यातारः ।

३ । एषां पूर्वोक्तानां सर्वपण्यानामर्घस्य व्यवस्थापनं प्रत्यक्षं स्वसमक्षं स कुर्यादित्यर्थ इत्यन्ये । (अ. ८ । ४०३)

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्स्वलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

इत्यपि तेनोक्तम् । पक्षे पक्षे ऽथ वा गते इति पाठान्तरं व्याख्याकृदादिसम्मतम् । अत्र वीप्सया दशसु दिनेषु मासे वा गते इति नार्थः, किं तु पञ्चदिनानन्तरं पक्षानन्तरमित्येवम् । वीप्सा तु अवश्यकर्तव्यतया यावज्जीवं कर्तव्यतया च नित्यतां बोधयति “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा” इतिवदिति भावः ॥२५१॥

मि० किञ्च ।

या० स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

मि० स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पञ्चकं शतं, पणशते पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात्—यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस-एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः ।

एवं च यथाऽर्घे निरूपिते पणशते पञ्चपणो

२० साहसप्र. प्रसङ्गान्निर्णयकादनिं दण्डः । ९४१

लाभो भवति तथैवाघो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

बा० १ । पूर्वोत्तरयो राजधर्मत्वेन मध्यमस्य असम्बद्धत्वाद-
प्रामाण्यनिरासायाह * किं चेति । अर्घकरणे विशेषान्तरमा-
हेत्यर्थः । स्वदेशेत्यत्र अर्शआद्यच् । तदाह * स्वेति । बहु-
व्रीहिर्वा । स्वदेश्येति पाठस्तु सुगमः । ततः तत्र भव इत्यर्थे
दिगादित्वाद्यत् । एवमग्रेऽपि । शतमित्यस्य प्रतीति शेषः । त-
त्फलितमाह * पणशते इति । परदेश्ये शाब्दोऽर्थ उक्तः । तत्फ-
लितमाह * प्राप्ते इति । परदेशात्प्राप्ते पण्येत्वित्यर्थः । शते-
ति त्रिपदो बहुव्रीहिः । तुर्यपादोक्तमुभयोः शेष इत्याह * य-
स्येति । वणिज इत्यर्थः । एतेन य इति व्याख्यातम् । क्रयेत्य-
त्र द्वन्द्वान्मत्वर्थे इतिरित्याह * पण्यस्येति । सद्यःपदार्थो * दि-
वसेइति । एतत्फलितं वक्ष्यमाणरीत्याऽऽह * यः पुनरिति ।

२ । नन्वत्र वणिग्धर्मस्योक्तत्वेन राजानं प्रत्यनुक्तत्वात्कि-
चेत्यसङ्गतिः, मध्येऽसम्बद्धत्वापत्तिश्च, अत आह * एवं चेति ।
उक्तार्थस्य शाब्दत्वे चेत्यर्थः । * यथा, यादृशा । * स्थापनी-
य इति । फलितमिति शेषः । अन्यथा परदेशविषये वक्ष्य-
माणत्वेनात्रानुक्त्या न्यूनतेति भावः ॥ २५२ ॥

मि० परदेश्यपण्येऽर्घनिरूपणप्रकारमाह ।

या० पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

मि० देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
गमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थ-
स्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा

९४२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा क्रेतृवि-
क्रेत्रोरनुग्रहकार्यघो राज्ञा स्थापनीयः ॥ २५३ ॥

बा० १ । तदेवाह * परदेश्येति । यद्यप्यत्र सामान्येनार्ध-
निरूपणप्रकारः प्रतीयते इतीदमवतरणमयुक्तं तथापि “व्ययं
पण्यसमुद्भवम्” इत्युक्तेः परदेशादानीयमानद्रव्यस्यैव बहुव्य-
यसम्भवात्स्वल्पव्ययनाशे तथाक्षत्यभावात्तत्परत्वमेवास्येत्याह
*देशान्तरादित्यादिना । * भाण्डेति । तदुपयोगिपात्रादिग्रहणे-
त्यर्थः । * अर्थः, द्रव्यव्ययः । द्रव्यं पण्यस्योपरीत्यस्यार्थमा-
ह * पण्यमूल्येनेति । प्रागुक्तैकवाक्यतया ऽऽह * यथेति ।
अनुग्रहकृत्यस्यार्थमाह * अनुग्रहकार्यघइति । कार्य इत्य-
स्यार्थः * स्थापनीय इति ।

मनुरपि, (अ. ८ । ४०१)

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेन्नयविक्रयौ ॥ इति ॥ २५३ ॥

इति प्रासङ्गिकप्रकरणम् ॥

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ॥ २१ ॥

मि० उ. प्रासङ्गिकं परिसमाप्याधुना विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रक्रमते ।

तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्, (व्यव. ८ । १)

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यन्न प्रदीयते ।

विक्रीयासंप्रदानं ताद्विवादपदमुच्यते ॥ इति ।

तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय

पुनः षड्विधत्वं—

तेनैव प्रत्यपादि, (व्यव. ८)

लोकेऽस्मिन्निद्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । (श्लो. २)

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।

गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥ इति । (३)

गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कनककस्तूरी-

कुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाह्यदोहादिरूप-

पयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि ।

श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादीति ॥

मि० एतत्षट्प्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रय-

च्छतो दण्डमाह ।

या० गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्राभं वा दिगागते ॥ २४४ ॥

मि० गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद् गृहीतमूल्यं, तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशव-

९४४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

णिजे क्षेत्रे न समर्पयति, तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते तदाऽर्घ्यहासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्षेत्रे दापनीयः ।

यदा मूल्यहासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति, किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येतत्पण्यमिति प्रतिपन्नं, तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं केतुर्वाञ्छावशाद्दापनीयः ।

यथाह नारदः, (व्यव. ८ । ५)
अर्घ्यश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थानिनामेष नियमो दिग्ग्लानं दिग्विचारिणाम् ॥ इति ।
यदा त्वर्घ्यमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः ।

यथाह नारदः, (व्यव. ८ । ४)
विक्रीय पण्यं मूल्येन यः केतुर्न प्रयच्छति ।
स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ इति ।
विक्रेतुरूपभोगः क्षय उच्यते । केतुसंबन्धित्वेन क्षीयमाणत्वात् । न पुनः कुड्यपातसस्यघातादिरूपः ।
तस्य तु— (ना. व्यव. ८ । ६)

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापद्भियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥

इत्यत्रोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागत-
स्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो ला-
भस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः ।

अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्र-
ष्टव्यः । सति त्वनुशये “क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्”
इत्यादिमनूक्तं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

वा० १ । सङ्गतिमाह * प्रासङ्गिकमिति । विक्रयप्रसङ्गादाह
* अधुनेति । * मूल्येन, तस्य ग्रहणेन । क्रेतुरिति सम्बन्धे षष्ठी ।
एवमग्रेऽपि । * तन्न, प्रारभ्यमाणे विवादपदे । घटकत्वं स-
प्तम्यर्थः । * चराचरेति । जङ्गमस्थावरेत्यर्थः । * पुनरिति ।
यथासम्बन्धे षष्ठी । द्विविधस्य तस्येत्यर्थः । * तेनैव, नारदेनै-
व । * तस्य त्विति । तस्य द्विविधस्य बुधैर्मन्वादिभिर्दानादा-
नयोर्विधिक्रमो विधानक्रमः करणप्रकारो यथासम्भवं षड्वि-
धः कथित इत्यर्थः ।

कल्पतरौ तु—

लोके ऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।

क्रयविक्रयधर्मे तु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानाविधिः स्मृतः—इति पाठः ।

तदेवाह * गणितमिति । संज्ञाशब्दा एते । रूपत इति तृतीया-
न्तात्तसिः । * कर्पूरेति । कुङ्कुमादीति पाठान्तरम् । अनन्वयनि-
रासायाह * उपलक्षितमिति । एवमग्रेऽपि उभयत्र । पण्याङ्गना
वेश्या । आदिना वस्त्रादि । उक्तसङ्गत्या मूलमवतारयति * एत-
दिति । तस्य तच्चेन विवक्षायां षष्ठी तत्रेत्याह * क्रेत्रे इति ।

२ । तृतीयपादार्थमाह * तच्चेति । अल्पेति कर्मधारयः ।

अर्थो मूल्यम् । अर्थादाह * पण्यमिति । प्राग्वत् तस्येत्यस्यार्थ-

९४६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

माह * क्रेत्रे इति ।

३ । तस्यैवान्यथाऽर्थमाह * यदेति । यावदित्यस्य प्रतिपन्न-
मित्यत्रान्वयः । * यतः, यस्य । * प्रतिपन्नमिति । निश्चित-
मित्यर्थः । * तावदेवेति । अस्तीति शेषः । “किं तु” इत्यस्या-
त्रान्वयः । अत्रैव पक्षे उदयांशे पक्षान्तरमाह * द्विकमिति ।
अनयोर्व्यवस्थामाह * क्रेतृवाञ्छेति । * आवहेत्, दद्यात् ।
अत्र अवहानिः उक्तस्याप्युपलक्षणम् । * स्थानिनां, स्वदेशमा-
त्रस्थितिकानां वणिजाम् । अत इनीति इनिः । स्थायिनामिति
कल्पतरौ पाठः ।

४ । विशेषमाह * यदा त्विति । उपभोगस्वरूपमाह * त-
दाच्छादनेति । * मूल्येन, तद्ग्रहणेन । * स्थावरस्य, ग्रामक्षेत्रा-
देः । * जङ्गमस्य, गवादेः । * क्रियाफलं, दोहादेः क्षीरादिकम् ।

५ । यत्तु क्षयं सस्याद्युपघातजापक्षयमिति कल्पतर्वादयः ।
तन्न । पौनरुक्त्यापत्तेरित्याह * विक्रेतुरिति । ननु तस्य तत्त्वं-
विरुद्धम्, अत आह * क्रेत्रिति । तावत्पर्यन्तं तत्सम्बन्धस्य
तत्र क्षीणत्वात्तद्वैशिष्ट्येन तस्यापि क्षीणत्वमिति भावः । क्षय
इत्यत्र कर्मण्यच् । नारदमाह * उपहन्येतेति । * इत्यत्रेति ।
इत्यनेनेति पाठान्तरम् ।

वस्तुतस्तु क्षि निवासगत्योरित्युक्तेः क्षयो निवासे इत्यु-
क्तेश्चायं निवासार्थक इति न कोऽपि क्लेश इति बोध्यम् ।

६ । मौलं तुर्यपादं व्याचष्टे * यदा त्विति । तत्रोभयत्र स-
प्तमीपञ्चमीसमासावित्याह * देशान्तरादिति । मूले वाशब्दः
चार्थे । तेन पण्यसमुच्चयः । तत्फलितमाह * तेनेति ।

७ । वक्ष्यमाणैतदवान्तरप्रकरणसङ्गत्यर्थमाह * अयं चे-
ति । क्रीतस्य पण्यस्य समर्पणेत्यर्थः । * मनूक्तमिति । क्रयवि-

क्रयानुशयाख्यविवादप्रकरणे इति भावः । एवं च मनुना ते-
नैवास्य कथितप्रायत्वादिदं पृथङ् नोक्तमिति बोध्यम् ।

यस्येहानुशयो भवेत् । (अ. ८ । २२२)

सोऽन्तर्दशाहे तत् द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

इति तच्छेषः ॥ २५४ ॥

मि० अव. किंच ।

या० विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्चेत्केतृदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

मि० यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं जिघृक्षति
तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्वि-
क्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविके-
नोपहतं तदा केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरू-
पेण केतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

वा० १ । अत एवानुशयेऽन्यदप्युच्यते इत्याह * किं चेति ।
तदेवाह * जातेति । पूर्वैत्युभयत्रान्वयि । तत्राद्ये धातोस्तदिच्छा-
यां लक्षणेत्याह * जिघृक्षतीति । अजातानुशये आह * यदा
पुनरिति । आलस्यादिरग्रहणे हेतुः । अत्र न लक्षणेति भावः ॥ २५५ ॥

मि. अव. अपिच ।

या० राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

मि० यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता
न समर्पयति अजातानुशयोऽपि, तच्च राजदैविकेनो-
पहतं भवति, तदाऽसौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यत्

माह * क्रेत्रे इति ।

३ । तस्यैवान्यथाऽर्थमाह * यदेति । यावदित्यस्य प्रतिपन्न-
मित्यत्रान्वयः । * यतः, यस्य । * प्रतिपन्नमिति । निश्चित-
मित्यर्थः । * तावदेवेति । अस्तीति शेषः । “किं तु” इत्यस्या-
त्रान्वयः । अत्रैव पक्षे उदयांशे पक्षान्तरमाह * द्विकमिति ।
अनयोर्व्यवस्थामाह * क्रेतृवाञ्छेति । * आवहेत्, दद्यात् ।
अत्र अवहानिः उक्तस्याप्युपलक्षणम् । * स्थानिनां, स्वदेशमा-
त्रस्थितिकानां वणिजाम् । अत इनीति इनिः । स्थायिनामिति
कल्पतरौ पाठः ।

४ । विशेषमाह * यदा त्विति । उपभोगस्वरूपमाह * त-
दाच्छादनेति । * मूल्येन, तद्ग्रहणेन । * स्थावरस्य, ग्रामक्षेत्रा-
देः । * जङ्गमस्य, गवादेः । * क्रियाफलं, दोहादेः क्षीरादिकम् ।

५ । यत्तु क्षयं सस्याद्युपघातजापक्षयमिति कल्पतर्वादयः ।
तन्न । पौनरुक्त्यापत्तेरित्याह * विक्रेतुरिति । ननु तस्य तत्त्वं-
विरुद्धम्, अत आह * क्रेत्रिति । तावत्पर्यन्तं तत्सम्बन्धस्य
तत्र क्षीणत्वात्तद्वैशिष्ट्येन तस्यापि क्षीणत्वमिति भावः । क्षय
इत्यत्र कर्मण्यच् । नारदमाह * उपहन्येतेति । * इत्यत्रेति ।
इत्यनेनेति पाठान्तरम् ।

वस्तुतस्तु क्षि निवासगत्योरित्युक्तेः क्षयो निवासे इत्यु-
क्तेश्चायं निवासार्थक इति न कोऽपि क्लेश इति बोध्यम् ।

६ । मौलं तुर्यपादं व्याचष्टे * यदा त्विति । तत्रोभयत्र स-
प्तमीपञ्चमीसमासावित्याह * देशान्तरादिति । मूले वाशब्दः
चार्थे । तेन पण्यसमुच्चयः । तत्फलितमाह * तेनेति ।

७ । वक्ष्यमाणैतदवान्तरप्रकरणसङ्गत्यर्थमाह * अयं चे-
ति । क्रीतस्य पण्यस्य समर्पणेत्यर्थः । * मनूक्तमिति । क्रयवि-

क्रयानुशयाख्यविवादप्रकरणे इति भावः । एवं च मनुना ते-
नैवास्य कथितप्रायत्वादिदं पृथङ् नोक्तमिति बोध्यम् ।

यस्येहानुशयो भवेत् । (अ. ८ । २२२)

सोऽन्तर्दशाहे तत् द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

इति तच्छेषः ॥ २५४ ॥

मि० अव. किंच ।

या० विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्चेत्केतृदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

मि० यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं जिघृक्षति
तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्वि-
क्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविके-
नोपहतं तदा केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरू-
पेण केतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

बा० १ । अत एवानुशयेऽन्यदप्युच्यते इत्याह * किं चेति ।
तदेवाह * जातेति । पूर्वैत्युभयत्रान्वयि । तत्राद्ये धातोस्तदिच्छा-
यां लक्षणेत्याह * जिघृक्षतीति । अजातानुशये आह * यदा
पुनरिति । आलस्यादिरग्रहणे हेतुः । अत्र न लक्षणेति भावः ॥ २५५ ॥

मि. अव. अपिच ।

या० राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

मि० यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता
न समर्पयति अजातानुशयोऽपि, तच्च राजदैविकेनो-
पहतं भवति, तदाऽसौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यत्

१४८ सव्याख्याया मितक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अदुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्षेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

वा० १ । अपि चेति प्राग्बत् । एवमग्रेऽपि । अपिना जाता-
नुशयसमुच्चयः । राजदैवे इदमर्थेऽण् इति फलितमाह * राजे-
ति । तात्पर्यार्थमाह * अत इति । अस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ २५६ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

मि० यः पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पु-
नरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादि-
तदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद् द्विगुणो दमो
वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र—

विशेषो दर्शितः, (व्यव. ८)

अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।

द्रव्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ (८)

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ (७) इति ।

सर्वश्रायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये
पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणः स-
मयादृते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः ।

यथाह नारदः, (व्यव. ८ । १०)

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रयः ॥ इति ॥ २५७ ॥

वा० १ । किञ्चेति प्राग्बत् । जातानुशये मनूक्तत्वादाह

*विनैवेति । *अन्यस्येति । एकस्येति पाठान्तरम् । * पुनः,
पश्चात् । अर्थादाह * अन्यस्येति । अदुष्टवदिति वत्यन्तस्यार्थ-
माह * प्रच्छादितेति । * तदेति । तत्रेति शेषो मौल एव ।
विक्रेतरीति तदर्थः । * अत्र, उक्तविषये । अपिर्भिन्नक्रमः ।
विशेषोऽपीत्यर्थः । अपिनोक्तसमुच्चयः । मूले मूल्यांशे न्यू-
नाधिकभावानुक्तत्वेन समताप्राप्तौ तत्र द्वैगुण्यरूपो विशेषः,
दण्डांशे द्वैगुण्यं तु तुल्यमेवेति भावः । यद्वा यथाश्रुत एवापिरन्यमु-
निसमुच्चायकः । * विनयं, दण्डम् । * तावत्, अव्ययमिदम् ।
तावन्तमेव । द्विगुणमेव ।

विशेषमाह * सर्वत्रेति । न त्वव्यवहितोक्ते एवेति भा-
वः । * अयं विधिः, सकलदण्डविधिः । * अदत्ते, पण्ये ॥ २५७ ॥

मि० अव० इति विक्रयानुशयोऽभिहितः । क्रीता-
नुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम् । अधुना तदुभय-
साधारणं धर्ममाह ।

या० क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

मि० परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयका-
लपरिमाणतोऽर्घकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्रा अनुश-
यो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धनं पण्यक्षय-
मपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञाने पुनः
क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति ।
अनुशयकालावधिश्च—

नारदेनोक्तः, (व्यव. १ । श्लो. २ । ३)

क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रीयी ।

२५० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ॥

द्वितीयेऽहि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणं तु तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ इति ।

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धना-
नुशयावधिः दशैकपञ्चसप्ताहेत्यादिना दर्शित एव । त-
दनया वाचोयुक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारण-
त्वमवगम्यते ।

तथा पण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणामनुश-
यकारणत्वम् ।

अतः पण्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारणत्रितयाभावेऽनु-
शयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यष-
ड्भागं दण्डनीयः ।

अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेणानु-
शयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरेषु
स्थिरार्घेष्वनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो—

मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्यः । (अ० ८ श्लो. २२३)

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥
इति ॥ २५८ ॥

इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणम् ॥

बा० १ । अवान्तरप्रकरणसमाप्तिमाह * इति विक्रयेति ।
न्यूनतां पौनरुक्त्यं च परिहरति * क्रीतेति । क्रयेत्यर्थः । भावे
क्तः । परीक्षाया अभावेऽनुशये दोषाभावादाह * परीक्षिते-
ति । कर्मधारयौ । क्रीत्वेत्यस्यार्थः * क्रयोत्तरेति । परिमाणमर्था-

मूल्यस्य । विशेषणेन व्यावर्त्यतया बोधितमर्थमाह *वृद्धीति । निषेधस्य शाब्दत्वेन तदसम्भवादाह * व्यतिरेकादिति । भेदादित्यर्थः । पूर्वमुक्तमपि पुनः अभिप्रायं वक्तुमाह *अनुशयेति । चस्त्वर्थे । *क्रीत्वेति । व्याख्यातमिदं प्राक् । विरोधपरिहारमपि प्रागुक्तमेव तथा आह * अपरीक्षितेति । अपरीक्षितवस्तुक्रयेत्यर्थः । * दशैकेति । मानवमिदम् । उक्तफलितार्थमुपसंहरति * तदिति । तस्मादित्यर्थः । * अनया, क्षयं वृद्धिचेतिविशेषघटितयेत्यर्थः । अभिप्रायमेव प्रकाशयति * यथेति । * दोषाणामिति । अनुशयकारणत्वमवगम्यते इत्यस्यानुषङ्गः ।

२ । तुर्यपादार्थमाह * अत इति । तेषां तस्य च तत्कारणत्वादित्यर्थः । * तत्, मूल्येत्यर्थः । * क्षयेति । एतद्रूपकारणत्रितयेत्यर्थः । * अनुशयकालेति । नारदोक्तानुशयकालादिमध्येऽपीत्यर्थः । पूर्वसाम्यप्रदर्शनसाफल्याय तुल्ययुक्त्याऽऽह * अनुशयकारणेति । एतत्प्रसङ्गेन विशेषमाह * उपभोगेनेति । अनेन पण्यदोषाभावः सूचितः । स्थिरेत्यनेन वृद्धिक्षयाभावः सूचितः । * परेणेति । क्रीत्वा विक्रीयेति शेषः । *न दद्यात्, न त्यजेत् । * दापयेत्, विक्रेता बलेन न ग्राहयेत् । विक्रीतं बलेन गृह्णन् परित्यजंश्चेत्यर्थः । * षट् शतानि, पणान् ॥ २५८ ॥

इति विक्रीयासम्प्रदानम् ।

१५२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् ॥ २२ ॥

मि० अव. संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदा-
नीमभिधीयते ।

या० समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

मि० सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा
संप्रतिपत्तिः समवायः । तेन ये वणिङ्गनटनर्तकप्रभृतयो
लाभलिप्सया प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभाला-
भौ उपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्य-
ग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ ।

यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयाऽस्य भागद्वय-
मस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा सं-
प्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

बा० १ । समयप्रसङ्गादाह * संभूयेति । *सम्प्रतिपत्तिरि-
ति । निश्चय इत्यर्थः । वणिजामित्युपलक्षणमित्याह *वणिङ्गन-
टेति । द्वितीयपादार्थमाह * लाभेति । लभ्यत इति लाभस्तल्ला-
भेच्छयेत्यर्थः । लिप्सव इति पाठान्तरम् । तथा सत्त्वेऽपि तस्य
प्रत्येकसाध्यत्वादाह * प्रातिस्विकमिति । यथाद्रव्यमिति यो-
ग्यतायामव्ययीभावः । तदाह * येनेति ।

२ । तुर्यपादार्थमाह * यद्वेति । कृतावित्यस्यार्थः * सं-
प्रतिपन्नाविति । अर्थादाह * तथेति । एवं प्रागपि ॥ २५९ ॥

मि० अव. किञ्च ।

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

स तदद्याद्विप्लवाच्च रक्षितादशमांशभाक् ॥ २६० ॥

मि० तेषां संभूयप्रचरतां मध्ये पण्यामिदमित्थं न व्य-
वहर्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितम्, अना-
दिष्टमननुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा, प्रमादात्प्रज्ञाहीन-
तया वा येन यन्नाशितं, स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्या-
त् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनिताद्व्यसना-
त्पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात्पण्यादशममं-
शं लभते ॥ २६० ॥

वा० १ । अन्यदप्याह *किं चेति । *तथा, यन्नाशितम् ।
प्रमादादित्यस्य व्याख्या *प्रज्ञेति । चो वाऽर्थे इत्याह *वेति ।
तथा च नाशितमित्यस्य सर्वत्र सम्बन्ध इति भावः । * वणि-
ग्भ्यः, स्वसमवायिभ्यः । अत एव प्रातिस्विकमिति प्रागुक्तम् ।
विप्लवाच्चेत्याद्यर्थमाह * य इति । विप्लवार्थमाह *व्यसना-
दिति । नाशादित्यर्थः । स्वशक्त्येति भावः । इदमधिकम् । त-
स्य ततो लाभादि तु प्रागुक्तमेव ।

तथा नारदोपि, (व्यव. ३ । ६)

दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।

यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत्तु तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥ इति ॥ २६० ॥

या० अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यासिद्धं राजयाग्यं च विक्रीतं राजगामितत् ॥ २६१ ॥

मि. ह्यतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यर्घ्यस्य प्रक्षेप-
णात् राजतो निरूपणाद्धेतोरसौ मूल्याद्विंशतितम-
मंशं शुल्कार्थं गृहीयात् । यत्पुनर्व्यासिद्धम् “अन्यत्र न

९५४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

विक्रेयम्” इति राज्ञा प्रतिषिद्धं, यद्राजयोग्यं मणिमा-
णिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि, तद् राज्ञेऽनिवेद्य लाभलोभेन
विक्रीतं चेद्राजगामि । मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं
पण्यं राजाऽपहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

षा. १ । एवं तेषामुक्ता राज्ञ आह * अर्घेति ।

मनुरपि, (अ. ८ । श्लो. ३९८ । ३९९)

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ इति ।

* अर्घस्येति । तस्येति पाठान्तरम् । हेतौ पञ्च-
मीत्याह * हेतोरिति । * असौ, नृपः । शुल्कमित्यस्यार्थः
* शुल्कार्थमिति । करार्थमित्यर्थः । पूर्वेणापौनरुक्त्यायाह * प्रति-
षिद्धमिति । राजगामित्वे विक्रीतत्वं दोषो हेतुरित्याह * लाभे-
ति । अन्यत्रेति शेषः । अत एव फलितमाह * मूल्येति ।
* सर्वं, द्विविधम् ॥ २६१ ॥

या० मिथ्या वदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सठ्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

मि० यः पुनर्दणिक् शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणं
निहनुते, शुल्कग्रहणस्थानाद्वाऽपसरति, यश्चास्येदम-
स्य वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणी-
ते वा, ते सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

या० १ । अथ दण्डमाह * मिथ्येति । राजदण्डे वजिमाह * शु-
ल्केति । शुल्कपदं लाक्षणिकमित्याह * शुल्कग्रहणेति । क्रयश्च

विक्रयश्च क्रयविक्रयौ, व्याजो विवादस्तत्सहितस्य पण्यस्य
तौ, ततो मत्वर्थे इनिरित्याह * यश्चेति ।

मनुरपि, (अ. ८ । ४००)

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ इति ॥ २६२ ॥

मि० अव. अपि च ।

या० तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

मि० शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजम्—

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत्—

इत्यत्रोक्तम् । जलजं तु—

मानवेऽभिहितम्, (अ. ८ श्लो. ४०४।४०५)

पणं यानं तरे दाप्यः पौरुषेऽर्द्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

इति ।

शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः,

न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं

न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भैक्षलब्धे न स्तृतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

इति । तीर्यतेऽनेनेति तरिः नावादिः । तज्जन्यशु-

ल्केऽधिकृतस्तरिकः । स यदा स्थलोद्भवं शुल्कं गृहा-

१५६ सव्याख्याया मितक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ति तदा दश पणान् दण्डनीयः । वेशो वेश्म । प्रतिवे-
श इति स्ववेश्माभिमुखं स्ववेश्मपाद्वेश्मं चोच्यते ।
तत्र भवाः प्रातिवेश्याः । ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च
ब्राह्मणप्रातिवेश्याः । तेषां श्रुतवृत्तसंपूर्णानां श्राद्धा-
दिषु विभवे सति अनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं
दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

बा० १ । दण्डान्तरमाहेत्याह *अपि चेति । वचनं व्याख्या-
तुमुपोद्घातमाह *शुल्कं हीति । मूलमाह * अर्घप्रक्षेपणादिति ।
*पणमिति । * तरे, नौकादौ । * यानं, रिक्तशकटादिकं प्र-
ति पणं दाप्यः । पौरुषे पुरुषभारविषये तरे ऽर्द्धपणं दाप्यः ।
पशुर्गवादिः योषित् वक्ष्यमाणभिन्नस्त्रीमात्रं पादं पणचतुर्थांशं
दाप्यः । रिक्तकः भाररहितः पुमान् मनुष्यः पादार्द्धं पणाष्टम-
भागं दाप्यः । भाण्डं पण्यद्रव्यं तेन पूर्णानि यानानि शकटा-
दीनि सारतः द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया तार्यं तरणमूल्यं दाप्यानि ।
रिक्तभाण्डानि पण्यद्रव्यरहितानि गोण्यादीनि अपरिच्छदा
दरिद्राश्च उक्तपादार्धदानापेक्षया यत् किञ्चित् दापनीया इत्यर्थः ।
किं च—

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् । (अ. ८।४०६)

नदीतारेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ इति मनुः ।

पूर्वं पारावारे तरणार्थमुक्तम् । इदानीं नदीमार्गेण दूराध्वनि
गन्तव्ये । प्रबलवगस्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया
तरमूल्यं कल्पनीयम् । एतच्च नदीतारे बोध्यम् । समुद्रे तु वा-
ताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावेन तरपणविशेषज्ञापकं न-
दीवद्योजनादिकं तत्र नास्ति, ततस्तत्रोचितमेव तरमूल्यं ग्राह्य-
मिति तद्व्याख्यातारः ।

२ । * शुल्कद्वयेपि, स्थलजे जलेज च । * न भिन्नो-
ति । मानवं वासिष्ठं चेदम् । भिन्नो न्यूनः कार्षापणो मूल्यं
यस्य वस्तुनस्तत्तथा तन्निमित्तः शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापणः ।
तेन कार्षापणादर्वाग्यस्य मूल्यं तस्य शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः ।
शुल्कशब्दः अर्द्धर्चादिः । शिल्पं वृत्तिर्यस्य तत्र । भैक्षे वृत्तं
वर्तनं जीवनं यस्य तत्र । भैक्षलब्धे इति पाठान्तरम् । हृतादव-
शेषो यस्य तत्र । यज्ञस्तदुपकरणं, दीक्षितो वा, तत्र गन्तुकामो
जनसमूहो वा ।

मनुरपि, (अ. ८ । ४०७)

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ इति ।

सञ्जातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्मुनि-
र्वानप्रस्थः ब्राह्मणाश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणश्च । एते मूल्यं तरे
न दाप्या इत्यर्थः ।

३ । अथ मूलार्थमाह * तीर्यत इति । स च शुल्के लाक्षणि-
कः । ततः अत इनीति ठन् । तत्फूलितमाह * तज्जन्येति ।
* वेदमेति । तं प्रतीति सामीप्ये ऽव्ययीभावः । तदाह * स्ववे-
दमेति । गृहमिति शेषः । * तत्रेति । अव्ययीभावाच्चेति न्यप्र-
त्यय इति भावः । विशेषानाह * श्रुतेत्यादि ॥ २६३ ॥

मि० अव. देशान्तरमृतवणिग्रिकथं प्रत्याह ।

या० देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तद् आगतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

मि० यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्त-
रगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गो,

९५८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

बान्धवा मातृपक्ष्या मातुलाद्याः, ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्य-
तिरिक्ताः सपिण्डा वा। आगताः संभूयव्यवहारिणो ये
देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुः । तैर्विना दायादाद्य-
भावे राजा गृह्णीयात् ।

वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमस्तु “पत्नी दुहितर” इत्यादि-
प्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसब्रह्मचारि-
ब्राह्मणनिषेधो वणिकप्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् ।

वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानऋणदानादिसमर्थः
स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे सर्वे वणिजः संसृष्टिनो
विभज्य गृह्णीयुः । तेषामप्यभावे दशवर्षं दायादाद्या-
गमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् ।

तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्, (व्यव. ३)

एकस्य चेत्स्यान्मरणं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वाऽसति दायादे शक्त्वाश्चेत्सर्वएव ते ॥(७)

तदभावे तु गुप्तं तत्कारयेद्दश वत्सरान् । (१७)

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते (१८)
इति ॥ २६४ ॥

बा० १ । प्रेतपदार्थो * मृत इति । द्रव्यपदं योग्यतया वि-
शेषपरमित्याह * तदीयमंशमिति । तदित्यस्य तत्रान्वय इति
भावः । यद्यपि दायादशब्दोऽन्यत्राप्यस्तीति प्रागुक्तं तथा
पि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनाह * पुत्रेति । मातृपक्षे भवाः । दि-
गादित्वाद्यत् । * सपिण्डेति । सगोत्रसपिण्डेत्यर्थः । आदिना
सोदकादिः । तैरित्यनेन सर्वपरामर्श इत्याह * दायादेति । च-

त्वर्थे । एवमग्रेऽपि । *वैकल्पिकमिति । न तु युगपदिति भावः ।

२ । नन्वेवं क्रमे नियामकाभावेनैच्छिकविकल्पापत्तौ ब्रीहिय-
गादिवत् “पत्नी दुहितर” इतिक्रमबोधकवचनविरोधापत्तिः, अत
आह * पौर्वापर्येति । तथा च व्यवस्थितोऽयं विकल्पो न त्वै-
च्छिकः । व्यवस्था च पत्नी दुहितर इति बोधितपौर्वापर्याबा-
धेन ज्ञेयेति भावः ।

३ । नन्वेवं सति फलाभावाद्देशान्तरेति नारभ्यम्, अत आह
*शिष्येति । “गोत्रजा बन्धुशिष्य” इत्यनेन “सर्वेषामप्यभावे
तु” इत्यनेन च क्रमेण प्रतिपादिताधिकारित्वकशिष्यादिनिवृत्तिः,
वणिजस्तत्रानुक्तत्वेन तत्प्राप्तिश्च एतद्वचनप्रयोजनमित्यर्थः ।
अतः पुत्रादिबन्धुपर्यन्तानामभावे संभूयकारिणो वणिजो
पृथ्नीयुरिति भावः ।

४ । तत्र विशेषमाह * वणिजामपीति । पिण्डदातृत्वस्य
तदव्याप्यत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह * ऋणेति । ऋणं प्रतिकुर्युरि-
त्यनेनेदमुक्तं प्राक् । आदिना दत्तऋणोद्धारपरिग्रहः ।

५ । विशेषान्तरमाह * सामर्थ्येति । विभज्य ग्रहणे हेतुं
सूचयन्माह * संसृष्टिर्न इति । यद्यपि नात्र मुख्यं संसृष्टित्वं
तथापि तेन न्यायेनात्रापि तथैवेति भावः ।

६ । विशेषान्तरमाह * तेषामपीति । दशवर्षमिति बहुव्री-
हिः । *तदिदमिति । दशवर्षपर्यन्तं स्थापनमित्यर्थः । *एकस्येति ।
संभूय कर्म कुर्वतां वणिजां मध्ये यद्येकस्य मरणं भवेत् तदाऽ-
स्य मृतस्य तद्वस्तु दायादः पुत्रादिः बन्ध्वन्तो जनः पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तर आप्नुयात् । दायादे उक्तरूपे असति अन्यो वणिग्वा
सक्तश्चेत् ऋणदानादिसमर्थश्चेदाप्नुयात् । एकस्य तत्रासामर्थ्ये
सर्वेषां च सामर्थ्ये तादृशाः ते वणिजः सर्वे एवाप्नुयुरित्यर्थः ।

१६० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

*तदभावे वणिजामभावे * गुप्तं रक्षितं * तत् तदीयधनं
*ततः तावत्पर्यन्तस्थापनोत्तरमस्वामिकत्वादिविशिष्टं * तद्
धनं राजा स्वीयं कुर्यात्, एवं सति न धर्मस्य हानिरित्यर्थः॥२६४॥

मि० अव. किंच ।

या० जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

मि० जिह्मो वञ्चकः तं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमा-
च्छिद्य त्यजेयुर्बहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां मध्ये
भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं क-
र्म भाण्डभारवहनं तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत्॥

मि० अव. प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृत्विगादिष्वति-
दिशति ।

या० अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मकर्मिणाम्॥२६५॥

मि० अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्ध-
र्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्तक-
तक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिर्वर्त्तनप्रकार-
आख्यातः । तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो--

मनुना दर्शितः, (अ. ८ श्लो. २१०)

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ इति
अस्यायमर्थः । ज्योतिष्टोमे तं शतेन दीक्षयन्ती-

ति वचनेन गवां शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकारे
विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तत्र कस्य
कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ।

सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्या

अत्वारो होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ते गोशतस्यार्द्धिनः सर्वेषां भागपरिपूरणोपपत्तिवशादष्टाचत्वारिंशद्रूपा-
र्द्धेनार्द्धभाजः ।

अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तो-
तारस्तदर्द्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपे-
णार्द्धभाजः ।

ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकनेष्ट्राग्नीध्रप्रतिहर्ता-
रस्ते तृतीयिनो मुख्यांशस्य षोडशगवरूपतृतीयां-
शेन तृतीयांशभाजः ।

येतु पादिनः ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्यास्ते मु-
ख्यभागस्य यश्चतुर्थांशो द्वादशगवरूपस्तद्भाजः ।

ननु कथमयमंशनियमो घटते । न तावदत्र सम-
यो, नापि द्रव्यसमवायो, नापि वचनं यद्वशाद्भागनि-
यमः स्यात् । अतः “समं स्यादश्रुतत्वात्” इति न्यायेन
सर्वेषां समांशभाजं, कर्मानुरूपेण वांशभाजमिति
युक्तम् ।

अत्रोच्यते । ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्द्धिन-
स्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धदनुवादो न घटते,
यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अर्द्धतृतीयचतुर्थांश-
भाजं मैत्रावरुणादीनां न स्यात् । अतो वैदिकार्धिप्रभृ-
तिसमाख्याबलात् प्रागुक्तोऽशनियमोऽवकल्प्यते इति
निरवयवम् ॥ २६५ ॥

इति संभूयसमुत्थानप्रकरणम् ॥

वा० १ । वणिजं प्रत्यन्यदप्युच्यते इत्याह * किं चेति ।
निर्गतलाभमिति बहुव्रीहिः । तस्याप्यर्थमाह * लाभमिति ।

तमदत्त्वेत्यर्थः । सम्भूयकारिण इति शेषः । अशक्त इत्यस्यार्थमाह
 * संभूयेति । * भाण्डेति । भाण्डस्य भारः संरक्षणादिरूपः
 तस्य वहनमित्यर्थः । * तत्, भाण्डम् ।

नारदोऽपि, (व्यव. ३ । ४)

भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।

कुर्युस्ते ऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥ इति ।

भाण्डं विक्रेयद्रव्यम् । पिण्डः पाथेयम् ।

उ. २ । * प्रागिति । प्रकरणारम्भे इत्यर्थः । आदिग्राह्यं
 वचने एव स्फुटम् । अनेनेत्यस्यैतत्प्रकरणादौ उक्तेनेत्यर्थः ।
 अन्यथा असंभवात् । तदाह *लाभेति । श्रुतिक्रमेणाह *होत्रेति ।
 कर्षकपदार्थमाह *कृषीति । कर्मिपदे अत इनीतीनिः । तदर्थमाह
 *नटेति । कर्मपदार्थमाह *शिल्पेति । *तत्र च, तेषां मध्ये च ।
 श्रुतिविहितदक्षिण्या विभागप्रकरणस्य मनूक्तत्वादक्षिणाप्रापकं
 वचनमाह * तं शतेन दीक्षयन्तीति । पूर्वं गवां प्रस्तुतत्वाच्च
 शतेन गवां शतेन तं यजमानम् अध्वर्यादयो दीक्षयन्तीत्यर्थः ।
 यतो दक्षिणाग्रहणेन यजमानायत्ताः भवन्ति ।

३। ननु अतो दीक्षोद्देशेन गोशतग्रहणं प्रतीयते न दक्षिणाया
 विधिः, तत्कथं दक्षिणाप्रापकमिदम्, अत आह *इति वचनेनेति ।
 अयं भावः । यथा भुजिक्रियासाध्ये तृप्त्यात्मके कार्ये पयसा
 तृप्तिं कुर्वीतेति पयोद्रव्ये विहिते तत्पयो भोजनसाधनस्यौदनस्य
 स्थाने निपतति तथाऽत्रापि दीक्षयन्तीति णिजर्थभूतं दीक्षाक-
 रणम् ऋत्विजामानतिरूपं दक्षिणादानस्य कार्यं, तेषामानतिर्न-
 म्रभावः स्वायत्ततेति यावत् । भृतिं गृहीत्वा भृत्या इव दक्षिणां
 गृहीत्वा स्वायत्ता भवन्ति हि ऋत्विजः । तस्मिन् तेषामानतिरूपे
 दक्षिणादानस्य कार्ये गोशतं विधीयमानं दक्षिणादानरूपव्या-

पारसाधनभूतदक्षिणायाः स्थाने निपततीत्यर्थाद्गोशतमेव दक्षिणा भवतीति दक्षिणाप्रापकमिदं वचनमिति गोशतं दक्षिणात्वेन विधीयतइति ।

४ । अथ मानवं व्याख्यातुमवतारयति * ऋत्विजश्चेति । * तत्र, तेषां मध्ये गोशते वा । * इदं, मानवम् । अथ व्याचष्टे * सर्वेषामिति । उक्तरीत्यैवाह * होत्रेति । ब्रह्मत्वस्योभयसाधारण्यादाह * ब्रह्मेति । शतार्धत्वस्य पञ्चाशति सत्त्वात्तथैव विभागप्राप्तौ आशयं प्रकाशयन् विशेषमाह * सर्वेषां भागेति । भागस्य विभागस्य यत्परिपूरणं तदर्थं योपपत्तिस्तस्या वशेन तदर्धानतया तदनुरोधेनायातः प्राप्तश्चासावष्टचत्वारिंशद्रूपश्चासावर्धश्च तेन, धान्येन धनवानितिवचृतीया, सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः । तद्रूपार्धभाज इत्यर्थः । एषमग्रेऽपि । मत्वर्थीय इतिः सर्वत्र । प्रकारान्तरेण दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वादीपन्न्यूनत्वेऽपि सामीप्येन तद्ब्रह्णमिति भावः । तच्छब्देन श्रुतानुमितयोरिति न्यायेन श्रुतपरामर्शस्यैवौचित्यादाह * मुख्यांशस्येति । अष्टाचत्वारिंशद्रूपस्येत्यर्थः । एतेनावशिष्टद्विपञ्चाशद्रूपस्यैव कुतो न परामर्श इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या स्थलद्वये निर्वाहेऽप्यन्ते अनिर्वाहाच्च । तृतीयिनः पादिन इति तयोः श्रौती संज्ञा । योगोऽपि उक्त एव । मानवे तृतीयांशा इति बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । तत्फलितमाह * मुख्यांशेति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि । षोडशगवरूपेति पाठः । गोरूपेत्यपपाठः । एवं द्वादशगवरूपेत्यत्रापि । अयं मनूक्तः । बृहस्पतिरप्येवमेव ।

५ । तत्र मूलोक्तप्रकारद्वयाविषयत्वमाह * नतावदिति * नापीति च । प्रधानस्याधिकांशोऽन्येषां न्यूनन्यूनत-

रन्यूनतमांशा इति न समयः कृतः । नाप्येकेन दशान्येनाष्टा-
वन्येन षडित्यादिरूपेण वाणिज्ये इव द्रव्यसमवायः कृत इत्य-
र्थः । *नापि वचनं, श्रौतम् । *यद्वशात्, यद्वलात् । *अतः,
परिशेषात् । युक्तमित्यत्रान्वयः ।

६। दशमतृतीयपादाधिकरणं “समं स्यादश्रुतत्वात्” इति ।
ज्योतिष्टोमे श्रूयते गावश्चाश्वश्चाश्वतराश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च
व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति पूर्व-
तराधिकरणे गवां द्वादशशतमितराण्यश्वादीनि च दक्षिणेति
उपपादितम् ।

पूर्वाधिकरणे त्वियमेव दक्षिणा विभाज्येत्यप्युक्तम् ।
तत्र स्थिते विभागे चिन्ता, किं समो विभाग उत प्र-
यासानुरूप उतार्थिन इत्यादिसमाख्यानुरूप इति संशयः ।
तत्र विशेषाश्रवणात्समो विभागः सर्वेषामृत्विजां स्यादिति
प्राप्ते सिद्धान्त्येकदेशी आह *लोकवत्, प्रयासानुरूपेण विभा-
ग इति । तदभिप्रेत्योभयं शङ्क आह * सममिति । विशे-
षाश्रवणात्सममित्यर्थः । * सर्वेषाम्, ऋत्विजाम् । * कर्मेति ।
ऋत्विजां स्वस्वकर्मणि वैषम्यात्कर्मानुरूपेणेत्यर्थः । अथैवं
प्राप्ते तत्र सिद्धान्ती आह । द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये अध्वर्युर्गृ-
हपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो हो-
तारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्द्धिनो दीक्षयति ततस्तं
नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति ततस्तमुन्नेता दीक्षयि-
त्वा पादिनो दीक्षयतीत्येवंविधा अर्ध्यादिसमाख्याः श्रूय-
न्ते । अतस्तद्वशात् ब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतीनां तदनुरूपो विभा-
गो द्वादशाहप्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽध्यवसीयते इति । तदिमं सि-
द्धान्तम् अवलम्ब्याह * ज्योतिष्टोमप्रकृतिके इति । कदेत्या-

काङ्क्षायामाह * यदीति । * तत्, द्वादशाहः । उपसंहरति
 * अत इति । श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि शेषत्वबोधकानि ।
 समाख्या नाम यौगिकसंज्ञा । ज्योतिष्टोमविकृतिभूते द्वादशा-
 हेऽर्द्धेन इत्यादयस्समाख्याः श्रूयन्ते । अतः समाख्यारूपप्र-
 माणबलात्तत्प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तथैव दक्षिणाविभागः कार्यः ।
 अन्यथा विकृतौ द्वादशाहेऽर्द्धेन इत्यादिसिद्धानुवादो न स्या-
 त् । तथा च विकृतिगतसमाख्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृतौ प्रा-
 गुक्तदक्षिणाविभागावसाय इत्यर्थः । तदुक्तं “तुथो वो विश्व-
 वेदा विभजतु” इति । तां यजमानश्चतुर्धा कृष्णाजिनेन व्युत्रा-
 स्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति, यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं
 प्रतिप्रस्थात्रे, तृतीयं नेष्ट्रे, चतुर्थमुन्नेत्रे, एतेनेतरेषां दानमु-
 क्तमिति ॥ २६५ ॥

इति संभूयसमुत्थानं नाम प्रकरणम् ।

अथ स्तेयप्रकरणम् ॥ २३ ॥

मि० उ० इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च—
मनुनाऽभिहितम्, (अ. ८ श्लो. ३३२)
स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वा यन्निहनुते भयात्॥इति ।
अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् प्रसभं
बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साह-
सम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्य-
समक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सा-
न्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निहनुते त-
दपि स्तेयम् ।

नारदेनाप्युक्तम्, (व्यव. १४ । १७)

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

अव० तत्र तत्स्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डनस्य ग्रहण-
स्य च ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तावदाह ।

या० ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथाचाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

मि० यश्चौरौऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राह-
कै राजपुरुषस्थानपालप्रभृतिभिर्ग्रहीतव्यः । लोप्त्रे-
णापहृतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन । नाशदेशादा-
रभ्य चौर्यपदानुसरणेन वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः, अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्था-

नं यस्यासौ अशुद्धवासकः, सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

वा० १ । महाप्रकरणसंगत्याऽऽह * इदानीमिति । चस्त्वर्थे । मानवं व्याचष्टे * अन्वयवदिति । मतुबन्तमिदम् । अग्रे अन्वयः संबन्धः, स चक्षुरादेर्विवक्षित इत्याह * द्रव्येति । द्रव्यस्वामीत्यर्थः । कर्मपदार्थमाह * परेति । आदिना साधारणद्रव्यहरणम् । द्वंद्वोऽयम् । * कृतमिति । भूतत्वमविवक्षितमित्याह * क्रियते इति । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न कार्यः । एतदर्थमेव प्रकरणभेद इति भावः । तदाह * स्तेयं त्विति । * तत्, साहसात् । आदिना राजाध्यक्षादि । बलावष्टम्भो नात्रेत्याह * वञ्चयित्वेति ।

२ । कृत्वा यन्निहनुते भयादिति तुर्यपादपाठं व्याचष्टे * यच्चेति । अपिना निरन्वयसमुच्चयः । परधनहरणादिकमिति शेषः । कृत्वा निह्नूयते च यदिति पाठान्तरम् । कृत्वाऽप्ययते च यदिति तु प्रचुरः पाठः । तदाऽयं तात्पर्यार्थो बोध्यः । अपव्ययते संवृणोति आच्छादयतीति यावदिति तु शाब्दोऽर्थः । व्येजसंवरणे इत्युक्तेः । वञ्चयित्वेत्यस्य समूलत्वं ध्वनयन्स्तेयलक्षणांशे मानान्तरमप्याह * नारदेनापीति । * एषां, द्रव्यस्वामिनां सुप्तादीनाम् । कर्मणि शेषे षष्ठी । छलेऽन्वयः । द्रव्यस्येति शेषः । सुप्तादेरपकर्षणेऽन्वयः ।

३ । मूलमवतारयति * तत्रेति । प्रारभ्यमाणे स्तेये इत्यर्थः । * ज्ञानेति । तत्स्करत्वज्ञानेत्यर्थः । यद्यपि योगिना ग्राहकग्राह्यत्वमेव तत्रोपाय उक्तस्तथापि तत्रापि निमित्तमाह * य इति । राजपुरुषाश्च स्थानपालाश्चेति द्वंद्वः । लोप्त्रपदार्थमाह * अपहृतेति । गृह्यते इति लेडित्याह * ग्रहीतव्यइति । अपहारतो नष्टं वस्त्रादिर्यस्य गृहे हस्ते वा दृश्यते तेन चि-

१६८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

हेन स पुरुषो ग्राह्य इत्यर्थः । अथशब्दार्थमाह * वेति । प-
देन वेति व्याचष्टे * नाशेति । पूर्वकर्म चौर्याख्यमेव । भूमि-
निरित्याह * प्रागिति । अत एव परिग्रहः । * वास इ-
ति । उष्यतेऽस्मिन्निति वासो निवासः । पुंस्ययम् । तदाह
* स्थानमिति । न तु वासस्थानमित्येकं पदमिति भावः ।
तथाचेति समुच्चये इत्याह * सोऽपीति ॥ २६६ ॥

मि० अव० किञ्च ।

या० अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वैः ।

द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

मि० न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किंत्वन्येऽपि वक्ष्यमा-
नैर्लिङ्गैः शङ्कया ग्राह्याः । जातिनिह्वेन “नाहं शूद्र”
इत्येवंरूपेण । नामनिह्वेन “नाहं डवित्थ” इत्येवं-
रूपेण । आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च
लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसने-
ष्वतिप्रसक्तास्तथा । कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरग्रा-
हिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नत्वरो वा भवति
तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादी-
नां ग्रहणम् ।

तथा ये निःष्कारणं कियदस्य धनं किं वाऽस्य गृ-
हमिति पृच्छन्ति, वेषान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा
ये चरन्ति, ये च आयाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः,

ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनाम-
विज्ञातस्वामिकानां विक्रायकास्ते सर्वे चौर्यसंभाव-
नया ग्राह्याः ।

एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान्पुरुषान् गृहीत्वा एते
चौराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत, न पुनर्लि-
ङ्गदर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्थापि लो-
प्त्रादिलिङ्गसम्बन्धसंभवात् ।

यथाह नारदः,

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा प्रतिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥

तथा, (ना. अ. १ । ७१)

असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते द्विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥

इति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

वा० १ । तत्र उपायान्तरमाह * किं चेति । केवलमव-
धारणे । शङ्कायां जातिनिह्वादेर्हेतुत्वमित्याह * वक्ष्यमाणै-
रिति । तान्येवाह * जातीति । निह्वपदस्य प्रत्येकं संबन्धः ।
हवित्थ इति यादृच्छिकी संज्ञा । देशो व्यापकः । ग्रामो व्या-
प्यः । उपलक्षणे इयं तृतीयेत्याह * लक्षिता इति । * द्यूते-
ति । द्वंद्वोत्तरपदको द्वंद्वः । समभिव्याहारात् स्त्री विशेषरूपा न
तु सामान्यभूतेत्याह * द्यूतपण्याङ्गनेति । इदमुपलक्षणमि-
त्याह * आदीति । तात्पर्यार्थमाह * अतिप्रसक्ता इति ।
शुष्कं च भिन्नश्च शुष्कभिन्नौ, मुखं च स्वरश्च मुखस्वरौ, त-
तो बहुव्रीहिर्यथासंख्यं चेत्याह * यदीति । अत्र कारणमु-
क्तं कुतस्त्योऽसीत्यादिना । ननु अत्र द्वयोरेवोक्तत्वाज्जात्या

९७० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

सर्वग्रहणे सिद्धे व्यक्ताशयेन बहुत्वस्यानुपयोगाद् बहुवचनासं-
गतिः, अत आह *बहुवचनादिति। तथा च प्रकृतिरन्येषामप्यु-
पलक्षणम् अर्द्धर्चा इति वत्। *वेति। तद्विवक्षया बहुवचनम्। अत
एव प्रकृतिप्रत्ययविरोधो ऽपि नेति भावः। अनतिप्रसङ्गायाह
* निष्कारणमिति। गूढं यथा तथा चरन्तीति शाब्दोऽर्थः। त-
त्फलितमाह * वेषान्तरेति। * गूहयित्वेति। आच्छादायि-
त्वेत्यर्थः। आवश्यकव्यये ऽदोषादाह * बहुव्ययेति। भूम्नि
तत्र मतुप्। विनष्टद्रव्याणि विक्रीणते इति पचाद्यच् गङ्गा-
धरवत्। तत्फलितमाह * ये चेति। * विक्रायकाः, तत्क-
र्तारः। ण्वुलन्तम्। शङ्कयेत्यस्यात्राप्यन्वय इत्याह * चौर्य-
सम्भावनयेति।

२। वक्ष्यमाणसङ्गतये तत्सूचितमेव विशेषमाह * एवमिति।
नानाविधेति बहुव्रीहिः। मात्रपदेन परीक्षाव्यवच्छेदः।
* चौर्येति। चौर एवायमिति निश्चयमित्यर्थः। * अन्यह-
स्तादिति। कात्यायनोऽप्येवमेव। अन्यस्य चोरस्य हस्ता-
त्परिभ्रष्टं च्युतं, भुवि खन्यमानायामन्यार्थम् अत एवाकामाद-
निच्छयोत्थितं प्राप्तमन्यदीयं पूर्वं, प्रातिक्षिप्तं त्यक्तम् इत्यर्थः।
तथा च इदमेवमुतानेनापहतमिति परीक्षा कार्येति भावः। तदाह
* यत्रादिति।

३। नारदान्तरमाह * तथेति। यत इति शेषः। यतो
द्विविधा भावाः पदार्थाः दृश्यन्ते तस्मादित्याद्यर्थः। द्वैविध्य
मेवाह * असत्याः सत्येति। अत एव विविधा इत्यपपा
ठः ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

मि० अव० एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोध
नीय इत्याह।

या० गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।

दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरं दण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

मि० यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाणधनदानवधादिदण्ड-
भाग्भवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वाऽऽत्मा
शोधनीयः ।

ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभ-
वति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य ताव-
द्भावाभावगोचरत्वं “रुच्यावाऽन्यतरः कुर्यात्” इत्यत्र
प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्यो-
त्तरे न संभवति तथापि कारणसंसृष्टे भावरूपमि-
थ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा
नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभियुक्तैर्भा-
विते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

बा. १ । अत एवाह * एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
* आत्मा, स्वस्वरूपम् । चौर्ये इति विषयसप्तमी शङ्कायामन्वेति ।
तदाह * यदि चौर्येति । * तत्, ततः तच्छङ्कातः । लिङ्गर्थो न
विवाक्षित इत्याह * शोधयतीति । उत्तरार्द्धमाग्रिमस्य विशेषस्य
सामान्येनानुवादोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । अत आह * वक्ष्य-
माणेति । अनुपदमेवेति भावः । धनदानेति पाठः । यद्यपि
दापनं वक्ष्यमाणं तथापि तस्य राजधर्मत्वेन चोरानिष्ठत्वात्
ततोऽर्थसिद्धस्य दानस्यात्र ग्रहणम् । अत एव दापनेत्यपपा-
ठः । आदिना तदग्रिमपरिग्रहः । अनुवादत्वादेवाह * दण्ड-
भाग्भवेदिति । सम्भावने लिङ्ग । अनुवादफलं प्रदर्शयन्

१७२ सव्याख्याया मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

वचनसार्थक्याय तात्पर्यार्थं प्रतिज्ञातमाह * अत इति ।

२ । नन्वयमप्यस्य नार्थः प्रमाणस्य भावगोचरत्वेन निः-
स्वरूपे ऽभावात्मके तुच्छे मिथ्योत्तरे प्रमाणाप्रसक्तेरित्याशयेन
शङ्कते * नन्विति । उक्तत्वादाह * दिव्यस्येति । * साक्षात्,
तद्विषयतया । * तथापीति । * मानुषं, कारणम् । * संसृष्टे, मि-
थ्योत्तरे । भावरूपमिथ्यात्वे यत्कारणं तस्य यत्साधनं तन्मुखेन
तद्द्वारा अभावमपि गोचरयत्येवेत्यन्वयः । अत एव पूर्वपक्षे
साक्षादित्युक्तम् । तथा च शुद्धमिथ्योत्तरे दिव्यमेव संसृष्टे
तु मानुषमप्यनया रीत्येति भावः । एतदेवोदाहरणेन विशदयति
* यथा नाशेति । द्रव्यनाशापहारयोः काले ऽहं देशान्तर-
स्थित इति चौर्यशङ्कया गृहीतेनाभियुक्तैः साक्ष्यादिभिर्भाविता
साधिते चौर्याभावस्याप्यर्थात् सिद्धेस्तस्य शुद्धिरेवेत्यर्थः ॥२६१॥

मि० अव० चौरं दण्डमाह ।

या० चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

मि० यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चि-
तचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण मूल्यकल्प-
नया वा दापयित्वा विविधैर्घातैर्घातयेत् ।

एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषय-
म् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम् ।

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥

इति नारदवचनेन (व्यव. १४ । २१) वधरूप-
स्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् ।

१ अस्य साधिते इत्यत्रान्वयः ।

यत्पुनर्वृद्धमनुवचनम्—

अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

इति, तदपि महापराधविषयम् ॥

मि० अव० चौरविशेषेऽपवादमाह ।

या० सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वास्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

मि० ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यपराधे न घातयेदपि
तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत् । अङ्कनं च
श्वपदाकारं कार्यम् ।

तथाच मनुः, [अ. ९ लो. २३७]

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ इति ।

एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकर्षितो द्र-
ष्टव्यम् ।

यथाह मनुः, (अ. ९ श्लो. २४०)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

इति ॥ २७० ॥

वा० १ । चौरपदं तथापरमित्याह *यस्तु प्रागुक्तेति । दापने
प्रकारद्वयमित्याह * स्वरूपेणेति । स्मृत्यन्तराविरोधायाह * ए-
तच्चेति । * उत्तमद्रव्येति । द्रव्यापहारेत्यर्थः ।

२ । अत्र मानमाह * साहसेष्विति । साहसाख्येषु प्रागु-
क्तेषु त्रिषु कर्मसु उत्तममध्यमाधमरूपेषु यो दण्ड उक्तः उत्त-
ममध्यमाधमसाहसरूपः स एव त्रिषु द्रव्येषु उत्तममध्यमाधम-

९७४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

रूपेषु स्तेयेऽपि तद्विषयस्तेयाख्ये कर्मण्यपि अनुक्रमात्तेनैव क्रमेण दण्डो भवतीत्यर्थः । तथा चोत्तमद्रव्यापहारे उत्तमसाहसदण्डविधानाद्वधस्यास्याप्युत्तमसाहसात्मकदण्डत्वेनोत्तमद्रव्यापहारविषयत्वमेव युक्तमिति भावः । तदाह * वधेति ।

२ । अन्यविरोधं परिहरति * यत्पुनरिति । अन्यायेति बहुव्रीहिः । * एषां, चोराणाम् । वृद्धशातातपोऽप्येवम् ।

उ. ३ । * अपवादमिति । वधस्येति भावः ।

* महत्यपराधे, तत्रापि ।

तथा च गौतमः,

न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डः, कर्मवियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानि, अवृत्तौ प्रायश्चित्ती स इति ।

शरीरस्ताडनाङ्गच्छेदनरूपः । कस्तर्हि दण्ड इत्याह * कर्मेत्यादि । तेन सह सर्वक्रियानारम्भः । विख्यापनं डिण्डिमकेन परिभ्रामणं स्तेयलक्षणस्तेयप्रकाशनार्थम् । विवासनं देशान्निष्कासनम् । अङ्ककरणं श्वपदेनाङ्कनम् । अवृत्तौ अन्येन प्रकारेण जीवनासंभवेन यदि स्तेयं करोति तदा तस्य प्रायश्चित्तमात्रं न दण्ड इति तदर्थः । वक्ष्यमाणमनोराह * ललाटे इति । आकारशब्दः सदृशवाची । विशेषमाह * एतच्चेति । श्वपदाकारमङ्कनं चेत्यर्थः । अनेन दण्डप्रायश्चित्तयोः क्रमः सूचितः । * पूर्वे, ब्राह्मणक्षत्रियविशः । * यथोदितं, यथाशास्त्रविहितम् प्रायश्चित्तमित्यन्वयः ॥ २७० ॥

मि० अव. चौरादर्शने अपट्टतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह ।

या० घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

त्रिवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥ २७१ ॥

मि० यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरपेक्षादोषः, तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्यात्, यदि चौरपदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वाऽर्पयेत् ।

तथा च नारदः, (परिशिष्टेऽश्लो. १६ । १७)

गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवाऽशेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ इति ।

विवीत त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्भूतं भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

वा. १ । ग्रामेत्युक्तेराह *यदि ग्रामेति । घातितापहतयोर्भावयोर्विकल्प इत्याह * मनुष्येति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह * एवेति । तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं तात्पर्यार्थमाह * तत्परिहारार्थमिति । अनिर्गते इति सति सप्तमी तत्र प्रतियोगी लक्ष्योऽर्थ इत्याशयेन सतात्पर्यार्थं तद्व्याचष्टे * तदशक्ताविति ।

२ । * तद्विषयेति । तद्देशाधिपतिरित्यर्थः । एतेन ग्रामपतिनिरासः । * चौरं धनं वेति । आदौ चौरमर्पयेत्तदशक्तौ धनमित्यर्थः । * गोचरे, विषये । ग्रामादिरूपे । * ग्राह्यः, ग्रहणीयः । अशेषमिति छेदः । अथवा अशेषधनं दापनीयः । त-

च्छेषमाह * यदीति । अशेषपदेन दण्डस्यापि ग्रहणम् । पुन-
स्त्वर्थे । * एतस्मात्, तद्विषयात् । नेति । उभयं कुर्यादिति
शेषः । निर्गते तु पदे दद्यान्नेति पाठान्तरम् । * तदिति । यदि
तदेति शेषः । यदि तत्पदमन्यत्र पातितं तदा यथासम्भवं सा-
मन्तादीन् दापयोदित्यर्थः । अत एव चेदन्यत्रेति पाठान्तरम् ।
एवेन तद्व्यावृत्तिः ।

३ । उत्तरार्द्धार्थमाह * विवीतेत्वित्यादिता । प्रचुरतृण-
काष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूपदेशो विवीतः इति स्वामि-
पालप्रकरणे उक्तम् । एवः प्राग्वत् । विवीते इत्यर्थाल्लब्धम् । मूले
पथीत्युत्तरान्वयि । मार्गाविवीतकयोर्विकल्पोऽर्थात् । अत एव
चौरोद्धतुरित्यस्यार्थद्वयमित्याह * यदा त्विति । अवीतके इत्य-
स्यार्थो * विवीतादिति । यथासंख्येनाह * मार्गेति ॥ १७१ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० स्वसीम्नि दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।
पञ्चग्रामी बहिः क्रोशादशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

मि० यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मो-
षादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्यात्, यदि
सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रा-
मादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् ।

यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशो घा-
तितो मुषितो वा, चौरपदं च जनसंसर्दादिना भग्नं, त-
दा, पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्राम-
समाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा
प्रत्यासत्ति अपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् ॥

यदा त्वन्यतोऽपहतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति
तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् ।

चौरहतमवजित्थ यथास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा
दद्यादिति गौतमस्मरणात् ।

मुषितसन्देहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः ।

यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥

इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

वा. १। स्वसीम्नीत्यस्यार्थमाह *सीमेति । ग्रामाद्बहिरित्यनेन
ग्रामपतिव्यवच्छेदः । एवमग्रेऽपि । आदिना वधः । ग्रामपदं
जने लाक्षणिकमित्याह * तद्ग्रामेति । पदं वेति व्यवस्थित-
विकल्प इत्याह * यदीत्यादि । ग्रामादीति आदिना विवीता-
दिपरिग्रहः । चौरार्पणादीति आदिना धनार्पणादि । इदमेकग्रा-
मादिपरम् ।

२ । उत्तरार्थं हि तत्समूहपरमित्याह * यदा त्विति ।
एकवचनादाह * क्रोशमात्रादिति । तत्तद्ग्रामादित्यादिः । घा-
तित इत्यादिः प्रथमान्तपाठः । प्रागुक्ताविषयत्वायाह * चौ-
रेति । आर्थिकविकल्पमाह * वा दद्यादिति । ग्रामसमूहसं-
ख्याया अनियतत्वादिदमपि दिक्प्रदर्शनम् । अत एव यथा-
सम्भवं व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।

३ । नन्वेवम् “अथ वा पुनः” इति व्यर्थम्, उक्तरात्या
नियतपक्षद्वयस्यैवाभावेन तत्परतयाऽपि तस्यात्यन्तमनुपयोगात्
इत्यत आह * विकल्पेति । प्रत्यासत्तिमनतिक्रम्येत्यव्ययी-
भावः । तत्प्रत्यासत्तीति पाठे तयोः प्रत्यासत्तीत्याद्यर्थः । अप-
हाराधारभूतदेशात् ये ग्रामाः प्रत्यासन्नास्ते एव दद्युर्न तु पञ्चग्रा-

१७८ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

म्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियम इत्येवंनियमनिवृत्त्यर्थम् अथ वेति विकल्पवचनमित्यर्थः ।

४ । विशेषमाह * यदा त्विति । * अन्यतः, चौरग्रामा-
धिपादितः । दापनेऽन्वयः । * अवजित्य, ततः परावर्त्य ।
परीक्षणोत्तरमपि दापनसमये कारणान्तरवशात्सन्देहे विशेषमु-
क्तरीत्यैवाह * मुषितेति । * यदीति । तस्मिन् उक्तलिङ्गवशा-
च्छङ्कया ग्रहणोत्तरं परीक्षिते चौर इति निश्चित्य गृहीते पुरुषे धनं
दाप्यमाने सति यदि मोषे चौर्ये सन्देहो भवेत् कारणान्तरतः,
तदा बन्धुभिः धर्मबन्धुभिः साक्षिभिः साधयेत् सन्देहनिवृत्तिं
कुर्यात्, अथ वा शपथं दाप्यः स इत्यर्थः । यद्यप्यत्रादौ दिव्य-
मुक्तं तथाप्यस्य क्रमाबोधकत्वात्तयोः क्रमस्य पूर्वं स्पष्टमुक्तत्वा-
त्तथैवेति भावः । अत एव प्रतिज्ञायां तथैवोक्तम् । शुद्धमिथ्यो-
त्तरे तदसम्भवात्तस्यैवावश्यकत्वमभिप्रेत्य मनुना तथोक्तम् । एत-
दभिप्रायेणापि दिव्यस्येति प्रागुक्तं व्याख्यात्रेति बोध्यम् ॥ २७२ ॥

मि० अव. अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह ।

या० बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

मि० बन्दिग्राहादीन् षलावष्टम्भेन घातकांश्च चो-
रान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारोपदेशः ।

(अ. ९ श्लो. २८०)

अग्न्यगारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

इति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

या० १ । तथाशब्दः किंचेत्यर्थे आदौ बोध्यः । बन्दिग्राहा

दिकं चोरविशेषणमित्याह * बन्दीति । आदिना वाजिकुञ्जर-
हारिग्रहणम् । तत्र चेन गोरथादिग्रहणम् । प्रसङ्गेत्याद्यर्थो * ब-
लावष्टम्भेनेति । * घातकान्, तांश्च । कचित्तथैव पाठः । न-
रानित्यस्य व्याख्या * चोरानिति । बन्दि निरोधस्थानं ग्रा-
हयन्ति ते बन्दिग्राहाः । ननु शूलानारोपयेदित्यनेन तेषां ता-
वन्मात्रं प्रतीयते न वधः । तथा च श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्य-
त्रेवात्रापि तावन्मात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कृत्वा पुनरुत्ता-
रणं कार्यं न वध इत्यत आह * अयं च वधेति । अत्र मा-
नमाह * अग्न्यगारेति । हर्तृश्चेति पाठः । * अविचारयन्, अ-
विलम्बयन् । अनेन तेषामपि एकदेशानुमतिद्वारा वधे सिद्धे
केन प्रकारेण स इति विशेषाकाङ्क्षायां शूलारोपणरूपप्रकार-
विशेषो मूले उक्त इति भावः ॥ २७३ ॥

मि० अव. किञ्च ।

पा० उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

मि० वस्त्राद्युत्क्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिब-
द्धं स्वर्णादिकं विस्रस्योत्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्र-
न्थिभेदकः । तौ यथाक्रमं करेण, सन्दंशसदृशेन त-
र्जन्यङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः क-
रश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं
ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थि-
भेदकयोरेकमेकं करं पादं च छिन्द्यादित्यर्थः ।

एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयम् ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

१८० सव्याख्याया मितक्षरायां व्यवहाराध्याये २

इति नास्दवचनात् । (व्यव. १४। ८) तृतीयापराधे
तु वध एव ।

तथा च मनुः, (अ. ९ श्लो. २७७)

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ इति ।

जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः
कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

बा० १ । * विस्रस्य, ग्रन्थि विमुच्य । * उत्कृत्य, छित्त्वा । उ-
त्क्षेपकः करहीनो, ग्रन्थिभेदस्तर्जन्यङ्गुष्ठेन हीन इति भावः ।
सन्दंशपदं गौणलाक्षणिकमित्याह * सन्दंशसदृशेनेति । तर्ज-
न्यङ्गुष्ठेनेति मध्यमपदलोपिसमासः । इदमर्थात्प्रथमापराधविष-
यम् । अत एवाह * द्वितीयापराधे पुनरिति । * करपा-
दैकमिति । यद्यपि पूर्वकालैकेति समासे वैपरीत्यमुचितं तथापि
बाहुलकान्मयूरव्यंसकदित्वाद्वा निर्वाहो बोध्यः । प्राग्वत्
प्रतीयमानयथासंख्यस्य वक्ष्यमाणमन्वनुरोधेन निरासायाह
* उत्क्षेपकेति ।

२ । विशेषमाह * एतदपीति । अपिना पूर्वसमुच्चयः ।
* द्रव्येति । तदपहारेत्यर्थः । तत्र मानमाह * तदङ्गेति ।

३ । न्यूनतां निराचष्टे * तृतीयेति । अङ्गुली इति द्वि-
षचनम् । तद्द्वयं च तर्जन्यङ्गुष्ठात्मकमेव । संभवेन पूर्वं सन्दं-
शपदेन तस्यैव ग्रहात् । * प्रथमे इति । प्रथमे ग्रहणे इत्य-
र्थः । प्रथमचौर्ये इति यावत् । * हस्तेति । अत्रेतररेतरद्वंद्वं आर्षः

४ । * जातीति । जातिश्च द्रव्यं च परिमाणं चेति द्वंद्वः । ततो
यन्मूल्यादि तदनुरोधेनेत्यर्थः । अनुक्तदण्डस्थले इति भावः ।
* इतीति । इत्यन्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥ २७४ ॥

मि० अव. जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगव-
यःशक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगुरुलघुभावकार-
णानामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन
दण्डकल्पनोपायमाह ।

या० क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति सञ्चिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

मि० क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां ह-
रणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः । क्षु-
द्रादिद्रव्यस्वरूपं च—

नारदेनोक्तम्, (व्यव. १४ । श्लो. १४ । १५।१६)

मृद्गाण्डासनखद्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृताश्रं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं ब्रीहियवा अपि ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गवगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराजां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥

अत्र त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथम-
मध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमः—

तेनैव दर्शितः, (व्यव. १४ । २१)

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥ इति ।

मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु, गोवाजिव्यतिरि-
क्तेषु च महिषमेषादिपशुषु, ब्राह्मणसंबन्धिषु च क-
नकधान्यादिषु तरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डवि-

१८२ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

शेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः ।
तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्वेतुभूतं देश-
कालवयःशक्तिः सम्यक् चिन्तनीयम् ।

एतच्च जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्ष-
णम् । तथाहि । अष्टापाद्यं स्तेये किल्बिषं शूद्रस्य द्वि-
गुणोत्तराणीतिरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूय-
स्त्वमिति । अयमर्थः । किल्बिषशब्देनात्र दण्डो ल-
क्ष्यते । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्र-
कर्तृकेऽपहारे अष्टगुण आपादनीयः । इतरेषां पुनर्वि-
दक्षत्रब्राह्मणानां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि कि-
ल्बिषाणि षोडशद्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आ-
पादनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेऽपहारे दण्ड-
भूयस्त्वम् !

मनुनाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः, (अ. ८ श्लो. ३३७।३३८

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिनः ॥ इति ।

तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुरुत्वं दृश्यते ।

यथाह मनुः, (अ. ८ श्लो ३२०)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेषेत्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ इति ।

विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तृह्रियमाणस्वामिगुणा-
पेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया च ताडनाङ्गच्छे-
दनवधरूपा दण्डा योज्याः । तथा संख्याविशेषादपि

दण्डविशेषो रत्नादिषु,

(ना. परि. २७)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते।(म.८।१२२)

शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथा द्रव्यविशेषादपि, (अ. ८ श्लो. ३२३)

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां वा विशेषतः ।

मुख्यानांचैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥

अकुलीनानां तु दण्डान्तरम् । (ना. परि. २८)

पुरुषं हरतो दण्ड उक्त उत्तमसाहसः ।

स्थपहारे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः॥ इति ।

क्षुद्रद्रव्याणां तु माषतो न्यूनमूल्यानां-

मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । (ना. परि. २२।२३।२४)

काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैवच ।

वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नायवस्थिचर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥

इति नारदस्मरणात् । यः पुनः प्रथमसाहसः क्षु-

द्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशतपर्यन्तः, असौ माषमूल्ये

तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः । यत्

पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरं वचनं “तन्मूल्याद् द्विगुणो

दम” इति, तत् अल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् ।

१८४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

तथा अपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम् । (मनु. ९।२७६)
 सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥
 इति । एवं सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जा-
 तिपरिमाणादीभिः कारणैर्दण्डगुरुलघुभावः कल्पनी-
 यः । पथिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः ।

यथाह मनुः, अ. ८ श्लो. ३४१)

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

तथा,

चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । (म. ११।१६)

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ इति ॥ २७५ ॥

बा० १ । इदमप्युपलक्षणमित्याह * जातीति । जातिश्च
 द्रव्यं च परिमाणं च परिग्रहश्च विनियोगश्च वयश्च शक्तिश्च
 गुणश्च देशश्च कालश्च तदादीनां स्मृत्यन्तरोक्तानामित्यर्थः ।
 तत्र ब्राह्मणपरिगृहीताया गोर्हरणादधिको दण्ड इति ब्राह्मण-
 परिग्रहोऽधिकदण्डकारणम् । तथा यदि सैवाग्निहोत्रार्थदोहाय
 विनियुक्ता तदा तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति तथा
 विनियोगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । एवंविधपरिग्रहविनियोग-
 योरभावे तावेव न्यूनदण्डकारणे इति बोध्यम् । महदर्थ * उत्त-
 मानामिति । बहुवचनान्तानां द्वन्द्व इति भावः ।

२। उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमेतद्विषयं विवेचयितुं चोपयुक्तमाह
 * क्षुद्रादीति । * मृद्भाण्डेति । यथाऽत्र प्रयोगसिद्धिर्भवति तथा

द्वन्द्वाः कार्याः । एवं हिरण्यरत्नेत्यत्रापि । मृद्भाण्डं मृन्मयम् ।
शमीधान्यं माषादि ।

माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय इत्यमरः ।

कृतान्नं साधितान्नम् ओदनादि । वर्जमिति णमुल् । वर्जयि-
त्वेत्यर्थः । *लोहं च, रजतादिकम् । *मध्यमिति । द्रव्यमुदाहृत-
मित्यस्यानुषङ्गः । अग्रे सर्वानुषङ्गो यथासम्भवम् । व्रीहीति
बहुवचनान्तयोः “ विभाषा वृक्ष ” इति पाक्षिक इतरेतरद्वन्द्वः ।
*गोगजेति । एवं च गोवर्जमित्यत्र गोपदमनयोरप्युपलक्षण-
मिति भावः । * देवेति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । *च
द्रव्यं, द्रव्याणि च ।

३। एतत्प्रसङ्गादविरोधायाह * अत्रेति । * औत्सर्गिकः,
सामान्यविहितः । *तेनैव, नारदेनैव । तच्चानुपदमेव व्याख्या-
तम् । नन्वेवं मूलविरोधस्तस्येति मूलस्य का गतिः, अत आह
*मृन्मयेष्विति । मणिकादयस्तत्पात्रविशेषाः । इदं क्षुद्रद्रव्यमा-
त्रोपलक्षणम् । * गोवाजीति । इदं मध्यमद्रव्यमात्रस्य । अभ्य-
र्हितत्वान्महिषस्य पूर्वनिपातः । एवं कनकेत्यत्रापि । इदमप्यु-
त्तमद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम् । तरतमभावोऽस्तीति पाठः । तारत-
म्येति पाठे स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा तारतम्यस्यावान्तरवैलक्षण्यस्य
भावः सत्ताऽस्तीत्यर्थः । प्रत्येकमिति शेषः त्रिष्वपि । अत एव म-
णिकादीत्यादिना प्रत्येकमुत्तमाधमयोर्ग्रहणं कृतम् । *उच्चावचे-
ति । यद्यप्ययं मयूरव्यंसकादिः, तत्र च उदक् चावाक् चोच्चा-
वचमित्यभियुक्तैर्व्याख्यातं तथाप्युच्चनीचमित्यर्थे स इति मते-
नेदम् । तत्र लक्षणा वेति भावः । तथा च नारदतो यथाक्रमं
तेषु त्रिषु त्रिविधोक्तरूपदण्डस्याविशेषेण प्राप्तौ अवान्तरतार-
तम्येन तद्विशेषाकाङ्क्षायां विशेषबोधकम् मूलवचनपूर्वार्द्धमि-

९८६ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

ति अयं तात्पर्यार्थ इति आशयः ।

४ । मूल्यादीत्यादिशब्दसङ्गाहप्रदर्शकमूलोत्तरार्थं व्याचष्टे * तत्र चेति । तस्यां पूर्वोक्तायामित्यर्थः । दण्डकर्मणीति मौलस्य व्याख्या * दण्डकल्पनायामिति । बीजमाह * तद्धेतुविति । * शक्तीति । अनेन मूलेऽपि समाहारद्वन्द्वः सूचितः । पूर्वनिपातः प्राग्वत् । सम्-शब्दार्थमाह * सम्यगिति ।

५ । नन्वत्रैते एव चत्वार उक्ताः अवतरणे त्वन्येऽप्युक्ता इति विरोधः, अत आह * एतच्चेति । * परिग्रहादीनां, तेषामपि । आदिना विनियोगादिपरिग्रहः । तथा चात्रोपात्ता एव दण्डकल्पनायां हेतव इति न, किं तूपलक्षणतया स्मृत्यन्तरोक्ता अन्येऽपि । अत एव तद्विरोधोऽपि नेति भावः ।

६ । तदेव स्मृत्यन्तरजातमनुक्रमेण दर्शयति * तथाहीत्यादिना । तत्र तावद्वर्णरूपजात्यपेक्षया गुणापेक्षया च स्तेयविशेषेण दण्डविशेषबोधकं वासिष्ठमाह * अष्टापाद्यमिति । अत्र दण्डानुक्तेरसम्बद्धत्वनिरासायाह * अयमर्थ इति । * लक्ष्यते इति । तस्य तत्कार्यत्वात् । अतिक्रमे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । तदाह * स विद्वदिति । अष्टनशब्दोऽपि लाक्षणिक इत्याह * अष्टगुण इति । विदुष इति वचनविपरिणामेन विडादिविशेषणम् । * स्तेये, विषये । प्रतिवर्णमिति शेषः । * द्विगुणोत्तराणीति । उत्तरमुत्तरं द्विगुणानीत्यर्थः । मयूरेति समासः । तदर्थमाह * षोडशेति । उक्तहेतोः अतिक्रमे इत्यादि हेतुपरमित्याह * यस्मादिति । अनेन यत इति शेषः सूचितस्तत्र । इतिरर्थसमाप्तौ । अपिना—

येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।

तेन विद्वक्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥

इति कातीयस्य समुच्चयः । *अष्टापाद्यमिति । अर्थः प्राग्वत् ।
एवशब्दः पूर्वपद्ये एव पूर्वोत्तरयोरपि सम्बध्यते । तद्दोषेत्यस्य
तु सर्वत्र पद्यद्वये सम्बन्धः । तस्य वस्तुनो दोषगुणयोर्वेदने ज्ञा-
ने सतीत्यर्थः । एवं वासिष्ठे विद्वत्ताऽप्येतद्विषयैव । तदर्थमेव
मनूक्तिः । तद्दोषगुणवेदिन इति तत्र पाठान्तरं कल्पतर्वादिसं-
मतम् । गुणविद्विष इति त्वपपाठः । अर्थासङ्गतेः । ब्राह्मणस्य
तु तत्रापि गुणाद्यपेक्षया पक्षत्रयमाह * ब्राह्मणस्येति । अतः
एव पूर्वत्रैवकारः सफलः । तथा चायं दण्डः शूद्रत्वादिजात्य-
पेक्षो विद्वत्स्वरूपगुणापेक्षश्चेति तयोरत्र हेतुत्वमिति भावः ।

७ । द्रव्यतः परिमाणेति भिन्नमिति सूचयन्व्युक्रमेणाह * तथा
परिमाणेति । * धान्यमिति । दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्यो ऽभ्य-
धिकं धान्यं हरतो वधः । शेषे त्विति पाठः । शेषेऽपीति पा-
ठे अपिस्त्वर्थे । शेषेष्विति पाठान्तरम् । एकस्मादारभ्य दशकु-
म्भपर्यन्तं हरणे अपहृतादेकादशगुणं दण्डो दाप्यः । स्वामिन-
श्चापहृतं धनं दाप्य इत्यर्थः । कुम्भोऽत्र न प्रसिद्धः, किं तु
परिमाणविशेष इत्याह * विंशतीति । द्विपलशतं द्रोणः ।

८ । नन्वत्र वधदण्ड उक्तः स च ताडनादिप्राणवियोज-
नान्तव्यापाररूपः । तथा च सर्वत्र समुच्चयापत्तिः, अत आह
* हर्तुर्हियमाणेति । हर्तुर्गुणापेक्षया हियमाणस्य द्रव्यस्य गुणा-
पेक्षया स्वामिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः ।

९ । परिमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपर इत्याह * तथा सं-
ख्येति । तत्रादौ नारदमाह * सुवर्णेति । * सर्वेषां, साधारणा-
नाम् । अभ्याधिकमिति पाठः । एवं प्रागपि । मनुमाह * प-
श्चाशत इति ।

तथा धटितमेयानां शतादभ्यधिके वधः । (म. ८ । ३२१)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥

इति पूर्वमितः । धटितमेयानां तुलापरिच्छेद्यानां पूर्वो-
क्तानामेव पञ्चाशतोऽभ्यधिके हस्तच्छेदः । शतादि पलसम्बन्धि
बोध्यम् । * शेषेषु, एकपलादारभ्य पञ्चाशत्पर्यन्तमपहारे ऽप
हतद्रव्यमूल्यादेकादशगुणं दण्डं दापयेदित्यर्थः । स्वामिने
वस्तुदानं तु समानमेवेति भावः । * द्रव्यविशेषादपि, दण्डगु-
रुत्वं दृश्यते इत्यस्यानुषङ्गः । मनुमाह * पुरुषाणामिति । मु-
ख्यानां चैव रत्नानामिति सर्वसंमतस्तृतीयपादे पाठः । रत्नानां
चैव सर्वेषामित्यपपाठः । अत एव प्रागुक्तनारदविरोधो न । अत
एव च महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुल-
जातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां
च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हतीति तद्व्याख्यातारः ।

१० । कुलीनानामित्युक्तेः फलमाह * अकुलीनानामिति ।
स्त्रीणां चेत्यर्थः । नारदमाह * पुरुषमिति । * स्यपराधेन, तदप-
हारे । * सर्वस्वं, तदपहारो दण्डः प्रोक्तः । स्यपहारे तु सर्वस्वमिति
पाठान्तरम् । तत्रैव विशेषमाह * कन्यामिति । * वधः, दण्डः
प्रोक्तः । सर्वस्वं हरतो नारीमिति कल्पतरौ तृतीयपादपाठः ।

कात्यायनोऽपि,

सर्वस्वं हरतः स्त्रीं तु कन्याया हरणे वधः ।

वाजिवारणवालाणां चाददीत बृहस्पतिः ॥ इति ।

सर्वस्वमित्यस्यानुषङ्गः ।

११ । एवं दण्डगुरुत्वमुक्त्वा क्षुद्रद्रव्यविषये एव संभवादल्पानु-
सारेण लघुदण्डमाह * क्षुद्रेति । * माषेति । माषतो न्यूनेत्य-
र्थः । क्वचित्तथैव पाठः । अत्र मानमाह * काष्ठेति । तस्य भा-
ण्डेत्यर्थः । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । एवं लवणे त्यत्रापि । वे-

णुश्च तद्विकारभाण्डानि चेत्यर्थः । आर्द्रं मूलं येषां तेषां शाका-
नाम् । अल्पमूल्यानामिति कल्पतरुपाठस्तु न युक्तः । पौनरु-
क्त्यापत्तेः । *पकान्नानाम्, अपूपादीनाम् । *कृतान्नानाम्, ओ-
दनादीनाम् । *मत्स्यानाम्, मद्यानामिति कल्पतरौ पाठः । आ-
मिषम् मांसम् । ओदनस्य चेति कल्पतरुधृतपाठस्तु न युक्तः ।
कृतान्नानामित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । * अल्पेति । माषतो
न्यूनेत्यर्थः ।

१२ । तदेतत्साधयन् अस्य नारदस्य—

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥ (व्यव. १४।७)

इति साहसप्रकरणोक्तनारदविरोधं परिहरति *यः पु-
नरिति । साहसप्रकरणे उक्त इति शेषः । ततोऽप्यस्य यावन्न्यून-
मल्पद्रव्यविषयकत्वमिति भावः ।

१३ । नारदस्य मनुविरोधं परिहरति *यत्पुनरिति । तदे-
वाह * तन्मूल्यादिति । (मनु. ८)

सूत्रकार्पासकिण्वनां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ (३२६)

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ (३२७)

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥ (३२८)

अन्येषां चैवमादीनाम् मद्यानामोदनस्य च ।

पकान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥ (३२९)

इति हि मनुना तु तत्र द्विगुणत्वमुक्तमिति विरोधः स्पष्ट एव ।
सूत्रमूर्णादि, कार्पासं सूत्रम्, किण्वं सुराबीजद्रव्यम्, वेणुखण्डनि-

११० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मितजलाहरणपात्राणि, यच्चान्यत्पशुसम्भवं मृगचर्मखड्गशृङ्ग
दि, अन्येषामप्येवंविधानाम् असारप्रायाणां मनःशिलादीनां
पकान्नानामोदनभिन्नानामपूपादीनाम्, अन्येषां प्रसिद्धानां चा
हारे कृते मूल्यात् द्विगुणो दण्ड इति तद्व्याख्यातारः । अल्प
लये उक्तत्वादाह * अल्पप्रयोजनेति ।

इदं च अवतरणोक्तकालादीनामित्यादिसंग्राहं दण्डाल्पत्वे
१४ । अन्यदपि दण्डगुरुत्वे तत्सङ्ग्राह्यमाह * तथा उपराध
ति । उक्तं मनुनेति शेषः सन्धिमित्यादेः ।

१५ । उक्तमुपसंहरति * एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । वि
शेषमाह * पथिकादीनामिति । कर्तरि षष्ठी । तादृशद्विजव
र्तकाल्पापहारे इत्यर्थः । * अध्वगः, पथिकः । * क्षीणवृत्ति
क्षीणपाथेयश्च । * द्विजो, द्विजातिरित्यर्थः ।

१६ । अन्यदपि तदुक्तमेवाह * तथेति । ब्रीह्यादिद्वन्द्वोत्तर
पदको द्वन्द्वः । * अनिषिद्धैः, स्वाम्यादिकृतनिषेधरहितैः । * भ
क्ते, चतुर्थदिनस्थे । तस्मिन्प्राप्ते सति । * अश्वस्तनेति । द्विती
यदिवसे यथा नोर्वरति तेन प्रकारेणेत्यर्थः । * हीनेति । अल्प
चाराद्धर्तव्यो न तूत्कृष्टात्, नापि हीनजातेरित्यर्थः । किं च
वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुब्रवीत् ॥

इति मनुः । अनिरुद्धेति प्रागुक्तगौतमादपरिवृतवन
स्पत्यादीनां वानस्पत्यं पत्रपुण्यादि मूलं फलं होमीयाग्न्यर्थं
दारु गोग्रासार्थं तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह । तस्मान्न दण
इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

मि० अव. अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह
या० भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः॥२७६॥

मि० भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् ।
अग्निश्चौरस्य शितापनोदाद्यर्थः । उदकं तृषितस्य ।
मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् ।
व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एता-
नि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति
तस्योत्तमसाहसो दण्डः । चौरोपेक्षिणामपि दोषः ।

शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

इति नारदस्मरणात् (व्यव. १४ । १९) ॥ २७६ ॥

बा० १ । * चौरुपकारिणइति । तथा च अथ तदतिदेशः
उच्यते इति भावः । भक्तेति द्वन्द्वः प्राग्वत् । अज्ञाने दोषाभा-
वाय जानत इति । पदार्थानाह * भक्तमित्यादि । * चौरस्य,
तदादेः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । वाक्यार्थमाह * एतानीति ।
भक्तादिव्ययान्तानि वस्तूनीत्यर्थः । एतानिति पाठस्तु सम्य-
गेव । उभयसङ्ग्रहायाह * दुष्टत्वमिति ।

मनुरपि, (अ. ९ । श्लो. २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५)

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योपेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ इति,

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् । (२७८)

सन्निधातृश्च मोषस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ॥ इति,

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । (अ. ८ । ३४०)

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

इति च । रक्षेति । ग्रामनिवासिनः प्रजानां चौरादिभिरुपघाते क्रियमाणे मध्यस्थानुपेक्षकान् चौरवदण्डयेत् । हिताभङ्गः परक्षेत्रोत्पन्नसस्याविनाशनम् । मोषाभिदर्शने अपहृतद्रव्यदर्शने । मोषस्यापहृतद्रव्यस्य । अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्स चोरतुल्यस्तद्वद् दण्ड्यः इत्यर्थः । विशेषमाह * चौरोपेक्षिणामिति । * दोषः, स एव दोषः ॥ २७६ ॥

मि० अव. किंच ।

या० शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

मि० परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृदित्यादिना शतदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु हत्वा गर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो वाऽधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

वा० १ । * किं चेति । अतिदेशप्रसङ्गादन्यस्यापि दण्डमा-

हेत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युभयत्र । पुरुषस्त्रीति आर्षम् । स्मृत्यन्त-
राविरोधायाह * दासीब्राह्मणेति । तदेवाह * दासीगर्भेत्यादि-
ना । * अभिहित इति । साहसप्रकरणे इति भावः । * विना-
शे तु, विनाशने तु । * वक्ष्यतीति । प्रायश्चित्ताध्याये इति
भावः । * प्रमापणे, मारणे । नायमैच्छिकविकल्प इत्याह
* शीलेति । शीलं स्वभावः । वृत्तम् आचरणम् । आदिना धर्मः ।
तद्विशिष्टस्य पुरुषस्य तथा स्त्रियाश्च मारणे उत्तमसाहसः त-
द्वाहित्ये तु प्रथमसाहस इति विकल्पव्यवस्था । द्वितीयवाश-
ब्देन ईषच्छीलादिवैशिष्ट्ये तथा सति पारिशेष्यान्मध्यमसाहस-
परिग्रह इति बोध्यम् ॥ २७७ ॥

मि० अव. किंच ।

या० विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

मि. विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वग-
र्भपातिनी च, या च पुरुषस्य हन्त्री सेतूनां भेत्त्री
च । एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां बध्वा अप्सु
प्रवेशयेत् यथा न प्लवन्ते ॥ २७८ ॥

बा. १ । विप्रेण दुष्टामित्यर्थनिरासायाह * विशेषेणेति ।
तस्यार्थद्वयमाह * भ्रूणेति । सेतुभेदकरीत्यत्र टप्रत्ययः । त-
दाह * सेतूनामिति । अगर्भिणीमिति सर्वविशेषणं, स्त्रिय-
मिति सर्वविशेष्यमित्याह * एता गर्भेति । साकाङ्क्षत्वादाह
* गले इति । तात्पर्यार्थमाह * यथेति । तथा च घाते ता-
त्पर्यं तत्र न तात्पर्यमिति भावः ॥ २७८ ॥

मि० अव. किंच ।

१९४ सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

या० विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥२७९॥

मि० अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थम-
न्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति, या च दाहार्थं
ग्रामादिष्वग्निं तथा, या च निजपतिगुर्वपत्या-
नि मारयति, तां छिन्नकरकर्णनासौष्टीं कृत्वा अदा-
न्तैर्दुष्टबलीवदैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेत-
त्साहसिकस्य दण्डप्रदानं तत्प्रासङ्गिकमिति म-
न्तव्यम् ॥ २७९ ॥

बा. १ । विषेति आर्षम् । विकर्णेत्यत्राप्येवम् । युक्ति-
साम्यादाह * अगर्भिणीमिति । अन्यथा दाने ऽदोषायाह
* परेति * दाहार्थमिति च । अत्र क्रियानुषङ्गः । निजत्वं स-
र्वविशेषणमित्याह * निजपतीति । स्पष्टार्थमिदमिति बोध्यम् ।
* तां, सर्वां । वीत्यस्यार्थः * छिन्नेति । करकर्णेति प्राग्वत् । अ-
न्यथा तदसंभवादाह * अदान्तैरित्यादि । * प्रवाह्य, वाहयित्वा ।

२ । ननु शस्त्रावपात इत्यादेरत्रानुपयोगस्तस्य साहस-
त्वात्, अत आह * स्तेयेति । तत्फलं तु विशेषलक्षणभेदेऽपि
तत्सामान्यलक्षणस्यात्रापि सत्त्वमिति सूचनम् । * साहसिक-
स्य, तदवच्छिन्नवस्तुनः । सामान्ये नपुंसकम् । * दण्डप्रदानं,
तदभिधानम् । क्वचित्तथैव पाठः ॥ २७९ ॥

मि० अव. अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह ।

या० अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥२८०॥

मि० अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य सम्बन्धिनः सु-
ताः प्रत्यासन्नाश्च बान्धवाः “केनास्य कलहो जात”
इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य सम्बन्धि-
न्यो योषितो, याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता
अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

वा० १ । एतत्प्रसङ्गादेवाग्निममित्याह * अविज्ञातकर्तृके,
इति । अविज्ञातेन हत इति समास इत्याह * अविज्ञातपुरु-
षेणेति । तस्य कलहे च शब्दोऽन्वय इत्याह * संबन्धीति ।
बान्धवपदार्थः * प्रत्यासन्ना इति । अस्येत्यस्यार्थो * मृतस्ये-
ति । चो व्युक्रमे इत्याह * याश्चेति । न वैश्या विवक्षिताः
शब्दस्वारस्याभावादित्याह * व्यभीति । पृथगिति शेषः ॥ २८० ॥

मि० अव. कथं प्रष्टव्या इत्यत आह ।

या० स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

मि० किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा ।
तथा कस्यां किं सम्बन्धिन्यां वा स्त्रियामस्थरतिरासी-
त् । कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः । कुतो वा वृत्तिकामः ।
केन वा सह देक्षान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभि-
चारिण्यो योषितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः ।
तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविकाया ये जना-
स्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः
प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

वा० १ । चरमे एवोक्तज्ञानाभावाद्विशेषशङ्केत्याह * कथ-

१९६ सव्याख्याया मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

मिति । इत्यत आहेति पाठः । इत्याहेति पाठे इत्याशङ्काया-
माहेत्यर्थः । वृत्तिर्नियतजीवनम् । द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य कामस्य
प्रत्येकं संबन्धादाह * किमयमिति । एवं स्त्रीद्रव्येति सामा-
न्येन व्याख्याय संभवात्तदेव विशिष्य व्याचष्टे * तथेति ।
तत्रापि प्रकारद्वयमाह * कस्यामिति । * कुतो वा, राजादितः ।

२ । द्वितीयपादं व्याचष्टे * केन वेति । * अन्यथेति ।
तत्रापीष्टासिद्धेराह * विश्वासेति । अभयं दत्त्वेत्यर्थः । उ-
त्तरार्द्धं व्याचष्टे * तथेति । गोपाश्च आटविकाश्च तदाद्या
इत्यर्थः । मूले जातावेकवचनमिति भावः । शनैरित्यस्यार्थो
* विश्वासेति । तात्पर्यार्थमाह * नानेति । एवमित्यादिः ।
कचिदस्य पाठ एव ॥ २८१ ॥

मि० अव. किञ्च ।

या० क्षेत्रवेदमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना ॥ २८२ ॥

मि० क्षेत्रं पक्वफलसस्योपेतम्, वेदम गृहम्, वन-
मश्वीम् क्रीडावनं वा, ग्रामम्, विवितमुक्तलक्षणम्,
खलं वा ये दहन्ति, यश्च राजपत्नीमभिगच्छति, ता-
न्सर्वान् कटैर्धीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाह-
कानां मारणदण्डप्रसङ्गादण्डविधानम् ॥ २८२ ॥

इति स्तेयकरणम् ।

या० १ । पक्वानि फलानि येषां तादृशानि यानि सस्यानि
तदुपेतं, पक्वाभ्यां फलसस्याभ्यामुपेतं युक्तं वा । यद्यप्ययं
द्वंद्वस्तथापि यौगपद्यासंभवादाह * खलंवेति । खलं खर्याण इति
प्रसिद्धम् । कटसंबन्ध्यग्निनेत्यर्थे इष्टासिद्धेराह * कटैरिति । ततश्च

तत्र मध्यमपदलोपिसमास इति भावः । यस्य तृणस्योशीरं
मूलं तृणविशेषः ।

वीरणं स्याद्वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियामित्यमरः ।

ननु इदमपि नोपयुक्तमत्रेत्यत आह * क्षेत्रादेरिति ॥ २८२ ॥

इति स्तयप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणप्रकरणम् ॥ २४ ॥

मि० उ० स्त्रीसङ्ग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते ।
प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं—

व्यासेन विवृतम्,

त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।

अदेशकालसंभाषा निर्जने च परस्त्रियाः ।

कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

प्रेषणं गन्धमाल्यानां मृष्टभूषणवाससाम् ।

प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

सहासनं विविक्तेषु परस्परमुपाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्ग्रहणम् ।

मि० अव. संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायं तावदाह ।

या० पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

मि० संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादि-
भिल्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परस्य केशग्रहणपूर्वि-
का क्रीडा केशाकेशि । “तत्र तेनेदमिति सरूपे” इति
बहुव्रीहौ सति “इच् कर्मव्यतिहारे” इति समासान्त
इच्प्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ता तृतीया विभक्तिः ।
तथाचायमर्थः । परभार्यया सह केशाकोशिक्रीडनेना-

भिनवैः कररुहदशमादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः
संप्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः ।
परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् ॥ २८३ ॥

वा० १ । साहसप्रकरणादाह *स्त्रीति । *त्रेधा, प्रथमादि-
भेदेन । * तत्, स्त्रीसंग्रहणम् । * मध्यमोत्तममिति । समा-
हारद्वंद्वः । तत्रायमाह * अदेशेति । अदेशे अकाले च संभा-
षा संभाषणमित्यर्थः । * निर्जने च, अरण्ये च । क्वचित्त-
थैव पाठः । संभाषणमिति शेषः । कटाक्षेत्यत्रार्शआद्यच् । स-
कटाक्षावेक्षणमित्यर्थः । परस्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य सर्वत्रान्व-
यः । क्वचित्तृतीयान्तपाठः ।

२ । द्वितीयमाह * प्रेषणमिति । * मृष्टेति । शुद्धेत्यर्थः ।
समीचीनेति यावत् । धूपेति पाठान्तरम् । उभयविशेषणमिदम् ।

३ । तृतीयमाह * सहेति । शय्यासने इति पाठान्तरम् ।
* विविक्ते, एकान्ते । उभयान्वयीदम् । * परस्परमिति । आ-
लिङ्गनहस्तावलम्बादिभिरन्योन्यसंश्रय इत्यर्थः । * केशाके-
शिग्रहः, क्रीडासंबन्धिग्रहणम् । * सम्यक्, अर्थवत् संपूर्णम् उ-
त्तममिति यावत् । अत एव ज्ञेय उत्तमसंग्रह इति पाठान्तरम् ।

४ । विशेषे उक्तेऽपि सामान्यस्य केनाप्यनुक्तत्वात्स्वयं
सामान्यलक्षणं तत्सूचितमेवाह * स्त्रीति । एवं सलक्षणं त्रै-
विध्यमुक्त्वा मूलमवतारयति * संग्रहेति । * तत्कर्तुः, संग्रहण-
कर्तुः । तत् संग्रहणम् । सामान्येनार्थमाह * संग्रहणेइति । सप्त-
म्युपपत्तये आह * प्रवृत्त इति । तद्विषये प्रवृत्त इत्यर्थः । वक्ष्य-
माणाशयेनाह * केशाकेश्यादिभिरिति । अर्थादाह * लि-
ङ्गैर्ज्ञात्वेति । ननु केशाकेशीति किमर्थकं कथं वा तृतीयान्तम्, अत
आह * परस्परेति । एतल्लाभार्थमाह * तत्रेति । सप्तम्यन्ते क्रि-

१००० सव्याख्यायां मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये २

याविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च क्रियाविषये सरूपे पदे इदं क्रियारूपं वस्त्वित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिसंज्ञ इति तदर्थः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । * इच्च कर्मेति । कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिः तस्मादिच्चसमासान्त इति तदर्थः । क्रियाविनिमयः कर्मव्यतिहारः । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इत्यर्थकेन “अन्येषामपि दृश्यते” इत्यनेन पूर्वपदे दीर्घः । * अव्ययत्वादिति । तिष्ठद्बुप्रभृतिष्विचप्रत्ययपाठादव्ययीभावत्वे ऽव्ययत्वे च तृतीयाया अनदन्तत्वेन अव्ययादाविति लुगिति भावः ।

५ । विशिष्यार्थमाह * तथा चेति । तस्य तथार्थकत्वे सतीत्यर्थः । परस्त्रियेति मूले “सह युक्ते” इति तृतीयान्तमित्याह * परभार्ययेति । लिङ्गान्तरमाह * अभिनवैरिति । सद्य इत्यस्यार्थोऽयम् । * करजेति । कररुहेति पाठान्तरम् । ननु नखादिकृतव्रणानां नैतल्लिङ्गत्वं क्रोधप्रमादादितोऽपि तत्सम्भवात्, अत आह * रागकृतैरिति । कामजैश्चिन्हैरित्यस्यार्थोऽयम् ।

६ । तुर्यपादार्थं तृतीयं तदाह * द्वयोरिति । * प्रतिपत्ताविति । सत्सप्तम्या फलितमाह * संप्रतिपत्त्येति । द्वयोः स्वरिणीजारयोः संप्रतिपत्त्या अङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

७ । ननु परग्रहणं व्यर्थं, स्वभार्यायां तथाकरणे दोषाभावात् वेश्यायां दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अत आह * परस्त्रीग्रहणमिति । अत एव परभार्ययेत्येवं तद्व्याख्यातम् । वैधपाणिग्रहणे एव भार्यात्वात् । यद्यपि नियुक्तायां नखक्षतादिचिह्नाभावः घृताभ्यङ्गविधानेन मिथुनीभावाविधानान्नखक्षतादिकरणस्य निषिद्धत्वात्, तथापि द्वयोः संप्रतिपत्तिरस्तीति बोध्यम् । अवरुद्धादिषु तु पूर्वोक्तानि सर्वाणि साधारणानि लिङ्गानि सन्ति,

- (०) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपाञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्त्रिकाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीमद्वमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-
ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

- २४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
- २५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्य-
चानुमानगादाध्यायः प्रत्यचानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य सुक्तिवादस्य शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) २
- २६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधट्टीकासहितश्रीदेवाचार्य-
प्रणीतसिद्धान्तजाल्पवृत्तम् २
- २७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संचेपः । मण्डिभट्टकृत-
टीकाया सहितः । हरिभट्टमरुतः । १
- २८ शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- २९ अनुमानचिन्तामणिः व्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका । १३
- ३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा सस्कारप्रकाशात्मकः । १०
- ३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ५
- ३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भारविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४
- ३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- ३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- ३५ वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- ३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समा-
ख्यया संवलितम् । २
- ३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतकविणी
समाख्यया व्याख्यासंवलितम् । ४
- ३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भार श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २
- ३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षि-
तविरचित टिप्पणीसहिता । २
- ४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ४
- ४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैता-
द्वैतदर्शनानुगतः । २
- ४२ स्वानुभवादर्थः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित ।
स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १
- ४३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यया व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस, सिटी,

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 204.

व्यवहार- बालभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया

पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वपत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः

स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहिता
मिताक्षरा

श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या

पर्वतीयनित्यानन्दपन्तेन परिष्कृत्य संशोधिता ।

VYAVAHARA-BÂLAMBHATTI

THE EXTENSIVE COMMENTARY ON THE MITÂKSHARÂ
WITH THE ORIGINAL

BY

Bâlabhattacha Pâyangunde

EDITED BY

Pandit Nityanand Pant Parvatiya

Under the supervision of Shri Govinda Das.

FASCICULUS XI-११

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;
PANDIT A JYESHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY;
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२०४

- १ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसवेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्थां एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पाण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मेदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनकाः ८
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... .. " " १ " ०
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... .. " " १ " ०

साम्प्रतं मुद्रयमाना ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिभिश्चकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपवृद्धितं तन्त्रत्रयम् । विशिष्टद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाश-सहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-गागाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिभिश्चविर-चिता सम्पूर्णः (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्—वाटसारायणप्रणीतवेदान्त-

- सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्या-ख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरीनल्लिखेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामु-नमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टार-काचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनि-विरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृताविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-मेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

मिताक्षराटीकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
दात्मसंस्कारा	त्संस्कारा	१६	२२
दानेषु इत्यनन्तरम्	अदृष्टार्थेषु		
	इत्यधिकमपेक्षितम्	१७	२२
दण्डो	दण्ड्यो	२४	१६
काचिक	काचित्क	२४	२४
बहुव्रीहिः	बहुव्रीहिः	३०	७
न भवति	भवति	४४	४
त्याह	त्याह	५२	३
चैवं विधे	चैवंविधे	५३	९
भवः	भावः	५३	१७
बहुव्रीहिः	विषेति बहुव्रीहिः	६०	१८
भ्रमो	भ्रमो	६९	११
विषयो	विषययो	८०	११
त्यर्थः	त्यर्थः	८१	८
त्यन्वयः	त्यत्रान्वयः	८८	६
यद्वा	यद्वाऽनेन	९२	१६
स्वत्वमेव	स्वत्वमेव	९८	२५
अत	तत्र	१०५	१
उपनिधिना	उपनिधित	१०७	२
परस्ते	परहस्ते	१०७	७
निवर्मासनं	निर्वासनं	११६	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
एतेन	एवेन	१३३	२२
देशातरं	देशान्तरं	१३९	६
त्यर्थः	त्यर्थः	१४७	२
सत्समत्वं	तत्समत्वं	१५१	९
व्युत्पत्तावपि	व्युत्पत्तावपि	१५९	३
द्विविधमित्यर्थः	द्विविधमिति मिलित्वा	१५९	११
	ऋणादानं सप्तविधमित्यर्थः		
भृतिर्वतनम्	भृतिर्वतनम्	१६४	१०
तद्विवथ	तद्विवथ	१७८	१४
संबन्धः	संबन्धः	१७९	१९
द्रव्याणि	द्रव्याणि	१८०	१५
प्रश्लेषः	प्रश्लेषः	१९८	१२
प्राप्तिभाव्या—	प्राप्तिभाव्या—	२०५	१०
जायति	जायेति	२०७	३
नुमत्येक्षा	नुमत्यपेक्षा	२०९	५
स्यादिति	स्यादितिसंततिः	२१९	२४
आत्यन्तिककमिति	आत्यन्तिकमिति	२३०	१६
आधिशब्दो	अथशब्दो	२३१	५
सूचिम्	सूचितम्	२३२	६
सवृद्धीति	सवृद्धीति	२३६	१
वृद्धीति	वृद्धीति	२४१	७
वृद्धिशेष—	वृद्धिशेष—	२४१	१६
स्पष्ट	स्पष्ट	२८०	२५
धर्म	धर्म	२८१	६
विश्वरूपार्यः	विश्वरूपाचार्यः	२८६	२५
साहसावित्यर्थः	द्वौमध्यमौसाहसा- वित्यर्थः	२९१	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मध्यमाणि	मध्यमाणि	२९२	२२
चाब्राण	चाब्राह्मण	२९४	१८
इत्यनेमा	इत्यनेना	३३१	२५
आह	आह	३३६	५
चस्त्वर्थो	चस्त्वर्थे	३५२	२०
ज्ञापकेनाय	ज्ञापकेनायं	३६६	१९
सत्या एव	सत्य एव	३६७	१८
“अलुब्धाइति” इत्यस्यानन्तरं	“छेदः । नृपे इति विषयसप्तमी । नृपम् इति” इत्यधिकमपेक्षितम्	३६७	२१
तावत्सूत्र्या	तावत्सूत्रेणासप्तसूत्र्या	३७१	२
मविवक्षितमित्याह	मविवक्षितं किंतु तद्व- दितत्वमात्रं विवक्षितमित्याह	३७३	१७
समाहाद्वन्द्वः	समाहारद्वन्द्वः	४०७	१०
लौकिमेव	लौकिकमेव	४२४	१२
विभा-	विभागा—	४३२	२५
१२	१३	४३९	१५
मूलाशयक	मूलाशयाशयक	४४८	९
“* अत इति । ” इत्य- स्यानन्तरं	“* सर्वस्मिन्निति । जीवदजीवद्विभागे इत्यर्थः” इत्यधिकमपेक्षितम् ।	४५४	१०
“समांशिन” इत्यस्यानन्तरं	“पैतृकंतुपिताद्रव्यमन- वाप्तमवाप्नुयात् । ” इत्य- धिकमपेक्षितम् ।	४५८	८
त्वाधिकारात्	त्वधिकात्	४५९	१९
वाक्येभ्यः ॥	वाक्येभ्यः—	४५९	२५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रवगमात् कालान्तरे	रवगमात् । कालान्तरे	४६०	८
प्रकीर्तिताः	प्रकीर्तिताः	४६०	२०
दायादि	दायादादि	४६९	११
शेषेत्वादेव	शेषत्वादेव	४७०	१४
क्त्वचित्	त्क्वचित्	४७२	१३
क्तिश्चित्	क्तिश्चित्	४७४	९
न्यूनतां	मौलचेन संग्रहात् न्यूनतां	४७६	१२
मेध्यातिध्यादे-	मेधातिध्यादे-	४८८	१२
पिच्यमित्यस्यै-	पिच्यमित्यस्यै-	४९२	१५
दन्यवहित	दन्यवहित	४९३	२१
ब्राह्मणी	ब्राह्मणी	५०३	१९
बहर्थाल्पा	बहलपार्था	५०९	७
तन्नाशादन्यस्याधिकारीति	तन्नाशादन्यस्या	५२०	१६
	धिकारिणोऽभावात्त-		
	स्याप्ययमेवाधिकारीति		
विजातीयात्	विजानीयात्	५३८	२०
दितिति	दिति	५३९	४
मह	माह	५३९	७
सहैवेति	सहैवेति	५४३	१
“मातेति” इत्यनन्तरं	“तदन्यतरेणेत्यपि बो-		
	ध्यम् । * उत्सृष्ट इति ।”		
	इत्यधिकमपेक्षितम् ।	५४७	१०
चोऽन्वान्वये	चोऽन्वाचये	५४८	२
कार्त्तान	कार्त्तान	५५१	११
रिक्त्वा	रिक्त्वा	५५३	२४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
क्षेत्रजैश्च	क्षेत्रजैश्चैव	५५९	१३
मूलकृत	मूलकृता	५६२	५
तद्रूपत्वाच्च	तद्रूपत्वाच्च	५९३	२३
उत्तरार्धेन	उत्तरार्धेन	६०१	२३
इत्यन्तेन	इत्यन्तेन	६१४	३
विरोधोपत्तेः	विरोधापत्तेः	६२५	१३
प्रवर्तते	प्रवर्तते	६२८	२२
भार्यासुतविहीनस्यतनयस्य	भार्या सुतविहीनस्य		
	तनयाऽस्य	६३६	१३
अत्र	तत्र	६४५	७
दृष्टान्तेन	दृष्टान्तेनद्वन्द्वसत्त्वेन	६४५	११
परत्वं	परत्वं न श्रोत्रियमात्र-		
	परत्वं	६४९	२३
प्रोक्तच्छिन्न	प्रोक्तश्छिन्न	६५८	१५
भर्तुर्धन	भर्तुर्धन	६६०	१०
रितासु	रितरासु	६६१	१०
प्रपौत्रौ	प्रपौत्रौ	६६१	१२
प्रदर्शन	प्रदर्शन	६६१	१६
माप्नुयुः	माप्नुयुः	६६४	१०
पित्रो	पित्रे	६६४	१६
द्वादश द्वादश	द्वादश	६६६	८
विभक्त	विभक्त	६७४	५
साधनत्वे च	साधनत्वेनिर्धनत्वे च	६७९	१५-१६
क्षेत्रजैश्चैव	क्षेत्रजैश्चैव	६८७	१३
वन्ध्या	वन्ध्या	६९३	२०
परमिति	परमिति	६९५	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुंस्त्वे	पुंस्त्वे	६९८	१४
श्रेयसः	अत एव-श्रेयसः	६९८	१६
सुक्ता	मुक्ता	७१२	१८
१३	१२	७२३	१०
विशेषपादि	विशेषमादि	७२५	२१
व्यासेत	व्यासेन	७३५	५
भ्रातराविति	भ्रातरावितिपुत्राविति	७४६	१४
वीक्षणम्	वीक्षणे (मनु. ९।११)	७५३	१३
दौहित्रीणामेव	दौहित्राणामेव	७५३	१८
जनकाङ्गाया	जनकाकाङ्गाया	७५४	१०
भिप्राप्राय	भिप्राय	७५५	९
तत् ।	तत् । मानाभावात्	७६३	२२
पिड	पिण्ड	७६९	१२
व्यारव्यात्	व्याख्यात्	७८२	१४
त्याह * प्रत्यासन्नेति ।	त्याह * समेति । तदर्थ-		
	माह * प्रत्यासन्नेति ।	७८९	१८
पाठान्तम्	पाठान्तरम्	७९२	१४
“त्रेत्यर्थ” इत्यनन्तरं	“*साक्षीति । तेषां तत्रै-		
	तद्विरुद्धदण्डविधेर्मूलोक्त-		
	दण्डस्यतन्मात्रविषयत्व-		
	मेवयुक्तमित्यर्थः” इत्यादि.	७९५	१४
हेता	हेतो	८०६	१०
परसस्येति	पणस्येति	८०६	१३
प्रत्याहरण	प्रत्याहरण	८३६	२०
“इतरैरिति” इत्य-	“अनतिप्रसङ्गायाह*ग-	८६०	२३
नन्तरं	णान्तर्गतैरिति” इत्यधिकमपेक्षितम्		
क्षीणशक्तिरिति	क्षीणशक्तिमिति	८९४	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
जात इति	जात	९०६	५
ब्राणा	ब्राह्मणा	९०६	२१
ब्राह्मण	ब्राह्मणा	९०६	२३
तद्विज्ञाय	तद्विहाय	९१४	४
माह * पिप्पलेति	माह * चेति । तत्स्वरूपमु-		
	क्तभिन्नमाह * पिप्पलेति	९१७	२१
शब्देन	शब्देन	९२३	१७
शब्देनाहते	शब्देनाहूते	९२७	११
द्विविधस्य	द्विविधस्यपण्यस्य	९४५	१२
जलेज	जलजे	९५७	१
तत्फलित	तत्फलित	९५७	१६
भारः	योभारः	९६२	२
वधस्यास्या	वधस्या	९७४	३
अवीतके	अविवीतके	९७६	११
व्यंसकादि	व्यंसकादि	९८०	१४
स्त्रीणां महाकुलजातानां			
मनुष्याणां विशेषेण			
स्त्रीणां महा-	स्त्रीणां महा-	९८८	११
किण्वनां	किण्वानां	९८९	१६
* भक्ते,	भक्तम् अन्नम् । * स-		
	प्तमेभक्ते,	९९०	१४
* अरुद्धास्विति	* अवरुद्धास्विति	१०२७	१४
परिहाय	परिहाराय	१०२९	१९
क्षेपकेणेपि	क्षेपकेणेति	१०३८	२३
विशेषान्तरर	विशेषान्तर	१०४७	१९

मिताक्षरायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कर्तृ व्यम्	कर्तृव्यम्	७	२०
लोभाल्लिप्सा	लोभाद्वा लिप्सा-	१३	१३
संत्रासात्स्मृ	संत्रासाद्वा स्मृ-	१३	१४
शतमष्टोत्तरं भवेत्	द्वात्रिंशदधिकंशतम्	१९	३
दर्शति	दर्शयति	१९	६
प्रत्यर्थिन इत्यस्यावतरणम् “ प्रत्यर्थिनिमुद्रालेख्य-			
पुरुषाणामन्यतमेनानीते-			
किं कुर्यात् इत्यत आह ।”			
	इत्यपेक्षितम्	२५	९
एवञ्च	एतच्च	२९	१
बह्वब्रीहिः	बहुब्रीहिः	३०	७
न सत्यं	सत्यं	३६	१०
अत्र	अत्रच	३७	४
यत्र	यत्रच	३७	१६
प्रतिदास्यामि	दास्यामि	३८	९
ज्ञात	जात	४०	८
ततोऽर्थी	तथा, अर्थी	४०	११
अर्थिनं	अर्थिने	५७	११
दण्ड्यश्चापि	दण्ड्यस्यापि	६४	९
दाप्यः	दण्डं दाप्यः	६८	२०
देकशान्तरे	देकदेशान्तरे	७१	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
करणानां	करणानां	७८	७
सार्थवन्नान्यथा	सार्थकं नान्यथा	७८	१८
स्वामिना	स्वामिनां	८७	४
१२४	१२५	१०९	५
एतेषां	एतेषां च	१०९	१०
साहसः	साहसे	१०९	२२
प्रसङ्गात्	संभवात्	१२०	१७
संपूर्णं	संपूर्णता	१२३	१९
पुरुष-	पुरुषे	१२४	२५
परेतः	परेतः स्यात्	१३६	१४
इष्टवियोगोऽनिष्टप्राप्ति-	इष्टवियोगा-	१४१	१०-११
स्तज्जनितं	निष्टप्राप्तिजनितं		
प्रवेशयति	प्रविशति	१४२	११
व्याधिकार्ये	धर्मकार्ये	१४२	१४
ऋणदान	ऋणादान	१५७	१
दृष्टव्यः	द्रष्टव्यः	१५८	७
३ अधुना	अधुना	१६५	५
मधर्मेन	मधमर्णेन	१६९	१७
दशममंशं	दशममंशं	१७३	२
मातृपितृ	मातापितृ	१९१	३
योषिद्ग्राहो यश्चतसृणां	यश्चतसृणां	१९२	७
समांशिकाः	समांशकाः	२०५	५
कस्मिंश्चित्ततः	कस्मिंश्चित्तत्सुतः	२१४	१९
विश्वासार्थं	विश्वासार्थं	२२२	६
अधमर्णे ऽधिक्रियते	अधमर्णेनोत्तमर्णे	२२२	६-७
	ऽधिक्रियते		

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ
नत्वेवाधो	नत्वेवाधौ	२२६ २
ऊर्ध्व	ऊर्ध्व धनं	२३६ ११
सम्बन्धी	सम्बन्धी	२५९ २
७६	७८	२७६ १०
तत्रोक्तो दण्ड	तत्रोक्तोऽर्थदण्ड	२८८ २०
त्रिभिरेरेव	त्रिभिरेव	३१२ ३
लेख्य	लेख्य	३१९ २४
अधमर्णो वाउपगतं	उत्तमर्णोवाउपगतं	३२२ १३
क्रमः	क्रमः	३५८ ७
आदित्यभिमुखं	आदित्याभिमुखं	३९७ २१
परिहर्ष	परिहार्य	३९८ १९
ताम्र	तत्र	४०० १७
जीवत्यपि	जीवत्येव	४४० २३
मृणावशिष्ट	मृणावशिष्ट	४५२ ५
भोक्ते	भोक्ते	४६६ १९
नचात्म	न चात्रात्म	५०० २
“ब्राह्मणोत्पन्ना” इत्यन-	“यथाक्रमंचतुस्त्रिद्वयेकभागाः	
न्तरं	स्युः भवेयुः । एतदुक्तं भवति,	
	ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना”	
	इत्यधिकमपेक्षितम् ।	५०७ २२
अनेन	अनेन विधानेन	५१९ १३
पूर्ववत् तथैकं	पूर्ववत् । तथैकं	५३४ ६
एतेषां	एषां	५३४ २५
पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्	पूर्वस्मिन्	५३५ ८
दद्यात्तत्पिण्डं	दद्यात्तत् पिण्डं	५७६ २३
कार्तिताः	कीर्तिताः	५७७ ९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
इति । अनेन	इत्यनेन	५७८	२२
पुस्तक	पुस्तकादि	७०६	२०
नारदेनापि	नारदोऽपि	७२२	४
पूर्वोक्त	पूर्वपूर्वोक्त	७४१	१६
मृतप्रज	मृताप्रज	७७१	१७
प्रभेदनादादौ	प्रभेदनादौ	७९८	१६
अत एवाह	अत एवाह (ना. व्यव. १४ । ८)	७९९	७
भक्तदासीनां	भक्तदासादीनां	८४८	७
षावत्	यावत्	८६८	१७
स्तएव	स्तएव कित-		
	वाएव	८७७	२०
गृहात्वा	गृहीत्वा	९०७	१८
पोदन	पादेन	९०७	२३
बोल्लङ्घ्य	चोलङ्घ्य	९२०	८
जिघृक्षति	नजिघृक्षति	९४७	९
द्रष्टव्यः	द्रष्टव्यः	९४८	१७
निःष्कारणं	निष्कारणं	९६८	२१
घातयेत्	घातयेत्	९७२	१७
विवीत	विवीते	९७५	१२
१२२	३२२	९८३	५
दाप्या	दाप्यो	१००५	१२
सभ्या इत्यनन्तरं	यदातु राजानुमत्याव्य- वहारस्य दुर्दृष्टत्वन्तदा सर्वे एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्ड्या इत्यधिकमपे- क्षितम्	१०४८	१०

INTRODUCTION.

The real character of Hindu Law.

The true nature of the works going under the name of Hindu Law—*Dharma-Shāstra*—and the trend of mind of its composers, has not been realised by any of its European students, be they merely Orientalists interested in a new body of thought, or lawyers who have to administer that law. If the old-world Shāstrīs, the hereditary custodians of the learning, do not recognise its doctrinaire character, it should be no wonder, seeing that long and firmly established vested interests of the priestly class are involved. But when the English-trained Hindu lawyers who have no axe of their own to grind like the Shāstrīs, for they come from every caste and sub-caste, and are more or less conversant with at least the customs prevalent in their own special sub-caste, when even these fail to see that the whole body of *Dharma Shāstra* is artificial, ritualistic in nature, deduced not from experience of life, but the necessities of the conventions of *Nyāya Shāstra* and *Mīmāṃsā* one can only wonder at the sort of training given in a score of law colleges in the country, turning out many hundreds of LL. Bs. every year. There must be something radically defective in the training, when the glamour of these ceremonial-choked priestly books is so strong that the great divergences between the actual daily practice of the community and the 'pious wishes' and precepts of ecclesiasticism, are as blindly passed over as if they were altogether non-existent. A faint echo of this exists even in the west, for European law has its fictions, its Canonical fetters and word-splittings and scholastic pedantries and antiquated technicalities inherited from the dark ages in great abundance, even yet.

A few concrete examples will help to bring home to the reader the validity of the remarks made above. Take the

case of marriages. Every day, all over the country, in every caste and sub-caste—not excluding the Brāhman,—marriages have been, and are, and will continue to be, celebrated in spite of all the law-book regulations against them, within the 'prohibited' degrees. Does any sensible person regard these as sinful concubinage? Take the case of adoption. If there is no money at stake, not a single one of the defenders of Dharma considers it worth while disputing an adoption in a British law Court however contrary to the Smṛiti-rules it may be. But if there is valuable property concerned, then the reversioners wake up to the enormity of the 'sin' committed by the adoptee and fight the adoption right up to the Privy Council, leaving no stone unturned in their efforts to see that *Sadāchāra* (holy usage) is not flouted! Take again the diametrically opposed rules of Inheritance as propounded by the *Mitāksharā* and the *Dāya-bhāga*. How many Bengal fathers disinherit their children and dispose of their properties in any but the way of natural affection; how many *Mitāksharā* children demand partition in the lifetime of their fathers? Not one in a hundred thousand. According to the good old law, no *Shūdra* can own property or inherit. Is this followed? Yet again, while every Sanskrit law book is as explicit as it can possibly be with regard to the inheritance of *Strīdhan*, in practice it is a dead-letter all over India. Another huge fiction, is the joint-family. When the European who is used to setting up a house of his own as soon as he marries, sees all the male children of a family, married or not, living together under the rule of the head till the latter dies, he imagines that the joint-family is real and not merely nominal; the Hindu law actually favours the early disruption of joint-families from theological motives and is in fact quite opposed to the system.

Not even the Feudatory Indian States follow the *Smṛiti* injunction about appointing only Brāhmanas as Ministers and

Judges. Similarly all over the country, the teacher is no longer only the Brāhman, even the Vedas being taught by Europeans; and no wonder, seeing that the most carefully critical Vedic studies are the fruits of German, American and English universities.

The works on *Dharma-Shāstra* are not primarily meant for the adjudication of worldly interests—these are merely unavoidable and unpleasant incidents in a life meant to be devoted to spiritual purposes. The *Dharma Sūtras*, which are the earliest expositions of 'law' in a separate form are every one of them composed for the guidance of the Brāhman belonging to the many different *charaṇas*, 'schools' of the Vedas, into which the sacerdotal community was very early broken up. The metrical *Smritis* are reconstructions of these *Sūtras*, to suit a later age and like them are overloaded with minute directions about rituals, ceremonials, penances and purifications. But there is one basic difference between the two. The *Sūtras* are the especial property of the *charaṇas*, not so the *Smritis*. These latter have advanced somewhat from the position of the *Dharma Sūtras*, and have been forced to open their eyes to the glaring deficiencies of these *Sūtras* with regard to worldly matters, and so driven to provide remedies, and as they were not advanced enough to drop the theological side, they emphasised that also along with the filling up of the gaps in the civil law. They also took on the character of school-books at the same time for the instruction of all students irrespective of their *Shākhās*. They had also dropped minutiae in favour of general statements, for these with the continuous disappearance of the *Charaṇas* were losing their interest and authority. Be it remembered however that the *Dharma-Sūtra* and the metrical *Smriti* periods are not always mutually exclusive but that they overlap to some extent. All Civil and Criminal offences are looked at from the point of view of an ecclesiastic in both and consequently regarded as Sin and to be expiated not for their bearing on the social and civil life of the community

but for their effect on the offender's life after death. The modern European juridical concept of law—civil, criminal, commercial—directly concerned with the daily life of the community, wholly unconcerned with its theological entanglements, never arose before the minds of its priestly administrators.

The late Mr. Mandlik's contention in his *Hindu Law* when controverting the position of authority assigned to the *Dattaka Mīmāṃsā* of Nanda Pandita and standing up in defence of the Bhattas, the authors of works belonging to the *Mayūkha* school of law, that they were men belonging to the people and hence in touch with the life of the world, whose expositions of the law should be taken as *accurate* and therefore authoritative, is wholly untenable. There is nothing to choose between one latter-day Pandit and another. They, one and all, belong to the same class of closet scholars and lawyers, untouched by the myriad activities of the world. *Vyavahāra* occupies but a small fragment of their energies and their learning—which is all spent on *Āchāra* and *Prāyaścitta*. Take for instance the well-known *Vīramitrodaya*; the *Vyavahāra* portion—which is the biggest of all known works on that subject—occupies barely one-twentieth of the space of that enormous digest which is twice the size of the *Mahābhārata*. Similarly the *Vyavahāra-Mayūkha* is but a tiny fragment of the *Bhagavanta-Bhāskara*. Not a single one of these multitudinous commentaries and digests is ever betrayed into taking any notice of the outside world. There is never a hint of any other system of law being prevalent in the country or known to the authors. Islam was predominant, but no mention is made of Islamic law. The magnificent empire of Vijayanagar was utterly destroyed and its splendid capital razed to the ground to be a source of archaeological wonder to later generations; but never a word about the deadly struggle in the works of the *protege* of the Emperor the "omniscient" Mādhava and his brother Sāyaṇa. So also the *Vīramitrodaya*, the *Sarasvatī-Vilāsa*, and every

other work. The death-grapple of Vîra Sinha Deva of Orchha with the great Akbar and the submission of the Bundelas, or the devastation of Orissa and the overthrow of the power of Pratâp Rudra Deva is silently passed over. While Hindu Kingdoms were falling like nine-pins round him, the Brâhman was busy carefully calculating the exact amount of expiation necessary for the helpless individual who had become impure by the touch of the house lizard (pallî-patan), the idea of national welfare never rose before him. Omenology, Astrology, and Theology these three were the forces that brought grist to his mill, and they were worked for all they were worth, and this they did by effectually enslaving the intelligence of the people, by killing out all liberty of action and by killing out all joy in life by a pessimistic philosophy. The germs of a corporate national life were effectually blasted.

And it is no wonder that it is so. For while the *Smritis*, with very few exceptions, as for instance Devala, were written under an overpowering sense of the meanness and worthlessness of the life of the world by their ascetic-minded Rishi authors and hence dwelt very largely on and gave a quite disproportionate space to super-worldly concerns, these latter-day commentators, not even excepting Medhâtithi whose voluminous *Manu-bhāshya* was composed in the 9th century A. C. while the first Islamic invasion of India occurred in the 7th century A. C. (for the prior *Nārada-bhāshya* of Asahāya is only met with in a form 'restored' by Kalyāṇa Bhatta, and even of this no complete and correct MSS. are available,) also took the same lines, but for very different reasons. Even Medhâtithi is reputed to have been 'restored' by the Court Pandits of King Madan Pāla of Digh, a jāt sovereign of the 15th century A. C., by which time the *Bhāshya* is said to have become very corrupt. But this restoration, as the late Prof. Buhler has remarked in his very informing introduction to his translation of Manu, means probably nothing more than that copies of

the work had become very scarce and fragmentary and that the king completed his own palace library copy with the help of a manuscript brought from some distant place. Hindu law never had a chance of orderly evolution and growth.

Every one of these Commentaries and Digests was composed after the Moslem hordes had begun to pour into India, from the 7th Century A. C., and down to the days of full conquest and consolidated rule and then its final destruction at the hands of the English in 1857 A. C., when the last Delhi Emperor was deported and both his young sons shot, and the Government of the country assumed by the British Crown. During the thousand years of Moslem rule orthodox Hinduism was thrown back upon itself. It could not assimilate these ravaging conquerors as it had done the divers races that before their time poured into India. The Brâhman regarded with terror and horror the Islamic flood that wiped out the ancient landmarks for ever. He would not reconcile himself to the new order of things and being hurled from his seat of unquestioned power, retired within his carapace, and his outlook on the world steadily narrowed till it was confined to the four walls of his room. Denied an outlet to his keen intellectuality; and his superabundant energy and humiliated by being thrust into the background by those whom he deemed unpolished barbarians, *Mlechchhas*, who respected none of his conventions, and in fact took a delight in outraging them as often as they could, he concentrated his attention more and more on acquiring "other-world" riches. By these means he not only succeeded in keeping the respect of the non-Brâhman, as the custodian of his ancient faith which was being so ruthlessly uprooted, but succeeded far beyond his probable original intention. He riveted his authority so strongly that he came to be regarded as Divine to whom more than respect—unquestioned worship—had to be paid. With ample leisure, and with the natural human craving for being something so amply satisfied, he turned his attention to elaborating most minutely the few and

simple *Grihya* and *Dharma Sūtra* rituals into the formidable structure of superstition the like of which the world has never seen.

The *Dharma-Shāstris* (the knowers of the sacred law) were never appealed to by the people on questions of civil law, except perhaps in the case of some Brāhman communities in remote corners of India. All such disputes were dealt with in the light of custom by Caste Panchayets, by *Shreshthis* (bankers), by *Mahājanas* (Merchant-guilds) or trade-guilds according as the question in dispute came under their several jurisdictions, whose decisions were generally enforced by those in political authority,—whether Hindus or Moslems, while questions on impurities, purifications, ritual etc. were invariably referred for opinion and guidance to the Brāhman. As authority came to be usurped more and more by the priest, he began to meddle more actively with the civil law proper and began deducing rules of *Vyavahāra* from the artificial premises of *Āchāra* and *Prāyashchitta* by a *tour-de-force* of *Mīmāṃsā* and *Nyāya*. Custom came to be expressly over-ruled when in conflict with *Shruti* and *Smriti* and thus gradually, supported by the powerful arm of political authority, wielded by Chieftains who were being rapidly Hinduised, and were desperately anxious to be regarded as Kshatriyas, the very basis of our Civil law was revolutionised, and instead of Usage, sacerdotal law was installed in the seat of authority, and tried with varying success to make itself pre-eminent. The Brāhman of that time was only too anxious to help these would-be Kshatriyas, for unlike his latter-day successors he was far too keen-sighted and large-minded not to be acutely alive to the necessity of making converts of such formidable warriors to his system of theology and social order, and thus enlisting their powerful support in upholding and enforcing his egregious claim to worship as the 'super-man' to use a word made popular by Bernard Shaw and which claim was in deadly peril owing to the Jain and Buddhist schisms.

It is a profound error to regard the *Smritis* as complete codes of law or as getting all their 'rules' rigidly enforced by the political authorities of their times. Sir Henry S. Maine's observations on this point, though he mentions only Manu, are very true, and apply to every other 'code' equally well. He says :—"It does not, as a whole, represent a set of rules ever actively administered in Hindustan. It is in great part, an ideal picture of that which, in the view of the Brahmins, *ought* to be the law." (Ancient Law p. 17). With regard to incompleteness, the same author in his *Village Communities* (p. 51) has pointed out that in these codes "large departments of law are scantily represented or not at all"; an uncontrovertible statement, and easily borne out since the days when Maine penned the above sentence by the enormous mass of judge-made law and the very large output from the various legislative machineries—which are certainly not working up to their full capacities—at work in the various parts of the country. The *Smritis* nowhere mention imprisonment as a punishment, though we know from old literary works, that jails existed and people were imprisoned. This omission can arise either because the authors would not admit the power of political authority to imprison Brâhmans, or to their deliberate ignoring of actualities in favor of an abstract, speculative treatment of law. The spy is very prominent, but there is no mention of the Civil Police for purposes of watch and ward ; nor of Bankers (*Shreshthis*), Bankers-guilds (*Mahājanas*) or the various trade-guilds. The constitution of the *Parishad* is given but by no stretch of language can it be called a law-court or even a caste-panchayet. The Digests and Commentaries have slavishly stuck to the written texts before them and dared not to open wide their eyes to the world surrounding them. ‡The truth of the matter seems to be that administrative methods were loose and haphazard and the people allowed to go, their own way, without much meddling and interference as long as they paid the taxes—

from which Brāhmans always claimed to be exempt—and were not contumacious. In one sense it was a very democratic government.

Some of the later *Smritis*, which continued to be composed, I believe, almost up to the period of the early Moslem inroads into the outlying Provinces of India, Sindha, Kamboja (Kabul), Gāndhāra (Kandahar), *etc.*, were, however, somewhat progressive in the sense that they took a little more account of the actual state of some of the points of civil usage; but the Commentaries and Digests reverted to the earlier narrow spirit and in fact went one better in their insistence on ritualism. But even the *Smritis* could not in the very nature of things be so progressive as, for instance, Roman Law, to say nothing of course of modern legal systems, because of their theological entanglements. B. Golap Chandra Sirkar has hit the point truly. He remarks in comparing the Brahmanic with the Roman system that "The Brāhmans on the other hand adopted and taught the religious principle of asceticism inconsistent with worldly prosperity and political greatness, established a caste-system causing an exclusiveness that prevents the introduction of a stranger into the Hindu Community and thus rendered themselves incapable of deriving any advantage from the observation of the laws of other people whom they were interested to despise and hold up to contempt." "Brahmanism, caste-system and Brahmanical superiority are convertible terms, and people without caste could not but be looked upon by the Brāhmans with derision at least externally, and represented as *Mlechchas*, or barbarous or irreligious." "The greatest impediment in the way of progress of Hindu jurisprudence was offered by the theory of its divine origin which stamped a stationary character upon it." (The Hindu Law of Adoption—Tagore Law-lectures—A. C., 1888., p. 84). G. C. Sirkar's remarks on p. 85 of the same book with regard to the great commentators is no less true. The

Brāhmans "keenly alive to the interests of their own religion and of their *class*, which would have very materially been endangered in the eye of Hindu Society had they taken the false step of seeking worldly prosperity and political position, ... adopted the proper course of severing their connection with, and of withdrawing from the political government of the country, and chose to retain their position of religious and social supremacy among the Hindu Community. Thenceforth they devoted their undivided attention to religious matters, *ceased to be practical lawyers, and became more narrow-minded than ever.* The worship of the various idols and the innumerable religious ceremonies mentioned in the Purānas were thrust into prominence by the Brahminical writers of this period, such as Bhavadeva, Raghunandana, Kamalākara and Nīlkantha, who busied themselves in preparing elaborate works for teaching the members of this class, the method of performing the religious rites, *so that they might earn their livelihood by officiating at them.*" (The italics are mine.) The theological basis of all that goes under the name of Hindu law can very easily be realised by studying that all-important *vivāda-sthāna*, 'bone of contention,' the law of inheritance, and the stupendous difference between the Bengal and the Mitāksharā view of the question, due solely to the ridiculous difference of meaning assigned by the two schools to the ritualistic word *Sapinda*! If it were urged that parallels are not wanting, even in modern times, where a new 'interpretation' of a single section of an Act has altered the whole course of procedure or business and 'shaken vested interests' till remedied by a new Act of legislation, the reply is, that such interpretations have nothing to do with religious rituals, but are due to defective draftsmanship.

The notion that there are *Smritis* which treat purely of *Vyavahāra* is due to the incomplete state of preservation of some of the older *Smritis*. For instance, Nārada is certainly only a torso, shorn by merciless time of its *Āchāra* and

Prāyashchitta portions. Prof. Jolly mentions in the preface to his edition of the text of the *Nārada Smṛiti* that there exists a MS. written in the Grantha script in the India Office library of Nārada but which treats only of *Āchāra* and *Prāyashchitta*. It is strange that he dismisses the MS. so curtly ; it never seems to have struck him that it would be worth while examining carefully the work which might turn out to be the lost first and third chapters of the *Smṛiti*. Similarly other *Smṛitis*. The large mass of the latter-day *Smṛitis*, whether with the later sectarian interpolation or without, as for instance the *Hārīta*, one version of which is full of the shibboleths of the Ramanuja sect, deal only with *Āchāra* or *Prāyashchitta* or both. In passing, it may be pointed out, that the work available in print as *Kātyāyana-Smṛiti*, is not the *Smṛiti* of Kātyāyana, but the *Chhandoga-parishishta*, wrongly taken to be a *Smṛiti*. There seems to be some confusion of ideas with regard to *Vṛiddha* and *Bṛihat* recensions of many of the *Smṛitis*. Some even go so far as to deny the existence of any such in those cases where only quotations are to be met with in the digests and commentaries and manuscripts of the work not forthcoming. It is a very hazardous position to take up. We see every day manuscripts turning up whose existence has been strenuously denied; to give an instance the late Dr. Weber denied the existence of the eight *Brāhmaṇas* of the Sāma Veda, but himself lived to edit some of them ! So far *three* recensions of not even a single *Smṛiti* has been met with, but two of a good many, and so possibly *Vṛiddha* and *Bṛihat* mean only *large*. Farther it also seems that *Vṛiddha* does not mean an older redaction from which the *laghu*, the smaller has been abstracted. The process has been the other way ; the larger versions being amplifications, 'second editions' of the smaller ones.

After all that has gone above, it scarce needs pointing out that Vijñāneshwara and Jīmūtvāhana are not less speculative than any other writers in their works. Would

any legislature promulgating a Civil Code worry itself farther after it had conceded absolute rights of ownership and full Testamentary powers into laying down stringent and precise rules for devolution of property as Jīmūtvāhana has done ? It is only possible for one who was composing a work for *educative* purposes and not for actual enforcement. The Testamentary powers permitted to the Hindus governed by the *Dattaka Mīmāṃsā* and the *Mitāksharā* can and do play havoc with the law as laid down in them. If these writers had had the misfortune to leave to posterity more works than one, as the famous Nanda Pandita has done, it is quite probable that they too would have been betrayed into advocating conflicting views as poor Nanda Pandita has done on the question of adoption in *Dattaka Mīmāṃsā* and the commentaries on the *Parāshara* and *Vishnu Smritis* ! Golap Chandra Sirkar is perfectly justified in his contention that the weight attached to the *Dattaka Mīmāṃsā* by the British Courts is wholly undeserved and works a great deal of practical mischief. Although when he attempts to prove that while Nanda Pandita is speculative, Vijnyāneshwar and Jīmūtavāhana are not, and that in fact they are "*practical*" lawyers, he makes assertions which are not easy to maintain. The old-world Pandits use them as two amongst a host of others to be *consulted* and do not treat them as of "paramount" and "binding" authority. Their present supreme vogue is due to the fact that these were the works that were the first to be published in English by Colebrooke, Sutherland and others and so with every year that passes they acquire more and more the paramount and binding character, thanks to the doctrine of 'precedent' and of 'settled facts' of the English lawyers. So strongly entrenched is prejudice about this matter that even such a learned and thoughtful man as Sir Ashutosh Mukerji, Judge of the Calcutta High Court, fondly imagines that the *Vyavahāra-mātrikā* of Jīmūtavāhana which he has so ably edited for the Asiatic Society of Bengal is a great find and that it will throw considerable light on Pro-

cedure in ancient India. It is no better nor worse than a score of other similar works. I shall give just one reference from *Saraswativilāsa* about *Mitākṣharā* to show in what light these works were regarded by rival authors. It is a digest prepared in the reign of Pratāpa-Rudra Deva (A. C. 1503 to A. C. 1524) and under his direct supervision in which (p. 60 of Foulke's ed.) on a disputed point about *Strīdhan* the author bluntly says: विज्ञानेश्वरेण स्वमतिमात्रपरिकल्पितत्वात्, *i. e.* (the dictum) is a product of Vijnyāneshwar's brain (and so has no force, being unsupported!). If the *Loka-prakāsha* of Khsemendra were to be edited with the same minute care as Jīmūtavāhana's work has been by Sir Ashutosh Mukerji and an English translation made of it, probably it would supply much more information about the practical administration of a Hindu kingdom about a thousand years ago and let in light on judicial procedure, a subject which has not at all been properly investigated yet. There are other similar works from other parts of India, and some of them give even draft forms of treaties between sovereigns, for instance in the *Lekha-panchāshikā* discovered by Sir R. G. Bhandarkar; a careful working up of the hints in such works would supply much material for the condition of public as well as private international law, on which the 'orthodox' works are completely silent. The Feudatory States will not afford much light, as they all have been largely Europeanised. Nepal is probably the only State, which preserves the old methods to some extent, and these should be investigated and committed to paper before the onrush of the west sweeps off these old-world ways.

The real nature of the Nibandhas—the digests—will be fully realised only when the nature of the *Vyavasthās*—the responses of the learned Pandits on any special point of law—is fully analysed.

Whenever any person is in doubt upon any question of *Āchāra* or *Prāyashchitta* or there is any dispute over any points arising out of these between members of a caste, the person most involved selects a Pandit from among a number

of those whose opinion would command respect in his community, and who is likely to hold views favorable to the person interested. This man negotiates either directly or through an intermediary for a stipulated fee for a written opinion upholding the interested person's point of view and to further strengthen the 'opinion' various sums of money are presented to other Pandits and their signatures, concurring with the pronouncement, obtained on the document. As this method is a considerable source of income to the Pandits, irregularities are usually winked at, and it is no disgrace and nothing unusual to have contradicting documents prepared and signed by the very same Pandits! This is a well known fact and within the personal experience of many of us who have had occasion to obtain *Vyavasthās*. It will be clear from this that these 'opinions', '*responsa prudentum*', are not the works of independent judges, maintained at the public expense, but of advocates seeking a livelihood by upholding the case of their clients—no better and no worse than the barristers, advocates, pleaders, of modern law who will strenuously oppose or defend in the British Courts one set of actions to-day and to-morrow change sides in an analogous case, the opponents becoming the defenders and *vice versa*. Manuscript copies of these *Vyavasthās* were generally preserved and a digest prepared from them in time. The conflict in the digests is due to the bias of the writer, as he selected one or another point of view from the vast mass of conflicting *Vyavasthās* as his own.

Naturally, to give a completeness to his work, the digest-writer generally, though not invariably, wrote on civil law also, for which he was so ill-prepared by his training and religious convictions, and he made a sad mess of customary law. It is these Nibandhas which have been made the law of India by ill-informed British Judges and legislators and interested Bāhman lawyers. These have been given the rigidity of the type of the legislative acts, such as they never had before. The result is endless trouble, confusion, and litigation, and

the peace-loving poor Hindu is branded by the official as very litigious, while the official is blissfully ignorant that it is all due to the uncertainty of the law, produced by his own half-hearted and hesitating interference. How very narrow the commentators have become compared to the originals they are commenting on is best brought out by comparing the earlier and later rules about marriage, divorce and legitimacy. The old law allowed eight different ways of marriage, besides intermarriage also amongst the different castes (very soon restricted to *Anuloma*, *pratiloma* being tabooed), seventeen grounds for the dissolution of marriage and the *re-marriage* of the woman concerned (*vide* Mr. Justice Ranade's Religious and Social Reform p. 71, Kolasker's ed.), and thirteen (not twelve only as ordinarily supposed, *vide* G. C. Sirkar's Tagore Law Lectures) kinds of sons. Now such wide-reaching liberal rules, like those of the Moslems, made illegitimacy all but impossible. In those "uncivilised" days the necessity for the prevention of conception either, by surgical, medical or physiological methods did not arise, because sex-morality had not become unnatural and divorced from human Psychology.

The late Professor Maitland speaking about the poverty of English law and its stunted and hide-bound nature at a certain period of its existence says:—"The sacred canon was closed, the age of gloss and comment, and it must be added, of evasion and non-natural interpretation had begun." (page 33, *Justice and Police*). The above remark of the great historian of English Law applies unfortunately with even greater force to Hindu Law of the period which followed on the closing of the Smṛiti period, some time before the age of Kumāṛila. A similar and even more serious blight had fallen, some millenniums earlier on Hinduism itself, when the age of the Mantras gave place to that of the Brāhmaṇas, but from which we were rescued by Shṛī Krishṇa and his teaching of the Gītā. May we not continue to hope that the British Government will rescue us from the legal bog into which all unwittingly it has landed us?

The Brāhmanic pretensions do not recognise the existence of the fourfold caste system in India since the beginning of the Kaliyuga. According to a well-known Purānic saying—*Kalāvādyantayohsthitih*, in the Kaliyuga, there are only Brāhmins and Shūdras. And with regard to Shūdras one has only to turn to Manu and see what it says. Menial service is his duty and means of livelihood, (ch. X. Sh. 121, 123, 125). He is not permitted to amass wealth, and if he is possessed of wealth, a Brāhmin might take away from him as much as he wishes (ch. X. 129 ; viii, 417). It would not be to the purpose in hand to call attention to the cruel ecclesiastical, criminal and civil disabilities imposed on the Shūdra by Manu and other Smritis which unfortunately are fully paralleled to-day in the treatment meted out to non-whites, in the United States and South Africa by the whites. The position assigned to women is scarcely any better, they are to be always under tutelage and never allowed freedom (V. 155, IX. 18). No evidence has yet been produced to prove that these laws were ever actualities and enforced vigorously. If they ever had been, the Shūdra would have been far worse off than the Jew in Medieval Europe. After this can one seriously contend that Hindu law was in the main ever more than a pious wish of its metaphysically-minded, ceremonial-ridden priestly promulgators, and but seldom a stern reality? Purely secular works, like the *Artha-Shāstra* of Kautilya, or the *Nīti-Sāra* of Kāmandaka are not referred to even once by the hereditary ecclesiastical commentators and digest-writers. But with all their impenetrability and tough-mindedness actuality proved an irresistible argument, and the glaring contradictions and discrepancies between precept and practice forced them to evolve the legal fiction of *Āpaddharma* (law for the distressed) for the Brāhmins and also a 'code' for the Shūdras. If the Brāhmanic theory of there being only Brāhmins and non-Brāhmins is accepted, then should not all the vast majority of Hindus be governed and guided by the very much laxer and 'lower' rules than by the 'higher'.

and rigid, rules outlined in the Smritis ?

The sacerdotal basis of the law is again shown by the fact that large portions of what is regarded by all jurists as pertaining to Civil Law is not to be found in the portions treating of *Vyavahāra*, but in the Canon Law. For instance, the law relating to gifts, to ownership in works of public utility—like tanks, wells, orchards, etc.—to liens on family property for purposes of marriages, pilgrimages, shrāddhas, etc. are all treated in works on *Āchāra*, *Dāna*, *Pratishthā*, *Utsarga*, etc. and which are as yet wholly unknown outside of the small circle of the Pandits ; while the British law courts, intrenched behind the impenetrable ramparts of dense ignorance, most complacently continue to grind out case-law on all disputed points in the 'light' of their western knowledge ! The law of adoption is treated of, not in the chapters dealing with Civil Law, but in the *Āchāra* portions. The supreme necessity for adoption is not the need of leaving one's property to some one, but for the purpose of saving the soul of the adoptive father from a special hell, and the property concerned was merely a bribe, a lure !

Unfortunately, to make confusion worse confounded, Hindu law, even as it is, is unknown in its *entirety* to our modern judges and lawyers. They have arbitrarily selected a *few* portions out of a *few* books and say that this and this only is the law to be applied to the Hindus. Seven or more schools of Hindu law have been evolved out of the untrained imagination of British-trained lawyers, who seldom know any Sanskrit, and even when they happen to know some, it is much too elementary to allow of a full-bodied ability to construe the tough sentences of the digest-writers, overloaded as they are with a plethora of the most intricate and technical Mīmāṃsā and Nyāya concepts and methods. While no European University ever grants a degree in law without some knowledge of Roman law in the *original*, here in India where Hindu law is supposed to be a living vital force, many

hundreds of law graduates every year pass out of the five Universities, wholly ignorant of Hindu law in the original. So woeful is the ignorance and so second-hand the knowledge that even Brāhman High Court Judges are to be found who think the *Mayūkhā* to be a commentary on Yājnyavalkya as was said in a famous adoption judgment !

All this brings me to the point that it is absolutely necessary for the British Government to move in the matter and utilise the present expanded Legislative Councils to codify the personal laws which have been now too long left to the tender mercies of chance and chaos. The plea of the necessity for neutrality is too late in the day to serve the purpose. When a Sikh Marriage Act can be passed, when an Act can be passed permitting the Borahs and the Khojas and other converts from Hinduism to Islam to register themselves under the Act by which they repudiate the Hindu law of inheritance in favor of the Muhammadan law and bind their descendants too ; surely the British Government could do at least as much for the Hindus by enlightened codification embodied in *permissive* Acts. It should hearten the timid modern legislator to remember that Jīmūtvāhan, who is unknown before the 15th Century (*vide* Sarvadhikari's Tagore Law Lectures on Inheritance), produced a radical change in the Bengal Law of Inheritance, supplanting by his diametrically opposed views the earlier law of *Mitāksharā* and other similar works. What was possible to a mere jurist unbacked by political authority should not prove a sacrosanct unsurmountable obstacle to the modern legislatures.

Attention may be called here to the works of the late Shyama Charan Sircar on Hindu Law, namely the *Vyavasthā Chandrikā* in two volumes, dealing with the *Mitāksharā* law, and the *Vyavasthā Darpaṇa* in one volume dealing with the *Dāyabhāga* law. These seem to be the only efforts to codify the personal law of the Hindus. But these works have gone into an undeserved oblivion, from which they might well be

rescued. As things are to-day little encouragement is held out to a scholarly study of Hindu Law either in India or in England apart from its professional aspect. Generation after generation of lawyers is being bred whose sole pabulum is Mayne's admirable compendium of case-law. In India the Calcutta University with its magnificent endowment of the Tagore Law Lectureships is the only body that can easily offer inducements for a historical, critical, and comparative study of Hindu Law and Law books. Something has been done, but the lecturers, with perhaps the single exception of Dr. Jolly, have all been practising lawyers engrossed in professional work and not profound orientalists Anthropologists interested in a body of thought apart from its merely practical aspect. There has been another serious drawback also in the fact that the appointments as a rule are made only for one year, and for the kind of work suggested above not less than a four years' continuous tenure of office unhampered by any other work seems to be necessary. The lecturer would also have to be familiar with German, so that he might be able to use as models, the great works of German jurists on Roman Law.

As a preliminary process all available *Smritis* should be critically edited and all quotations in the digests and commentaries verified, and the whole legal literature fully analysed. It is a great pity that even yet we have no full and complete history of Hindu or rather Sanskrit Law, on the lines, say, of Pollock and Maitland's *History of English Law*. Such a history would have to deal not only with the development of the law and the juridical concepts underlying them, but also with the history of the various and many treatises in the original language, whether commentaries or digests. With such a standard work before the legislator, the task of codification would become comparatively easy.

We may now turn our attention to the *Yājñyavalkya Smṛiti*, which is the basis of our present day law as interpreted by the *Mitāksharā*, and on which Bālam Bhatta has written his lengthy commentary.

Yājnyavalkya Smṛiti.

This law book ascribed to the ancient Vedic Rishi is no more his work than the older *Mānava-Dharma-Shāstra* is the work of Manu, the mythical divine king. The *Mitāksharā* clearly states in the opening sentences that it is the work of some unnamed pupil of the Rishi. Now this statement can only have proceeded from well-preserved and widely current tradition, embodied in the many earlier commentaries on the *Smṛiti*, only one of which, namely by the author's own teacher Vishwarūpa is referred to by name, and not from any definite and direct knowledge. It is curious that the author was not deterred from making such a revolutionary remark by what is stated in the body of the *Smṛiti* itself ! Not only in its opening stanzas does it purport to have been given out by the Rishi, but in shloka 110 of the *Prāyashchitta* portion the author definitely identifies himself as the author of the *Bṛihadāraṇyaka*. This seems to be an intentional fabrication in order to prove that the work possesses divine authority and hence must be implicitly obeyed by all Āryas. So whether the composer of the *Smṛiti* was a direct pupil of Yājnyavalkya or not is more than a doubtful point, and the utmost that can be affirmed with any approximation to certainty is that the work was composed by some one who belonged to the school of the White Yajurveda and was conversant not only with the *Pāraskara Grihya Sūtra*, but with the *Mānava Grihya Sūtra*, the *Shrāddha-Kalpa-Sūtra* of Kātyāyana, and other works of the Yajurveda school. The linguistic gap between *Bṛihadāraṇyaka* and the *Smṛiti* is so great as to be unbridgeable even in 500 years, so no great-grand-pupil even could have written the work. This makes it very difficult to assign any rough date even to the time of the composition of the work. The date assigned to the work by the Orientalists is the beginning of the 2nd Century A. C. (*vide* Stenzler's Introduction to his edition of the *Smṛiti*). The whole work

has been translated into English by the late Mr. V. N. Mandlik in his *Hindu Law*.

With regard to the dates assigned to the *Smritis* it may be pointed out here, that the work done in this field by the European Orientalists may have to be modified now in the light of the long-lost but recently discovered works of the ancient poet and dramatist Bhāsa so long known to fame only through the references to him by Kālidās and others. Thirteen of his plays have been recovered in the Indian State of Travancore, the only remote corner of India—if we except Nepal—which was never ravaged by Moslem bigotry, and did not have its libraries and temples burnt and destroyed by their fanatic hordes from the North. For instance, Benares was plundered and wrecked three separate times. The first sack occurring so early as 1193 A. C., and it speaks much for the vitality of Hinduism that all this iconoclastic ferocity did not wipe it out as it did the Buddhists at Sārnātha, and that so much of Sanskrit learning and such enormous numbers of manuscripts are still surviving. This Bhāsa is quoted in *Artha-Shāstra* (vide Mr. T. Ganapati Shastri's edition of his dramas in the Trevandrum Sanskrit Series), which is attributed to Kautilya-Chāṇakya, the Minister of the famous Chandra Gupta, the Maurya, according to the *Mudrā-rākshasa* (vide Telang's ed.). Whether Chāṇakya was actually the author of the work or not, the work itself bears internal evidence, dealing as it does with the complicated system of administration of a large empire, of its having been composed about that time, for no such extensive empire existed in the India of a later day. A *Mānava Dharma Shāstra*—which could scarcely have been the *Mānava Dharma Sūtra* belonging to one of the little known shākhās (schools) of the Yajur Veda—is named by him in such a connection as to show that the work was of undoubted and universal authority, being the prescribed text-book for kings and which Rāvaṇa had learnt. If it was not the Manus known to us, at most

It could only have been an earlier recension of it. This takes the work back to a fairly early time, not later than Alexander's time, but how much earlier it is not possible to determine yet, for want of materials. It has farther to be remembered that there is absolutely no reference in Manu either to Greek astrology or Grecian coinage. If further examination fully bears out this contention, then naturally it will throw into confusion the chronology accepted as correct at present and it may turn out that all the arguments so finely spun out on the insertion of one or two Greek words may have to be wholly discarded and the existence of these words in those works accounted for in some other way as Buhler himself has pointed out in his Introduction to Manu, and Max Muller in his *History of Ancient Sanskrit Literature* (p. 170, reprint by the Panini Office, Allahabad). It should not be forgotten that all these works also—like the *Manu-bhāṣya* and the *Nārada-bhāṣya*—have passed through the reviser's hands, not once but many times most likely. The statement of Megasthenes that the Hindus administered law according to "memory" if rightly interpreted would show that he was using the word not in its general sense but in its special one of *Smritis*, works on Dharma Shāstra, and would thus prove that many of these works were recognised as canonical about the time of Alexander's raid into India.

The age of Yājnyavalkya himself and certain incidents of his life are, however, pretty well-known, from references to him in the *Shata-patha-brāhmaṇa* and the *Bṛihadāraṇyaka-Upaniṣad*. He flourished long before classical Samskrīṭ came into existence, in which language the *Smṛiti* is composed. The attempt to father the *Smṛiti* on this ancient Rishi in the opening stanzas is only a rhetorical device very common among Samskrīṭ writers by which they tried to gain a meretricious authority and age which would not have been their portion if they had depended upon their own individual merits and given the genuine historical facts in connection with these works. The *Smritis*, the *Purāṇas*, and

especially the *Tantras* are full of this long-invented literary trick and which has unfortunately so completely hood-winked the latter-day Hindus, who are such blind worshippers of the *śhabda pramāṇa*—the written word, provided it is in Sanskrit !

With regard to the character of this Vedic Rishi, it does not seem to have been a very estimable one, as portrayed in the ancient books, though intellectually he was one of the most, if not the most brilliant, man of his time, and an ornament of the Court of Janaka and almost a final authority on all doctrinal matters. The king held frequent disputations with him on the mystic meanings of the ritual practices. This was a weak point with the Rishi and "this fellow of a Rajanya" often posed him and he could not answer the questions. It was the Kshatriya Janaka that taught the Gupta-vidyā to the Brāhmana Yājnyavalkya, who was profoundly versed only in ritual mummeries (Sh. Br. xi. 6. 12). To begin with, he quarrelled so angrily with his teacher as not only to repudiate all his obligations to him, but attempted to crush him completely and wipe his name and fame off the face of the earth, by composing a new Veda himself which he gave out as having been given to him by the Sun-God. Max Muller's statement, that he felt so much animus against him and his charaṇa as to say in the 30th Adhyāya of the Vājasaneyā Samhitā, where he gives a list of persons to be sacrificed in the Purushamedha, that the proper victim to Dushkrita or sin was Charakāchārya, the teacher of the Charakas (A History of Ancient Sanskrit Literature p. 179), is entirely beside the mark. The Mantra is an ancient one, occurring in the older shākhās of the Yajurveda and which not even the bold Yājnyavalkya could tamper with. Then again his covetousness, his love of disputation, his irascibility, his intellectual vanity, and finally his polygamous instincts and love of good living—(even though the Adhvaryu is prohibited from eating the flesh of ox or cow he would not desist, saying "I for one, eat it, provided

that it is tender". Sh. Br. iii. 1. 2. 2)—throws a queer light on the social life of those days, and shows that human nature was neither better nor worse than what it is to-day, and that there was quite as much Kaliyuga in those golden days of India's existence as to-day. His life can be matched any day in the India of to-day and for the matter of that, not only in India, but all the world over. Even Vidyāraṇya in his *Jīvan-Mukti-Viveka* (p. 45, Anandāshrama ed.) could not help noting these demerits of the 'great man.' But one great quality will cover a multitude of 'weaknesses,' as even modern history shows in the case of Bacon, Napoleon, etc ; and Yājnyavalkya's learning must be his excuse for his demerits. And this is what Vidyāraṇya means when he says that though Yājnyavalkya suffered from many evil moods and even killed the Brāhmaṇa Shākalya, and was thus guilty of the sin of Brahmahatyā, yet he was not debarred from Moksha, because he was a knower of Brahman. We must also remember that the moral standard of one race or one time is not a universal criterion of what is right or wrong. Each people are to be judged according to the standard they recognise ; as they come up to it or fall away from it, are they behaving rightly or wrongly.

Coming back to our Smṛiti, (which, by the way, like the Nārada, the Parāshara, and many other *Smṛitis*, is available in also a larger recension—the *Bṛihat-Yājnyavalkya*) we find it is composed in 3 chapters running to 1110 Shlokas in the polished classical anushtup metre, and mentions twenty earlier teachers of law, including Yājnyavalkya, namely Manu, Atri, Viṣṇu, Hārīta, Yājnyavalkya, Ushanas, Angiras, Yama, Āpastamba, Samvarta, Kātyāyana, Brihaspati, Parāshara, Vyāsa, Shankha, Likhita Daksha, Gautama, Shātātapa, and Vasishtha. In passing it may also be mentioned that the Garuda and Agnī Purāṇas have embodied in them large portions of this Smṛiti. With regard to the number of Smṛitis, it is legion, and it is impossible to arrive at a consensus of

opinion with regard to the authoritativeness and authenticity of the majority of them. But it seems that 72 of these are fairly universally recognised, divided up into four groups of eighteen each. The Hindus seem to have a strange fascination for this number eighteen which is constantly cropping up, so that one cannot escape it anywhere. Fully twice this number of *Smritis*, however, is available either in print or manuscripts and nearly every one of these is quoted in one or the other of the Digests composed since the 13th Century, A. C. The *Nirṇayasindhu* quotes about 130 (*vide* Mandlik's Hindu Law). The *Viramitrodaya*, however, recognises only fifty-one as authentic in his huge Digest. There are also two very old collections, going under the name of the *Chatur-vimshati-smṛiti* and the *Shat-trinshat-smṛiti* which summarise the teachings of twenty-four and thirty-six *Smritis* respectively, and thus seem to recognise as authoritative only so many and no more.

A more reasonable grouping, however, would be secured by discarding this artificial, arbitrary and late classification in groups of 18 each and adopting a more natural and likely one, namely that of assigning each *Smṛiti* to one of the seven groups into which they fall almost automatically. The seven groups would be (1) Metrical redactions of Dharma Sūtras. (2) Metrical redactions of Grihya Sūtras. (3) Composite metrical redactions of both, Dharma and Grihya Sūtras. (4) Secondary redactions of the metrical *Smritis*. All those works having *Vṛiddha* or *Brihat* prefixed to their names belong to this group, as also Vyāsa, Dakṣha, Devala, Atri, etc., that is, all those which contain no indications of connection with any Vedic School (*Charaṇa*). It would not be right to doubt their genuineness simply because of the imperfect and fragmentary condition in which we possess them at present. That they are ancient can be confidently asserted, because some of the verses quoted as from them in Commentaries and Digests are met with in them; and that they are mere fragments of one extensive work can be equally confidently asserted, for the

larger number of quotations are not to be found in the works as extant. (5) Later independent compilations, that is, works not basing themselves on some particular Smṛiti for their inspiration, but ranging over a large field and making their own selections from them, like the *Lohita Smṛiti*. (6) Sectarian forgeries like the *Bṛihat-Hārīta*, the *Vaśhishtā*, etc. (7) Supplemental Smṛitis, like *Bṛihaspati*, that this work was a *Vārtika* on *Manu* is the happy hit of Prof. Jally; *Kātyāvana Smṛiti* will probably be found to be similarly a *Vārtika* on *Yājñyavalkya*. In the case of a fair number of Smṛitis the part of the country in which they were composed or prevalent can also be ascertained; for some like *Devala* and *Yājñyavalkya* expressly state the part of the country in which they were composed, while those which are connected with some *Charaṇa* may very well have been composed in those portions of India where that *Charaṇa* was prevalent, still others give some internal evidence about the part of the country they were composed in. Some rough sort of time order for the composition of the various Smṛitis can also be compiled, by noting references either bodily to names of the other Rishis or merely to their special doctrines contained in these. Even *Manu* has had predecessors which any one, whose orthodoxy is not robuster than his common sense, can find out by a careful study of the work.

It is to be always borne in mind that the Smṛitis are works, which unlike modern Acts were never promulgated by the sanction and under the patronage of political authority and there were no pains and penalties and disabilities attaching to any infringement of the rules imposed by executive power as in modern days. These were works, written by Rishis, in the interests of, and for the guidance of other Rishis and not under the prescription of kings; as also for the *Kshatriyas*, who too had attained to the position of a privileged caste, by the protection and help they gave to the *Brāhmaṇas*. The mass of the population were considered so low in the scale of humanity as to be put on a level

with beasts, and it was scarcely 'good form' for these great personages to trouble themselves with regard to their laws and customs. The contradictions of which the *Smritis* are full, are mostly due to the necessity under which their redactors were of preserving, as far as possible, all the old work and introducing all the newer legal speculations into the body of the works; and finally the inability and also unwillingness of the later commentators to distinguish between these two sources of confusion and also their firmly rooted theological prejudice, which made them regard all these as divine, and made it impossible for them to take into account the differences due to the varying *dates* of their composition and the various *localities* in which they were composed. The attempt of the commentators and the digest-writers to deduce a coherent and mutually uncontradictory set of laws binding on *all* Hindus has been a dismal failure and a woeful waste of vast and intricate but misapplied learning.

There are some points of similarity between the best Greek culture and the culture outlined in the *Smritis*, and a comparative study of the two would be very suggestive and fruitful. For there is nothing so provocative of thought and destructive of age-long prejudices and ruts formed by the endless passage of close human aggregations, as a comparative study of the religious, social, and political institutions and ways of thought that have given birth to these various modes of human activity. Self-centred smug complacency gets effectually startled and disturbed, never more to be re-established. To begin with, both these civilisations were based on slavery and on the utter callousness and indifference even to the elementary needs of all below the caste of the elect, the privileged few. The mass of the people counted for not. A condition of affairs far from unknown even in this twentieth century after Christ; witness the treatment meted out to the non-whites by the colonising whites all over the world. Again neither the ancient Greek

nor the ancient Hindu was a worshipper at the shrine of vulgar, gross, materialistic success as the Englishman is, to whom super-abounding wealth and social rank is something almost divine to be bowed down to in abject obeisance.

The points of dissimilarity are no less instructive. The Hindu culture was spiritual, unæsthetic, ascetic, regarding the cult of the beautiful with the greatest horror possible, as something of the devil, soul-enslaving. The Greek on the other hand was vibrant with life, sensuous, artistic, anti-ascetic, full to overflowing of the cult of the beautiful, keenly responsive to all that a highly cultivated intelligence can extract from the world. In both the 'elect' were given up to a ridiculous estimate of themselves and of their unique importance for the maintenance of social order; but notwithstanding this ludicrous over-valuation of their own importance in the life of the world, there is an almost inexplicable difference in their mental constitutions. The Greek was restless, alert, sceptical, an individualist, ever open to new ideas and a hater of abject formalism; while the Brāhmaṇa with his heavy inaccessibility to ideas, his tedious and often grotesque formalism and ostentatious orthodoxy whose terrible and paralysing tyranny we, who are born in India, realise only too well, was an exact counterpart of the ancient Jew and the modern British Philistine.

I may be permitted a digression here on the meaning of the three important words Purāṇa, Nyāya, and Mīmāṃsā, as three of the fourteen sources of the Sciences and Dharma, mentioned in all the Smritis and occurring in the third verse of Yājñyavalkya. As commonly interpreted these three words are taken respectively to mean the many (over sixty in number) Purāṇas ascribed to Veda-Vyāsa, the Nyāya of Goutama and the Mīmāṃsā of Jaimini. I respectfully submit that notwithstanding a universal consensus of authority for the meanings as given above, there is reason to suppose that the Smṛiti writers had no such meaning in their minds. To begin with, the word Purāṇa is used in the singular, while the

word Veda is used in the plural, thus denoting all the four. Surely there would be less chance of a misunderstanding about the number of the Vedas than about the number of the Purāṇas. At the most this refers to one single original Purāṇa. This is also the tradition as embodied in the Purāṇas themselves. For instance, the *Brahmāṇḍa* and the *Vāyu* explicitly state that Vyāsa composed only one Purāṇa, which he taught to Sūta, and he composed one more and his disciples composed some more, and so on. This clear unequivocal statement was somehow missed by the late Mr. Jackson, who has thrown considerable light on the problem of the numberless Purāṇas in his article on the subject in the Centenary volume of the journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. He has made out a very strong case for a single original Purāṇa based on other grounds than the one given above. Then again the two words Nyāya and Mīmāṃsā are used by a large number of recognised Samskrīṭ writers and Mīmāṃsakas indiscriminately for Mīmāṃsā. Besides, in those ancient days, the Nyāya of Goutama had not risen to the prominence it attained in the post-Buddhist period, when it became necessary to develop it for purposes of disputations with the Buddhists against whom Mīmāṃsā was powerless, for they cut off the ground from under the feet of the Mīmāṃsaka by denying the authority of the Vedas. An ancient Smṛiti writer is not likely to use two words to indicate one single subject, especially when he was aiming at conciseness. If the objection is urged that the word Dharma-Shāstra is also used in the singular, it is easily refuted by pointing out that it is not the various *works* on Dharma-shāstra that are indicated there as the *substantive law* itself. For otherwise, there would be no necessity for enumerating the twenty law books in shlokas four and five. No such enumeration of the Purāṇas is made, and no other Smṛitis either make any such enumeration. I humbly submit, therefore, that all this is due to a total misapprehension of the meaning of the early writers by the later commen-

tators and which unfortunately has worked endless mischief, by elevating the Purāṇas to a place of equal authority with the Vedas and the Smritis. Numberless forgers have been at work not only on the original single Purāṇa till the number has risen to over sixty, but also on the various copies of these, so that we find to-day that the variations in readings and the omissions and additions in the manuscripts of these are endless—reducing the whole mass to a state of utter unreliability, and by quotations from which any and everything between Heaven and Hell, the most grotesque, the most irrational and diametrically opposed, can all be bolstered up.

I would suggest, therefore, that we cast aside the meanings given to these words by prescribed authority and try to find out for ourselves what they meant to the Rishis. I believe the three words meant nothing else than Precedent (Purāṇa), Equity (Nyāya), and Exegesis, Interpretation of Statutes, (Mīmāṃsā). Interpreted thus we at once perceive the full reasonableness of the statement, and how it correlates the ancient system of dealing out justice to the modern methods of adjudication. We need not be startled into a repudiation of the meanings assigned above solely on the ground of their being so modern ! Development of legal doctrines is not always continuously progressive, it is a good many times regressive also !

Mitāksharā.

Of the many commentaries on the *Yājnyavalkya Smṛiti*, five complete ones only are available yet, namely, Aparārka (printed in the Ānandāshram Series, Poona), Mitāksharā (often printed, and also translated in Hindi, Marathi, and English), the Vīramitrodaya (I possess a complete copy of all the three chapters and it is going to be printed soon by my friend R. B. Srish Chandra Basu) by Mitra Mishra, and earlier than the huge Digest of the

same name and by the same author, that of Vishwarūpa (the *Dāvabhāga* portion of which 'was printed in Madras some years ago with an English translation, and recently the whole of the Vyavahāra has been printed by Mr. S. S. Setlur in his edition of the *Mitāksharā* with the Vyavahāra portions of the *Subodhini* and the *Bālambhatti*; while a complete and more correct edition is being brought out by Mr. T. Ganapat Shastri in the Trivandrum Sanskrit Series), and the very brief *Dīpa-kalikā* of Shūlapāṇi, the author of a large Digest, six chapters of which namely, the *Prāyashchitta Viveka*, the *Shrāddha Viveka*, *Āchāra Viveka*, *Sambandha Viveka*, *Tithi Viveka* and *Vratākāla Viveka* are available.

If the existence of commentaries were to be accepted as the sole test of the authenticatedness, popularity and authoritativeness of a *Smṛiti*, nearly all the 150 odd *Smritis* would be put out of court. The only other *Smṛiti* which emerges triumphant from such a test is of course Manu. Nārada seems to have been most unaccountably neglected, for Asahāya has had no successors, can it be because of the extra large amount of Civil matter in it, so distasteful to the theologian-commentators? Parāshara and one or two others can scarcely count seeing how late they were in securing commentators. This great paucity in the existence of commentaries on even twenty or thirty of the universally accepted *Smritis* is a great hindrance in settling accurately their original texts; the only help available being of a very secondary nature, namely of the numerous Digests, all compilations of the fifteenth and later centuries.

We here are concerned only with the *Mitāksharā* and its author Vijnyāneshwar. The full name of the work as given in the colophon of the work by the author himself is *Riju-Mitāksharā*. Further in a number of Shlokas the author praises his patron the King Vikramārka of Kalyāṇa, gives his own father's name as Padmanābha Bhatta Upādhyāya of the gotra of Bharadwāja, his own social condition as that of a Sannyāsin, the name of his Guru as Uttama-

pāda, his name as Yogī Vijnyāneshwar, and eulogises the overpowering might of his patron whose rule extended up to the Eastern and the Western Oceans and the Rāmeshwar-am in the South and the lord of the mountains, *i. e.* Vindhyāchal—the dividing line between Northern and Southern India,—in the North. His date according to Buhler (J. B. B. R. A. S. 1868) would fall in the reign of the third king of that name, known through his inscriptions, ranging between 1076-1127 A. C. It is impossible that the first Vikramāditya could be meant, seeing that our author is a good deal later than Kumārila and Shankarāchārya (7th and 8th centuries A. C. respectively), who preceded these authors by several centuries; nor can it very well be the second, for he was a contemporary of Bhoja of Dhāra and this Bhoja is freely quoted in the *Mitāksharā*. It would be against Indian literary etiquette and against all principles of political loyalty that a contemporary author should be quoted as an authority especially when that author happens to be a neighbouring sovereign (for Bhoja's Kingdom Dhāra, the modern Mālwa, was bounded on the South by the Vindhyāchal ranges) and more likely to be an enemy than a friend; the inevitable rivalry between Kalyān and Ujjain, the capitals of the respective kingdoms, could not have permitted very amicable relations between the dependents and subjects of the rival kings. Finally, positive proof is forthcoming to show that there was no love lost between the two neighbouring kingdoms and that the potentates were constantly at war with each other. Bilhana the court-poet and historiographer (*Vide* Buhler's ed. of the *Vikramānka-Deva Charit*, in the Bombay Sanskrit Series) gives a glowing account of one of the wars in which the father of Vijnyāneshwara's patron invaded and ravaged Bhoja's kingdom and captured the capital. The third king of that name reigned from Shaka 998 to 1049 and was known as Kali-Vikrama and in the vernacular as Permadi-rāya and was the most powerful Chalukya King, and it is to this King only

that the author's praise can apply. Some farther light is thrown on the subject in West and Buhler's "Digest of Hindu Law" 3rd ed. But all the above-mentioned sources of information have become out of date and to some extent inaccurate owing to the fresh discoveries, since those days, of Archæological records and inscriptions. All these have been fairly well summarised by Mr. A. Venkataram Aiyer in his pamphlet "The Life and Times of Chalukya Vikramāditya vi", which was presented to the Madras University as his M. A. thesis. It will be seen that while Buhler is substantially correct in his statements, new discoveries correct him in two essential points. The first is that the king is not the 3rd but the 6th of his line, and the length of his life was almost 95 years, he was about 45 when he ascended the throne by killing his eldest brother, who was the reigning sovereign at the time. Later he killed his younger brother also. In this he resembled Aurangzeb of a very much later day; and also like him he was very pious and a great stickler for religious forms; his life was longer than Aurangzeb's by some years, though both reigned for nearly fifty years and both spent the larger portion of their lives in wars. The Hindu king, however, was a very much married man which the Moslem Emperor was not.

Kalyan, his capital still exists near Bidar and is in the Nizam's Dominions, being about a hundred miles from Hyderabad. It is a great pity that in this premier Indian Feudatory state there is no well-organised department for Archæological research and for the search of Sanskrit and Vernacular manuscripts; large numbers are sure to be in hiding in this large state covering as it does eighty-two thousand square miles.

Buhler's contention that Colebrooke is wrong in his statement about the author having been a follower of Shankarāchārya, is due to a total misapprehension of the theology of this great Vedantist teacher and reformer, very strange for a scholar who is generally so sound in his views. Shankarāchārya was first and foremost an advaita vedāntin

and to him Shiva, and Viṣṇu are both equally equal and both equally illusory—māyāvic. His hymns praise both, he is no sectary. It should also be borne in mind that Dwārkā, his pontifical seat, is a place sacred to Kṛishṇa and full of Vaiṣṇavism. If Buhler had paid any attention even to the colophon of the work, he would have been preserved from being betrayed into this curious error. It will have been noticed that really much less is known—except as to date—of this comparatively late author, compared to what is known about the life of the Vedic rishi Yājñavalkya.

Schools of Law.

It would be helpful for future discussion to say something about the modern English-education-engendered notion about there being seven different and often conflicting 'schools' of Hindu law having 'territorial' authority. This is not the view of the Paṇḍits. They hold that in all essentials Hindu law is one and the differences are not deep-seated or radical, except in one or two points. At most they recognise a Northern and a Southern School, that is to say, the old division of PanchaGaudas and the PanchaDrāvidas, and even here, because of the Vedas being the primary fountain of all law, the differences arise over minutiae and not over deep-lying essentials. All commentaries and all digests are equally authoritative and they are all consulted; of course there is a little leaning towards one or the other, but there is no such thing as complete exclusion. An investigation into the history of the law books would show how untenable is the modern position taken up with regard to their territorial jurisdiction, and which unfortunately has been so loudly and persistently promulgated these hundred years and more, that even the Paṇḍits are beginning to forget their old traditions and are falling into line about this idea. Take this *Mitāksharā*; it was composed in far away Deccan among the Kanarese speaking people and has been made by our English rulers the law of Northern India. The *Mayūkhya* was composed at the instance of a petty Chief of Bundelkhand

(ancient Chedi) by a Benares Pandit and it has been made the law of Gujerat. It has not yet been ascertained who Jīmūtavāhana was, what part of the country he belonged to, or what was his date. If a complete copy of his *Dharma-śāstra* (of which the famous Dāyabhāga forms a part) is ever discovered it will throw light, it is expected, on all these points. Now if the 'territorial' idea of the law books has any substratum behind it, should not then the works composed in certain geographical areas be of binding authority in those areas? Every day cases come up before the British law courts where the enforcement of this territorial-jurisdiction-notion works endless mischief. I will give an instance which was told me by a sub-judge in the Presidency of Madras. When he was posted in Bellary he had to decide a case about an adoption, and much against the grain and with the feeling that while meeting out justice according to the letter of the law, as he felt bound to do, he was really and substantially thwarting justice; the case was a hotly contested one and went up in appeal to the Madras High Court and of course was upheld. As the sub-judge remarked, for the sin of being born a few yards on the wrong side of the Provincial boundary, the *Mayūkhā* law of adoption would not apply but the *Mitāksharā*, however great the hardship; while members of his caste on the Bombay side of the Tungbhadra river continued to be governed by the *Mayūkhā*.

The fashion of dividing the Hindu Law books into "Schools" and assigning them territorial Jurisdiction was started by Colebrooke in a letter to Sir Thomas Strange (*vide* Colebrooke's Life by his son) and since then it has become an accepted cannon of Anglo-Indian jurisprudence. Nobody seems, however, to have taken the trouble to put side by side the many and varying dogmatic assertions made by the writers on the subject. It would probably come as a surprise to most modern lawyers to be told that there is no such thing as a consensus of opinion on this point which is the very basis of the administration of Hindu Law. It would

take me too far afield to attempt a complete history of the idea, but I shall just note one or two points. Morley in his *Analytical Digest* gives as authoritative in Bengal the three Digests namely, the *Vivādārṇava Setu* (Halhed's Gentoo code A. C. 1781), the *Vivāda Sārārṇava* and the *Vivāda Bhaṅgārṇava* (Colebrooke's Digest A. C. 1797). Then again the *Parāshara Mādhavīya* and the *Vivāda Tāṇḍava* are foisted as binding in the Benares "School". The Dravid "School" has been subdivided into three, and the *Saraswativilāsa*—an Orissa compilation—is alleged to be authoritative in all the three. Such are the vagaries of the creators of the mutually exclusive "Schools of Hindu Law". For a wonder Kashmere, Nepal, Rajputana, etc. have escaped the ken of these gentlemen and of having authoritative and binding law books imposed on them.

To say that there is historical basis for the doctrine of "Schools" of Law is to make a statement for which no proofs are forthcoming. The assertion that as a great many of the Digests and Commentaries were composed by the orders of ruling chiefs and that, therefore, they ought to be binding on the people, conveniently ignores two unsurmountable objections namely, that there are a great many Commentaries and Digests which have *not* been composed by the orders of any political authority nor are they recognised as binding in any special locality, as I point out above the *Mayūkha* and the *Vīramitrodaya* were composed in Bhareha and Orchha, both principalities situated in Bundelkhand and of very limited territorial extant and the *Mitāksharā* in a far off corner of the Bombay Presidency. If territorial jurisdiction is to be the criterion then the little known *Todarānanda* compiled under Akbar's orders by his famous finance minister Todar Mal ought to be the law for the whole of India that acknowledged Akbar's sway. The Digests were compiled not so much to meet any actual necessities of the case but mostly for the self-glorification of either the independent Brāhman Pandit or of the chiefs, and to provide an outlet for the

energies of the court Paṇḍits who were left very much to their own devices and ideas of what was right and wrong uncontrolled and undirected by political authority ; each Digest mirroring the particular idiosyncrasies of its compiler as any one may convince himself by a comparative study of them. It requires no pointing out that not a single one of these works is wholly and absolutely followed anywhere. Every community, every province picks and chooses what it will follow and what it will not, from the whole mass of these.

Bālabhāṭṭi.

Of the many commentaries on the *Mitāksharā*, most of them are known only by name for instance, those of Vājpeyin, Madhusūdan Goswāmi, Rādhā Mohan Sharman, Mukundalāla, Halāyudha Bhatta etc., and it is more than likely that the Catalogue entries with regard to these are inaccurate, as they give no quotations from the beginnings and ends of the manuscripts. The commentaries, however, of Balambhatta, Nanda Paṇḍita and Vishweshwara Bhatta are available. Of the earliest of these, that by Vishweshwara Bhatta, a Telegu Brāhman, the chapter on *Vyavahāra* has been printed recently in Madras by Mr. S. S. Setlur, and in Bombay by Mr. J. R. Gharpure and his colleagues. That the *Āchāra* and *Prāyashchitta* portions were also composed is certain, for I was shown a fragmentary MS. of the third chapter of *Subodhini* extending to about one-third of the *Prāyashchitta* portion of the *Mitāksharā*. The second in point of time—the *Pramitāksharā* of Nanda Paṇḍita—was probably never completed, for the MS. in possession of his descendent Paṇḍit Nāgeshwar Pant Dharmādhikārī, Professor, Government Sanskrit College, Benares, extends to about a little more than one-third of the *Āchāra* portion of the *Mitāksharā*. The latest, the largest, and the completest commentary is the *Bālabhāṭṭi* here printed.

One fact in this connection is rather noticeable. It is this, that the *Mitāksharā* is the only commentary that has been

commented on in its turn. The earliest known commentator is the Telegu, Vishweshara Bhatta, son of Peddi Bhatta who also later composed his digest the *Madan Pārijāta* (printed in the Bibliotheca Indica) under the patronage of King Madan Pāla of Digha in the 15th century A. C., and from whom probably the present Maharaja of Bharatpur traces his descent. Why this work was selected to the exclusion of fuller and better works like *Aparārka* is hard to say. May it be because it was a briefer work and so easier to copy while also its very brevity made it obscure and incomplete and hence one requiring exegesis? Once such a work began, there would naturally follow a host of imitators. But because of the fact that it was one of the first works made available in English and that too by such a genius as Colebrooke, the other works never had a chance.

Bālam Bhatta was a contemporary of Colebrooke and it is quite likely that he was stimulated to write his Commentary on the *Mitāksharā*, by the fact that the English were beginning to take so much interest in Hindu law as not only to attempt translations of the existing works, but also to commission learned Paṇḍits to write independent Digests under European guidance and protection. It might well be claimed for this work that it is the last comprehensive treatise on Dharma Shāstra. It was composed independently of any patronage either.

One of the main reasons for founding the Government Sanskrit College, opened on the 28th October, 1791, A. C., was the necessity of coming into more direct touch with the hereditary custodians of Hindu law and of getting together a library of all those books which would be easily available to the non-Brāhman public. There was also the necessity of getting a regular supply of Paṇḍits trained in Hindu law as advisers to the English Judges, as Musalmān Kāzis were already attached to the Courts for purposes of advising on Moslem law. The History of

the Sanskrit College printed at the Government Press, Allahabad, is a valuable and instructive document and well worthy of a careful study by all those interested in the social life of the great Benares Paṇḍits of those days and of the ideas and purposes of the British Government in founding the College. It is one long woeful record of the misbehaviour of these learned gentlemen, and if tradition speaks true, it is a very moderate account of the things that used to happen. The first Principal of the College, Kāshīnātha Shāstrī Bhattāchārya, a Bengali Paṇḍit, is described as "the greatest villain" going! One wonders at the ability of the Managing Committee of the College which, composed as it was, of all the high English officials about the place, could only hit upon such a notorious character to give the tone to the newly started enterprise! In fact, not unlike the Medieval monks of Europe who not unoften combined a great deal of ecclesiastical learning with much more than their fair share of worldly rascality, these great Paṇḍits were an astounding mixture of vast learning and vaster hooliganism.

A few concrete examples of the behaviour of the Paṇḍits and their Vidyārthis would help to explain the above rather startling assertion. When the famous Jagannātha Paṇḍita-rāja, so well known for his rhetorical and poetical gifts and equally for his bubbling vanity, (he abuses the even more famous and certainly more learned Paṇḍit of South India, Appaya Dikshita, as a *lamba-karṇa*, long-eared gentleman) came to Benares with all the paraphernalia of an Āchārya of the Rāmānuja sect, with torches burning at mid-day in front of his palankeen, carried crosswise blocking up the narrow lanes, he was mercilessly assaulted, beaten with shoes, his torches put out, and his palankeen smashed by Hari Dikshita and his pupils headed by Nāgesha, who lived to become so famous as the indefatigable writer of endless works on Vyākaraṇa, Sāhitya, Dharma-Shāstra Purāṇa, and the Darshanas. The offence of Jagannātha Paṇḍita-rāja,

(who was a co-disciple of Bhattoji's, he too being a pupil of Shesha Vishweshwara of Benares) was that he wrote a critique on the *Manoramā* of Bhattoji Dīkshita, the grand-father of Hari Dīkshita, and gave it, according to his wont of insulting any and everybody, the very offensive and vulgar title of *Manoramā-kucha-mardana*. Coming down to the 19th Century A. C. we see similar things happening. The great Sāraswata Paṇḍit, of exquisite simplicity of character, and the author of the well-known commentary on the *Ātma-Purāṇa*—*Kākārāma*—when he was once on his way back from his morning bath in the Gangā, was assaulted by persons, who had been worsted in a discussion and who made a necklace of old shoes and put it round the neck of the Paṇḍit. A nearly similar fate overtook the great modern reformer, revivalist and reactionary, Swāmī Dayānanda Saraswatī, when he first came to Benares to preach to stiff-necked orthodoxy, a usage coming down from hoary antiquity, as we gather from the examples of Buddha, Jina, Shankara, Kabīra, and a whole host of teachers and reformers, all trying to capture Kāshī. No body would give even a place for the learned Sannyāsin to sleep in till my father hearing of his plight came to his rescue and put him up in one of our garden-houses and also arranged for a discussion, *shaāstrārtha*. The time-honored inevitable result followed, and instead of arguments and proofs, brickbats were hurled at his head and, but for my father's promptness and the help of a large number of retainers, the Swāmī would barely have escaped with his life. Durgā Ghat is a place notorious in Benares for the rowdyism that flourishes on the banks of the river there and many a famous Mahārāshtra Paṇḍit like Kāshīnātha Shāstrī and others of those days used to confute the disputatious pre-eminence of some other Paṇḍit by the stern and irrefutable logic of their stronger fists ! In fact in the freer and more spacious life of Benares, before *Pax Britannica* killed out all illegal outbursts of physical energy, the place was no better than the Continental and English University

towns where "town and gown" and duelling have flourished since the very beginning. The literary man, all the world over, is a vain and jealous creature, and, with a student following of high spirited young men, unburdened by sickly reflection, what else can be expected, but such an outlet for their superabounding physical energies.

Nearly a hundred years ago, in the preface to his translation of portions of the *Mitāksharā*, Colebrooke called attention to the importance of the work under publication for the interpretation of the *Mitāksharā*. The cheap sneer which Messrs. West and Buhler in the Introduction to their *Digest* indulge over the work and its author by saying that "her opinions are held in small esteem..... Her commentary is generally considered as a performance highly creditable to the female intellect, but as showing a good deal the author's intellectual petticoats", is all due, I fancy, to their belief that the wretched author was not a lordly male, but only a poor woman who had no business to meddle with such serious subjects as law! At any rate this is not the opinion of the Paṇḍits, who rate the work very high. What is most likely is, that Messrs. West and Buhler misled by the fictitious authorship of the work did not examine it as carefully as they ought to have done before pronouncing their verdict. During all this time, however, no attempt has been made to publish the work, nor was the task of collecting manuscripts an easy one; it took me nearly ten years to get together the necessary manuscripts for a critical edition of the work. I succeeded, however, in securing five manuscripts of the *Āchāra*, six of the *Vyavahāra*, and one of the *Prāyashchitta* section. The existence of two more manuscripts of this last, I came to know of later. The two manuscripts of the *Vyavahāra* section belonging to Colebrooke and deposited in the India Office Library I was not able to secure. The examination of MSS. collected has led me to the conclusion that there are two distinct recensions of the work, the later one being the more correct and valuable, as embodying

the author's maturer views. It would perhaps be more correct to regard these as two "editions." When the first was under preparation, pupils and friends were allowed to take copies, all of which may be said to represent the "first edition." After the whole work was completed the author, in course of revision, made large additions and some small changes. This process can be accurately studied in the *Āchāra* portion of the manuscript belonging to H. H. the Maharaja of Benares which seems to be almost certainly an autograph copy. In the present edition, it is the later and the improved recension that has been invariably followed.

The work is of very unequal merit. The first, the *Āchāra* portion, comprises 17,000 *shlokas*; it is a commentary only in name; it is practically an independent digest covering all the ground covered by the original, and much more. The original was made merely a peg on which to hang his own vast learning. The second, the *Vyavahāra* portion, comprising 10,000 *shlokas*, is extremely well done; it is a word for word commentary explaining the whole of the text lucidly, shirking no difficulties; the author has even ventured to criticise the conclusions of such a standard work as the *Vīramitrodaya*. One point that will specially appeal to the modern student is that the author carefully discusses different readings, and is successful in arriving at a definitive text. This is a rare merit in a Hindu writer, who avoids even the mention of a different reading. The third, the *Prāyashchitta* portion is rather poor; it comprises 8,000 *shlokas*; the author apparently felt that he had fully discharged his duty to the original and to the public when he completed the *Vyavahāra* portion; and he did this last section more for the sake of giving completeness to the work than for adding any further useful information.

Bālam Bhatta was a pupil of the famous Nāgesha and like his master a very prolific writer also. I know of ten works by him, namely his commentaries on six grammatical

works—the *Paribhashendu-shekhara*, the *Laghu-Shabdendu-shekhara*, the *Laghu-Manjūshā*, the *Laghu-Shabda-Ratna*, (all these are complete and expound the whole works), the *Shabdu-Kaustubha*, and the *Vivaraṇa* on Kayyata (on these two he has commented only up to the Navāhnika). There is a tradition also that he completed the *Shabda-Kaustubha* of Bhattoji Dīkshita, who died while composing the fifth chapter (there is a copy of the fifth chapter in the Palace library of H. H. The Maharaja of Benares), two Dharma-shāstra works, namely his commentary on the *Mitāksharā*—the *Vyavahāra* chapter of which is printed here—, and a voluminous commentary on the *Kāla-Mādhava*, and two on rhetoric, namely commentaries on the *Kāvya-Prakāsha* (*Udāharaṇa Chondrikā*) and the *Kāvya-Pradīpa*. His parent's names as given by him in his grammatical works are Mahādeva and Veṇi. His wife's father was named Mahādeva Dīkshita, his father Gaṇeśha, and his father, Kṛishṇa. They were Kherade Mahārāshtra Brāhmaṇs of the Mudgala Gotra. The superlative adjectives describing this Mahādeva as a person honored by kings and as a person well-versed in the meanings of the Shrutis and Smritis and knowing the Veda by heart in all its intricacies of Pada, Krama and Jatā—three out of the eight modes of recitation—are scarcely more than mere poetry meant merely to please his wife, coming as they do ostensibly from her pen in praise of her father! Everybody knows that the Vaidikas, that is to say, the knowers by heart of the Vedas, are as a rule illiterate folk, and that all their energies are taken up in memorising the whole vast mass of the Vedic literature belonging to their own Shākhā. I have known Vaidikas in Benares who knew by heart all this mass running up almost to the extent of one hundred thousand Shlokas. In fact these people serve as living store-houses in the same way as the slave ants do in some of the ant communities in whose bodies honey is stored up for the use of worker ants, who go up to these torpid and bloated living 'sacks' from time to time to

renovate their energy by licking them. All this oratorical flourish about the greatness of his father-in-law when reduced to its proper proportions by being shorn of its rhetorical encumbrances really means nothing more than that he was a well-trained Vaidika. He gives his wife's name as Lakshmī, the reputed author of the work here printed, as also of the commentary on the Kāla-Mādhava.

The question why the work is ascribed by him to his wife Lakshmī Devī is hard to answer satisfactorily. That the work was not actually written by the lady is clear both from internal evidence as also from the Benares tradition about the authorship which regards the work as Bālam Bhatta's and not of his wife. In the portion on *Āchāra*, while commenting on a grammatical point, the author forgot to keep up the fiction and quotes from one of Bālam Bhatta's works as his own. Perhaps the very unusual colophon which is a sort of *Smāraka*—in memoriam—, as it mentions Lakshmī Devī as the mother of Bāla-Krishṇa, may serve to explain the ascription of authorship to his wife; it was to console his wife for the death of their son that he composed the two *Dharma-Shāstra* works in her name, and so to say dedicated them to the memory of a beloved son. But be it remembered that all this is mere speculation and surmise. The one little point that helps to strengthen this surmise is that in the genealogical table which is given below, and which has been given to me by Nārāyaṇa Shāstrī Payagunde, it will be noticed that no mention is made of Bāla Krishna, who most likely died very young and unmarried.

Neither the birth-date nor the death-date of Vaidyanātha Bhatta Pāyagunde, commonly known by his pet name of Bālam Bhatta can be ascertained accurately to-day. It is not known to his descendants, one of whom I questioned on the point. But his time can be fixed very accurately from a note in *The Pandit* of January 1st, 1873 A. C., p. 185, on the life of Mahādeva Swamī by Professors Bechan Rāma Tripāthī and Shītala Prasāda Tripāthī of the Government Sanskrit Coll-

age. According to these gentlemen, the subject of the note who was born in Samvat 1833 (A. C. 1776), became, when he was sixteen, a pupil in grammar of Bālam Bhatta, that is to say, in A. C. 1792—the year after the Government Sanskrit College was opened. According to information supplied to me by the learned librarian of the Government Sanskrit College, Paṇḍit Vindheshwarī Prasāda Dvivedin, his father Paṇḍit Devendra Datta Dvivedin came to Benares in Samvat 1886 (A. C. 1829) and he often used to meet Bālam Bhatta, who, though a very old man then, was still teaching pupils as of old, at the Gaibi—a semi-jungly place with fifty-two hillocks and fifty-two pools, behind the Central Hindu College; and a famous natural park and morning and evening resort for the people of Benares. The tradition is, that he lived to be over ninety. His Mitāksharā commentary must have been written before the close of the 18th century, A. C., for Colebrooke in his preface to his translation of portions of the Mitāksharā (1810, A. C.) refers in high terms of commendation to the work, and calls it a “modern” work. We might safely then fix his birth and death dates between the years 1740 and 1830, A. C., assigning him about 90 years of life.

The table of descent runs thus—

Bālam Bhatta (wife Lakshmī Bāi)

Rājārāma (wife Bachchī Bāi)

Baijnātha [adopted son of Mainā, daughter of the above mentioned Rājārāma and married to an ancestor of Nāgeshwara Pant Dharmādhikārī of the Government Sanskrit College), known by the pet name of Bhattoo Shāstrī. He was thus a *putrikā-putra*.]

Gopāla Shāstrī (wife Rādhā Bāi)

Nārāyaṇa Shāstrī and Dāmodara Bhatta (both alive).

[Since the foregoing was sent to press, I was searching for some definite statements about Colebrooke's relations with the Pandits of Benares. From the Preface to the *Digest* which is dated from Mirzapur, I naturally inferred that being so close to Benares he must have had dealings with the Pandits of that place occupied as he was with investigations in Hindu Law. I therefore turned to his *Life* by his son for light on the point. According to the *Life*, Colebrooke who was posted at Rajshahi at the time of the death of Sir W. Jones in 1794 was entrusted by the Governor-General Sir John Shore with the work of translating the *Vivādashangār-nava* of Jagannatha, as he was the only person then in the East India Company's service who could be trusted to do the work, which as originally arranged was to have been done by Jones himself. To enable Colebrooke to do the work satisfactorily, he was posted to Mirzapur where he would be within easy reach of the newly started Sanskrit College and the Benares Pandits (*Life* p. 78). He was posted as Judge there from 1795 to 1801. He soon established relations with the Benares Pandits and dissatisfied as he was with Jagannatha's work, he started the compilation of a supplementary Digest and subsidised some of the Pandits of Benares for the purpose, at the expense of the Government (p. 211), and hence he regarded it as a matter of duty (p. 212) which he was bound to see completed. He found however that he could not get the Pandit to work with the necessary speed and he complains of his great dilatoriness. He writes in a letter dated 24th July 1800, "the venerable old pandit employed by me at Benares has supplied me with so little text, that I have set about the compilation myself from the books I brought with me" (p. 135) Again in a letter dated January 10th 1801, he writes "My compilation and translation (for I execute both tasks) of a supplementary Digest advances well". (p. 138).

Neither the original nor the translation of this was ever completed. The translation was among the papers of

Colebrooke and is in the possession of his son (p. 275) but not the original, and which I believe is no other than the *Mss.* numbered 1535, 1536, and 1537, in the India office library. Two statements however in the *Life* namely the reference to the "venerable old Pandit" and "the supplementary digest is ready, as far as the compilation of the work goes, but the translation is not so far advanced as I could wish" (Letter dated 9th June 1806, p. 226) set me investigating farther. It struck me that all these original Sanskrit texts must have been deposited by Colebrooke with his other *Mss.* in the India Office library, and so it turns out on looking into the catalogue. I give below the results which though clearly given by Dr. Eggeling have strangely been missed so long. It brings out the fact that Bālam Bhatta was in direct relations with Colebrooke having been employed by him to prepare another Digest, and it was no other than he who was his "venerable old pandit" referred to above. Incidentally, the notice of this work, number 1507 p. 458 of the catalogue, raises important questions, namely the age of Bālam Bhatta; who was Bāla sharma Pāyagunde; and why Colebrooke failed to discover in the author of the *tikā* on the *Mitāksharā* his whilom employee of the uncompleted Digest (*vide* Colebrooke's preface to his translation of the *Mitāksharā* 1810). Prof. Eggeling's note after describing the *Mss.* goes on to say "*Dharmashāstra Samgruha*, a portion of a digest of Civil Law which was to have been compiled, for Colebrooke, by *Bāla Śarma Pāyagunda* (then eighty years of age), son of *Vaidyanātha* and *Lakshmī*, assisted by three other Pandits, but was left incomplete." "The margin of fall. 1 and 2 has the following note in Colebrooke's handwriting (with slight alterations of spelling):—

"1st May, 1800. The first sheets were received from *Bāla Sarma Payagunda* on this date.—This is little else but the *Vīramitrodaya* revised. As it is a scarce book and very little known, Bālasarma and his pupil *Menudeva* (*sic.* the correct spelling is *Mannudeva*,) did not suspect I could detect

the plagiarism. But as *Mitra Minsā's* works is far better than the *Pāyagunda* is capable of producing himself, there is no reason to regret this imposition. I shall nevertheless pay him the promised reward and continue his monthly establishment until the work be completed and the reward be delivered to him. After the experience I have had, that no Pandit is capable, (or adapted by his habits of thinking) to compile a digest in the form I require, I must now seriously set about compiling it myself. I shall take the arrangement of this compilation for the basis ; because the public have, no doubt, more confidence in the Pandits than in me. 3rd May 1800 H. C".

It seems that Colebrooke could not stand very much longer the combined forces of such bare-faced plagiarism with extreme dilatoriness and worse still, the temperamental incompetence heightened by the orthodox old world ways of training, and so the unsatisfactory relation was soon brought to a close. But though Colebrooke did actually start compiling a digest himself, the feeling that the public would not repose a similar amount of confidence in him to that which they would in one of their own hereditary expounders, led him to renew the attempt and this time with much greater success. He commissioned Chitrapati a Maithila Pandit and he completed the work in *Shake* 1728 (A. C. 1803), and it is with reference to this work that he writes to his father in his letter dated from Calcutta June 9th 1806 that the compilation in Sanskrit is ready and again in a letter to Sir Thomas strange bearing the date of 31st March 1823 he writes. "The Supplementary Digest, which I long ago announced, has been many years by me complete in Sanskrit, and in great forwardness in translation, and might be sent to the press at very short warning, and finished as the press proceeded." (p. 346). Some more details about this little known work *Vyavahāra Siddhānta Pīyūsha* are given in the Catalogue of the Calcutta Sanskrit College library. No more graceful tribute to the memory of this

great scholar and pioneer of Sanskrit legal studies could be paid than by the Asiatic Society of Bengal rescuing this work from its present oblivion by publishing it in its *Bibliotheca Indica* with all the available portion of Colebrooke's translation.

To come back to the points raised about Bālam Bhatta's age by Prof Eggeling's note. If he was 80 in 1800 and was alive in 1830 he then lived to be 110 years at least. With regard to the date of the composition of the *Mitāksharā* commentary, I am able now, thanks to the help of Babu Thakur Das, Chief Inspector of State Banks and Industries in the State of Benares, and who is in charge of the palace library also, to make a definitive statement about it. One manuscript of the library is dated S. 1831 (A. C. 1775) and the other S. 1849 (A. C. 1793). It is clear then that the work was composed before A. C. 1775.

Pandit Vindheshwari Prasad also informs me that in his old age Bālam Bhatta who was a great devotee of Batuk Bhairava whose temple is situated just behind the Central Hindu College, was engaged in compiling a *tantra* work the *Bhairavārchā Pārijāta*—detailing the special modes of worship of his *Ishta-deva*. This huge work was never completed, when death overtook the author he had composed or compiled up to 36,000 Shlokas. Only one copy of the work in the handwriting of the author's pupil Mannu Deva exists.

Another question namely, whether Bālam Bhatta was merely a pet name of the author, his real name being Vaidyanātha as is generally believed, is solved by the opening Shlokas of the Digest he was compiling for Colebrooke. It is clearly stated there that his father's name was Vaidyanātha, his mother's Lakshmi Devi. It seems then that all his works on grammar were composed in his father's name and all his law works in his mother's name. There is a Benares tradition that his father took the child to Nāgesh, for whom he had great respect and asked him to bless the youngster,

Nāgēsh did it and said that he would grow up to write commentaries on his works. If all this is true, it would prove that Bālam Bhatta became a pupil of the famous Nāgēsh only towards the close of his life.

With regard to the two works on Rhetoric ascribed to our author, it is very doubtful whether it is he or some other Vaidyanātha, as I have not been able to examine the manuscripts of the works myself, I cannot say for certain that they are Bālam Bhatta's works. Most likely they are not, and our author has been confused with another Vaidyanātha.

I give below the first eight out of the twelve opening stanzas of the *Dharma Shāstra Sangraha* as given in the India office Catalogue. These verses show his relation to Colebrooke and give in unmistakable language his parentage.

मंगलास्पदममंगलहारी मंगलेप्सुजनमंगलकारी ।
 मंगलप्रदसुमंगलकीर्त्तिर्मंगलं दिशतु मंगलमूर्तिः ॥ १ ॥
 काशी वः कुशलं करोतु कुरुतान्मदाकिनी मंगलं
 विश्वेशस्तनुमातनोतु तनुताच्छ्रीदंडपाणिः श्रियं ।
 दुर्गा दुर्गगतिं धुनोतु सततं द्विद्याद्भवानी भयं
 लोलार्कः सदुदर्कदोऽस्तु भवतां स्यात्केशवः क्लेशहा ॥ २ ॥
 सर्वतंत्रार्थतत्त्वज्ञः परध्वातनभोमणिः
 इंगरेजकुलाब्धिग्लौरयाचित सुरद्रुमः ॥ ३ ॥
 श्रीविश्वनाथसुदयापरिपूर्वलब्ध-
 देशप्रजादिपरिपालनगीतकीर्तिः
 ध्यादार्थवीर्यश्रुतशास्त्रनयप्रवाणः
 श्रीकोंपणी विजयते रणरंगधीरः ॥ ४ ॥
 श्रीशं नत्वा श्रीनिवासी दाक्षिणात्यो निबन्धकृत् ।
 नागेशपादनिरतो वैद्यनाथात्मजः सुधीः ॥ ५ ॥
 सुमनःकुलबुरुकसाहेवालुब्धजीविकः ।
 लक्ष्मीसूनुर्भवान्यंबोविप्रद्वयविलेखकः ॥ ६ ॥
 धर्मशास्त्रिमहादेवमनुदेवसहायकः ।
 बालशर्माबालबुद्धिः पायगुंडोपनामकः ॥ ७ ॥

मन्वादिस्मृतिवाक्यानि प्राच्यवाचीनिबंधकान् ।

परिभाव्य व्यवहृतेः पदानां परिपूरणं ॥ ८ ॥

How or why Bālam Bhatta came to be confused with Vaidyanātha, whom he distinctly calls his father, I cannot find an explanation for.

The Mannu Deva referred to above was a favorite pupil of Bālam Bhatta and was himself an author of several grammatical commentaries, in which he refers to his Guru as Bālam Bhatta and never as Vaidyanātha. This ought to prove conclusively that Vaidyanātha and Bālam Bhatta were distinct persons, father and son, and not different names for the same person; for as a pupil it would not be becoming in him to refer to his guru by a pet name instead of his real formal name.

In passing it may be pointed out that Mahamahopadhyaya Hara Prasad Shastri's article in the Indian Antiquary for January 1912 headed "Dakshini Pandits at Benares" is full of mistakes and overbold and unsupportable generalisations, but as this introduction has already become very lengthy it is not possible to go into a detailed criticism. But for example's sake I will just mention here that he gives our author's name as Annam Bhatta and says that he commented only on the *Vyavahāra* chapter! Surely the great Telegu Pandit and co-disciple of the famous Bhattoji Dīkshit, best known to fame by his universally used *Tarka Sangraha* and author of huge commentaries on *Tatva—Chintamani—Āloka* (Nyāya), *Kayyata* (Vyākarna) and *Rāṇāka* or *Nyāya Sudhā* (mimansa) ought not to have been confounded with the very much later Bālam Bhatta. The article ignores wholly the great Panchgauda Pandits, and it was they who were regarded as authorities by the people of Benares who are Hindustanis and not Mahārashtras. The latter have always been a very small community in Benares, whose existence had depended very largely on the bounty of the Peshwas and their influence was confined to

their own people. Among a Brahman population numbering nearly a lakh in the District of Benares, the Mahārashtra's number barely three thousand all told.

Coming now to our present edition of the work, it has been a long and arduous labor extending over sixteen years. I began to collect Mss. for the purposes of the edition about 1895. In the course of my MS. hunting I succeeded in securing six Mss. of the *Vyavahāra* portion, from the gentlemen and places noted below (1) Maharaja of Benares' Palace library (2) the late Munshi Hanuman Prasad, High Court Vakil, Allahabad. (3) Pandit Amba Das Shastri, Professor of Vedanta, Central Hindu College, Benares, (4) the Deccan College library, Poona (5) The late Pandit Bal Mukund Karmakandi, Gāyaghat, Benares and finally (6) Pandit Narayan Pati, Ramapura, Benares. This last represents the 'second' edition of the work, while the first five represent the 'first' edition. I did not use the Benares Government Sanskrit library Mss. as it is only an indifferent copy of Mss. number 2. With the help of these six Mss. my venerable and learned tutor Pandit Hari Shastri Manekar prepared a Press Copy and I commenced an edition in the *Bibliotheca Indica* in 1902, the first fasciculus appearing in 1904, but the work progressed very slowly and for various other reasons, and by the time four fasciculi had appeared I gave up the editing of the work for the Asiatic Society of Bengal. I finally decided, as my continuous ill-health and my consequent long absences from Benares, made proof-reading a very difficult task—to hand over the Press copy, to my friend Pandit Nityanand Pant Parvatiya, one of the most learned and all-round Pandits of the younger generation, and he has with indefatigable labor seen the work through the Press. He secured two or three other Mss. also, but there were practically no differences of readings available from them, so they were of little use.

With regard to the text of the *Mitāksharā* besides the

earlier and more correct Bombay edition, the edition of the *Vyavahāra* only with the Marathi translation was used, as also two old and correct Benares manuscripts ; but reliance has been placed largely on the tika and as far as possible his readings only have been embodied in the text as printed here.

While about this question of the text of the *Mitāksharā* as printed here, I may point out that really critical, scholarly editions of the various Commentaries and Digests which are recognised by the British Law Courts as 'binding' are not at all available. What scientific textual criticism means is understood by few Hindus and its supreme importance realised by fewer still. To give an instance, Dr. Hoernle's article in the J. R. A. S. not long ago, critically treating the text of *Sushruta* will appeal to how few people, unless they be professional scholars. In fact such elaborate text-studies are resented and the labor, learning and the historical temper brought to bear on the ancient texts is stigmatised as a reprehensible tampering with accepted texts tending to produce an unsettling of time-honored beliefs. But unless similar drastic measures are meted out to the cheap prints of the Hindu law books, which have not even the value of a good manuscript, is it not reprehensible that faith should be pinned to these and millions worth of property annually put into jeopardy by their being accepted as accurate by the Courts and their dicta enforced. The British Government has been very remiss in this part of its most solemn duty to the people of the country. When guaranteeing to us our 'personal law' they ought to have taken good care to find out what it was. The Government has simply sat supine letting the work be done, whether well or ill by private agency. It neither attempted to make a comprehensive and exhaustive survey of customary law and usage, nor did it appoint responsible committees and commissions for bringing out authoritative editions and translations of 'binding' texts. A careful perusal of the various law-reports will show the

immense amount of mischief done by early mistranslations, which have got embodied in judgments and have now become binding precedents, upsetting the old law in many places. It is now beyond the power of the Judges to undo the harm done, only the legislature can undo it, by boldly tackling the problem of the codification of the whole of the Civil law.

Three notable features of this edition in the Chowkhamba Sanskrit Series, Benares are, firstly, the treatment of the *Pratikas*; these were given in such a brief, misleading shape by Bālam Bhatta, that it was often hard work to find the sentence of the *Mitāksharā* on which Bālam Bhatta was commenting; all these with infinite patience have been filled out by Pandits Hari Shastri and Nityanand; and as the Benares type does not allow of a thicker-faced type being used with the same body, all these have been marked by asterisks, secondly, the breaking up of the *Bālabhatti* into short numbered sections after the fashion of the legislative Acts of the British Government of India, and thirdly, instead of the meaningless iteration of the name of the book as page-heading an attempt has been made to denote the contents of each page at its top as heading. All this will it is hoped facilitate the task of translation and of reference very considerably. The list of *errata* has unfortunately become rather formidable, but anyone who has had dealings with Benares Printing Presses knows how hopeless it is to expect good or accurate printing from them.

Originally I had intended to give a complete translation of the *Mitāksharā* and the *Bālabhatti* but failing health has so delayed my intentions that since then three distinct translators have come into the field, namely my friend Rai Srish Chandra Basu Bahadur, in his Sacred Laws of the Aryas Series, Mr. J. R. Gharpure and his colleagues in a quarterly law Magazine (Bombay) and Mr. Setlur of Madras. I have therefore abandoned my intention, knowing that the

work was in very good hands and I might as well divert my remaining energies to some more as yet unedited works. For this reason I have also given up the idea of editing the *Āchāra* and *Prāyashchitta* portions, handing over my Mss to Mr. J. R. Gharpure.

Durgakund,
BENARES,

GOVINDA DAS.

Sepr. 15th, 1912.

————:0:————

P. S. Since the above was in type, I have had an opportunity of reading two books by Mr. J. H. Nelson namely—"Indian Usage and Judge-made Law in Madras" (1887) and "A Prospectus of the Scientific Study of the Hindu Law" (1881) and also Mr. Justice Inne's "Examination of Mr. Nelson's views of Hindu Law" (1882). This last is a small pamphlet in which Mr. Innes has tried in smart language to uphold the orthodox view about the binding and authoritative nature of the Hindu law books and demolish the position taken up by Mr. Nelson against the current views about these works. Mr. Innes' pamphlet is scarcely a "Judicial" pronouncement on the subject, seeing that Mr. Nelson's chief positions namely that these Sanskrit works are (1) speculative, are (2) meant primarily for Brahmans and were (3) never enforced, as they are being enforced to-day ; has not even been touched. There is a great deal of clever fencing and intemperate language, more fit for an advocate than a Judge, than hard convincing reason in the pamphlet. Rightly or wrongly, Mr. Nelson's publications were taken to be an impertinent, contumacious attack on the dignity of the Madras High Court and hence deserving of censure seeing that he being a District judge was subordinate to the High Court, than of a well-reasoned reply.

The reasons for the marked divergence of views advocated by the respective protagonists to this famous Madras duel

are easy to surmise. Innes' lot was cast before his elevation to the High Court among the strongly Brahmanised, northern Telegu Districts of the Province, while Nelsons' fate was to serve out his official career among the less Brahmanised southern Districts of Madras, where the aboriginal Dravidian is still strongly holding on to its ethoic and social integrity and where the gulf between the Tamil Brahman and the non-Brahman is infinitely greater than among the Telegus. The Tamil non-Brahmans are Brahminised barely to the extent of calling themselves Hindus and taking on some of the Brahman practices and gods, continuing to be largely devil-worshippers and sticking to their usages. The sturdy Maraver peasant for instant, half-robber and half-cultivator has presistently avoided being encumbered with the dead-weight of Hindu ecclesiasticism. This fact of the totally different surroundings in which their official life was lead will help greatly to explain the antagonism of view between the two. One thing however must be said here, that Nelson's bad advocacy spoiled an otherwise good cause. His language too was not judicious and he suffered from the serious disability of being wholly ignorant of Sanskrit, and had no experience of other Provinces of India and their ways and usages; all these things combined to betray him into some crudities of which his opponents did not fail to take full advantage. Both Nelson's books deserve careful perusal at the hands of those interested in reforming the administration of Hindu law in the country.

G. D.

Additions and Corrections

p. 27 l. 33. for not, read nought.

p. 45. In the geneological table there is some little confusion. To begin with, the name of Vaidyanatha's father is given by Dr. Hall (*Bibliography* p. 175) as Râma Bhatta; while Dr. Keilhorn (preface to *Paribhashendushekhar*) gives it as Mahadeva and mother's as Veni. Then again the statement in the table that Lakshmi Bai was the wife of Balam Bhatta is evidently based on the hazy traditional memory which confuses Balam Bhatta with his father Vaidyanatha and which is now set right in the light of the opening stanzas of his *Dharma Shastra Sangraha* as reproduced in the India Office Catalogue. There we see most unmistakeably stated by Balam Bhatta that his mother was Lakshmi and father Vaidyanatha.

p. 49. Owing to the mistake of the State librarian I was betrayed into the statement that there was a second Ms. of Balambhatti also in the library. This Ms. on a personal examination turned out to be a copy of the *Mitukshara*. The Ms. of Balambhatti I believe came into the Palace library through the above-mentioned Mahadeva Swamin and who is much better known to people here by his *alias* of Kâshtha-jihva Swamin and who is said to have been the spiritual Guru of the present Maharaja of Benares. The *Prayashchitta adhyaya* of this, Ms. is very incorrectly copied, has never been corrected and has no date. The *Vyavahara* is in a neat Maharashtri hand and bears the date *Samvata* 1843

ashadha badi 10 vara budha. It is fairly accurate and has no corrections. The *Achara* bears the date *Samvata 1831 Nagpanchami*. The copy has been afterwards extensively added to and corrected, all these are in a bold rough hand and I take it that they are the author's autograph corrections.

p. 52. The square bracket] at the end of the third line has been dropped out by the printer. Thus making it difficult to find out where the additional matter interpolated from p. 46 ends.

②
918*4
11

BINDING SECT. FEB 13 1967

K

Bālaṃbhatta Pāyagunde
Vyavahāra-bālaṃbhaṭṭī

B1711

V838

1914

v.2

~~_____~~
~~_____~~
~~_____~~

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 03 14 06 003 0